

The background features several historical artifacts. On the left is a tall, slender woven staff with a dark, bulbous top and a red and black patterned body. In the center is a sword with a dark hilt and a silver blade. To the right of the sword is a large, ornate cross with a central diamond containing the year '1914'. Further right is a circular medal with a figure and the letters 'УСРР' (USRR) at the bottom.

УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА

З історії нагородної
спадщини

ВИДАВНИЦТВО "ЛИБІДЬ"

УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА

З історії нагородної
спадщини

ПЕРШОПОЧАТКИ
НАГОРОДНОЇ СПРАВИ
В УКРАЇНІ

ПЕРШІ
НАГОРОДИ
УКРАЇНИ

ОРДЕН
ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО
ПРАПОРА
УКРАЇНСЬКОЇ СРР.
1921—1933 РОКИ

ПОШУКИ ШЛЯХІВ
НАГОРОДОТВОРЕННЯ
В ЕКЗИЛІ ТА ЗА ЧАСІВ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ

НАГОРОДНА
СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ

НЕЗДІЙСНЕНІ
ПРОЕКТИ

Національна Академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
Національний експертний інститут України

УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА

З історії нагородної
спадщини

У двох книгах

Книга перша

КИЇВ "ЛИБІДЬ" 2004

ББК 63.2(4УКР)
У45

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено

Редакційна колегія:

Борис Патон (голова),
Ігор Безгін,
Василь Кремень,
Іван Курас,
Олексій Онищенко,
Василь Тацій,
Юрій Шемшученко

Авторський колектив:

Дмитро Табачник (керівник),
Віктор Бузало,
Віктор Воронін,
Марія Дмитрієнко,
Валентина Куценко,
Володимир Репринцев,
Лариса Яковлева

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *Світлана Головка*

Редактор *Олена Вербило*

**Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань**

ISBN 966-06-0349-5
ISBN 966-06-0350-9 (кн. 1)

© Дмитро Табачник,
Віктор Бузало,
Віктор Воронін та ін., 2004

Слово до читачів

У кожного народу, кожної країни є книги, зміст яких є особливо важливим для ствердження національної державності. Вони мають надзвичайне, майже сакральне значення для розуміння народного минулого, визначення правильних, стратегічно вивірених дій у сьогоденні та планування майбутнього. Звичайно, передусім це Конституція, але є й інші книги, вагу яких для розвитку нації, збереження її історичної пам'яті й самосвідомості не можна недооцінювати. "Українська фалеристика", без

перебільшення, є саме такою Книгою. Книгою з великої літери. І справа навіть не в тому, що вона написана відомими та авторитетними вченими, справжньою науковою елітою, що її зміст є класичним зразком високопрофесійного і неупередженого історичного дослідження, в якому зібрано величезний масив раніше не відомих архівних документів. Її особлива цінність для широкого загалу все ж таки полягає в іншому. Фалеристика в широкому розумінні — не тільки наукова дисципліна. Вона вивчає символи держави — символи, з якими й асоціюється насамперед будь-який народ у зовнішньому світі. Причому ці символи зовсім не вичерпуються державним гербом і прапором. Герб і прапор — основа національної символіки, на якій базується і розвивається нагородна система, що є невід'ємним елементом державотворення.

Книга вперше в історичній науці дає повну картину становлення і розвитку вітчизняної нагородної системи, що нерозривно пов'язана з усіма як славними, так і трагічними сторінками української історії. При цьому особливо слід відзначити сповнену героїзмом добу національно-визвольних змагань 1917–1921 років, коли молода європейська незалежна країна зазнала нищівного краху внаслідок як зовнішнього тиску, так і внутрішнього розбрату. "Українська фалеристика" переконливо свідчить: тільки нація, об'єднана спільною метою й ідеалами, може протистояти всім загрозам і небезпекам, що постійно нарастають у третьому тисячолітті християнської ери.

Після трагічних поразок початку минулого століття настала нова радянська епоха, коли українська державність мала суто декоративний характер. Проте навіть у цей час, коли все пов'язане з національним розвитком України жорстоко придушувалося тоталітарною системою, вітчизняна фалеристика не загинула, як не може, за будь-яких випробувань, загинути сама безсмертна душа народу. Недаремно у криваві роки Великої Вітчизняної війни було засновано орден Богдана Хмельницького, що став однією з найбільших відзнак за мужність і героїзм у боротьбі з окупантами.

"Українська фалеристика" на основі унікальних документів розповідає, як з відродженням незалежної Української держави в серпні 1991 року почала повставати, немов Фенікс із попелу, й державна нагородна система. Як Перший всенародно обраний Президент України я пам'ятаю, наскільки сильний спротив консервативних сил чинився проти цього процесу. Передусім це стосувалося позиції значної кількості тодішніх депутатів Верховної Ради, які не вважали актуальним за умов економічної кризи, після розпаду СРСР, приділяти увагу другорядним, на їхній погляд, питанням. Доводилося робити все можливе, аби пояснити, що розвиток національної фалеристики — зовсім не примха когось із можновладців. Це надзвичайно важлива складова частина духовного відродження України, зміцнення її державної незалежності. Але все ж таки за цих досить складних і малосприятливих умов зроблено, я вважаю, було немало. Президентським Указом засновано перший орден незалежної держави — "Почесну відзнаку Президента України", що згодом трансформовано в одну з найпрестижніших нагород — орден "За заслуги" трьох ступенів, у структурі Адміністрації організували з найбільш фахових спеціалістів нагородний відділ, що дало змогу почати системну роботу щодо створення нагородної системи. Водночас удалося, незважаючи на настрої повного заперечення радянського минулого, зберегти й те позитивне, що було в нагородній практиці радянської України.

Історія тоді не відвела багато часу Першому Президентові України, однак я можу пишатися, що перші кроки в новій українській фалеристиці зроблено саме в цей час. У наступні роки, при Президентові Леоніді Кучмі, було створено чудово продуману, гідну кращих світових зразків нагородну систему, що належно репрезентує Україну в світі, і цей складний процес повністю й послідовно відтворено авторами. В "Українській фалеристиці" відчувається живий пульс нашої історії, і книга, безперечно, стане надбанням не тільки науки, а й національно-державного розвитку України в цілому.

ЛЕОНІД КРАВЧУК,
Перший Президент України

Шановні читачі!

Для мене немає сумніву, що вихід у світ книги „Українська фалеристика” стане непересічною подією не тільки у вітчизняній історичній науці, а й у політичному житті. Її надзвичайно висока цінність як наукового дослідження зрозуміла, однак зміст далеко виходить за межі лише однієї історичної дисципліни чи навіть їх комплексу. Автори створили унікальний синтез дослідження знакових подій розвитку національної фалеристики, порушивши питання, що прямо стосуються актуальних проблем сучасної політики та державотворчого процесу в цілому. І це поєднання не видається штучним та кон'юктурним. Воно є цілком правомірним, таким, що випливає з самої логіки історичного процесу, самої суті історії.

Потрібно усвідомити, що державні символи в усьому їх різноманітті — не просто формальні знаки, значення яких обмежується протокольними церемоніями. Вони є концентрованим виразом національної ідеї, духовно-ментальної основи народу. Люди віддають своє життя не за прості клатки матерії чи металеву прикрасу. В символах — душа держави. І саме тому відзначення державною нагородою завжди набуває особливо великої ваги для кожної людини. Недаремно державні та релігійні символи часто-густо переплітаються чи навіть державну символіку будують на релігійній основі. Повною мірою подібну практику ми спостерігаємо й в українській фалеристиці, де значне місце посідають православні мотиви. Однак духовна сутність нагородної системи жодним чином не виключає її строго наукового характеру, в якому апріорі немає місця імпровізації чи дилетантизму.

Якщо в більшості держав нагородна система створювалася впродовж багатьох століть, то в Україні ситуація через особливості історичного розвитку складалася принципово інакше. Україна здобула державну незалежність лише в 1918 році після виходу Четвертого Універсалу Центральної Ради. Саме тоді на основі затвердженої державної символіки почала формуватися вітчизняна нагородна система. Звичайно, не можна сказати, що за короткий час тодішньої державної незалежності вдалося створити завершену фалеристичну систему. Національна символіка постійно змінювалася в багатьох суттєвих частинах, та й у найтяжчий період братовбивчої війни не було достатньо часу та можливостей для систематичної роботи у сфері фалеристики. Проте необхідне для подальшої роботи підґрунтя з'явилося, і коли на карті світу знову постала незалежна Україна, створення власної нагородної системи відновилося.

Це було, якщо казати відверто, зовсім не просто. Бракувало відповідного досвіду, історичної традиції, нелегко було відмовитися від старих стереотипів. Однак, незважаючи на це, керівництво держави усвідомлювало необхідність створення власної нагородної системи, яка, базуючись на світовому досвіді та використовуючи національні традиції, відповідала б сучасним реаліям. Переконали, що це складне і відповідальне завдання вдалося виконати в повному обсязі.

Нині ми можемо з гордістю констатувати, що в Україні маємо одну з найдосконаліших у світі нагородних систем, що уникнула як “шароварності”, так і відмови від національних традицій. Ордени князів Ярослава Мудрого, Данила Галицького, княгині Ольги, гетьмана Богдана Хмельницького, інші державні відзнаки зразково геральдично і художньо виконані, положення про них розроблені з урахуванням усіх значущих факторів нагородної справи. Авторитет українських нагород за кордоном не менший, ніж у нагород таких держав з багатовіковими фалеристичними традиціями, як Франція, Велика Британія, Італія, Іспанія.

Дуже важливо, що книга, яку Ви зараз тримаєте в руках, нарешті з'явилась. Сьогодні Україна, за висловом великого свого філософа й історика В'ячеслава Липинського, перебуває “на переломі”, тобто такому етапі історичного розвитку, що має надовго визначити її майбутнє. Країна вже, без сумніву, вийшла зі смуги економічних негараздів, рівень життя населення постійно зростає, відроджуються промисловість, сільське господарство, середня і вища освіта відповідає найжорсткішим європейським стандартам. Більшість наших співвітчизників дістала можливість думати не лише про хліб насущний, а й замислитись над минулим і майбутнім нашої Батьківщини, відчути свій нерозривний зв'язок зі спільною українською долею. “Українська фалеристика” надає всім українцям цю можливість. В історії фалеристики перед ними постає весь шлях, пройдений Україною до державної незалежності, і його розуміння необхідне для подальшої ходи вперед.

Л. Кучма

29.09.2004

ЛЕОНІД КУЧМА,
Президент України

ПЕРЕДМОВА

У 1996 році побачило світ тритомне монографічне видання “Нагороди України: історія, факти, документи”. Її автори ставили за мету показати весь складний, суперечливий, а подекуди і трагічний шлях нагород України. Ця монографія відображала рівень наукового розуміння та осмислення проблеми нагородної спадщини України в пору, коли тільки-но вимальовувалися контури майбутньої системи державних нагород і коли закладалися основи державної нагородної політики. У багатьох випадках автори дещо емоційно оцінювали ті чи інші події навколо нагородних справ, оскільки були не тільки свідками, а й безпосередніми учасниками нагородотворчого процесу, і для них не була байдужою доля їхнього дітища. Не дивно, що, видана 10-тисячним накладом, ця монографія опинилась у центрі суспільної уваги і дуже скоро стала бібліографічною рідкістю. А головне, вона виконала своє призначення — ознайомила українське суспільство і світову спільноту із шляхом становлення і розвитку нагород незалежної держави.

З моменту видання монографії минуло майже десять років. За цей час набула нових рис державна нагородна політика України, сталися якісні зрушення у законодавчому оформленні системи державних нагород, відбувся процес переосмислення нагородотворчого досвіду. Оформилася нагородна система України. Нагороди владно увійшли у сьогодення і стали невід’ємною частиною української державної субстанції, розширивши досвід національного будівництва. Вони дістали відображення у серіях поштових мініатюр, плакатах, часописах та багатьох ілюстрованих виданнях.

На нагородному полі України з’явилися нові відзнаки — звання Герой України з орденами “Золота Зірка” і Держави, ордени княгині Ольги та Данила Галицького, медалі “За військову службу Україні”, “За бездоганну службу”, “Захиснику Вітчизни”, “За працю і звитягу”, “60 років визволення України від фашистських загарбників”; поповнилася система почесних звань України.

Важливим здобутком останніх років у розвитку державної нагородної політики стало прийняття Верховною Радою України 16 березня 2000 року Закону України “Про державні нагороди України”. У нове тисячоліття Україна вступила з вагомим правовим документом, яким законодавчо освячено ініціативи перших Президентів України Л. М. Кравчука і Л. Д. Кучми у становленні і розвитку власної нагородної системи незалежної держави.

Тож автори знову змушені були повернутися до теми нагород України, намагаючись якнайповніше відобразити і попередній досвід,

і нові надбання в національній фалеристичній спадщині. Винесене на розсуд читача видання називається "Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини". Автори свідомо зосередили свою увагу на розгляді нагород крізь призму спеціальної історичної дисципліни — фалеристики, яка, маючи власний науковий інструментарій, методика дослідження, дає змогу комплексно простежити весь процес народження і функціонування у часі конкретної нагороди. Образно кажучи, фалеристика є свого роду біографією нагороди, вплетеною у канву розвитку суспільства і держави.

У центрі фалеристики — не тільки історія виникнення, життя і смерті нагород. У ширшому розумінні фалеристика — це історія розвитку цивілізаціями форм і способів ушанування найбільш гідних представників суспільства, тобто людини. Навіть і після зникнення з історичної арени нагороди як пам'ятки минулих часів залишають по собі слід у колективному досвіді людства. Скільки захоплюючих зразків вияву високих людських якостей, честі й відваги, мужності й самопожертви можна знайти в анналах фалеристики! Вони звеличують людські чесноти, але й не обминули і багатьох ганджів, таких як зрада, марнославство, пихатість. Тим-то цікава фалеристика, що вона має можливість ніби ненавмисно, але виразно показати людину на... тлі нагороди. Не можна не погодитися з думкою відомого дослідника І. В. Можейка, що фалеристика така ж драматична, як драматична сама історія¹.

У структурі історичних досліджень фалеристика посіла місце спеціальної історичної дисципліни, мета якої — комплексне вивчення нагороди в контексті розвитку суспільства. Сама по собі, відірвано від історичного тла, нагорода не існує. Її виникнення обов'язково пов'язане з історичними передумовами. Чому назріла необхідність народження нагороди в даний час і в конкретній історичній ситуації — ось питання, на яке дає відповідь фалеристика.

Як влада забезпечувала життєздатність нагороди — ще одне питання, яке вивчає фалеристика, адже для неї є важливим і аналіз змісту правових документів щодо функціонування нагороди, і державний регламент ритуалів, пов'язаних з нагородженням.

Художнє втілення нагороди, технологія її виготовлення і невловимі відмінності в нагородних знаках — предмет особливого захоплення не тільки вчених, а й багатотисячної громади колекціонерів-фалеристів. Вони здатні годинами із захватом пояснювати вам, що непомітна оку дилетанта найдрібніша деталь відзнаки має свої особливості, пояснювати способи накладання на знаку емалі або розмірковувати, чому техніка лиття нагороди відрізняється від її карбування, зрештою, можуть переконувати у зворотному.

Реєстри нагороджених — особлива справа. Вона вимагає надзвичайної скрупульозності дослідників. До цього часу не вгамовуються суперечки щодо кількості кавалерів тих чи інших відзнак. Добре, коли ретельно зберігаються документи про нагородження і їх реєстр ведеться належним чином, а якщо недбало... Ось промовистий приклад. Реєстр кавалерів найвищої нагороди Королівства Данія ордена Слона ведеться з 1559 року, і в королівській канцелярії тепер дбайливо зберігаються старі манускрипти з прізвищами нагороджених, та ще й із детальним описом їхніх заслуг і зображенням їхніх родових гербів.

¹ Можейко И. В. Награды. М., 1998. С. 3.

Установити ж точну кількість і прізвища осіб, удостоєних ордена Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки, — справа безперспективна, адже загального реєстру нагородження ним не велося і дослідникам доводиться по крихтах розшукувати документи, встановлюючи прізвища нагороджених. На жаль, значний масив цих документів втрачено назавжди.

Фалеристику цікавлять не тільки ті нагороди, що побачили світ, а й ті, що “залишилися на папері”. Які цікаві, драматичні й детективні перипетії приховані в “ненароджених нагородах”! Ці нагороди, що дійшли до нас в унікальних ескізах на папері або в кількох екземплярах пробних знаків, можуть нести таку інформацію про події суспільного життя, яку інші джерела зафіксувати не змогли. Особливо гордістю дослідників-фалеристів, “вищим пілотажем” вважається встановлення авторства на розробку того чи іншого знака. Цінність такого наукового відкриття зростає у геометричній прогресії залежно від часу, що минув з моменту створення відзнаки.

Нагороди різняться за своїм соціальним статусом. Є найвищі державні нагороди, які встановлюються верховною владою держави, є урядові, відомчі, релігійні нагороди, є відзнаки громадських організацій, союзів, національно-культурних товариств, недержавних рейтингів тощо. Вони різняться за класифікацією — ордени, хрести, медалі, нагрудні знаки, почесні звання, просто нагородні планки. У кожній країні своя номінація відзнак, у деяких існує рівень державних нагород, в інших — президентських відзнак, є й такі, де нагороди окремих міністерств і навіть федеральних земель мають високий суспільний статус. Окрім того, нагороди відрізняються за чинниками відзначення: одні призначені суто для вшанування військових подвигів, інші надаються за досягнення у сферах промислової, аграрної, наукової, культурної діяльності, діяльності милосердній, виконання громадського обов'язку або поліпшення демографічної ситуації в окремих країнах, деякі мають комеморативне призначення — для відзначення окремих знаменних дат і подій, ушанування учасників успішних, а здебільшого невдалих військових походів та операцій. Такий парадокс історії нагород — за гучні перемоги дають медалі, а за поразки — ордени. Воістину праві мудреці, коли говорять, що у Слави багато батьків, а в Поразки — одна сиротлива матір, однак, додамо від себе, інколи ... дуже щедра.

Для фалеристики важливими є також вивчення та аналіз аспектів функціонування нагороди, тобто її “обертання” в державі, а це й порядок представлення до нагородження, вручення нагород, види документів про нагородження, обов'язки нагороджених, пільги для них. Ці складові нагородного процесу в окремих країнах різняться відповідно до історичних традицій та політичного устрою держав. Наприклад, в Австрії, Федеративній Республіці Німеччині будь-який громадянин може внести пропозицію про нагородження, в Данії це право належить органам влади, в Аргентині і Франції пропозиції про нагородження вносяться орденовими радами, в Російській Федерації, Україні, Республіці Казахстан право висувати до нагородження надано трудовим колективам, у Мексиканських Сполучених Штатах пропозиції про нагородження є виключною прерогативою державних, політичних та громадських організацій. На жаль, цими сферами життя нагород мало цікавляться дослідники, віддаючи пріоритети у своїх наукових розробках історії виникнення нагород і персоналіям нагороджених.

Якщо предмет вивчення фалеристики — нагороди взагалі, то вектори її вивчення багатогранні. Вона одночасно має справу з багатьма складовими — всесвітньою історією, юриспруденцією, мистецтвознавством, історією техніки, етнографією, статистикою, а ще й з цілим комплексом суміжних дисциплін, таких як археографія, джерелознавство, геральдика, сфрагістика, генеалогія, уніформологія, символіка та емблематика, музеєзнавство. І тут дослідники мають вільно оперувати відповідною науковою термінологією і володіти великою сумою знань.

Ось така ця непроста, але надзвичайно цікава ланка історичної науки.

Але чому така незвична і дивна назва — “фалеристика”?

Цей термін, який визначає окрему дисципліну й узагальнює сукупність досліджень з історії нагород, уперше оприлюднив у 1937 році чеський дослідник і колекціонер Олдржих Пільц. Згодом він набув поширення у спеціальних виданнях Німеччини та Франції. Особливе значення для становлення фалеристики мала монографія чеського дослідника В. Мержички, видана в 1976 році під назвою “Фалеристика”. Вона вважається першою серед предметних, фахових фалеристичних досліджень. У монографії вперше було чітко окреслено коло питань, якими має опікуватися ця наукова дисципліна, виявлено основні групи джерел нагородного комплексу, подано прикладні схеми класифікації нагородних знаків.

У радянській історичній науці термін “фалеристика” вперше застосував відомий дослідник і колекціонер Р. В. Шейн у статті “Фалеристика — сестра нумизматики” (вміщено в часописі “Декоративное искусство в СССР”, 1965 р., № 8). З того часу цей термін активно вживають дослідники, виносячи його в назви своїх монографічних праць. Для багатьох фахівців і просто колекціонерів дослідження відомих російських учених І. В. Всеволодова (псевдонім І. В. Можейка) “Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем” (М., 1990) і В. Г. Буркова “Фалеристика” (Л., 1985; М., 1999) стали настільними книгами і справжніми “лоцманами” в широкому морі нагород і відзнак.

Походить термін “фалеристика” від латинського слова “*pfalerae*” (металеві прикраси у вигляді блях та жетонів). У Стародавній Греції воно мало іншу вимову і транскрипцію, звучало як “фалара”. У широковідомій “Історії” Геродот, описуючи масагетів, уживає саме це слово: “Із міді виготовляють вони нагрудні панцери для коней, навпаки, вуздечки, вудила і фалари готують із золота”². Згадує фалари й інший давньогрецький історик Ксенофонт: “Агесілай прийняв дарунок сина Фарнабада й дав йому на заміну дві розкішні фалари, знявши їх з грудей коня”³. З давньогрецької мови слово “фалара” перейшло до народів Апеннінського півострова, отримавши пом’якшену лексичну форму. У Стародавньому Римі фалери займали вищу сходинку в системі нагород. У “Природничій історії” Плінія зафіксовано факт вручення фалери вершникові за особисту мужність у бою з ворогами.

Що ж являли собою ті славнозвісні фалери, які, зникнувши з історичної арени, залишили по собі пам’ять у назві сучасної спеціальної галузі історичних знань?

² Геродот. История: В 9 кн. М., 1885. Т. 1. С. 111.

³ Ксенофонт. Греческая история. Л., 1935. С. 76.

За формою фалери були здебільшого круглої або овальної форми — від 4 до 7 см у діаметрі. Виготовляли їх зазвичай зі срібла або позолоченої бронзи. Кріпилися вони на обладунку воїна. Класичною археологічною знахідкою є 9 срібних фалер римського воїна Марка Флавія, які було виявлено в 1858 році поблизу міста Крефельд у Німеччині. Їх зображення розміщено на обладунку цього воїна, манекен якого на повний зріст представлено в експозиції Музею старожитностей у Берліні. Згодом фалери виконували роль відзнаки не тільки особистої, а й колективної. Легіони і когорти, що відзначилися у бойових діях, отримували від верховної влади фалери, які кріпилися до вексилумів — прапорів або великих металевих блях різної форми, які на довгій жердині виносили перед строєм.

Загубившись на певний час у вирі історії, перші нагородні відзнаки Стародавнього Риму набули нової якості й розуміння у Середні віки. Називалися ці відзнаки орденами. І це цілком зрозуміло. Як знаки розрізнення їх застосовували у XII—XIII століттях члени воєнізованих духовно-лицарських орденів (тамплієрів, меченосців, іоаннітів, тевтонського, калатрави, Святого престолу та ін.). Тоді ці відзнаки не були орденами в сучасному розумінні. Вони виконували роль відмітних відзнак, по яких розпізнавали “свого” і “чужого”. Для вирізнення членів свого ордену знаки “вивішували” на плащах, щитах, прапорах.

Починаючи з XIV століття в Західній Європі утворюються світські ордени. Їх члени називали себе кавалерами ордену, мали власний орденський статут, одяг, особливі відзнаки. До найдавніших у Європі й світі орденських знаків належать англійський орден Підв'язки (встановлений у 1349 р.), Савойського герцогства — Благовіщення (1362 р.), бургундський, а згодом іспанський та австрійський — Золотої Руна (1429 р.), шведський — Меча (1522 р.), французький — Святого Духа (1579 р.). Здебільшого цими нагородами відзначали знатних осіб, улюбленців королів, найвищих церковних ієрархів, воєначальників. Ордени давали їхнім власникам чимало привілеїв, з них чи не найповажніший — обов'язкове переведення кавалера ордену в лицарський стан, а пізніше — надання права особистого або успадкованого дворянства.

З розвитком суспільних відносин постала потреба чіткої фіксації в правових документах нагородної практики. Аспекти функціонування нагород регламентувались у спеціальних орденських статутах або положеннях про конкретний вид відзнаки. З часом ці документи утворили окремий розділ нагородного законодавства в системі державних правових актів. Так було започатковано формування атрибутики державності, до якої нагородна система ввійшла як її невід'ємний складник.

У Давньоруській державі воїни і воєводи відзначалися за бойові подвиги шийними браслетами або гривнами, обручами із золота, срібла та бронзи, а також земельними наділами, обладунком, грішми, золотим і срібним посудом, коштовною зброєю тощо.

В XVI—XVII століттях у Московській державі для нагородження людей служилих використовували золоті й срібні нагородні медалі з вушком для прикріплення до одягу або на шапки, золоті ланцюги з хрестами. Ці медалі називалися “золотими”, або “московками”, їх виготовляли на зразок монет із зображенням герба Москви. “Золоті” були масовою нагородою. Їх видавали всім учасникам походу. За здобуття фортеці, вдало проведений напад, особисту

відвагу в бою воевода міг одержати велику золоту медаль на золотому ланцюгу, а для рядових воїнів призначалися нагороди меншої вартості — невеликі знаки, виготовлені із срібла з позолотою або без неї. Називали їх нагородними срібними алтинами.

За часів Козацької держави XVI—XVII століть в Україні не було власних нагрудних нагородних знаків. Натомість роль нагород виконували речі бойового призначення — холодна та вогнепальна зброя, обладунок, одяг, кінська упряж, які воєначальник надавав козакам за виявлену особисту хоробрість, спритність та відвагу. Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак — клейноди, що були як загальновійськовими, так і посадовими відзнаками. До таких клейнодів належали гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, бубни, литаври, сурми, комишина, а також козацька гармата — себто артилерія.

Після входження українських земель до Російської держави процес становлення національних нагородних традицій на багато років було перервано. Разом з тим нагородний досвід Російської держави й утвореного згодом на її уламках Радянського Союзу є надзвичайно цікавий для кращого розуміння розвитку нагородної справи в країнах, що постали на теренах СРСР, у тому числі Україні.

Окремо зупинитися на цьому потрібно й через те, що десятки тисяч наших співвітчизників були удостоєні високих відзнак Росії. В музеях України зберігаються, поряд з козацькими клейнодами та дорожчими подарунками царів, ордени й медалі видатних воєначальників і простих солдатів, які славили себе вірним служінням і особистою мужністю. Воювали вони за “царя-батюшку” в Європі й Азії, обороняли рідну землю на Бородинському полі й на Малаховому кургані, піднімалися в атаки під час Брусиловського прориву.

Російська імперія за триста років існування створила розгалужену систему відзначень — чинами, орденами, хрестами, медалями, нагородною зброєю, шевронами, нашивками, нерухомим майном, грішми, дарунками, мундирами, земельними наділами (у довічне й спадкоємне володіння) і навіть “особенным монаршим благоволением й милостью”. Перший російський орден Андрія Первозванного восени 1698 року встановив Петро I. Його першим кавалером став адмірал російського флоту й улюбленець царя Федір Головін, а другим кавалером у 1700 році — гетьман Лівобережної України Іван Мазепа “за тридцятилітні успіхи над кримцями”. Сам Петро I як капітан бомбардирської роти відзначений у 1703 році, за списком шостим. Орден ступенів не мав і до 1917 року вважався найвищою державною нагородою Росії. Нагородний комплект до ордена складався зі знака ордена, зірки та стрічки світло-блакитного кольору.

1714 року було встановлено орден Святої Катерини, або Визволення (на спомин урятування царя від полону під час невдалого Прутського походу 1711 року), в 1725 році — орден Святого Олександра Невського. У 1742 році у зв'язку з приїздом до Росії наступника престолу (небожа цариці Єлизавети Петрівни і майбутнього імператора Петра III, на той час принца Петра-Ульріха) дістав право на життя голштинський орден Святої Анни, створений на честь його дружини й дочки Петра I. Остаточно орден Святої Анни ввів у систему російських орденів Павло I у 1797 році. Орден нижчого ступеня носили на холодній зброї, яка через це дістала неофіційну

назву “анненська зброя”. У 1782 році встановлено орден Святого Володимира чотирьох ступенів для нагородження за військові й цивільні заслуги.

Особливе місце серед усіх російських нагород посідає чотириступеневий орден Святого Великомученика і Побідоносця Георгія, що його встановив Павло I 1796 року. Орден став найвищою і найпочеснішою нагородою для офіцерів та генералів. Одержати цю нагороду можна було тільки за виявлені особисто видатні військові заслуги. Нагородження відбувалось починаючи з нижчого, четвертого ступеня. Уся військова історія Росії знає лише 25 кавалерів ордена Святого Георгія I ступеня. Серед них П. Рум'янцев, Г. Потьомкін, О. Суворов та М. Кутузов. З 1848 року імена георгіївських кавалерів викарбувано на мармурових дошках Великого Кремлівського палацу в Москві, тому цей зал дістав назву “Георгіївський”.

До реєстру російських орденів було зараховано й нагороди, засновані свого часу іншими країнами. Ордени Білого Орла, Святого Станіслава та “Віртуті мілітаре” (“За військову доблесть”) прийшли в російську орденську систему з Польщі. З приєднанням 1815 року Королівства Польського до Росії цими орденами нагороджували від імені російських імператорів вихідців з Польщі. Нетривалим виявилось існування в Росії мальтійського ордена Святого Іоанна Єрусалимського, яким з 1798 року відзначали російських підданих. Після смерті Павла I нагородження мальтійським орденом припинено.

Популярність нагород, особливо в російській армії, була така велика, що з кінця XVIII століття запроваджується новий вид нагороди — хрести для нагородження офіцерів, а з 1807 року — “Знак отличия военного ордена для нижних воинских чинов”, який в історії Росії дістав назву “Георгіївського хреста” через схожість його форми із знаком ордена Святого Георгія. У 1856 році відзнаку військового ордена поділено на чотири ступені. З 1913 року його почали називати солдатським Георгіївським хрестом, що був офіційно визнаний як військовий орден для нижчих чинів.

У військовій історії Росії відомо багато прикладів того, як за виявлену мужність Георгіївським хрестом нагороджували вихідців з України. В 1828 році за врятування прапора Тамбовського піхотного полку в бою з турецькою кавалерією під Сілістрією відзнакою військового ордена був нагороджений унтер-офіцер Ксаверій Любанський, дворянин з Волинської губернії. К. Любанський дослужився до звання полковника, був нагороджений орденами Святої Анни III ступеня, Святого Володимира IV ступеня, “Віртуті мілітаре” IV ступеня й помер у 1848 році, лишивши дружину й п'ятьох малолітніх дітей “в крайне бедном состоянии”. Відзнакою цього військового ордена в 1828 році за відвернення вибуху ворожого набою на батареї (під час облоги Сілістрії) нагороджений бомбардир 1-ї батареї роти 16-ї артилерійської бригади Дем'ян Рудниченко (родом з Сумщини), а 1840 року під час експедиції на Чорноморське узбережжя за особисту мужність і нехтування пораненням — унтер-офіцер Кавказького саперного батальйону (уродженець Катеринославщини) Петро Щербина.

У роки Першої світової війни Георгіївськими хрестами нагороджено таких відомих згодом радянських воєначальників, як маршали Радянського Союзу Г. Жуков, К. Рокоссовський, генерал армії І. Тюленев і генерал-полковник К. Трубников. Вони мали повний

“кавалерський георгіївський бант”, тобто були відзначені всіма чотирма ступенями нагороди. Сталінський терор не обминув багатьох радянських воєначальників — георгіївських кавалерів і героїв Першої світової та Громадянської воєн — командирів корпусів М. Криворучка, І. Кутякова, Є. Ковтюха, командувача армії І. Федька та інших.

Георгіївські відзнаки мали багато українців, які після повалення самодержавства чимало зробили для розбудови незалежної Української держави. Так, гетьман Павло Скоропадський (колишній командир лейб-гвардії Кінного полку), генерал-полковник армії УНР Михайло Омелянович-Павленко (колишній капітан лейб-гвардії Волинського полку), генерал-хорунжий Олександр Осецький (колишній капітан лейб-гвардії Преображенського полку), генерал-поручник Михайло Крат, генерал-полковник Віктор Зелінський були нагороджені за особисту мужність під час Російсько-японської та Першої світової воєн орденом Святого Георгія IV ступеня. Відомі українські військові діячі генерал-полковник Олександр Удовиченко, генерал-поручники Григорій Янушевський, Сергій Дядюша, Іван Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий Євген Мешківський відзначені Георгіївською золотою зброєю. Авторитет георгіївських відзнак був настільки великий в українській армії, що уряд Директорії УНР у січні 1919 року, скасувавши всі відзнаки колишньої Російської держави, зберіг право носити георгіївські нагороди за вояками української армії. На взірць статутів російського військового ордена Святого Георгія, Георгіївського хреста, Георгіївської зброї та Георгіївської медалі було складено перші нагородні статuti відзнак УНР — орденів Визволення та Республіки.

Останніми нагородами, що їх установила Російська держава напередодні Першої світової війни, були Георгіївська медаль чотирьох ступенів та відзнака Святої Княгині Ольги трьох ступенів. Перша являла собою нагороду за мужність і хоробрість, виявлені у воєнний та мирний час, а другою мали нагороджуватися жінки за заслуги “на різних поприщах государственного или общественного служения...”. Всього в Російській імперії функціонували (разом з супутніми атрибутами — зірками) 55 видів орденських відзнак.

За часів Російської імперії було створено великий масив нормативних документів, що чітко регламентували всі аспекти нагородної політики. Статuti орденів, орденських відзнак, порядок нагородження ними в мирний та воєнний час, особливі права та привілеї нагороджених занесли до Зводу законів Російської імперії. Нормативна база детально регулювала питання представлення до нагородження, правила нагородження медалями, чинами, шевронами, відзнаками для військ, правила призначення пенсій, укладання нагородних подань, порядок нагородження і носіння іноземних орденів та інших відзнак, порядок позбавлення нагород, форми нагородних листів, подань та різних статистичних документів, навіть форми особистих клопотань про нагородження на ім'я самодержця всеросійського.

У дореволюційній Росії система нагородження відбивала стану нерівність. У російському законодавстві прямо зазначалось: “Мещанам и лицам сельского состояния ордена не испрашиваются”. За 219 років існування нагородної системи орденом не було відзначено жодного робітника чи селянина. Такий привілей мали тільки дворяни, чиновники, офіцери, великі купці та банкіри, іноземці з-поміж знатних дворян, дипломатів, фінансистів та промисловців.

Нова, радянська, влада спочатку відкинула саму ідею встановлення нагород, але під тиском обставин змушена була закласти її підвалини в період Громадянської війни. До цього спонукали численні приклади героїзму і самопожертви бійців Червоної гвардії, робітників, селян. Перші радянські нагороди виникли стихійно й набрали різних форм. Це іменні Червоні прапори для військових частин, іменна зброя та годинники, нагрудні знаки, навіть така незвична, як на наше теперішнє сприйняття, нагорода — червоні революційні шаровари. Не будемо скептично ставитися до цих форм відзначення. Вони виконували важливу роль морального заохочення. Коли перед усім строем бійцеві вручався іменний годинник (запаси яких регулярно поповнювалися за рахунок експропріації “награбованого добра капіталістами і експлуататорами трудового люду”), це мало колосальний вплив на решту солдатської маси.

Першу нагородну відзнаку радянської Росії — орден Червоного Прапора РРФСР — установлено Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету 16 вересня 1918 року. Цим орденом міг бути нагороджений кожний громадянин, якщо він виявив особливу хоробрість і мужність під час бойових дій. Відтак бойові ордени встановили Азербайджанська, Вірменська, Грузинська радянські республіки. А коли в 1920 році радянська Росія заснувала орден Трудового Червоного Прапора, її приклад наслідували Азербайджанська, Білоруська, Вірменська, Грузинська, Українська, Узбекиська, Туркменська та інші радянські республіки.

Після утворення СРСР радянська нагородна система набула дальшого розвитку. Всього до 1991 року в СРСР існував 21 орден. Найвищою нагородою був орден Леніна, встановлений 6 квітня 1930 року. Ним нагороджували як окремих громадян, так і цілі колективи, установи, інститути, військові частини, громадські організації. З 1988 року орден Леніна став нагородою виключно для відзначення окремих громадян.

Характерною рисою нагородної системи СРСР було існування паралельно з орденськими відзнаками, які за міжнародною класифікацією є нагородами найвищого рівня, також найвищих ступенів відзнак — звань Героя Радянського Союзу (1934 р.), Героя Соціалістичної Праці (1938 р.), “Мати-героїня” (1944 р.), “Місто-Герой” та “Фортця-Герой” (обидва 1965 р.). Установлюючи звання Героя Радянського Союзу у квітні 1934 року, ЦВК СРСР передбачав, що воно матиме символічне значення як почесне “всенародне” звання, тому й не планував ніякого знака до нього. 20 квітня 1934 року вперше звання Героя Радянського Союзу було присвоєно групі льотчиків М. Водоп'янову, І. Дороніну, М. Каманіну, С. Леваневському, А. Ляпідевському, В. Молокову та М. Слєпньову, які врятували учасників експедиції на пароплаві “Челюскін”.

Зважаючи на високий соціальний статус нагороди, Президія Верховної Ради СРСР 1 серпня 1939 року заснувала медаль “Золота Звезда”, що вручалася особам, удостоєним звання Героя Радянського Союзу. Медаль за № 1 отримав Герой Радянського Союзу А. Ляпідевський. Оскільки орден Леніна був за статусом найвищою державною нагородою, то за положенням про звання Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці від 14 травня 1973 року одночасно з присвоєнням звання Героя Радянського Союзу або звання Героя Соціалістичної Праці нагородженому вручалися медалі “Золота Зірка” (або відповідно медаль “Серп і Молот”) та знак

ордена Леніна. Таким чином високе звання, що вже саме собою є нагородою, доповнювалося комплектом нагородних складових, а також відповідними соціальними пільгами.

Нагородна система СРСР поповнилася новими відзнаками під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Зрозуміло, що цього вимагало вшанування масового ратного та трудового героїзму радянських людей. Жодна з подій в історії СРСР не залишила такої значної фалеристичної спадщини, як ця. За роки війни Президія Верховної Ради СРСР установила ордени Вітчизняної війни I та II ступенів, Слави трьох ступенів, Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького трьох ступенів, Ушакова, Нахімова двох ступенів, Олександра Невського, а також найвищу полководчу нагороду – орден “Перемога”. Крім того, у воєнні та повоєнні роки засновано 24 медалі: за оборону Ленінграда, Одеси, Севастополя, Сталінграда, Москви, Кавказу, Радянського Заполяр’я, Києва, за здобуття Будапешта, Кенігсберга, Відня, Берліна, за визволення Белграда, Варшави, Праги, медалі “Партизану Вітчизняної війни” двох ступенів, Ушакова, Нахімова, за перемогу над Німеччиною та Японією, за доблесну працю в роки війни, низку ювілейних медалей.

У роки Великої Вітчизняної війни звання Героя Радянського Союзу присвоєно 2069 українцям, або приблизно чверті всіх відзначених цим званням⁴. Це свідчить про масовий героїзм на фронтах війни синів і дочок українського народу. Двічі звання Героя Радянського Союзу було присвоєно генерал-майорові С. Ковпаку, генерал-полковникові авіації В. Лавриненкову, генерал-лейтенантові авіації О. Молодчию, генерал-майорам авіації А. Недбайлу та І. Степаненку, генералові армії І. Черняхівському.

Перші трудові нагороди радянської держави – ордени Трудового Червоного Прапора та Пошани (до 1988 р. – Знак Пошани) – належать до часу перших п’ятирічок. У повоєнні роки встановлено нові нагороди – ордени Жовтневої Революції (1967 р.), Дружби народів (1972 р.), Трудової Слави трьох ступенів (1974 р.), За службу Батьківщині у Збройних Силах трьох ступенів (1974 р.). Кожний з орденів мав статут, відповідно до якого проводили нагородження. Серед нагороджених – сотні тисяч робітників, селян, учителів, інженерів, діячів науки, культури, мистецтва, військових.

Нагородна система СРСР з його розпадом стала історією. Вона залишила свій слід у світовій фалеристичній спадщині. Серед громадян незалежної України є мільйони людей, нагороджених орденами й медалями СРСР. З гармонізацією відносин в українському суспільстві поступово змінилося ставлення до нагород колишнього СРСР. А втім, і раніше прояви екстремізму щодо нагород СРСР не домінували. Так, вони мали місце, але, зрештою, не вони визначали громадську думку. Перемогли виваженість і толерантність, повага якщо не до самих нагород, то до тих людей, які були відзначені ними. Історія – історією. Але є сучасність. І ті люди, які пишаються тим, що вони є громадянами незалежної України, чесно і праведно заслужили нагороди СРСР. Вони заслужили їх за трудові звершення, багаторічну працю, героїзм на уламках Чорнобильської АЕС, у непопулярній війні в Афганістані, світовими досягненнями в науковій, спортивній, культурній сферах. Урешті, рівень цивілізованості й демократичності суспільства може визначатися й тим, наскільки толерантно в ньому ставляться

⁴ Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: Энциклопедия. М., 1985. С. 205.

до нагород інших держав. І в цьому плані Україна довела, що вона є цивілізованою і демократичною державою.

Не будемо перебільшувати роль науковців у формуванні громадської думки щодо нагород. Хоча в тому, що в українському суспільстві переміг здоровий погляд як на власні нагороди, так і нагороди інших держав, є й крихта їх заслуг. Адже науковці у цьому питанні залишилися вірними історичній правді й не шукали "історичного компромату" для збурення суспільства, а свідомо йшли шляхом неупередженого висвітлення усіх плюсів і мінусів фалеристичної спадщини України. Про здобутки можна говорити з гордістю, прикрі факти хотілося б залишити на маргінесі історії, але це її Величність історія, і вона є такою, якою була.

Довгим і складним був шлях України до власних нагород. Зародившись на початку ХХ століття як відзнаки громадських організацій і виступаючи протягом усього століття своєрідними оберегами ідеї національної незалежності, українські нагороди ввійшли вже в нове тисячоліття у новій якості — як повноцінний атрибут державного суверенітету незалежної України.

Перші власні нагороди Української держави виникли в період визвольних змагань 1917—1921 років і стали своєрідними символами ідей незалежності, виразниками сподівань і прагнень учасників національно-визвольного руху, підтверджуючи думку, що нагороди з'являються там і тоді, коли нація виходить на історичний простір, створюючи власну державу.

Більшість нагородних планів Української держави гетьмана Павла Скоропадського, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки внаслідок фатального перебігу історичних подій залишилась нереалізованою. Але вже той факт, що Україна намагалася створити власні нагороди, свідчить про розуміння керівниками держави значення нагородної справи для утвердження й розбудови державності. Встановлені державні відзнаки "За обняття Львова у владу Української держави" (1918 р.), Слава України, Республіки, Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Оружний Тризуб, Хрест учасництва (всі у 1919 р.), орден Визволення (1920 р.) так і залишилися у проектних зразках на папері, не з'явилися на терені України, й нагородження ними не відбулося. На практиці відзначення новими орденами й медалями Української Народної Республіки провадилися вже після поразки визвольних змагань за межами України. Першою врученою нагородою (в таборах інтернованих вояків УНР на території Польщі) став орден Залізного хреста, яким відзначили учасників Зимового походу армії Української Народної Республіки з 6 грудня 1919 по 6 травня 1920 року.

Нагородна спадщина української діаспори становить цікавий для вивчення масив різноманітних відзнак — від нагород державного рівня, що були встановлені урядом УНР в екзилі, а пізніше Українською Національною Радою і надавалися Президентом УНР в екзилі, до відзнак окремих військових формувань, громадських, ветеранських, політичних та культурологічних організацій. До нагород першого рівня можна зарахувати орден Залізного хреста (1920 р.), медаль на честь 10-ї річниці відбудови Української держави (1927 р.), хрест "10-ліття з'єднання українських земель" (1929 р.), орден (хрест) Симона Петлюри (1932 р.), Хрест українського козацтва (1947 р.), хрести на честь 40-ліття та 60-ліття відродження Українських Збройних Сил (1957 та 1977 рр.), медаль "За поранення" (1980 р.), хрест "40-ліття Української національної армії" (1985 р.).

Другий рівень відзнак української діаспори репрезентують нагрудні знаки ветеранських організацій Українських січових стрільців Української Галицької армії, Братства карпатських січовиків, 1-ї Української дивізії Української національної армії, товариств колишніх українських вояків у Великій Британії, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Франції, нагороди Української повстанської армії. Загалом у діаспорі впродовж 1920–2003 років з'явилося близько 80 різноманітних нагородних відзнак.

Нагородотворчі спроби радянської України порівняно з досвідом УНР видаються скромними. 2 березня 1921 року Всеукраїнський з'їзд Рад установив орден Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки, який в історії нашої фалеристики так і залишився єдиним орденом України радянської доби. Нетривалою і складною була його доля. Двічі, у 1925 і 1931 роках, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалював статuti ордену і тричі – у 1921, 1925 та 1930–1931 роках – проводилися конкурси на розроблення проекту орденського знака. За дванадцять років існування ордену ним нагороджено близько 400 працівників промисловості, транспорту, будівництва, сільського господарства, діячів науки й техніки, мистецтва й культури, військовослужбовців та державних діячів України. В 1933 році постановою центральної влади СРСР нагородження “самостійним орденом” припинено.

Проте історії вітчизняної фалеристики відомі ще дві ініціативи керівництва радянської України в справі встановлення нагород. Перша, 1943 року, коли М. Хрущов намагався довести доцільність заснування медалі за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, і друга, 1967 року, коли ЦК КПУ і Верховна Рада Української РСР виношували серйозні наміри щодо встановлення республіканських орденів – Республіки та Трудової Слави, а також двох медалей – “За трудові заслуги” та “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”. Незважаючи на подання цих нагород як “засобу морального заохочення у комуністичному будівництві”, московська Стара площа рішуче відмовила “другій серед рівних” республіці в нагородній ініціативі. За суверенною на папері Українською РСР залишалось тільки право нагороджувати Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР та почесними званнями республіканського рівня.

Такою була ціна декларацій і гарантованих Конституцією СРСР прав “суверенних” республік і в нагородній практиці. Погодьтеся, що за тих умов, коли цілковито панувала загальносоюзна ідея і в намірах заснування власних республіканських нагород вбачали “націоналістичні збочення”, власних нагород в Україні просто не могло бути. Разом з почесними званнями УРСР Почесна Грамота та Грамота Президії Верховної Ради УРСР офіційно визначалися з травня 1981 року законодавством УРСР як державні нагороди Радянської України. Тоді ж було встановлено 44 почесні звання, а в 1988 році кількість їх скорочено до 29. Інститут почесних звань дістався незалежній Україні у спадок від України радянської, він є чинний і нині, посідаючи вагоме місце у вітчизняній нагородній “табелі про ранги”. Ці звання, хоч би якими архаїчними на перший погляд вони здавалися, мають високий престиж у людей завдяки своїй незаполітизованості і являють собою офіційне державне визнання

високого фахового рівня, професійної майстерності й таланту громадян України.

За Конституцією України, право заснування державних нагород належить законодавчій владі в особі Верховної Ради України. Президент України як глава держави наділений правом нагородження державними нагородами України, а також правом заснування відзнак Президента України та нагородження ними.

Становлення сучасних нагород незалежної України має два вагомі історичні виміри. Перший — це існування інституту президентських відзнак. За відсутності законодавства про державні нагороди України з фіксованою системою нагород і офіційно визначеним їх статусом відзнаки Президента України фактично виконували роль державних нагород України. Другий — прийняття Верховною Радою України 16 березня 2000 року Закону України “Про державні нагороди України”, яким встановлено систему державних нагород України.

За умов “нагородного вакууму”, створеного пасивністю законодавчої влади у вирішенні питання про заснування власних нагород, цілком логічним, виправданим і абсолютно легітимним кроком стало заснування Президентом України президентських відзнак.

Першу з них — Почесну відзнаку Президента України — встановлено 18 серпня 1992 року. Вона стала першою з нагород не тільки в незалежній Україні, а й серед нагород незалежних держав, що утворилися на теренах СРСР. Вагомі ініціативи в нагородній справі України, здійснювані в річищі загального процесу розбудови державних інститутів, виявив Президент України Л. Кучма, який заснував ряд відзнак: зірку та хрест “За мужність”, “Іменну вогнепальну зброю” (обидві 29 квітня 1995 р.), “Орден Богдана Хмельницького” трьох ступенів (3 травня 1995 р.), “Орден князя Ярослава Мудрого” п’яти ступенів (23 серпня 1995 р.), “Орден княгині Ольги” трьох ступенів (15 серпня 1997 р.), медалі “За військову службу Україні” (5 жовтня 1996 р.), “За бездоганну службу” трьох ступенів (5 жовтня 1996 р.), “Захиснику Вітчизни” (8 жовтня 1999 р.), “За працю і звитягу” (16 травня 2001 р.), звання “Герой України” (23 серпня 1998 р.), а також здійснив ряд позитивних кроків щодо належної організації нагородної справи в Україні. Про те, як створювалися ці нагороди, які колізії розгорталися навколо прийняття їх, ви, шановні читачі, дізнаєтеся з другої книги цього видання.

Сучасний нагородний досвід нашої країни ґрунтується на вітчизняних історичних традиціях і переконаності в тому, що нагороди є важливим атрибутом державності й суверенітету, виявом державної шани людям, які в нелегких умовах роблять усе, щоб наша держава стала прекрасною і могутньою. Глибокою повагою перейняті слова Президента України Л. Кучми, з якими він звернувся до громадян держави під час вручення нагород 25 липня 1995 року в Маріїнському палаці: “Фактом вручення нагород ми висловлюємо шану і повагу людям, які чесно й сумлінно працюють, які віддають свої знання, досвід, енергію загальній справі зміцнення незалежності України. Кожного разу, виконуючи цю почесну місію, я без перебільшення захоплююсь тими, хто відзначається високими нагородами. Дивлюсь на цих людей і ще раз переконуюсь в тому, що основне багатство нашої держави — це її працелюбні люди”⁵. Ці слова відображають

⁵ Пам’ятки України: історія та культура. 1995. Ч. 2. С. 2.

суть нагородної політики України як важливого чинника активізації державотворчої діяльності суспільства.

Якщо українські нагороди мають більш як столітній вік, то національна фалеристична школа досить молода. Її становлення і розвиток відбувалися у двох напрямках. Перший — нагромадження у 60–80-х роках наукового матеріалу в радянських і діаспорних виданнях завдяки спорадичним розвідкам з історії окремих нагород. Другий — осмислення накопленої наукової бази, виявлення і широке залучення документальних джерел і здійснення на їх основі фундаментальних наукових досліджень.

Перший період як в українській радянській фалеристичній історіографії, так і на діаспорі вирізнявся “крапельними” спробами розвідок, присвячених історії окремих відзнак. Зокрема, діаспорні дослідники М. Битинський, О. Городиський, Р. Климкевич зосередили увагу на історії виникнення і функціонування відзнак українських військових національних формувань доби визвольних змагань і періоду Другої світової війни. В УРСР не стільки досліджувалася історія виникнення нагород радянської доби, скільки популяризувалося їх значення для утвердження радянського суспільства. Видання “Відзнаки Української РСР” 1971 року і “Державні нагороди Української РСР” 1983 року не можна характеризувати як наукові розвідки, це радше спроба систематизації нормативних документів з нагород Української РСР — Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР, почесних звань УРСР та відомчих відзнак. На окрему увагу заслуговують розвідки Б. Зайцева й А. Куценка щодо історії ордена Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки, що існував у 1921–1933 роках*.

Пасивність українських дослідників щодо національного фалеристичного надбання України можна пояснити небажанням конфліктувати з панівною політичною ідеологією. Простіше було йти в руслі прокрустових настанов радянської історіографії, ніж торувати шлях у вивченні нагород “ворожих буржуазно-націоналістичних зрадників” за межами радянської України. Звичайно, якщо поставити таку мету, то можна було б пошукати в архівах і, зрештою, знайти документи про спроби встановлення державних відзнак Української Народної Республіки, Української держави за гетьманської влади, Директорії УНР та екзильного уряду Української Народної Республіки. Та треба зважити на те, що вивчення “нагородної проблематики” тривалий час було не лише неперспективною і малоактуальною, а й не зовсім безпечною справою. Адже йшлося про українські уряди, що не визнавалися радянською владою, таврувалися як ворожі та націоналістичні. У радянській Україні вивчення історії власних нагород не діставало підтримки республіканського керівництва, оскільки не відповідало потребам ідеологічного забезпечення процесу консолідації нової, небаченої у світовій історії соціальної спільноти — “радянського народу”. Будь-яке звернення до історії нагород “буржуазно-націоналістичних урядів” спричинило б звинувачення в націоналістичних збоченнях і відході від ідеї зміцнення того ж таки “радянського народу”. Крім того, багато архівних документів доби визвольних змагань українського народу 1917–1921 років, що дбайливо зберігалися під грифом “ДСК” (для службового користування), були просто недосяжні для загалу дослідників. Тому

* Див. бібліографічний покажчик до другої книги цього видання.

цілком зрозуміло, що науковці України зосередили свою увагу на історії нагород Радянського Союзу, пропагуючи значення їх як важливого морального стимулу для високопродуктивної праці й комуністичного виховання.

Тим часом дослідники з української діаспори в повоєнний період сконцентрувалися на вивченні значного масиву фалеристичних пам'яток України, які постали на різних етапах визвольної боротьби й мали утверджувати ідеї побудови незалежної Української держави. Завдяки їх науковим розвідкам перед світовою спільнотою відкрився світ національної нагородної спадщини України, що зберігалася й розвивалася на еміграції.

Другий етап наукового осмислення національного досвіду нагородотворення припадає на початок 90-х років, коли Україна постала як незалежна і суверенна держава. Справжньою сенсацією в незалежній Україні стало знайомство з виданою в Торонто в 1991 році колекціонером Я. Семотюком порівняно невеликої за обсягом книжки "Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі, нашивки". В ній уперше в українській фалеристиці зроблено вдалу спробу систематизації нагород Української Народної Республіки, відзначень українських національних військових формувань та громадських організацій з 1918 року до кінця 80-х років. Книжка Я. Семотюка одразу ж опинилась у центрі уваги фахівців в Україні й мала такий великий попит, що навіть без дозволу автора вийшли друком три видання у Києві та Львові. Через тринадцять років Я. Семотюк здійснив друге, доповнене і розширене, видання своєї книги, назвавши її "Українські військові нагороди". До неї увійшли як сучасні нагороди українських ветеранських організацій на діаспорі, так і нові знахідки, що стосуються українських нагород періоду Другої світової війни.

На початку 90-х, коли в українському суспільстві виникла об'єктивна потреба глибокого наукового опанування і всебічного осмислення значного масиву фалеристичних пам'яток України, вітчизняні науковці поринули в цю цікаву, але водночас і надзвичайно складну роботу. Здобуття Україною незалежності, переосмислення її історичного минулого викликало справжній бум публікацій про нагороди. І це не випадково. Адже суспільство відкривало для себе абсолютно не вивчену спадщину, невідому, самотню сторінку власної історії, намагаючись не тільки досягнути її, а й визначити практичні можливості застосування в майбутньому досвіду минулого.

На формування громадської думки щодо розвитку нагородної політики України в сучасних умовах активно вплинули теоретичні та практичні студії науковців — істориків, філософів, правників, соціологів та політологів. І першу у вітчизняній науці спробу теоретично осмислити історію нагород України в контексті світової фалеристичної спадщини було зроблено в розділі "Фалеристика", вміщеному в навчальному посібникові для студентів "Специальные исторические дисциплины", виданому в 1992 році колективом авторів під керівництвом відомого українського історика Володимира Олександровича Замлинського. Активно включилися в дослідження історії нагород України такі дослідники як В. Бузало, М. Дмитрієнко, В. Кравцевич, В. Куценко, Д. Табачник, В. Улянич. На сторінках періодичних видань ними опубліковано розвідки з історії нагород Української Народної Республіки, радянської України, відзнак уряду УНР в екзилі. Деякі з цих дослідників стали в березні 1992 року авторами першої концепції системи державних нагород України.

Піонерну спробу комплексного аналізу історичних витоків, правових та практичних аспектів нагородної політики незалежної України становив спеціальний випуск часопису "Пам'ятки України: історія та культура" (1995. Ч. 2), виданий під назвою "Нагороди України". Це видання мало ще одну мету — провести своєрідний моніторинг суспільної та наукової актуальності широкого вивчення історії української фалеристики.

Переконавшись, що ця проблематика є не тільки науково актуальною, а й такою, що відповідає інтересам сучасного державного розвитку, науковці поставили перед собою більш складне завдання — здійснити академічне видання "Нагороди України: історія, факти, документи", у якому на основі широкого документального масиву простежити весь шлях становлення та розвитку української нагородної спадщини. Очолив цю роботу доктор історичних наук, на той час Глава Адміністрації Президента України Д. В. Табачник. До авторського колективу були залучені академік НАН України, доктор історичних наук І. Ф. Курас, доктор історичних наук М. Ф. Дмитрієнко, кандидат мистецтвознавства І. Д. Безгін, кандидати історичних наук В. Й. Бузало і Л. В. Яковлєва, кандидат філософських наук В. М. Куценко.

Авторський колектив провів значні дослідження з історії нагород України, ґрунтовно опрацював багату джерельну базу, вважаючи принципово необхідним здійснення першопублікації великого корпусу документальних матеріалів. Тритомне видання дістало схвальну оцінку як вітчизняної, так і зарубіжної громадськості, а членів авторського колективу Указом Президента України відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки за 1999 рік.

Для ширшого ознайомлення світової громадськості з нагородами незалежної України в 1999 році видавництвом "Мистецтво" випущено фотоальбом "Відзнаки Президента України: ордени, медалі, нагородна зброя", у якому текстова частина подана українською та англійською мовами. Таке видання здійснено вперше серед країн, утворених на теренах СРСР.

Останніми роками українська фалеристика поповнилася новими цікавими розвідками молодих дослідників О. Круковського, В. Манзуренка, М. Чмира, у яких досліджуються маловідомі сторінки історії нагород Української Народної Республіки, українських національних військових формувань Другої світової війни, сучасних відзнак Збройних Сил України.

Завдячуючи кількарічним і, слід визнати, досить системним старанням науковців у сучасному українському суспільстві усталився погляд на нагороди як на важливий атрибут держави, одну з найголовніших складників її незалежності й суверенітету. Фалеристика розглядає нагороди як своєрідні "візитні картки" історії і сучасності кожної окремої держави. Тому не буде перебільшенням визначити нагороди як одну з неодмінних ознак цивілізованості країни, її бажання будувати й розвивати власну державність. Разом з тим ордени, медалі, нагрудні знаки — це важливий вимір перейденого державою історичного та державотворчого шляху. По них, як по своєрідних віхах пам'яті, можна прочитати біографію не тільки окремої особи, а й країни в цілому.

Становлення України як незалежної держави автори вже нового наукового видання "Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини" намагаються показати під кутом зору історії тих її нагород,

які займають вищу сходинку в нагородній ієрархії, тобто державних. Осягнути ж увесь фалеристичний масив національних відзнак, до яких належать відзнаки урядові, відомчі, релігійних конфесій, громадських організацій, спілок тощо, на сьогодні є дуже складним завданням, що вимагає окремого комплексного дослідження. Гадаємо, що з часом в Україні з'явиться і таке спеціальне видання.

У пропонованому читачеві виданні з історії української фалеристики, як і в попередньому, автори свідомо залишають документальні джерела до історії нагород України. Корпус їх доповнено новими цікавими документальними свідченнями, які фіксують у суспільній пам'яті етапи становлення та розвитку нагородної спадщини України. До цього видання ввійшли документи й матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Служби безпеки України, Поточного архіву Адміністрації Президента України, приватних архівів. Серед корпусу документів — закони, укази, декрети, постанови, протоколи і витяги з протоколів, доповідні записки, подання, листування, статистичні матеріали, які розкривають процес створення і функціонування нагород та відзнак Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки та сучасної України. Відповідно здійснено й археографічне опрацювання документів. До кожної з двох книг складено науково-довідковий апарат (іменний та географічний покажчики, списки скорочень).

У другій книзі вміщено хронологію найважливіших подій в історії українських нагород, подаються реєстри нагороджених, наводиться розширена бібліографія з питань вітчизняної фалеристики.

Зроблене автори розцінюють як свій посильний внесок до історії нагородотворення на теренах України та за її межами — в діаспорі.

Нарис 1

ПЕРШОПОЧАТКИ
НАГОРОДНОЇ СПРАВИ
В УКРАЇНІ

Витоки джерел нагородотворення

Узагальноєвропейській та світовій фалеристичній спадщині особливе місце посідає змістовна і національно самобутня історія нагород України.

Початками вона сягає раннього Середньовіччя — Давньоруської держави. Практика нагороджувати найшанованіших у суспільстві людей мала багато спільного з тогочасними нагородними традиціями. Можливо, вона набула б у майбутньому звичних для Європи форм, якби розвиток державності в Київській Русі не перервала руйнівна монголо-татарська навала, якби українські землі не захопили сусіди — Велике князівство Литовське, Польща, а згодом і Московська держава.

На Русі роль своєрідних нагород виконували шийні браслети — *гривни*. Їх виготовляли з дорогоцінних металів та бронзи, ними нагороджували дружинників та воєначальників.

Гривни як відзнаки та прикраси були відомі з давніх-давен у багатьох суспільствах. У Європі вони особливо поширилися серед кельтських племен, що населяли центральну частину континенту і Британію у V столітті до н. е., а потім у галльських племен на території сучасної Франції. Ці шийні браслети, виготовлені з золота, срібла, електри (сплаву золота і срібла), бронзи, оздоблені простим і складним орнаментами, є справжніми шедеврами ювелірного мистецтва. Гривни зображені на плитах над могилами римських воїнів разом з іншими відзнаками, що їх отримали вони в походах. Гривна свідчила про участь воїна в боротьбі з варварами і була особистим трофеєм, здобутим у бою. Значна частина шийних браслетів дісталася римлянам на війні з галлами 240 року до н. е. в Малій Азії, а згодом вони стали відзнакою в Римській імперії¹.

Літописні джерела засвідчили небагато відомостей про нагородні функції шийної гривни в Київській Русі. Про неї, зокрема, згадується у зв'язку з трагічними подіями 1051 року, коли Святополк заподіяв смерть отроку Георгію. Не змігши зняти з забитого гривну, бояри змушені були відсікти йому голову і “тако сняша гривну”. Свідчення літописних джерел (про київське повстання 1147 р.) дають підстави для висновку, що тоді гривна правила за знак відзнаки або нагороди. Повсталі зірвали з рязанського

Шийні гривни. Давньоруська держава. XI—XII ст.
З колекції Національного музею історії України

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

князя Михайла золоту гривну, а з нею і золотий ланцюг з хрестом: “Отторгоша крест и чепы и гривну златую”.

Золотою шийною гривною, а також золотим ланцюгом нагороджували за військові подвиги воєвод. Рядових дружинників масово відзначали гривною меншої вартості — із срібла або бронзи. Їх виготовляли з двох або кількох скручених прутиків, або з тонких і розплющених металевих смужок, що перепліталися між собою. Кінці гривен розплющувалися, на них гравірували рослинний орнамент або зображали міфічних тварин.

Розвиток нагородної системи в Київській Русі перервало монголо-татарське завоювання. Втім, звичай нагороджувати золотим ланцюгом перебрала Московська держава, де він проіснував до XVI століття. Поступово його витіснила практика нагородження *золотими та срібними “деньгами”* (це була не грошова винагорода, а нагородна медаль, що не мала грошового обігу). Демократичні традиції масового нагородження учасників походу або битви в Московській державі, запозичені з часів Київської Русі, вигідно відрізнялися від нагород тогочасної Європи, де нагородні медалі могли отримати лише близькі до трону особи та офіцери.

Перші козацькі нагороди

Від другої половини XV століття на багатих незайманих землях Наддніпрянщини осідали селяни-втікачі, які називали себе “козаками” або вільними людьми. За їх плечима була принизлива панщина, свавілля магнатів, попереду них — татари. Але вибрали вони волю, знаючи, що доведеться відстоювати її зі зброєю в руках. Так від другої половини XV століття на землях Дикого поля створювалася нова суспільна організація, яка впродовж майже трьох століть відігравала важливу роль в історії Європи.

Напади кримських татар змушували козаків будувати укріплені містечка — січі. В середині XVI століття козацькі ватаги просунулися за дніпровські пороги і в 1553—1554 роках збудували на острові Мала Хортиця укріплення, яке назвали Запорозькою Січчю. Ця невеличка за розмірами фортеця з дерева та очерету стала колискою суспільно-політичної та військової організації українського козацтва — своерідної козацької республіки.

В Європі запорозькі козаки зажили слави оборонців рідної землі і християнства від наймогутнішої за тих часів держави — Оттоманської імперії. Про козацькі походи знали у Польщі та Молдавії, Відні та Ватикані. Несподівані рейди козацьких флотилій на Варну, Кілію, Ізмаїл, Акерман, Трапезунд, Кафу, Константинополь, перемога під Хотиним 1621 року яскравими літерами вписані в історію світового військового мистецтва.

Наперсні хрести-енколпіони.
Давньоруська держава. X—XIII ст.
З колекції Національного музею історії України

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Запорожці брали участь практично в усіх великих селянсько-козацьких повстаннях з кінця XVI століття, відзначаючись організованістю, висуваючи зі своїх лав талановитих січових керівників. Повстання запорожців у січні 1648 року проти Речі Посполитої започаткувало визвольний рух українського народу під проводом Богдана Зіновія Хмельницького. Його ім'я увічнене в багатьох літературно-історичних та державотворчих пам'ятках, серед них орден його імені колишнього СРСР та Богдана Хмельницького в сучасній незалежній Україні. Нагородна система Запорозької Січі не мала орденських відзнак, січову старшину заохочували за бойові успіхи коштовними подарунками.

З 1654 року царський уряд поширив на Січ Запорозьку умови та привілеї, що ними користувалися й інші війська, залишилися самоврядування та дозвіл приймати до своїх лав втікачів. Запорожці відтепер відігравали роль захисників південного кордону Росії. Щодо нагород, то запорожців нагороджували за персональні заслуги *золотими*, бо системи орденів та нагородних медалей у тогочасній Росії ще не існувало.

Проте, надаючи важливого стратегічного значення відносинам із Богданом Хмельницьким, царський уряд запровадив у 1654 році спеціальні нагороди для війська гетьмана. Про це йдеться в багатьох українських літописах, однак найвиразніше розповідає про царське пожалування у Фастові наприкінці літа 1654 року літопис Самійла Величка: "Того ж 1654 року в середу в пост Спасов было солнца затмение о полудне... А Хмельницкий с войском Козацким и Московским ему приданым для осторожности Украины от поляков, стоял тогда обозом под Хвастовом, где неякийсь от Царского Величества посланий значна персона прибивши, дал каждому козакове царского жалования по червоному малому"². Не названа в літопису "значна персона" — московський дворянин П. Протасьєв, відряджений 17 червня 1654 року до гетьмана "с государевым жалованьем, с золотыми"³.

Виготовлення золотих для України ускладнилося у зв'язку з тільки-но встановленим новим титулом царя, і золотий для гетьмана викарбували, скориставшись штемпелем нового "рублевика", де в титулі згадувалася Мала Росія. Решту нагородних золотих карбували, як і раніше. У червні—липні для нагородження полковника І. Золотаренка цареві під Смоленськ було надіслано 30 тисяч золотих в 1/4 червінця і 165 вартістю від трьох до одного червінця.

Протасьєв прибув до Фастова і 14 липня вручив почесні нагороди Богданові Хмельницькому — 10 золотих, його синові Юрію — 4 золотих і військовому писареві Іванові Виговському, майбутньому гетьману — 6 золотих, а нагороди для 42 тисяч козаків залишив гетьманові. З літопису випливає, що роздача цих золотих була проведена в таборі під Фастовом до залишення його 26 серпня.

Нагородження ратних людей золотими простежується в літописах з XV століття, від часів Івана III. Численні документи

Козацька булава. Середина XVIII ст.
З колекції Національного музею історії України

Нагородна козацька зброя. XVII—XVIII ст.
З колекції Національного музею історії України

Нагородна козацька зброя. XVII—XVIII ст.
З колекції Національного музею історії України

Козацькі перначі, XVII—XVIII ст.
З колекції Національного музею історії України

Бунчук, литаври козацькі,
булава гетьманська. XVII ст.
З колекції Національного музею історії України

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

XVII століття розкривають картину утворення і функціонування інституту державних нагороджень, які здійснював “Розрядний приказ”. Попри диференціацію системи почесних нагород за ознаками соціальної належності нагороджуваних, найхарактернішою для нагородної справи XVII століття залишилася масовість нагороджень, адже пожалування поширювалося на всіх учасників того чи іншого ратного подвигу, битви або походу.

Назвою “золотые” в XVII столітті позначалися будь-які відзнаки, хоч два нижчі “ступені” нагород становили звичайні срібні монети — деньга (московка, 1/2 копійки) та копійка (новгородка), але позолочені. Нагородні знаки, хоч і були зовні схожі з монетами, не потрапляли в грошовий обіг, оскільки після 1613 року в ньому використовувалися тільки срібні монети. Два наступні “ступені” — це такі самі на вигляд деньга та копійка, але спеціально викарбувані з золота. Золота деньга роздавалася щорічно багатьом тисячам дворян, бояр та їхнім дітям, служилим татарам, іноземним солдатам-наймитам. Золоті копійки найчастіше отримували козацькі отамани та осавули.

Подібний до традиційних російських військових нагород характер мало і “государево жалованье” козакам Богдана Хмельницького в 1654 році. До того ж простих козаків нагороджували досить високою за “ступенем” почесною відзнакою. Великі нагородні золоті мали вушко, в менших робилися отвори для прикріплення їх до одягу, бо, як відомо, ратні люди, пишаючися своїми нагородами, носили їх на вбранні.

До 1654 року на золотих та інших монетах московського карбування ніколи не ставилася дата. Вперше рік 7162, тобто 1654 за юліанським календарем, було вибито арабськими цифрами на нагородних монетах для війська Богдана Хмельницького, після чого в XVII столітті та пізніше золоті карбували без дат. Таким чином, золоті 1654 року постають як особливий вид почесних нагород “доорденського” періоду, що карбувалися на спеціальне замовлення царської влади.

Козацька держава започаткувала власну оригінальну систему військових відзнак. Називалися вони *клейнодами*, або *клейнотами*, і з’явилися в козацькому війську наприкінці XVI століття, поширившись у роки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. З багатьох джерел відомо, що 1655 року для урочистого виїзду гетьман мав червону корогву з образом архангела Михаїла, бунчук з білого кінського хвоста і біле знамено з гаптуванням герба Богдана Хмельницького.

За часів Речі Посполитої клейноди як атрибут влади і гідності надавали козацькому війську польські королі, а пізніше — російські царі. Клейноди виконували роль загальновійськових відзнак або відзнак посадових осіб. До перших належали гетьманська булава, бунчук, печатка, корогви, литаври, бубни, палиця з комишу, або комишина, іноді також козацька “гармата”, тобто артилерія. Власні відзнаки мала й нижча старшина, наприклад, полковник — пернач, корогву і значок, сотник — корогву.

Посадові відзнаки належали й генеральному судді — комишина та палиця, яку пізніше називали ліскою.

Ці ознаки своєї влади Запорозьке Військо дуже цінувало і передавало новому гетьману з особливими почестями. Коли відбувалися вибори гетьмана, старшина урочисто виносила перед громадою на червоних подушках клейноди: булаву, бунчук, корогву та печатку. На урочистих виступах гетьман тримав булаву у правій руці. Коли гетьман був серед війська або відбувалася козацька рада за його участю, бунчук тримав бунчужний за гетьманом. Бунчуком називали дерев'яну палицю 3 метри завдовжки, увінчану металевою кулею, з-під якої звисало кінське волосся, прикрашене різнокольоровими плетеними пасмами зі шкіри або вовняних ниток.

Відзнака гетьмана — булава — відома у Запорозькому Війську з кінця XVI сторіччя. Як своєрідну нагороду-відзнаку її надавали польські королі або московські царі. Богдан Хмельницький, наприклад, мав булави від польського короля Яна Казимира та російського царя Олексія Михайловича. Булаву як атрибут гетьманської влади неодмінно зображали на портретах гетьманів, а через три століття, у 1943 році, цю традицію використали, розробляючи проект знака ордена Богдана Хмельницького.

Спочатку козацькі полковники мали за власну відзнаку булави, а пізніше перначі, або шестопери. Зовні перначі нагадували булави, їх так само прикрашали коштовним камінням, різьбленням, але замість кулі на кінці вони мали шість металевих пластин — пера (звідси й походить назва цієї січної зброї).

Козацькі клейноди не були нагородами в повному значенні цього слова, вони правили за посадові знаки, які надавалися, так би мовити, до посади. Власної системи нагородних знаків, наприклад орденів, хрестів, медалей, у козацькому війську запроваджено не було. Це сталося, на наш погляд, тому, що традиція відзначати за особисті заслуги орденами і медалями в XVI—XVII століттях тільки-но починала зароджуватися в Європі, ще не мала сталих принципів і не набула поширення. У XVIII столітті українські козаки одержували нагороди від Російської держави. Це підтверджує те, що система нагород виникає у період оформлення держави та її інститутів.

Помста Петра I

Запорозьке козацтво у другій половині XVII — на початку XVIII століть продовжувало активно виконувати роль захисників південного кордону Росії. Одночасно воно брало активну участь у боротьбі народів України та Росії проти поси-

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

лення феодально-кріпосницького гніту, зокрема у Булавінському повстанні 1707—1709 років. Після придушення його в 1708 році на Дону звідти ринув масовий потік повстанців на Запорожжя в пошуку захисту і притулку. На підтримку їх, зокрема, певною мірою розраховував гетьман Мазепа. Він прагнув незалежності України, однак помилився, уклавши союз із шведами в Північній війні 1700—1721 років. Лише незначна частина козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком приєдналася до Івана Мазепи, але активної участі в бойових діях на боці шведів не взяла. 14 травня 1709 року царські війська зруйнували Стару Січ — осередок антифеодального протесту і непослуху царському уряду.

На початку XVIII століття Петро I провадив ґрунтовну реорганізацію старовинної системи нагород — “золотих”, створюючи нові види масових нагород: прості медалі — для солдатів і коштовні золоті портретні медалі, оздоблені емаллю та дорогоцінним камінням, — для офіцерства.

Дещо раніше, у 1698 році, Петро I заснував перший російський орден Святого Андрія Первозванного з девізом “За веру и верность”. Першим кавалером його став 1699 року Федір Головін (від 1700 р. — адмірал), другим — гетьман Іван Мазепа, якому 1700 року в Москві Петро I особисто вручив знаки ордена “за многие его в воинских трудах знатные и усердно-радетельные верные службы”⁴.

А через дев’ять років цар зажадав виготовити нову, в одному примірнику, відзнаку для колишнього кавалера ордена Андрія Первозванного. За дорученням Петра I князь Олександр Меншиков, який став генерал-фельдмаршалом після полтавської перемоги, наказав 11 липня 1709 року Іжорській канцелярії: “По получению сего сделайте тотчас монету серебряну весом в десять фунтов, а на ней велите вырезать Иуду на осине повесившегося и внизу тридесят серебрянников лежащих и при них мешок, и назади надпись против сего: “Треклят сын погибельный Иуда еже за сребролюбие давится”. И к той монете сделал цепь в два фунта, пришлите к нам на нарочной почте немедленно. Из обозу от Полтавы июля 11 дня 1709 года”. Одержавши розпорядження, Іжорська канцелярія зробила такий запис: “И по тому его Великого государя указу к делу той монеты отдано ... серебра ефимками, четвертаками и полуефимками двенадцать фунтов...” Кілька разів у спішних листах до Іжорської канцелярії з Києва, з містечка Полонного у Польщі Меншиков наголошує на необхідності терміново виготовити цю медаль. Нарешті 10 жовтня 1709 року нагороду, яку згодом назвали орденом Іуди, було доставлено О. Меншикову в польське місто Торунь. Та чи призначалася вона Мазепі, за офіційними документами судити важко.

Коли І. Мазепа уклав союз зі шведами в Північній війні 1700—1721 років, цар наказав позбавити його гетьманства. Цей акт вчинили у Глухові за участі царя. Церемоніал відсторонення був обставлений наївно та з демонстративною театральністю, прита-

манною тій добі. 5 листопада 1709 року на спеціально побудований поміст винесли “персону”, що зображувала гетьмана на повний зріст у форменому костюмі з шаблюю. Праве плече перетинала блакитна андріївська стрічка. Лівий бік грудей прикрашала орденська зірка Андрія Первозванного. На поміст піднялися андріївські кавалери Головін та Меншиков, вони розірвали диплом кавалера ордена та зірвали з опудала стрічку й орден. Потім було прочитано довгий перелік благодіянь Петра I, ознак довготривалої його довіри до гетьмана та констатувалася чорна не вдячність останнього. “Персону” скинули з помосту, кати поволокли її до шибениці, розірвали герб Мазепи, зламали його шаблю, вдаривши уламками опудало, і повісили його. А 12 листопада в тому самому Глухові в присутності царя і наближених до нього осіб Мазепі оголосили анафему. Так Петро I помстився гетьманові⁵. Саме тоді, напевно, зародилася в царя ідея протиставити орден Андрія Первозванного (за вірність) ганебному ордену Іуди (за зраду), тобто створити антиорден. У листах того періоду цар наполегливо вимагав видати гетьмана, що перебував у фортеці Бендери, пропонував Карлу XII поміняти за нього полоненого шведського міністра графа Піпера. Він звертався також до сілістрійського сераскіра Юсупа-паші, до очаківського паші Абдул-Рахмана, молдавського господаря, кримського хана Девлет-Гірея II, турецького султана Ахмеда III з проханням видати Мазепу.

Петро I був схильний до гострих і винахідливих політичних дій, пов’язаних з помстою, громадською ганьбою, антинагородами. Досить згадати, як прах Милославського підвезли на свинях під ешафот, на якому страчено стрільців; „всешутейный и всепьянейший” собор з цілим кліром пародійних священиків; весілля блазнів і таке інше. І. Мазепа уникнув глуму і помер у серпні 1709 року.

Деякий час придворний блазень Ю. Шаховський носив важкий орден Іуди на шиї, подальша доля цієї антинагороди — невідома.

“За оказанные ... храбрые поступки и особое к службе усердие”

На початку XVIII століття військово-адміністративна організація Росії змінюється, все більше обмежуються громадянські, зокрема козацькі, станові права та свободи. З ліквідацією 1709 року Старої Січі козацькі війська ще лишаються, але, денационалізовані, служать царю і Росії. З березня 1721 року всіх козаків і козацькі війська було підпорядковано Військовій колегії царського уряду. Це стосувалося і Ніжинського, і Київського, і Лубенського, і Полтавського, і Прилуцького, і Гадяцького,

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

і Харківського, і Сумського, і Вінницького, і десятка інших козацьких полків. А в 1723 році остаточно покінчено з козацькими вольнощами, проведено “упразднение выборных атаманов и назначение их высочайшей властью с наименованием “наказными”⁶.

У 30-ті роки XVIII століття українські козаки потяглися від гирла річки Кам'янки та з Кримського ханства на батьківщину. 1734 року репатріанти з дозволу царського уряду утворили Нову Січ. У той час посилилася селянська колонізація Запорожжя у зв'язку зі зростанням кріпацтва в центральних районах України.

Певний час здавалося, ніби Січ зберігає самостійність. Запорозькі козаки мужньо захищали південні кордони Російської імперії (в 1736 році, наприклад, за боротьбу з турками запорожці одержали нагороду від царського уряду — 5 знамен, бунчук, булаву і пернач). Щороку до Москви прибували представники запорожців, іноді на чолі з отаманом, щоб одержати царське жалування та бойові припаси, які уряд зобов'язався постачати на Січ. Видатки на дорогу також покривалися зі скарбниці. Всі прибулі одержували царські подарунки — нагороди; отаман — срібну шаблю та ківш, решта — по шаблі. Вартість цих нагород було регламентовано: шабля отамана — 30 рублів, його ківш — 16 рублів 50 копійок, шабля осавула — 15 рублів, прості козаки одержували по 9 рублів.

У 60—70-х роках XVIII століття запорожці разом з іншими козаками отримували нагородні медалі, як правило, іменні. Їх вручали лише козацькій верхівці.

Першим серед запорожців “пожаловану” медаль отримав 1763 року кошовий отаман Григорій Федорів. Від неї зберігся тільки штампель зворотного боку. То була велика кругла бронзова медаль діаметром до 10 см. На ній під імператорською короною пишався двоголовий орел зі скіпетром та державою в лапах, з андріївським ланцюгом і зображенням Святого Георгія Побідоносця в щиті на грудях та був напис: “Сия медаль пожалована войска Запорожскаго кашевому атаману взнакъ императорской ковсему запорожскому войску милости за ихъ верность и усердие 1763 году”⁷. За мужність і стійкість у російсько-турецькій війні 1768—1774 років Катерина II нагородила запорозьку козацьку старшину персональними іменними медалями. В царському указі від 12 жовтня 1770 року було записано: “За оказанные... отлично храбрые противу неприятеля поступки и особенное к службе усердие всемилостивейше пожаловали мы Войска запорожского кошевого Калнишевского золотою медалью с портретом нашим, осыпанною бриллиантами, да того ж Войска старшину обозного Павла Головатого, писаря Ивана Глоба, есаулов Сидора Белого, Андрея Бурнаса, Андрея Порохню, Макара Нагая, Андрея Лукьянова, Сафрона Черного, Филипа Стегайлу, Лукьяна Великого, Андрея Насакина, Алексея Черного золотыми медалью-

Нагородні золоті. XVII ст.
З колекції Національного музею історії України

ми з портретом нашим, высочайше повелевая Военной Коллегии оные им всем доставить”⁸.

23 грудня 1770 року Павло Головатий призначену йому “медаль золотую и с ушком принял” та ще одинадцять медалей для своїх товаришів — старшин. А 23 січня 1771 року ці медалі “при грамотах” були “как на кошевого, так и на старшин по всегдашнему на шеи ношению на голубых лентах наложены”. Крім того, Державна Рада (Государственный Совет) 15 вересня 1771 року ухвалила рішення надіслати “тысячу серебрянных медалей для роздачи их запорожцам в награждение оказанных ими заслуг” и “чтобы каждая была серебряная с ушком и весом против рублевика”.

Про факт масового нагородження рядових козаків — учасників російсько-турецьких війн, а не тільки представників козацької старшини, свідчить і ще одна цікава історична реліквія. Ми вже говорили, що фалеристика залучає до вивчення різне коло джерел. Допомогти в розкритті окремих фактів можуть також іконографічні джерела, зокрема малюнки безпосередніх свідків історичних подій.

У 1847 році в Москві побачило світ видання О. Рігельмана “Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі”. У ній уміщено малюнки Т. Калинського, виконані в 1778—1782 роках, які зображують представників різних верств українського суспільства: шляхтича, військову старшину, шляхетних панянок і простих селянок, козацьку сірому. Нас зацікавив один малюнок, умовно названий “Козаки розважаються”. На ньому зображено двох козаків, один із них грає на бандурі, а інший, притримуючи шаблю, лихо витанцює. У цього козака на кунтуші з лівого боку грудей на стрічці висить медаль. Її форма дещо незвична для російських відзнак другої половини XVIII століття — вона ромбічна. Але саме ця відмінність дає змогу визначити, що то була за відзнака. Серед усіх нагород цього періоду ромбічну форму має тільки одна — срібна медаль на пам’ять про укладання миру з Туреччиною у війні 1768—1774 років. На лицьовій стороні медалі в лавровому вінку напис “Победителю”, а трошки нижче, під рисою у чотири рядки, — “Заклучен мир с Портою 10 июля 1774 г.” Про те, що медаль мала носитися на стрічці, свідчить вушко у верхньому куті ромба. Ось так фалеристична пам’ятка допомагає встановити не тільки факт масового нагородження рядових козаків, а й підтвердити дату виконання Т. Калинським своїх зарисовок.

У 70-ті роки XVIII століття у вирі заврушень козацької сіроми в Січі склалося неоднозначне ставлення до царських нагород, що ними щедро жалували козацьку старшину. Так, 7 грудня 1769 року на нараді в Корсунському курені з приводу чергового відрядження депутації до Санкт-Петербурга по нагороди для запорозької старшини Микита Дорошенко обізвав старшин зрадниками і разом “з товаришами Сидором Усатим, Антоном Кальміуським,

Петром Трушенком, Іваном Дригожилом і Трохимом Лабзою називали царські нагороди “цяцьками”⁹. Проте царський уряд продовжував щедро жалувати верхівці запорозьких козаків іменні коштовні медалі за службу і подвиги. Військові успіхи запорожців були такі переконливі та яскраві, що в Російській державі утворилася навіть „мода” на запорожців. Багато хто брав собі запорозькі прізвиська і звання. Стали запорожцями і навіть були записані до куреня уславлений математик, фізик та астроном Леонард Ейлер, який від 1766 року жив у Росії, майбутній великий полководець М. Кутузов та інші. Серед „почесних запорожців” був і князь Григорій Потьомкін-Таврійський, який, за запорозьким звичаєм, одержав прізвисько „Грицько Нечеса”. Справжні запорожці й не підозрювали, що цей „Грицько” в 1775 році очолить розгром Запорозької Січі, а допомагатиме йому в цьому теж „почесний запорожець” генерал-аншеф Прозоровський.

Улітку 1774 року російсько-турецька війна закінчилася, і запорожці були відправлені по домівках. А влітку 1775 року російські імператорські війська ліквідували Запорозьку Січ. Наляканий виступами народних мас уряд, як тільки відпала потреба в козаках, жорстоко розправився з козацькою республікою. Отамана Петра Калнишевського, нагородженого колись царицею золотою медаллю з діамантами, заслали до Соловецького монастиря.

У зв’язку з новою війною з Туреччиною, розв’язаною у 1787 році, 22 січня 1788 року було видано імператорський указ про організацію нового козачого війська, основу якого мали становити колишні запорожці. Спочатку його називали військом вірних козаків, та вже в перших боях з турками під командуванням генерала Олександра Суворова воно відзначилося на чорноморському театрі воєнних дій і дістало почесне найменування “Чорноморське козаچه військо”. Кошовим отаманом його став Сидір Білий, колишній осавул Запорозького війська, нагороджений 1771 року іменною царською медаллю. 1791 роком датовані останні за часом відомі нам іменні козацькі медалі. В подальшому козацька верхівка, більшість із якої одержала права на особисте та спадкове дворянство, а пізніше дехто — і графські титули, нагороджувалася загальноросійськими орденами і медалями.

Під час російсько-турецької війни 1828—1829 років, у травні 1828 року, 1500 козаків із Січі Задунайської (утворена запорожцями, що втекли після розгрому Нової Січі в 1775 році на задунайській території Туреччини) на чолі з отаманом Йосипом Гладким перейшли на бік російської армії неподалік Ізмаїла. В нагороду за це отаманові Гладкому була пожалувана золота медал від царя Миколи I з написом “За усердную службу”. Це нагородження ознаменувало кінець епохи іменних козацьких нагород.

У XVIII—XIX століттях у царській армії та всіх козацьких військах були дуже поширені групові військові відзнаки та нагородження, що становили певну досить чітку систему. Це був набір відзнак

Нарис 1
ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

військ і частин, які характеризували рівень бойових заслуг того чи іншого військового формування.

Наприклад, сформований з нащадків славних запорожців Перший Кошового отамана Сидора Білого полк Кубанського козачого війська (заснований 1788 р.) мав такі відзнаки:

“1) Полковой штандарт — георгиевский “За отличие, оказанное при разбитии Турецкой флотилии у Браилова 29 мая 1828 года и за отличие в Турецкую войну 1877 и 1878 годов”, пожалованный 1879 г. Января 6.

2) 6-ть георгиевских серебрянных труб “За взятие Карса 6-го Ноября 1877 года...”, пожалованный 1879 г. Января 6.

3) Знаки отличия на головные уборы “За отличие при покорении Западного Кавказа в 1864 году и за штурм крепости Геок-Тепе 12-го Января 1881 года”, пожалованные 1882 г. Июня 4.

4) Белевая тесьма на воротнике и обшлагах мундиров нижних чинов, пожалованная 1908 г. Декабря 6”¹⁰.

Високі бойові відзнаки мали і Перший Уманський бригадира Головатого полк Кубанського козачого війська, і Перший Катеринодарський Кошового отамана Чепіги полк Кубанського козачого війська, що історично-родово походили і склалися з запорожців. Так, вічними шефами цих полків 26 серпня 1904 року проголошено кошового отамана Сидора Білого, бригадира Головатого, кошового отамана Чепігу. Перший Запорозький імператриці Катерини Великої полк Кубанського козачого війська, заснований у 1788 році, було відзначено Георгіївськими штандартами та срібними трубами, знаками за бойові заслуги на головні убори старших та форму молодших чинів¹¹.

На прикладі вічних шефів цих полків можна певною мірою простежити загальну еволюцію індивідуальних нагород і нагороджень за військові заслуги у XVIII—XIX століттях, що була характерна для всієї нагородної системи царської Росії, до складу якої входили й українські землі.

У 1774 році Сидір Гнатович Білий був серед почесних старшин війська Запорозького “депутатом при высочайшем Дворе для испрошения милостей у Императрицы Запорожцам”. Він мав іменну “высочайше жалованную” золоту медаль за хоробрість і перемоги у борні з турками. Після розгрому Запорозької Січі як предводитель дворянства Херсонського повіту в 1787 році супроводжував із запорозькими козаками Катерину II в її мандрівці до Новоросійського краю. Саме тоді на прохання його та інших старшин Катерина “...изъявила своего благоволения на пожалование Запорожцам земли...; самого же Белого Государыня наградила землей в Екатеринославской губернии и золотой табакеркою, украшенною драгоценными камнями”¹².

Талановитий воєначальник Антон Головатий був присутній на коронації Катерини II, у зв'язку з цією подією удостоївся срібної пам'ятної медалі. 1774 року Головатий перебував у Санкт-Петербурзі у складі останньої депутації запорозьких козаків “с проше-

нием о восстановлении прав и привилегий войска Запорожского”. За хоробрість і бойові заслуги в 1788 році був нагороджений орденом Святого Георгія (за здобуття укріпленого турками острова Березань), 1790 року — орденом Святого Володимира та Ізмаїльським хрестом (за здобуття фортеці Ізмаїл); 1791 року на честь закінчення російсько-турецької війни відзначений першим генеральським чином — бригадира. Воїн-дипломат, герой Чорноморського козацького війська бригадир А. Головатий домогся від Катерини II не тільки пожалування чорноморським козакам 30 червня 1792 року кубанських земель, але й одержав на дорогу від цариці “большую фарфоровую кружку с барельефным медальоном портрета ее Величества, насыпанною червонцами”¹³.

У 1787—1797 роках бойовий кошовий отаман Захарій Чепіга, який походив із дворянського роду Кулішів Чернігівської губернії, а прізвисько Чепіги дістав у війську Запорозькому, за героїзм та особисті подвиги здобув звання генерал-майора, ордени Святого Георгія 4-го і 3-го ступенів, Святого Володимира 3-го і 2-го ступенів та інші. Окрім того, при пожалуванні Чорноморському козацькому війську в 1792 році військових клейнодів Катерина II нагородила Захарія Чепігу шаблею, оздобленою діамантами¹⁴.

Дукати і дукачі

Звернімося до ще однієї малодослідженої, але щільно пов’язаної з фалеристикою теми. Мова піде про пам’ятки українського образотворчого та медальєрного мистецтва — дукати і дукачі*, свого роду народні медалі-прикраси, що побутували і високо шанувалися у XVII—XVIII століттях у середовищі української старшини і панства, а також медалі, що їх виготовляли у майстернях українських золотарів-ювелірів аж до остаточного занепаду цього ремесла в першій чверті XX століття¹⁵.

У численних документах XVII і XVIII століть згадуються золоті або позолочені дукати всіляких “паній” і змальовується звичай жіночої половини українського панства носити на грудях як головну прикрасу медалевидний медальйон.

Слід зазначити, що в українському селі дукачі вважалися ознакою багатства та заможності. У відомій народній пісні йшлося саме про це:

*Чорти тебе візьмуть з твоїм батьком-багачем,
Твої воли поздыхають, і ти гидка з дукачем!*

© І. Спаський

*Слово “дукач” є українською видозміною назви західноєвропейських золотих монет — “дукатів”, що в Україні в XVII столітті поширилася й на золоті медалі.

Дукачами у XIX і XX століттях називали дуже різні за матеріальною і художньою цінністю жіночі прикраси — від простого, але старанно виготовленого ювелірного виробу до копійчаної, дуже примітивної фабричної штампованої бляшки.

За всієї різноманітності декоративних елементів, зокрема місцевих різновидів бантів-брошок, основною, визначальною частиною дукача лишається підвіска-медаль. У деяких дукачах, що дійшли до нас, за медальйони правлять справжні західноєвропейські медалі XVII—XVIII століть і російські медалі XVII і XVIII століть. Їх різноманітність у цілому відповідає складові найбільшої групи медальйонів, що їх виготовляли в майстернях українські ювеліри-золотарі. Медальйони місцевого виробництва виконано в найпоширенішій тогочасній техніці штампування кожного боку окремо (дуже рідко — вільного карбування без штампів) або ж у техніці відливання у форму. Як штампування, так і лиття використовували для створення певної кількості однакових предметів. Тому більшість штампованих і литих дукачів дійшла до нас у певній кількості повторень, але й за одиничними екземплярами ми в змозі вбачати групу повторень, що до нас не дійшла.

Для великої кількості різноманітних медальйонів української роботи встановлені цілком певні прототипи серед західноєвропейських медалей XVII—XVIII століть і російських медалей XVIII століття. На деяких різновидах дукачів позначився вплив російсько-українського мідного литва.

Для значної кількості дукачів однією з основних і визначальних ознак є вторинність, відсутність оригінальних сюжетних композицій. Якщо майстри й створили чимало нових типів дукачів, то головним чином комбінуючи різнотипові дукачі, тобто утворюючи своєрідні “гібриди” з не пов’язаних між собою композицій, тоді як оригінальна медаль створюється за єдиною темою, як розповідь на двох “сторінках”.

Найбільш характерною для дукачів, що повторюють сюжети найдавніших західних медалей, є техніка штампування на двох кружалках. Частина литих дукачів, мабуть, є повторенням цих українських медальєрних реплік. Слід зазначити, що деякі дукачі дійшли до нас такими зношеними, а до того ще й підгравірованими, що іноді з сумнівом називаєш їх литими, аби якось визначити фактуру, допускаючи, чи не є той чи інший дукач справжньою медаллю.

Значну кількість повторів російських оригіналів XVIII століття теж виконано в техніці штампування або „повторного” відливання. Згадані вище „бідні” литі дукачі — без позолоти і бантів — походять фактично від одного російського оригіналу другої половини XVIII століття, який повторюється або повністю (тобто обидва його боки), або в „гібридних” типах; в останньому разі другим боком є ікона українсько-російської іконографії (Свята Параскева, Богоматір, Голгофа та ін.). Невелика кількість дукачів цієї гру-

Дукачі — наперсні жіночі прикраси. XVIII—XIX ст.
З колекції Національного музею історії України

пи зовсім позбавлена впливів медалі і є у повному значенні слова мініатюрними іконами.

Деякі дукачі виготовлено з позолочених монет XVII—XIX століть — рублів, талерів, полтиників, але більшість — це монети XVIII століття. Зображення на них відповідало естетичним вимогам замовника, майстра й робило такі монети схожими на нагородні медалі. Зовсім мало — одиниці — збереглося дукачів, виготовлених із золотих монет, деякі різновиди дукачів української роботи повторюють узагальнений тип тієї чи іншої монети. Найчастіше трапляються в медальєрних репліках рублі-хрестовики Петра I, Петра II та Павла I, що мають хрещату монограму замість герба.

Невелика частина дукачів, дуже скромних на вигляд, іноді не позолочених, зроблених переважно з пізніх срібних і навіть мідних монет, являла собою таке саме занепадницьке явище, як і наявні в збірках убогі дукачі з штампованої бляхи та написами „Украшение для женщин и девиц”, або навіть „Ornement des demmes” — а то й беззмістовним набором латинських літер, що імітують іноземний напис. Починаючи з другої половини XIX століття такі прості дукачі виготовляли на фабриках „простонародних” прикрас і розвозили їх по всій Російській імперії.

Якщо можна припустити те, що окремі медалі XVII або XVIII століття потрапили в селянський побут випадково, то вже не випадково саме ці медалі дійшли до нас сотнями місцевих повторів. Цілком зрозуміло, що селянський побут у суспільстві XVII—XVIII століть зовсім не сприяв активному відбору творів „високого” іноземного мистецтва.

На підставі наявних відомостей щодо походження частини вивчених дукачів можна окреслити приблизно такі межі поширення їх: вся Лівобережна Україна, тобто Чернігівщина, Полтавщина та Слобожанщина, зокрема населені українцями Воронежчина та Курщина. Значно менше наявні дані відбивають поширення дукачів на Нижній Наддніпрянщині і взагалі на Півдні України. Нечисленними екземплярами представлені дукачі і на Правобережжі — західніше Києва.

Та варто пильніше поглянути в минуле звичаю носити дукачі і звернутися до актового матеріалу, як зникне уявлення про дукач як річ винятково селянського побуту.

Дослідження цього звичаю дає можливість осмислити всю різноманітність складу селянських дукачів XIX століття: значна частина їх допомагає встановити склад панських дукатів XVII—XVIII століть, що відображають західноєвропейське і російське медальєрне мистецтво.

Про велике поширення дукатів у XVIII столітті серед різних прошарків населення України свідчать ілюстрації до історичної праці О. Шафонського, на яких дукати зображені серед прикрас і “знатних госпож”, і “посполитих”.

Пізніше з'явилися банти до дукатів. Можливо, перші українські банти були результатом впливу оформлення російських високих державних нагород першої половини XVIII століття на зразок “государевых клейнодов” Шидловського — медалей, що підвішувалися до прикрашених коштовним камінням ажурних брошок.

У документах XVII—XVIII століть дуже часто згадуються дукати з ланцюжками. Мабуть, ланцюжок і був спочатку звичайною приналежністю дуката в панському побуті. Дукат Розумовського прикріплено до довгого ланцюжка трьома короткими, що сходилися в одному кільці. Бант і узвичаївся зрештою на цьому кільці, коли сам ланцюжок остаточно вийшов з ужитку. Ніжинський спосіб кріпити бант безпосередньо до медальйона, можливо, становить подальшу еволюцію прикраси, а найпростіші литні личмани взагалі не піддаються модним впливам і зберігають первісний народний спосіб носіння — в намисті.

Західноєвропейські “дукати” — медалі XVI століття і багато українських дукачів XVII—XVIII століть становлять досить однорідну найдавнішу групу пам'яток релігійного змісту.

Однак якщо включити до переліку дукатів хоч би частину золотих світських медалей Лаврського скарбу, що зберігаються в Державному музеї історичних коштовностей України, то на першому місці були б медалі Стефана Баторія (1580 р.), уславлена медаль Костянтина Острозького (близько 1680 р.), трансільванська медаль Стефана Бочкая (1605 р.), кілька медалей часів Сигізмунда III на честь його другого шлюбу (1605 р.), данцігська медаль (1619 р.) та інші. Світські медалі цього скарбу, не кажучи вже про численні медалевидні подвійні і потрійні дукати, розбавили б різноманітними світськими сюжетами однорідну масу медалей релігійного змісту всього XVII століття. Дуже багато цих медалей і дукатів мають сліди носіння: одні проколоті, до інших прироблено вушка.

Від залучення цього матеріалу нас утримує лише те, що названі ранні медалі чи якісь подібні до них не залишили жодного сліду у вигляді українських реплік. Відтак характер багатьох світських медалей Лаврського скарбу наводить на думку, що вони могли бути пожалуваннями монархів за послуги, клейнодами державних мужів або воїнів, як той „канак щирозлотий на фиялковой стонжце” — прикрашена сапфірами золота медаль, якою королевич Владислав після Хотинського походу нагородив пораненого гетьмана П. Сагайдачного. Як жіночі дукати, чоловічі клейноди у XVII столітті могли приносити в дарунок іконам, подібно до того, як у XVIII столітті запорозька старшина передавала січовій церкві жалувані золоті медалі цариць, а прості запорожці — свої скромні бойові медалі.

Лише в другій половині XVII століття трапляються дукачі, зроблені із світських медалей, а у XVIII столітті так багато їх впроваджується в український жіночий побут, що виникає потреба в

місцевому відтворенні тих чи інших іноземних і російських медалей, які особливо сподобалися. Розглянемо їх, зробивши виняток лише для коронаційної медалі Катерини II 1762 року, яка становить певний етап у розвитку дукачів.

Хоч як ослабла до XVIII століття зрозуміла для початкового періоду релігійна спрямованість дукачів, цілком зрозуміло, що будь-яке зображення входило в побут завдяки стереотипним уявленням. Коронатка, покликана прославляти певну ікону, щоб вірні приносили свою лепту, на Полтавщині втрачала свій конкретний зміст і ставала просто „Божою матір'ю”, а медаль мало кому відомого в тогочасній Україні петербурзького пана — канцлера імперії і графа Олексія Бестужева-Рюміна носили не через особливу приязнь до нього; український майстер-раціоналізатор прилаштував на голову цього пана імператорську корону, приймаючи його за царицю Єлизавету Петрівну.

Сама корона, що так часто подибуємо її на дукачах, сприймалася не як монархічна емблема. Хто бачив її на цареві чи цариці? А під час богослужіння її бачили в церкві, бо, прикрашаючи голову Богоматері на іконі, вона була для більшості населення священним зображенням. Схожі на корону вінці покладали на голови молодих, здійснюючи весільний обряд.

В Україні багато світських медалей у XVIII столітті переосмислювали за традицією. Так, на медалі в пам'ять про мир 1743 року між Росією і Швецією золотар замінює герби двох держав полум'яними серцями і ліквідує напис, алегоричні скорботні постаті біля труни Бестужева перетворюються в молодих, що з'єднують руки над вівтарем, а медалі з парними портретами цілком могли сприйматися за зображення якихось ідеальних молодят, отже, відповідати весільній функції дукача.

Однак впроваджували деякі російські офіційні нагородні медалі в побут українського панства у XVIII столітті, незалежно від осмислення їх у наступні часи, очевидно, цілком свідомо, без будь-яких ілюзій відносно священного характеру зображень. У щоденнику 25 травня 1730 року, тобто через місяць після коронування Анни Іоаннівни в Москві, Маркович занотував: “Одержав з Москви від Курбатова лист і медалей золотих 3 і срібних 3”. Збереглися дукачі української роботи — місцеві медальєрні повтори коронаційної медалі 1730 року, тож і призначення виписаних Марковичем у такій кількості медалей неважко відгадати: вони мали стати “дукатами” дочок і родичок автора щоденника.

Медаль 1730 року — найдавніша з російських медалей, що дістала українську репліку, але можна пересунути цю дату ще на три роки назад, розглядаючи як колишній дукат дуже затерту з обох боків золоту коронаційну медаль Петра III 1727 року (у збірці медалей Ермітажу; очевидно, вона мала втрачену потім оправу з вушком).

Відомий розісланий в усі церкви України указ київської митрополії 1747 року з вимогою „заявити у кого з партикулярних лю-

дей є золоті й срібні медалі, видані при похованні Анни Іоанівни”. Його зміст розкриває сенатський указ того самого 1747 року, — повторний, оскільки ще 1745-го вперше було оголошено про вилучення „печальних” медалей 1740 року: на них зображена Анна Іоаннівна, яка зноситься в небеса і на прощання покладає корону на голову немовляти — принца Іоанна Антоновича.

Можна дивуватися, що серед дукачів не трапляються ні оригінали коронаційних медалей 1742 року Єлизавети Петрівни, ні їхні місцеві повтори, хоч у роки її правління (1741—1761) зв'язки української старшини з Петербургом та імператорським двором особливо пошквалилися. У збірці медалей петербурзького Ермітажу є екземпляри цієї медалі з приробленими вушками і навіть з вигравіруваними на гурті іменами власників; відомо, що й через багато років після коронації цю медаль видавали як нагороду, з вушком для носіння. Перебуваючи в Петербурзі, М. Ханенко занотував у щоденнику 26 жовтня 1751 року: „Цього дня дани від військової колеїї двом яїцьких козаків старшинам золоті про коронацію государені не малі, для носіння на шиї на червоній стрічці”. Цілком можливо, що й під час подорожі Єлизавети Україною 1744 року медаллю „про коронацію” обдаровували різних чинів, щоб демонструвати особливе ставлення імператриці до козацької старшини.

Приблизно в другій половині ХІХ століття на більшій частині українських земель дукачі як елемент матеріальної культури починають занепадати. Лише на Чернігівщині, хоч і звужується поступово коло давніх зразків їх, зберігається традиційна золотарська техніка виготовлення дукачів, та на Слобідській Україні продовжують виготовляти два-три різновиди їх, які тонуть серед маси дукачів-монет, що все більше поширюються. На Воронежчині серед українського населення поширюється місцевий пізній тип нагійок. Загалом можна сказати, що дукачі збіднюються і матеріально, і образотворчо так само, як зубожіють широкі верстви українського селянства.

Подекуди на дукачі — з бантами і відповідним оформленням — перетворюються копійчані іконки-тільники, що їх поширювали різні церковні осередки України. На самоті залишається випущений 1903 року якоюсь механізованою майстернею, мабуть у Полтаві, скромний дукачик із штампованим портретом автора „Енеїди”. Проте жодні заходи не здатні були зберегти звичай, що відмирав, поступаючись місцем новим прикрасам і нагородам, що були ознакою вже якісно іншого суспільства ХХ століття.

Нарис 1

ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

¹ *Wilcox P.* Rome's enemies: Gallic and British Celts. London, 1985. P. 9.

² *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке... К., 1848. С. 191. Сонячне затемнення 1654 року відбулося 2 серпня (див.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1988. С. 98).

³ Сборник летописей... С. 14—15.

⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Историческое собрание списков кавалеров четырех российских императорских орденов. М., 1814. С. 57.

⁵ Див.: *Защук Г.* "Орден Иуды" // Вопросы истории. 1917. № 7. С. 212—215.

⁶ Казачьи войска: хроника. К., 1992.

⁷ *Смирнов В.* Описание русских медалей. СПб., 1908. С. 168.

⁸ Про нагороди козацтва цього періоду див.: *Дуров В.* Наградные именные медали для запорожских и черноморских казаков // Геральдика. Материалы и исследования: Сборник научных трудов. Гос. Эрмитаж. Л., 1983. С. 64—74.

⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. К., 1994. Опис справ 1713—1776 рр. С. 111.

¹⁰ Казачьи войска... С. 147.

¹¹ Там же. С. 148—151.

¹² Там же. С. 438.

¹³ Там же. С. 440.

¹⁴ Там же. С. 441—443.

¹⁵ Далі виклад за: *Спаський І.* Дукати і дукачі України. К., 1970.

Нарис 2

ПЕРШІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ

Нагороди часто називають свідками епохи. Проте, на нашу думку, цьому висловлюванню бракує повноти. Адже кожна нагорода не тільки свідок, а й безпосередній учасник історичного часового плину. І сама доба ніби віддзеркалюється в них, залишаючи у спадок прийдешнім поколінням своєрідні віхи пам'яті, по яких нащадки безпомилково орієнтуються у подіях минулого.

Доба визвольних змагань і становлення Української держави у вирі Першої світової війни і революцій збагатила фалеристику новими оригінальними історичними свідоцтвами — українськими орденами, медалями, нагрудними знаками.

Поряд з іншими атрибутами нової держави — гербом та прапором — нагороди слугували утвердженню ідей державності й незалежності, зафіксували в історичній пам'яті народу найважливіші етапи цієї боротьби.

Відзнаки Легіону УСС

Власним нагородам України передували прості за формою нагрудні знаки і значки, запроваджені з ініціативи Українських січових стрільців у роки Першої світової війни (1914—1918 рр.). Легіон УСС постав на терені Галичини в серпні—вересні 1914 року з 2,5 тисячі добровольців-українців, що окремим військовим формуванням увійшли до складу XXV корпусу австро-угорської армії. У перших боях із частинами російської армії наприкінці вересня того ж року, захищаючи рідні Карпати, вояки-усуси “започаткували збройні визвольні змагання українського народу. Ця горстка українських добровольців, кинена немов випадково в розбурхане море світових змагань, стала заборолом найсміливіших мрій народу — початком його збройної сили й боротьби за Українську державу”¹.

Перебуваючи на зимових квартирах над річку Стрипою у 1915—1916 роках, українське стрілецьтво жваво обговорювало

Хрест Легіону Українських січових стрільців.
1918 р.

ідею запровадження різного роду відзнак, які мали вирізняти легіонера УСС з-поміж інших вояків австро-угорської армії. Перші такі відзнаки, видані в 1916 році, носили або з лівого боку кашкета, або на грудях. Були вони круглі або щитовидні за формою і мали зображення галицького лева, що спинається на гору, Архістратига Михаїла², якого стрільці вважали за небесного покровителя українства, тризуб та відповідні написи. Виготовляли ці відзнаки здебільшого у Відні або нашвидкуруч у польових умовах з олова, цинку, бронзи, навіть з целофану. Дотепер відомі понад 50 аналогічних відзнак вояків-усусів³.

Увінчував справу творення відзнак Легіону УСС запроваджений у 1918 році Центральною управою Українських січових стрільців *хрест Легіону УСС*, або, як часто його називають, Гуцульський хрест. Своєю формою він нагадує хрести обабіч шляхів на Гуцульщині.

Цей знак став по суті першою досить масовою нагородою українських вояків. І хоч ця нагорода призначалася лише для вшанування учасників окремого військового формування, значення її для подальшого становлення і розвитку української фалеристичної спадщини важко перебільшити. В її формі й змісті втілилися нові підходи до творення нагородних знаків України, які згодом були розвинуті в нагородних відзнаках української діаспори. Хрест Легіону УСС започаткував установа відзнак на ушлявлення окремих історичних подій. У наступних знаках за його зразком будуть також широко використовувати національні культурні традиції, національну символіку, різноманітні аббревіатури та написи, які несуть додаткову інформацію і ніби закодовують конкретні історичні події.

Форма знака — хрест — також була обрана не випадково. За традицією, від початку XVIII століття хрестами нагороджували військових за участь у воєнних кампаніях чи окремих битвах. За рангом у таблиці нагород хрестам належить проміжне місце між раритетним і елітарним орденом та масовою медаллю⁴. Неодмінним елементом хреста для українських вояків стає стрічка, що зближує традицію носіння таких відзнак із загальноєвропейською і світовою. Забігаючи наперед, зазначимо, що в усіх подальших модифікаціях знаків хрестів, заснованих Директорією, урядом УНР у екзилі чи ветеранськими організаціями української діаспори, дотримано започаткованих хрестом Легіону УСС принципів побудови військових відзнак-хрестів⁵.

Знак хреста Легіону Українських січових стрільців був створений за проектом члена Пресової квартири Легіону УСС, митця Леона Геца*. Знак встигли виготовити у Відні в серпні 1918 року, саме напередодні розпаду Австро-Угорської імперії. Цікаво, що

* Такої думки дотримується Я. Семотюк (див.: Українські військові нагороди: ордени, хрести, медалі, відзнаки та нашивки. Торонто, 2004. С. 12), за версією М. Лазарович і Н. Лазарович авторство в розробці знака належить інженерові Лупшинському (див.: Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез та повідомлень. Львів, 1994. С. 50).

метал для виготовлення знака (бронза) постачався за урядування П. Скоропадського з Києва⁶. Хрест мав два розміри: більший, “парадний” (45 мм у діаметрі) та менший “на щодень” (діаметром 36 мм).

Хрест Легіону УСС став першою ластівкою на нагородній ниві України. Інші зразки відзнак Легіону УСС не можна класифікувати як нагороди в повному значенні цього терміна, тобто як такі, що призначені для вшанування особи за конкретні заслуги перед державою на полі бою або в мирному житті. Вони, як уже зазначалося, здебільшого виконували функції знаків розрізнення воїнів Легіону УСС.

Невідомий рукопис сотника Бориса Монкевича

Розуміння необхідності створити власну повноцінну систему нагород з різних за статусом нагород (орденів, хрестів, медалей тощо) визрівало поступово, зі становленням Української самостійної держави і розбудовою її інститутів. Однак за часів існування Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) питання про заснування власних нагород Української Народної Республіки не було поставлено. Принаймні досьогодні не знайдено жодного документа, який би засвідчував навіть неспілі кроки в цьому напрямі.

29 квітня 1918 року окупаційне німецьке командування розчистило шлях до влади колишньому генералові російської армії, а за часів Центральної Ради — командирові 1-го Українського корпусу та отаману Українського вільного козацтва Павлу Скоропадському. У той самий день на Софійському майдані єпископ Никодим здійснив обряд постриження і помазання нового гетьмана.

Щодо гетьманської держави (квітень—грудень 1918 р.), то її атрибутами разом із новим одностроєм для військовиків, “національним прапором держави” та службовими прапорами посадових осіб, грошовими знаками, державною печаткою⁷ мали стати й нові нагороди.

Про такі наміри свідчать украї поодинокі й побічні факти. Прямих документальних доказів, які б підтверджували або спростовували їх, донедавна виявити не вдалося. Так, можливо, і залишилися б невідомими перші кроки становлення нагородної системи України, якби не випадково знайдений у Львівському центральному державному історичному архіві рукопис сотника Бориса Монкевича “Організація регулярної армії Української держави 1918 року”.

Доля цього рукопису заслуговує на окрему розповідь. Написана в зошиті стаття Б. Монкевича надійшла до видавництва “Червона калина” напередодні вступу Червоної Армії до Львова у вересні 1939 року. Видавництво закрили, а весь його архів конфіскували. Певне, конфіскацію робили нашвидкуруч, бо зошит навіть не витягли з конверта. Так він і пролежав у “спецхові” більше 50 років, аж поки потрапив дослідникам на очі. Гортаючи рукопис, знайшли те, що давно шукали.

Як виявилось, при Головному штабі армії гетьманської держави було створено окрему комісію для вироблення військових орденів, очолював її полковник Галич, працювали в ній відомі митці Г. Нарбут та В. Модзалевський⁸. Комісія мала розробити проекти військових нагород, але запропонувала і подала на затвердження цілу систему відзнак не тільки для військовиків, а й цивільних: ордени — князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадському полі), Святого Архістратиґа Михаїла (за військову хоробрість); хрести — Залізний хрест (за визвольну боротьбу), Святого князя Володимира (за державну цивільну службу), а також хрест та зоря (зірка. — Авт.) Слава і Відродження України⁹. Окремою нагородою, яку планувалося встановити, був орден Святої княгині Ольги — за заслуги жінок на громадському полі. Цю ідею вдалося реалізувати... через 80 років.

Запропонована комісією система нагород України, яку в загальних рисах схарактеризував Б. Монкевич, по суті стала першою спробою держави надати справі творення нагородних відзнак системного характеру. З цього факту можна зробити ще один висновок — нагороди мали охоплювати різні сфери суспільного життя та соціальні групи (військовослужбовців, жінок, державних службовців), і до того ж мати за основу історичний ґрунт України.

“Оборонцям Львова”

З розпадом Австро-Угорської імперії внаслідок поразки в Першій світовій війні почався процес становлення власної української державності у Східній Галичині та на Буковині, що входили тоді до складу Австро-Угорщини. Згідно з таємним додатком до Брестського мирного договору (березень 1918 р.), австрійський уряд зобов’язувався створити в Галичині та на Буковині окрему автономну українську провінцію, але, всупереч зобов’язанням, мав намір віддати всю Східну Галичину Польщі. 18 жовтня 1918 року постала Українська Народна Рада, перший тимчасовий національний законодавчий орган, утворений депутатами-українцями віденського парламенту, керівниками політичних партій та церковними ієрархами Східної Галичини і Буковини.

Проте загроза захоплення Східної Галичини польською армією ставала дедалі очевиднішою. За таких обставин група молодих офіцерів на чолі з сотником січових стрільців Д. Вітовським, зорганізувавши навколо себе 1500 українських вояків, 1 листопада 1918 року заволоділа Львовом. Слідом за Львовом перебрали владу до своїх рук українські збройні формування у Коломиї, Золочеві, Станіславі, Жовкві, Дрогобичі, Бориславі. 9 листопада 1918 року у Львові було сформовано Генеральний секретаріат або тимчасову раду міністрів, а 13 листопада тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель у колишній Австро-Угорській монархії проголосив нову державу — Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР).

Незважаючи на швидкий успіх у здобутті Львова, становище в місті було вкрай напружене. Місцеві таємні польські військові організації підтримало польське населення міста, вже 1 листопада почалися військові дії проти українських вояків. “Українські війська, зайнявши Львів, не були готові на супротив поляків. Слабкі сили й розгубленість проводу не дозволили зліквідувати перших огнищ польських боїв. Сили поляків скоро зростали, українські відділи слабкішали в безугавній оборонній шарпанині”, — так по гарячих слідах оцінювали очевидці перебіг боротьби за Львів¹⁰. Надаючи Львову важливого політичного і стратегічного значення, Варшава послала на допомогу польським збройним загонам у місті спеціальний експедиційний корпус.

Результати боротьби за Львів після перших вуличних боїв важко було передбачити як українській, так і польській стороні. Кожна з них намагалася схилити терези перемоги на свій бік. Задля піднесення бойового духу українських вояків 5 листопада 1918 року Українська Національна Рада звернулася до них з відозвою. У ній, зокрема, зазначалося: “Щоб увіковічнити Ваш історичний подвиг, Ми, Українська Національна Рада, устанавляємо отсим для кожного з Вас найвисшу військову відзнаку: “За обняття Львова у владсть Української Держави”¹¹.

Через сорок років після цих подій Р. Климкевич, описуючи відзнаки Української Галицької армії, назвав цю відзнаку орденом “Оборонців Львова”¹². Зацитований щойно документ наводив іншу назву. Статут відзнаки, її опис та малюнок часопис “Діло” не подав. Очевидно, назва “Орден Оборонців Львова” закріпилася за відзнакою “За обняття Львова у владсть Української Держави” дещо пізніше, при розробленні полковником Мариновичем та художником І. Іванцем самої нагороди.

У зверненні Української Національної Ради від 5 листопада 1918 року мова йшла про “найвисшу військову відзнаку”. Звісно, в умовах боротьби за Львів було не до визначення статусу нагороди та її зовнішнього вигляду. Та творці ескізу першої нагороди ЗУНР уявляли відзнаку не інакше, як коштовний багатоступеневий орден.

За свідченням Р. Климкевича, знак ордену являє собою хрест з широкими кінцями (тоді говорили: “широкораменний хрест”),

Нарис 2
ПЕРШІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ

залитий блакитною емаллю, на тлі зірки з вісьмома променями. Промені зображались у вигляді калинового листа і були оздоблені діамантами та рубінами. З-під кінців хреста виходили два античні мечі з руків'ями, що були також прикрашені рубінами. У центрі знака був круглий медальйон, у ньому — золотий тризуб із золотими цифрами “1—21. X. 1918” довкола і широкою залитою малиною емаллю пружкою зі срібною вузькою облямівкою. На малиновому тлі цієї пружки — напис золотими літерами: “Оборонці Львова”. На верхньому кінці хреста у щиті зображався герб міста Львова, увінчаний золотою королівською короною з сапфірами.

Кожний елемент знака ордена, на думку його творців, мав вагомий геральдичне навантаження. “Орден символізує вірність (блакитна барва) і притаманну для традицій української духовості (широкораменність) та військовості (малинова барва) жертвенну самопосягату (хрест) відродженого українського (калина) війська (звізда) в героїчній боротьбі (схрещені мечі) за державу (тризуб) і столицю ЗУНР (герб міста Львова) — колишній престольний город Галицько-Волинського Королівства (королівська корона)”¹³.

Пропонувалася орденська стрічка світло-малинового кольору з блакитними смужками з країв. Знак ордена для цивільних осіб не мав зображення мечів.

Відповідно до класичної світової схеми творення орденів розробники проекту орденського знака “Оборонцям Львова” запропонували заснувати орден трьох класів: першого, вищого класу — Великий хрест, другого — Командорський хрест, третього — Лицарський хрест. Відповідно розрізнялася й орденська атрибутика. Так, знак ордена Великого хреста був найбільший за розміром, носити його мали на орденській стрічці через праве плече. Середній за розміром Командорський хрест мали носити на шийній стрічці “в виді вязанки”, а Лицарський хрест, найменший за розміром — на вузькій шийній стрічці.

В основу нагородження розробники поклали не принцип вартості вчиненого особою подвигу, а поширену в багатьох країнах традицію творення ордена для замкнутої соціальної структури, де щабель нагороди визначався державною посадою нагороджуваного. Що вища посада, то вищою за рангом нагородою він міг бути відзначений. Право на здобуття Великого хреста діставали Голова Української Держави, представники вищого командування Збройних Сил або особливо заслужені особи. Командорський хрест призначався для нагородження визначних військових командувачів і відомих своєю громадською діяльністю цивільних осіб.

Лицарський хрест могли отримати військовослужбовці офіцерського, старшинського і рядового складу за виняткові військові успіхи та особисту участь у листопадових боях у Львові, інших операціях української армії, а цивільні особи — за заслуги в організації листопадового перевороту і в державному будівництві ЗУНР.

Можна з упевненістю сказати, що сама ідея запровадження коштовного ордена в умовах вкрай хиткої ситуації видається надто авантюристичною. Відомий дослідник і автор багатьох фалеристичних пам'яток діаспори М. Битинський не без сарказму охрестив цей проект "фантастичним витвором"¹⁴. Цілком зрозуміло, що фактом проголошення встановлення відзнаки "За обняття Львова у власть Української Держави" Українська Національна Рада намагалася не тільки підняти бойовий дух українського вояцтва, а й переконати ворогів у своїй силі й моці.

Зображення цієї нагороди наведено в альбомі "Українські Січові Стрільці", виданому в Монреалі 1955 року. Очевидно, її можна вважати спробою реконструкції ордена на підставі свідчень Р. Климкевича, адже з дати проголошення відзнаки вона "живцем" так ніколи і не з'явилася у фалеристичному світі. Зображення відзнаки збігається з наведеним вище описом, але в дещо скромному варіанті, без мечів, діамантів і сапфірів¹⁵.

Проектові встановлення ордена не судилося бути реалізованим. Після тритижневих боїв українські частини змушені були залишити Львів. Із вторгненням регулярних польських частин між ЗУНР та Польщею почалася війна. На державність ЗУНР чатували нові випробування, і зрештою її було втрачено.

Закон УНР від 24 січня 1919 року

Засадничі основи побудови нагородної системи України при Гетьманаті були поглиблені за Директорії, яка в результаті антигетьманського повстання прийшла до влади наприкінці 1918 року. 14 грудня 1918 року перші військові підрозділи Директорії після загального наступу увійшли до Києва і відновили владу Української Народної Республіки. Гетьман П. Скоропадський відмовився від влади і спішно відбув до Німеччини.

Завзятість у боротьбі з гетьманським урядом потрібно було заохочувати на майбутнє. Це добре розуміла Директорія, передбачаючи, що для наступних боїв з ворогами треба мати не тільки добре зорганізовану армію, а й моральне піднесення в суспільстві. Державні мужі добре усвідомлювали, що без такого виправданого засобу, як нагороди, не обійтися. Тому вже через місяць після завоювання влади Директорія ухвалила заснувати власні нагороди в Українській державі.

10 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР постановила запровадити відзнаки Республіки та Слава України, а 24 січня Директорія прийняла відповідний закон¹⁶. Він став першим державним правовим документом, який започаткував власні нагороди незалежної України.

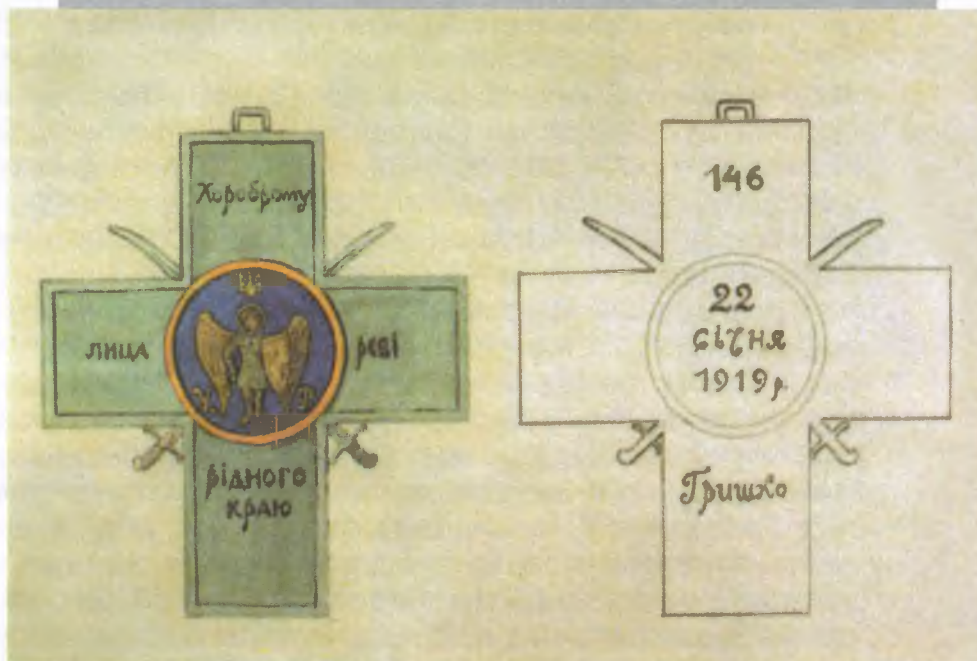

Закон був лаконічний і складався з чотирьох пунктів. Ним скасовувалося носіння на території УНР усіх орденських та інших відзнак колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї, дуже популярних в українській армії. Закон проголошував установлення в УНР двох відзнак — *Республіки* (двох ступенів) — “для тих громадян України, котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України, як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, і за весь час відродження Української Народної Республіки”, та *Слава України* (також двох ступенів) — для “тих старшин та козаків, котрі виявили своє лицарство у бою”.

Звичайно, цей перший закон про нагороди України, з огляду на сучасні вимоги нагородного законодавства, був недосконалим. Зважмо на те, що йдеться про першу поважну спробу будувати нагородну політику на правовій базі. Разом з тим поспішність у проведенні цієї справи завадила прийняттю спеціальних документів — статутів відзнак, які б визначали порядок нагородження, чинники відзначення, права нагороджених тощо, а також низки інших правових документів, які мали регламентувати функціонування нагород у суспільстві. Готувати їх у лютому—березні 1919 року було просто неможливо через воєнно-політичні обставини: війська Директорії відступали на північне Поділля та Волинь під натиском більшовицьких військ. Забігаючи наперед, скажемо, що справа з заснованими в січні 1919 року нагородами так і не увінчалася успіхом.

Закон УНР від 24 січня 1919 року проголошував заснування в Україні двох нагород. Одна з них, загальногромадянська, призначалася для всіх громадян України, незалежно від сфер їхньої діяльності, за особисті заслуги перед державою на ниві відродження України, інша, військова, — за особисту відвагу і мужність у збройному захисті Батьківщини.

Незважаючи на те, що закон УНР від 24 січня лише декларував установлення нагород України, цей перший правовий документ державного рівня має виняткове значення для осмислення розвитку нагородної спадщини незалежних держав, що утворилися на уламках Російської імперії. Тоді, у січні 1919 року, саме в Україні встановлювалися нагороди, які передбачали вшанування за різними чинниками відзначення — за заслуги бойові та окремо за заслуги трудові. Якщо в радянській Росії вперше серед цих державних утворень у вересні 1918 року було встановлено орден Червоного Прапора для відзначення виключно бойових заслуг, то для нагородження за трудові досягнення у грудні 1920 року засновано орден Трудового Червоного Прапора.

Проект ордена Республіки УНР. 1919 р.
Реконструкція В. Бузала

Бойовий хрест і бойова медаль

З реорганізацією армії Директорії і підготовкою її до збройної боротьби активізувалася нагородотворча робота. Відзнаки мали піднести боездатність війська, його моральний дух. Розробляти перші проекти статутів відзнак УНР розпочали у квітні 1919 року в інтендантському відділі генерального штабу та 1-му відділі Персональної управи Військового міністерства УНР — готували статuti бойової відзнаки (хреста) та бойової медалі.

У двадцятих числах квітня на затвердження Головного отамана військ УНР С. Петлюри був поданий проект статуту відзнаки Святого Архістратига Михаїла двох ступенів¹⁷. Ця назва, як і запропонована нова — Визволення України, — не сподобалася Головному отаманові. Вирішено було повернутися до назви — відзнака Республіки. Запропонований проект статуту відзнаки Святого Архістратига Михаїла став базовим для подальшого опрацювання і внесення в текст відповідних змін. Наступні проекти відзнаки Республіки (липневий та серпневий 1919 р.) в основному повторювали принципи функціонування бойової нагороди, закладені у квітневому проекті. Воднораз, при доопрацюванні тексту статуту увиразнювалися нові підходи до визначення статусу нагороди. Передусім конкретизувалося визначення її форми та змісту. Замість розпливчастого терміна “відзнака” в наступних документах дедалі більше вживаються терміни “бойовий хрест” та “бойова медаль”, що свідчить про більш глибоке розуміння призначення нагороди та її місця в загальній нагородній системі.

Оскільки відзнака Республіки визначалась як нагорода бойова, то потрібно було конкретизувати, за які вчинки її надавати. Мабуть, саме у квітні—червні 1919 року перед розробниками нагородних статутів уперше постало принципове питання про визначення вартості самого вчинку, гідного відзначення. Згідно з проектом статуту відзнаки Святого Архістратига Михаїла подвиг оцінювався у двох площинах — командування (тобто мали нагороджуватися воєначальники за успішне проведення стратегічної чи тактичної військової операції) та вояків усіх родів зброї (за персональну хоробрість). Липневий проект відзнаки Республіки визначав гідних нагородження по всіх родах зброї за особисту мужність, незалежно від військового звання і посади. Нагороду могли одержати лише ті, “хто, зневажаючи очевидну небезпеку і виказавши сміливий приклад небоязкості, присутності духу і самопожертвенності, учинить визначний військовий подвиг, увінчаний повним успіхом і давший користь нашому війську”.

За які ж військові подвиги можна було отримати нагороду? Стаття 41 проекту статуту детально характеризувала той чи інший конкретний учинок. Наприклад, гідними нагороди називалися ті, хто з бою захопить ворожу зброю і техніку, полонить во-

рожого командира чи оволодіє позицією противника, хто проведе успішну диверсійну операцію, першим увірветься у ворожий стан, вчинить сміливу й успішну кавалерійську атаку, завдасть відчутних утрат ворогові артилерійським вогнем, виявить зразок мужності й самопожертви під час саперних робіт, у повітряному бою, у відчайдушному рукопашному поєдинкові. Відзнака Республіки мала надаватися по черзі старшинства, починаючи з другого ступеня.

Крім загальних положень та переліку подвигів, гідних відзначення, у проекті статуту відзнаки Республіки вперше було регламентовано порядок нагородження. Питання про те, хто має ухвалювати рішення про нагородження і вручати нагороду, набувало принципового значення. Дехто пропонував надати це право тільки Головному отаманові, інші схилилися до демократичних засад і пропонували всю справу нагородження зосередити у спеціально створеній для цього раді. Знайшли компромісний варіант: перше нагородження здійснює Головний отаман військ УНР, а потім з перших семи нагороджених для розгляду подань утворюється Нагородна рада, яка робить свої висновки щодо нагородження і подає їх на затвердження Головному отаманові.

В окремому розділі проекту статуту перелічувалися особливі права та пільги нагороджених, які йменувались “лицарями відзнаки Республіки”. Для нагороджених скорочувався на один рік термін вислуги при підвищенні у черговому військовому званні, вони мали права на подвійну відпустку, безкоштовне лікування у медичних і курортних установах, скорочення загального строку служби при виході на пенсію (для I ступеня — на 5 років, для II — 3 роки), на щорічне отримання з державного бюджету платні в розмірі 2400 гривень для I ступеня і 1200 гривень — для II ступеня та одноразову грошову допомогу “відповідно дійсним потребам” тощо.

Всім нагородженим відзнакою до нагородного знака мала надаватися від імені Директорії відповідна грамота за підписом Головного отамана, скріплена печаткою і підписом керуючого справами капітулу відзнак.

Розпорядження Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 року

Події на західних землях України, які після злуки з Наддніпрянською Україною 22 січня 1919 року дістали офіційну назву Західної Області Української Народної Республіки (ЗОУНР), розвивалися вкрай напружено. Невдача спіткала

дві спроби Української Галицької армії здобути Львів у грудні 1918 та січні 1919 років. У березні того ж року після реорганізації армії почалася Вовчухівська операція УГА. Однак і вона через прорахунки керівництва закінчилася поразкою. Ці невдачі деморалізували армію.

Тимчасовим примиренням після Вовчухівської операції УГА скористалася Польща, спішно перекинувши з Франції 50-тисячний корпус Йозефа Галлера. До уряду ЗОУНР і керівництва армії регулярно надходили повідомлення про готування польських військ до масштабної операції у Східній Галичині. Невідворотність нової боротьби ставала все відчутнішою.

За таких обставин Рада Державних Секретарів ЗОУНР 30 квітня 1919 року в Станіславі видала розпорядження про встановлення відзнак Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Оружний Тризуб та Хрест учасництва¹⁸.

Стилістика цього документа надто цікава для фахівців-філологів. Густо насичений “галицьким діалектом”, він важко сприймається, але чудово відображає тогочасний історичний колорит. Тому в доданих до цього розділу документах “Розпорядження з дня 30 квітня 1919 р.” подається без купюр, в оригіналі.

Заснування одразу кількох відзнак свідчило про розуміння урядом ЗОУНР небезпеки польського наступу і необхідності масово вшанувати борців за справу УНР — як військових, так і цивільних. Про масовий характер нагородження свідчила й кількість ступенів відзнак. Так, Тризуб з вінцем та Медаль Тризуба мали бути чотирьох ступенів. До кожного ступеня Тризуба з вінцем мала додаватися й відповідна матеріальна винагорода: до I ступеня — 2000 гривень, до II — 1000 гривень, до III — 200 і IV ступеня — 100 гривень. До Медалі Тризуба та Хреста учасництва грошова винагорода не передбачалася.

Рада Державних Секретарів ЗОУНР 30 квітня 1919 року визначила порядок представлення до нагородження заснованими відзнаками. клопотання про відзначення Тризубом з вінцем та Оружним Тризубом могли порушувати по інстанції командири окремих відділів. У поданнях мали бути зазначені конкретні заслуги рядових або старшин. Після ретельної перевірки документів командирами куренів або полків подання надсилалися до Ради Державних Секретарів ЗОУНР. Для розгляду і затвердження подань при Раді створювалися дві комісії — одна для відзначення “рядовиків та підстаршин”*, друга — для відзначення старшин**. Якщо у складі бригади або корпусу перебували старшини, що вже були відзначені Тризубом з вінцем, то тільки вони могли входити до цих комісій.

Подання про нагородження Медаллю Тризуба мали пройти по інстанції, починаючи від командирів підвідділів, розглядатись у

* До складу комісії входили: командир бригади (голова) і три старшини від полків, що перебували в діючій армії.

** У складі: командир корпусу (голова) і три старшини з фронтових частин.

Державному секретаріаті військових справ і надсилатися на затвердження до Ради Державних Секретарів. За аналогічною схемою повинно було здійснюватися подання і нагородження Хрестом учасництва.

Щоб зміцнити авторитет старшинських (офіцерських) кадрів у справі “справедливого і безстороннього” відзначення вояків УГА Тризубом з вінцем як найвищою військовою нагородою ЗОУНР, а також Оружним Тризубом та Медаллю Тризуба, планувалося насамперед нагородити цими відзнаками перших 50 старшин, які увійшли б до створеної своєрідної Нагородної ради. Нагородити перших старшин мали за поданням спеціальної комісії у складі командувача армії, командира корпусу і двох командувачів дивізій. В окремих випадках командувач армії міг нагороджувати й особисто (коли був свідком вчиненого подвигу або за одностайною ухвалою очолюваної ним нагородної комісії).

Щодо нагородження Медаллю Тризуба цивільних осіб, то подання “з точним описом виконаних робіт і досягнутих вислідів” мали надсилати до Ради Державних Секретарів місцеві органи політичної або військової влади.

Окремий розділ розпорядження Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 року стосувався опису нагород*.

В основі зображення *Тризуба з вінцем* усіх чотирьох ступенів лежав тризуб на тлі вінків з лаврового, дубового, смерекового та калинового листя, відповідно до ступеня відзнаки. Відзнаки I та II ступенів мали бути виготовлені із золота, а III та IV — із срібла.

Тризуб з лавровим вінцем I ступеня (розміром 5 см заввишки) мав носитися на шийній стрічці, однакою для всіх ступенів — завширшки 4 см, синій, по одній жовтій смужці “на обох берегах ленти”.

Тризуб з дубовим вінком II ступеня (розміром 4,5 см) мали носити на колодці (“стяжці”), а не шийній стрічці, на мундирі на лінії другого верхнього гудзика.

Зображення Тризуба III ступеня накладалося на вінок зі смерекового листя. Розміри знака були такі самі, як і Тризуба II ступеня, але носити його мали на колодці, на лівій грудній кишені.

Тризуб з калиновим листям IV ступеня мав носитися на трикутній колодці, над кишенею, з лівої сторони грудей.

Правила носіння Тризуба з вінцем дозволяли одночасно носити відзнаки всіх ступенів. До того ж замість відзнаки можна було носити одну стрічку. Тоді стрічки на мундирі розміщувались у такій послідовності: I ступеня — в прорізі першого гудзика згори, II ступеня — в прорізі другого гудзика, III ступеня — у вигляді

* Описи відзнак ми подаємо за оригінальним текстом документа. Вони суттєво відрізняються від описів, що наводить Р. Климкевич у статті “Відзначення УГА” (у збірнику “Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1919—1920 рр.”. Вінніпег, 1960. С. 262—265). Певне, оригінальний документ не був відомий Р. Климкевичу, і його описи складено за проектами ескізів відзнак Михайла Бринського, можливо, і виконаних у той час.

Нарис 2
ПЕРШІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ

планки (завдовжки 1,5 см) на лівій грудній кишені, IV ступеня — планки під лівою кишенею на грудях.

Медаль Тризуба, або Медаль за труд чотирьох ступенів, мала розмір 3 см у діаметрі. На лицьовому боці медалі зображався тризуб з дубовою гілкою з боків. На зворотному боці по колу вміщувався напис “Українська Народня Республіка”, з девізом посередині — “Борітеся — поборете”. Медаль I ступеня мала виготовлятися із золота, II — із срібла, III — з бронзи і IV — з білого металу. Медаль мала носитися на “трикутно зложеної стяжці з чотирма жовтими пружками на лівій груді”. Замість медалі дозволялося носити планку завдовжки 1,5 см з такої самої стрічки.

Цивільні особи мали носити медаль на трикутній колодці зі стрічкою з чорною і червоними смужками з країв. Ця колодка на ланцюжку мала розташовуватися на лівому лацкані.

Хрест учасництва проектувався з металу “бронзової краски”. У центрі його — тризуб, на нижній стороні — напис “1918”, на інших сторонах — літери “У”, “Н”, “Р”. Хрест мали носити на трикутній синьо-жовтій колодці, замість медалі можливе було носіння планки з такої самої стрічки*.

Оружний Тризуб, або відзначення на холодну зброю (багнет), мали виготовляти із срібла, він схожий був формою на круглу медаль, прикріплювався до багнета на 9 см нижче верхнього краю піхов**.

Поряд із заснованими відзнаками Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Хрест учасництва та Оружний Тризуб від початку січня 1919 року в Галицькій армії мали намір запровадити *медалі п'яти ступенів за поранення*. На лицьовому боці медалі планували зобразити шолом, оточений вінком з калинового листя, а на зворотному боці — вибивати рік нагородження. Медалі мали надавати за кожне поранення, відповідно до цього різнилися розміри їх і деталі стрічки.

За перше поранення — медаль малого розміру з окисдованого срібла на вузькій малиновій стрічці з однією срібною зіркою; за друге поранення — така сама медаль та стрічка із зеленими смужками по краях і двома срібними зірками; за третє — більша за розмірами срібна медаль з широкою малиновою стрічкою з подвоєними смужками з країв і трьома срібними зірками; за четверте — така ж медаль, але з чотирма золотими зірками на стрічці; за п'яте поранення — золота медаль найбільшого розміру на широкій малиновій стрічці із срібною смужкою між подвоєни-

* Зображення Хреста учасництва схоже з тим, що подав В. Гаха у статті “Невідома українська нагорода” в часописі Українського геральдичного товариства “Знак” (1995. Ч. 9. С. 13). Утім, багато фахівців-фалеристів ставлять під сумнів оригінальність самого знака, поданого у статті.

** За версією Р. Климкевича, Тризуб до зброї був платиновий, з накладними діамантами, оточений вінком з калинового листя й оздоблений рубінами. Стрічка до шаблі або багнета була жовто-блакитна. Надавати мали Тризуб до зброї тільки визначним воєначальникам за особисту відвагу в боях чи успішне виконання завдань.

На нашу думку, малоймовірно, щоб уряд ЗОУНР планував такий “розкішний” витвір для не найвищої за статусом нагороди у критичних обставинах.

ми зеленими вертикальними смужками і п'ятьма золотими зірками на стрічці*. Однак пропозиції армії щодо заснування медалі за поранення не були враховані.

Розпорядження Ради Державних Секретарів про заснування відзнак Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Хрест учасництва та Оружний Тризуб затвердив 3 липня 1919 року Диктатор ЗОУНР Євген Петрушевич. З метою організації практичної роботи щодо відзначення вояків нагородами за наказом начальної команди УГА при штабі армії створювався Перший відділ для відзначення 50 старшин Тризубом з вінцем, а при штабах бригад** утворювалися відділи для вшанування рядовиків та підстаршин. До штабів бригад згодом було надіслано по 10 примірників розпорядження Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 року про встановлення відзнак та по 10 примірників “Примірів до відзначень”, якими мали керуватися польові командири, готуючи подання про нагородження. У 133 пунктах цього документа детально характеризувалися всі можливі випадки виявлення особистої відваги і мужності в бою, за які можливе було нагородження бойовими відзнаками. Вчинки групувалися за категоріями, окремо для військового керівництва щодо загального командування і всіх родів зброї, піхоти, артилерії, інженерних служб.

Проте скористатися „Примірами” УГА змогла аж у серпні 1919 року вже на терені Наддніпрянської України. Під натиском польських військ вона змушена була 17 липня того року перейти Збруч на територію Української Народної Республіки. Весь „територіальний простір” УНР, оточений більшовицькими військами, мав близько 300 км у ширину і 90 км у глибину. В руках українських збройних сил після переходу УГА через Збруч були залізничні лінії Гусятин — Ярмолинці і Бар — Могилів, а з найбільших міст лише Кам'янець-Подільський та Могилів. Об'єднані українські армії (Галицька та Наддніпрянська) нараховували близько 70 тисяч багнетів та шабель.

Нагородження заснованими урядом Західно-Української Народної Республіки відзнаками так і не відбулося. Розпочате виготовлення знаків у Відні спершу натрапило на технічні труднощі, а згодом, з утратою державності ЗУНР, і зовсім припинилося. Втім, цей короткочасний досвід нагородотворчих спроб свідчив про розуміння важливості нагород як атрибуту державності, палке бажання створити власну нагородну систему і закласти нові традиції українського знаківництва. На відміну від спроб Директорії УНР у цій галузі, ЗУНР намагалася запровадити одразу значну

* Традицію зображення зірок на стрічках як відзнаки за поранення перебрала стрічка до Хреста українського козацтва, заснованого 1947 року Президентом УНР у екзилі. Ідею відзначення за поранення 1980 року реалізувала Президія Української національної ради УНР у екзилі, встановивши медаль “За жертву крові в боротьбі за волю України”. Кількість зірок на стрічці цієї медалі, як у варіанті 1919 року, відповідала кількості поранень.

** У той час у складі трьох корпусів УГА було 12 бригад.

кількість відзначень, не дбаючи про правове оформлення їх і розроблення необхідних регламентуючих документів (статутів, положень, описів, інструкцій та інших нормативних актів). Можливо, для цього не було часу, а, можливо, й бракувало фахових знань.

“Хороброму лицареві рідного краю”

Як уже зазначалося, запроваджуючи відзнаку Республіки, Генеральний штаб армії УНР одночасно розробляв положення про бойову медаль. Працювати над цими документами почали у травні 1919 року. Висловлювалися різні пропозиції щодо назви майбутньої нагороди — “Січ”, “Запоріжжя”, “Запорізька Січ”, “Вільна Україна”, “Воля”, “Воля і слава”, “Переможця”. Однак Генштаб віддав перевагу назві “Відвага”. Необхідність запровадити саме медаль мотивували тим, що не всі військові подвиги вояків армії УНР могли бути підведені під відповідні артикули відзнаки Республіки, окрім того, враховувалася можливість неодноразового нагородження медаллю, для цього встановлювалися чотири її ступені. Вже на початку червня 1919 року проекти статуту медалі “Відвага” і відповідної постанови Ради Народних Міністрів УНР були підготовлені, однак не розглянуті через безперервні бойові дії та невтішний стан справ на фронті¹⁹.

Чергового разу питання про затвердження бойової медалі постало в липні 1919 року. На шляху до Києва об’єднані Збройні Сили України (Галицька та Наддніпрянська армії) вели запеклі бої з більшовицькими частинами в районі Вапнярки та Жмеринки. Мабуть, це стало головною причиною того, що Генеральний штаб армії УНР наполегливо домагався заснувати бойову медаль. Однак ідея встановлення бойових нагород набула нового змісту. Замість двох відзнак (“Республіки” та “Відвага”) пропонувалося запровадити *бойовий хрест і бойову медаль* під спільною назвою “Республіки” та спільним девізом: “Хороброму лицареві рідного краю”. Крім того, на думку авторів проектів відзнак, хрест Республіки I ступеня мав відрізнитися від хреста II ступеня новою емблемою на стрічці — замість первісного варіанта (зображення на стрічці тризуба на тлі колосків вівса та жита) пропонувалося вмістити зображення тризуба на дубовій гілці. Відповідні редакційні зміни були внесені у проекти статутів відзнак у серпні 1919 року.

Після всіх змін та доповнень знаки бойових хрестів і медалей мали такий вигляд. Бойовий хрест Республіки являв собою окисдований залізний хрест із прямими кінцями. Три його кінці (верхній і бокові) були від центру 15 мм завдовжки, а нижній — 19 мм. Сторони хреста облямовані пружками. У центрі знака був

круг із блакитної емалі з жовтою пружкою. У крузі — так званий Соборний герб (зображення тризуба, Святого Архістратиґа Михаїла та галицького лева) з жовтого металу, літери “У. Р.” На сторонах хреста розміщувався напис-девіз “Хороброму лицареві рідного краю”. Через середину хреста з боків перетиналися навхрест дві шаблі з білого металу. На зворотній стороні знака вбивалися дата злуки Західної та Наддніпрянської України — 22 січня 1919 року, черга хреста і прізвище нагородженого. Хрест пропонувалося носити на шовковій муаровій стрічці, розділеній уздовж синьою та жовтою смужками. На стрічку до хреста I ступеня передбачався тризуб з дубовою гілкою.

За поданими на затвердження документами бойова медаль Республіки мала чотири ступені. “Медаль кожного ступеня, — зазначалося в пояснювальній записці начальника Головного управління Генерального штабу від 14 липня 1919 року, — відрізняється між собою як по металу, з якого вона зроблена, так і по своєму зразку. Вибрані зразки медалей містять в собі ідею поступового переходу від 8-мигранного многоугольника (4-а ступінь) до хреста з широкими кінцями (1-а ступінь), маючи на увазі, що слідуюча, більш висока нагорода відзнака “Республіки” є теж хрест, але ще більш рельєфний і більш відрізнячийся від проєктируємих зразків медалей”²⁰.

Бойова медаль I ступеня мала форму хреста з короткими широкими кінцями, II — форму хреста з двома зубцями між кінцями, III — квадрата з “обрізними і вдавленими до центру кінцями”, IV — восьмигранника. Медалі I і II ступенів планували виготовити з металу нікельованими, а III і IV — з бронзи. Всі медалі мали один композиційний центр: зображення вінка з лаврового листя, перевитого в чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. У центрі вінка — герб УНР (тризуб). Навколо вінка девіз: “Хороброму лицареві рідного краю”. Зображення цих відзнак після довгих пошуків удалося знайти на останній сторінці першого і єдиного номера часопису “Прапор України”* разом з коротенькою інформацією про те, що “подано до затвердження законопроект про бойові українські відзнаки: бойовий хрест і бойову медаль”²¹.

Планувалося виготовити 500 знаків хреста Республіки I ступеня, 1500 знаків — II ступеня; 1000 медалей “Республіка” I ступеня, 2000 — II ступеня, 4000 — III ступеня та 8000 — IV ступеня.

Проте запровадженню законопроекту про бойову відзнаку Республіки в листопаді 1919 року перешкодили катастрофічні військові невдачі Директорії. Здобуття Києва 30 серпня 1919 року не принесло війську УНР очікуваних позитивних політичних наслідків. Майже одночасно з Наддніпрянською та Галицькою арміями до Києва увійшли частини Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова. Українські війська змушені були залишити місто і відійти на лінію Гнатівка — Васильків для переформування. Але між військом УНР та денікінцями вклинилася

*Видання цього номера часопису датовано 10 листопада 1919 року.

14-а більшовицька армія. Під натиском Червоної армії, Добровольчої армії та Польщі, що крок за кроком окупувала Західну Волинь і Поділля, танули збройні сили Української Народної Республіки, як шагренева шкіра скорочувалася її територія. Людський поголос влучно охарактеризував тогочасний політичний стан Директорії: „У вагоні Директорія — під вагоном територія”. В листопаді 1919 року українське військо опинилось у сумнозвісному „чотирикутнику смерті”. П'ятою ворожою силою, яка без жодного пострілу знекровлювала армію, стала епідемія плямистого тифу.

За Зимовий похід і бої

У другій половині листопада 1919 року Наддніпрянська армія УНР вдалася до відчайдушних заходів, щоб урятувати становище. Частина її перейшла на терени Польщі й була інтернована, інша, на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком, вирушила в Зимовий похід (6 грудня 1919 — 6 травня 1920 р.) на схід по оперативних тилах більшовицької та денікінської армій. За час походу 3,5-тисячне військо дало понад 50 великих і малих боїв і пройшло більш ніж 2500 км за маршрутом: Чарторія — Любар — Старокостянтинів — Жашків — Умань — Черкаси — Золотоноша — Бобринець — Вознесенськ — Ольгопіль — Тульчин — Ямпіль. 6 травня 1920 року учасники Зимового походу з'єдналися з польськими військами, що тоді рухалися на Київ. Не спричинивши вагомих політичних наслідків, цей похід, проте, став значною моральною перемогою армії УНР і довів її боєздатність.

У зв'язку з цими виснажливими бойовими діями чергового разу постала необхідність відзначити військову звитягу старшин та козаків армії УНР. Уперше питання про вшанування учасників походу на урядовому рівні розглядала Рада Народних Міністрів УНР на засіданні 15 травня 1920 року. За постановою військовий міністр мав “внести законопроект про нагороду всіх учасників походу спеціальним орденом і грошовою допомогою”²².

Розробляла проект статуту майбутньої нагороди Пенсійна управа Військового міністерства УНР. На травень 1920 року припадає і перший проект відзнаки, яка згодом дістала назву *Залізного хреста*. Варто зауважити, що встановити авторство проекту тієї чи іншої фалеристичної пам'ятки дуже складно. Кожна знахідка, що проливає світло на цю сторону історії ордена або медалі, є величезною удачею для дослідника, яка гідно увінчує іноді багаторічні пошуки.

Довгий час навіть фахівці з української фалеристики не знали, хто автор знака ордена Залізного хреста. У статті Г. Подлуського,

присвяченій історії цієї відзнаки, подибуємо лаконічний запис: “Автор проекту — невідомий”²³. Проте за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України вдалося з’ясувати, що проект знака мав... аж двох авторів. Першим із них можна вважати сотника Юліана Буцманюка*. Його проект, датований 17 травня 1920 року, являв собою чорний хрест із прямими кінцями і накладеним на середохрестя тризубом із жовтого металу. Саме Ю. Буцманюку належить оригінальний дизайн верхнього закінчення хреста — двох схрещених булав, які правили за арматуру для кріплення стрічки. На зворотній стороні знака девізу не було, натомість угорі й унизу на кінцях хреста карбувалися дати: “6/XII 19” та “6/V 20”.

Існував і інший проект, що його згодом, 19 жовтня 1920 року, затвердив Головний отаман військ УНР С. Петлюра. Автором цього варіанта став начальник похідної канцелярії Військового міністерства при Ставці Головного отамана сотник (а згодом полковник) Северин Краснопера**. Його малюнок датовано 4 вересня 1920 року, вказано місце, де був виконаний проект, — “Стовпа”, напевне, с. Стовпи на Житомирщині.

Малюнок С. Краснопери в головному повторював проект Ю. Буцманюка, за винятком центральної композиції та зворотної сторони знака. За новим проектом, у центрі хреста розміщувався тризуб у блакитному крузі на тлі чотирикутної променистої зірки з жовтого металу. На звороті, окрім дати по обидва протилежні кінці хреста, зазначався девіз ордена “За волю України”.

Проект ордена Визволення

В той самий час, коли війська УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка здійснювали рейд по тилах більшовицької та денікінської армії, у Пенсійній управі щойно створеного Військового міністерства УНР у Кам’янці-Подільському у квітні — травні 1920 року творився статут нової відзнаки — *ордена Визволення*. Цей документ критично оцінили вже учасники

* Буцманюк Юліан, 1885—1967, художник, мистецтвознавець, педагог. У 1908—1914 роках навчався у Краківській академії мистецтв, у Німеччині та Італії. Від початку Першої світової війни — доброволець Легіону Українських січових стрільців, художник та польовий фотограф. Під час визвольних змагань — сотник УГА, згодом майор, служив у Державному секретаріаті військових справ ЗУНР. У 1921 році художник Політичної управи польового штабу Червоної Галицької армії. У 20—30-х роках працював у середніх і фахових школах Львова. З 1950 року — в Канаді. Похований в Едмонтоні.

** Установити ім’я і відшукати дані про його життя виявилось складною справою. Сам автор проектів відзнак ніколи не зазначав свого імені, здебільшого ставив підписи “Красноперів” або “Краснопер”. Вказівку на його ім’я та прізвище — Северин Краснопера — вдалося знайти в так званому Празькому фонді ЦДАВО України, серед списку старшин Державного секретаріату військових справ ЗУНР. С. Краснопера 1916 року служив поручником у Легіоні Українських січових стрільців. З 1 січня 1919 року — сотник УГА. З 1921 року про нього нічого не відомо.

його розробки. Як зазначив у грудні 1921 року начальник Персональної управи Військового міністерства генерал-хорунжий М. Удовиченко, цей статут “уявляв з себе не тільки невдало скорочену копію російського статуту Св. Юрія*, але в більшості дослівний переклад на українську мову”²⁴.

Згідно з проектом статуту, передбачалося встановити новий бойовий орден двох ступенів для “нагородження начальників всіх ступенів (старшин і козаків) за виявлені ними у військовий час зі своїми частинами вчинки хоробрості, мужності й розпорядності і вояків всякої ранги за виявлені ними у військовий час вчинки персональної хоробрості і мужності”. В основу нагородження покладалася принцип відзначення першого бойового подвигу орденом нижчого (II ступеня), а нового героїчного вчинку — орденом вищого (I ступеня). Значення самих бойових подвигів і користь від них для армії та для держави в цілому до уваги не бралися. Таким чином, уможлиблювалася така ситуація, коли за наступний подвиг, хоч і меншої вартості, ніж попередній, можливе було нагородження знаком ордена вищого ступеня.

За змістом статут ордена Визволення у багатьому був схожий на статут відзнаки Республіки. І не дивно, адже для обох за зразок правив статут російського Георгіївського хреста. Привертає увагу те, що цілі розділи статутів відзнаки Республіки та ордена Визволення однаково визначають вагу та вартість бойових учинків, гідних відзначення, порядок нагородження (в обох випадках перше нагородження мав проводити Головний отаман військ УНР, а потім з перших нагороджених утворювалася Орденська рада для попереднього вирішення питання про нагородження), пільги для нагороджених тощо. Разом із тим у проект статуту ордена Визволення, на відміну від попередніх документів, закладалося принципово нове положення про можливість позбавлення ордена. Позбавити нагородженого ордена можна було на підставі судового вироку, рішення Орденської ради та після затвердження відповідної постанови верховною владою.

Орден Визволення ідейно перегукувався з III Універсалом Центральної Ради від 7/20 листопада 1917 року, за яким Україна проголошувалась Українською Народною Республікою.

На початок жовтня 1920 року, напевне, припадає розроблення і першого проекту знака ордена Визволення. На думку його творців, він являв собою чотирираменний хрест, кінці якого розширювалися і зовні мали виріз у середину у вигляді тупого кута, щось на зразок хвоста ластівки. “Посередині хреста, — зазначалося в описі, — кругле поле, покрите по краям круга червоним поливом (емаллю. — Авт.), на котрому чорним звичайним українським шрифтом написано: “З народом за визволення України”. Сама середина поля покрита блакитним поливом, на якому набитий золотий (з жовтого металу) герб України. Поле має

* Йдеться про військовий орден Георгія Побідоносця, який від 1913 року став називатися Георгіївським хрестом.

золотий (жовтого металу) обод, такого ж металу оточен вузькою смужкою по всім краям і кінці хреста; сам хрест сталевий чорно-воронений. На другій сторінці хреста мається черга хреста. До одного з кінців припаяне кільце, яким хрест прикріплюється до бинди”. Стрічка до ордена мала бути шовкова муарова “криваво-червоного кольору”. Гадаємо, що цей проект знака ордена існував тільки в описові, без малюнка, оскільки розміри хреста та стрічки не зазначалися. До того ж не вдалося розшукати і сам малюнок.

Автори першого проекту знака ордена заклали важливу особливість носіння нагороди, згодом її було зафіксовано в подальших розробках статутних документів. Крім орденського знака на стрічці на мундирі, лицарям ордена Визволення I ступеня належало носити орденську зброю (шаблю чи багнет) із золотим ефесом та зображенням цього орденського знака. До зброї додавалась орденська стрічка із золотою китицею. Лицарі ордена Визволення II ступеня мали зброю звичайну, але з орденською стрічкою зі срібною китицею.

Однак перший проект знака не припав до смаку військовому керівництву. Воно воліло бачити щось нове й оригінальне, що не мало б аналогів серед нагород інших країн. Розробляти проект знака ордена знову взявся начальник похідної канцелярії Військового міністерства Северин Краснопера. У пластичному вирішенні знака ордена Визволення мала простежуватися ідея незламної волі до боротьби і готовності до самопожертви заради Української держави. Очевидно, обриси знака окреслювалися під впливом нерадісних звісток із фронту і все більшого відчуття, що фатальний кінець неминучий. Тому і знак, на нашу думку, вийшов якийсь невеселий, мав вигляд чорного хреста з “мало опущеними раменами” і срібним терновим вінком, накладеним через верхній кінець хреста. У центрі знака на криваво-червоному тлі зображався золотий тризуб. На зворотному боці — девіз ордена “За волю України”, дата “1920 р.” та порядковий номер знака. Стрічка до ордена мала бути чорна муарова, з двома тонкими жовто-блакитними смужками з країв. Орден I ступеня передбачалося носити на шийній орденській стрічці, а II ступеня — на стрічці з лівої сторони грудей. Знак ордена мав зображатися на зброї. Цей варіант зображення знака ордена і затвердив Головний отаман 19 жовтня 1920 року.

19 жовтня 1920 року

На початку червня 1920 року Червона армія повела вдалий наступ проти польських військ, відігнала їх до Варшави, а українські частини відкинула за Дністер у Галичину. Залишена на самоті, Українська армія ще намагалася чинити опір чисельнішим більшовицьким військам на невеличкому клаптику Поділля. До фіналу визвольних змагань залишались лічені дні.

Пролежавши у Військовому міністерстві до жовтневих боїв 1920 року, статути ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста врешті надійшли до ставки Головного отамана на затвердження. З огляду на те, що передбачалося негайно розпочати нагородження, 19 жовтня 1920 року Головний отаман військ УНР С. Петлюра тимчасово затвердив статути ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста. Того самого дня був виданий відповідний наказ Головної команди війська УНР за № 083, у якому зазначалося: “Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та невстанною працею принесли визначну користь для держави. Для здійснення цього завдання в Українській республіканській армії встановлюються ордени: 1) Визволення й 2) відзнака Залізного хреста, статути яких до цього додаються”.

Наказом установлювалося старшинство запроваджених нагород УНР (орден Визволення I ступеня, орден Визволення II ступеня, відзнака Залізного хреста) та регулювався порядок носіння цих нагород (вони мали розташовуватися в порядку поступовості перед “орденами і відзнаками чужоземних народів”)²⁵.

Беручи до уваги можливість нагородження заснованими відзнаками не тільки військових, а й цивільних осіб та громадян іноземних держав, цим наказом доручалося Військовому міністерству “подбати про переведення статутів про ордени через Раду Народних Міністрів УНР”. Сталі принципи існування орденів мав дати лише закон УНР. Про це свідчили положення наказу № 083 про тимчасове затвердження орденських статутів та подальше їх законодавче оформлення. Та й сам Головний отаман розумів вимушеність тимчасового затвердження статутів цих нагород, усвідомлював необхідність підвести під них значно вагомішу правову основу. В березні 1921 року з цього приводу він писав: “Зважаючи на те, що потреба у встановленні ордена для відзначення бійців була негайною, спішне проведення цієї справи законодавчим шляхом за відсутністю на Україні Ради Міністрів було неможливе”²⁶.

Армія вимагала не просто відзнак, а нагороди, визнаної державною владою й освяченої законом.

Затверджений С. Петлюрою ескіз ордена
Залізного хреста армії Української Народної
Республіки. 19 жовтня 1920 р. Автор ескізу —
С. Краснопера
З фондів ЦДАВО України

Незатверджений статут ордена Республіки

На затвердження Головному отаманові С. Петлюрі в жовтні 1920 року разом зі статутами ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста заступник військового міністра УНР О. Галкин передав ще й проект статуту ордена Республіки. Цей факт Головний отаман підтвердив у листі до Голови Ради Народних Міністрів УНР від 18 березня 1921 року²⁷.

Але чому С. Петлюра затвердив статуту тільки двох нагород — ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста? Чому не пройшов статут ордена Республіки? Що являв собою цей проект у жовтні 1920 року? Чи був це той самий, що розроблявся в липні—серпні 1919 року і передбачав заснування хреста Республіки двох ступенів та медалі Республіки двох ступенів? Де, зрештою, сам новий варіант статуту цього ордена Республіки?

Тривалий час на ці запитання не було відповіді. В історії ордена Республіки з листопада 1919 року по жовтень 1920 року утворювалася порожнеча, і заповнити її міг тільки сам оригінал. Пошуки його довгий час не давали жодних результатів, аж доки дослідники не знайшли цей важливий документ у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у фонді Канцелярії Директорії УНР*.

Проект статуту ордена Республіки, а також додані до нього положення про орденську печатку і зразки нагородних листів не датовані. Проте є вагомі підстави стверджувати, що це — жовтневий 1920 року проект статуту. Ці документи супроводжував “Висновок по проекту Військового міністерства про утворення “Статуту ордена Республіки”, і хоч цей документ також не має дати і підпису (діловодство в Директорії велося вкрай недбало), на першій сторінці висновку значиться резолюція: “юридичному відділу Канцелярії Директорії. Переробити статут про орден “Республіки” в вигляді законопроекту для внесення його в негайному порядку до Ради Народних Міністрів”. Дата — “20.X.1920 р.” та підпис. Зауваження “Висновку” щодо окремих пунктів статуту збігаються з пунктами цього статуту. І ще одна, мабуть, найважливіша деталь. Жовтневий проект ордена Республіки передбачав заснування ордена двох ступенів. Від медалі Республіки чотирьох ступенів відмовились, а сам орден переорієнтовано з бойового на загальногромадянський.

* Архів Канцелярії Директорії УНР мандрував разом із урядом УНР з Києва до Кам'яно-Подільського в 1919 році, потім до Варшави, перебував деякий час у Відні, аж поки не осів у Музеї визвольної боротьби у Празі. Звідти у вересні 1945 року його перевезли до Києва, потім до Харкова і знову до Києва. Від 1991 року цей фонд разом з іншими документами УНР відкритий для широкого користування.

Наступні (після жовтневого 1920 р.) проекти статуту ордена Республіки відповідно до бажання Головного отамана, висловленого у березні 1921 року, передбачали заснування триступеневого ордена.

Навіть побіжного погляду досить, аби переконатися, що жовтневий варіант статуту ордена Республіки докорінно відрізняється від свого липнево-серпневого (1919 р.) попередника. Проект нового варіанта статуту складався з таких розділів: “Загальні положення”, “Порядок нагороди і нагородні ради”, “Хто і за що може бути нагороджений орденом Республіки”, “Про переваги кавалерів ордена Республіки” та “Про Управу ордена Республіки”.

Замість “особистих бойових відмін та хоробрості” жовтневий проект називав пріоритетними “незупинну важку громадянську або адміністративну працю” і “визначні подвиги мужності та хоробрості на благо визволення, захист, утворення і розвій УНР”. Днем утворення відзнаки пропонувалось оголосити 22 січня 1918 року, коли Центральна Рада проголосила IV Універсал. Орденом мали нагороджувати громадян УНР — військовослужбовців та цивільних осіб, незалежно від національності, статі, а також громадян іноземних держав.

Принципово новим у жовтневому (1920 р.) проекті ордена (порівняно з липневим 1919 р. варіантом) є визначення порядку нагородження. Проект передбачав існування орденських рад на кількох рівнях: для цивільних осіб — місцевих нагородних рад при вищій повітовій владі; для колишніх військовослужбовців — губернської військової нагородної ради; для військовослужбовців — військової нагородної ради при бригадах; для службовців міністерств — нагородних рад при міністерствах; для службовців центральних військових інституцій — рад при начальниках головних управлінь; для державних посадовців — Вищої нагородної ради.

Компетенція рад в основному зводилася до “технічного виконання представлень до нагороди”, розгляду подань про нагородження і передання їх на затвердження “Верховній владі” (кому конкретно, не зазначалося). Вища нагородна рада призначалася також верховною владою і тимчасово, до утворення Ради кавалерів ордена Республіки, засновувалася при канцелярії Ради Народних Міністрів УНР.

Такі засади нагородження орденом Республіки здаються надто заорганізованими й утопічними, але в них чітко простежується ідея демократизму і прагнення залучити до нагородної політики якомога більше органів управління — від місцевого самоврядування до перших осіб держави. Ідея ця оригінальна і постала з тогочасних уявлень про демократичний у майбутньому характер Української Народної Республіки. Мимоволі напрошується порівняння з формальними засадами нагородної справи в СРСР, де функції своєрідних орденських рад виконували партійні та ра-

дянські органи, а нагороджував спочатку Центральний Виконавчий Комітет, а згодом — Президія Верховної Ради СРСР.

Якщо в липневому (1919 р.) проекті статуту ордена Республіки надто детально перелічувалися “відміни”, за які можливе було нагородження бойовою відзнакою Республіки, то жовтневий (1920 р.) проект визначав їх украй розпливчато. Розробники проекту навіть застерігали: “Зробити перелік всіх тих відмін, які виявили вірні сини України, не мається ніякої можливості і тому в статуті цьому занотовано тільки більш видатні відміни, які дуже трудно визначити і які можуть бути регламентовані лише загальними рисами”. Через брак конкретних критеріїв для нагородження послуговувалися загальними фразами, наприклад: “особи..., які, виконуючи покладені на них національні завдання, або завдяки ідейному чи патріотичному почуттю під загрозою власному життю не припинили, а навпаки, поширили свою працю будівництва самостійної України”²⁸.

Звернімо увагу на ще один важливий блок питань у жовтневому (1920 р.) варіанті статуту, який потім, при доопрацюванні статутів у 1921—1922 роках, було знехтувано. Вперше з-поміж усіх відомих нам проектів статутів відзнак УНР у жовтневому варіанті з’явився розділ “Про Управу ордена”. Йдеться тут про матеріально-фінансову базу і створення спеціального орденського фонду. Грошові суми, які, на думку розробників проекту, мали надходити від держави, добровільних внесків та культурних заходів, могли бути витрачені на утримання будинків притулку для інвалідів — кавалерів ордена і дітей-сиріт кавалерів ордена, а також на надання їм відповідної матеріальної допомоги. Таким чином, відносно корпоративний характер кавалерів ордена був би посилений фінансовою самостійністю. З одного боку, піклування про кавалерів ордена здавалося справою благородною, а з іншого — загрожувало перетворенням їх у замкнутий “елітарний клуб”. Мабуть, із цих міркувань у наступні проекти статутів, які доопрацьовувались уже за межами України, положення про орденські управи включено не було.

Однак повернімося до “Висновку” Військового міністерства стосовно проекту заснування ордена Республіки. У ньому, окрім зауважень постатейних, були загальні зауваження. Наприклад, рецензентів не влаштувала сама назва ордена, оскільки, на їхню думку, вона була б доцільною тоді, “коли б до часу Республіки у нас була Українська монархія”. Військове міністерство зауважило також, що невдало і невиразно окреслено мету заснування ордена. Не обійшли увагою рецензенти й зображення Святого Архістратига Михаїла з опущеним мечем, що сприймалось як символ покори перед поляками. Резюме “Висновку” було коротке — проект статуту ордена Республіки не затверджувати, переробити і внести належним чином на розгляд Ради Народних Міністрів УНР.

Однак уряд УНР не зміг розглянути питання про правову підоснову не тільки статуту ордена Республіки, а й уже затверджених, хоч і тимчасово, ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста. Після наступу Червоної армії 21 листопада 1920 року українські війська перейшли через р. Збруч, опинилися на території Польщі й були інтерновані. Українська Народна Республіка впала, а її армія надалі існувала хіба що в таборах для інтернованих вояків.

Через сімдесят років після цих подій до історії нагород УНР вперше звернулися вже в незалежній Україні громадські діячі та науковці. Комісія Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород розробляла концепцію нагородної політики. Звичайно, на сторінках преси, по радіо, телебаченню аналізувався досвід УНР у справі нагородотворення. Один із членів Комісії, в той час державний радник з гуманітарних питань М. Жулинський, в інтерв'ю газеті „Голос України” висловив таку думку: „Україна все ж таки не має такої традиції, яка б давала підстави відтворення цілком сформованої системи нагород”²⁹. Нові часи, природно, народжують нові нагороди. А щодо браку традицій, важко погодитись із висловленою думкою.

Процитуємо інше твердження, яке належить відомому дослідникові світової фалеристики І. В. Можейку: “Серед національних утворень, які виокремлювалися в 1917—1922 роках, але згодом були знову поглинуті Російською імперією (що змінила свою назву), практично жодна з тимчасово незалежних держав не встигла створити своїх нагород. За винятком України³⁰. Першим з дослідників Росії І. В. Можейко згадав про існування відзнак національних урядів України. Першим із них опублікував у російських фалеристичних монографіях ордени Залізного хреста і Симона Петлюри, Галицький хрест.

А щодо відсутності історично сформованої системи національних нагород, яку можна було б покласти в основу сучасної системи державних нагород уже незалежної України, зауважимо таке. У систему нагород УНР закладалися головні, визначальні чинники для будь-якої нагородної системи будь-якої країни — чинники відзначення за заслуги на державному поприщі й чинники відзначення бойових заслуг. І хіба проекти системи нагород, закладені урядом П. Скоропадського, не впали на плідноносну ниву новітньої української державності й не дістали реалізації? А хіба подальші нагородотворчі спроби українського уряду в екзилі не дають енергію творчої думки до використання напрацьованого багатьма роками конструктивного досвіду?

Інша мова, що під впливом історичного виру подій багато проєктів щодо створення нагородної системи України залишилося на папері.

Оглядаючись на складний шлях становлення нагород України за доби визвольних змагань, доходиш висновку, що саме тоді генерувалися концептуальні засади національного нагородотво-

Нарис 2
ПЕРШІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ

рення. Закладались основи державної нагородної політики, яка мала спиратися на силу закону і силою закону регулювати різні аспекти функціонування нагород у державі.

Автори перших орденських статутів УНР не мали досвіду розробки таких документів. Вони писалися “з чистого аркуша”, відображали тогочасне бачення історичних реалій та перспективи розвитку незалежної України. Нагороди УНР виступали важливим атрибутом державності і, зрештою, мали цілком виважену політичну спрямованість — вони повинні були слугувати інтересам зміцнення Української держави.

Відповідно до цього увиразнювалися теоретичні засади, на яких формувалися перші українські орденські статути. В основу їх покладалися принципи: рівних прав і можливостей громадян України у здобутті нагород; принцип охоплення державними нагородами різних верств і соціальних груп; відповідності рівня нагороди особистим заслугам громадянина перед державою у її розбудові й збройному захисті; масового характеру нагородження і можливості відзначення різними за класифікацією та державним статусом нагородами; морального і матеріального заохочення нагороджених.

У цьому перші статути українських державних відзнак доби визвольних змагань концептуально споріднені з орденськими статути європейських держав. Але якщо класичні європейські орденські статути склалися протягом багатьох десятиліть і навіть століть, то Українська Народна Республіка зробила спробу пройти цей шлях за відведений для неї історією мінімально короткий термін.

Законодавчо оформивши і проголосивши про встановлення нагород, Українська Народна Республіка так і не змогла видати на теренах України жодної заснованої відзнаки, не започаткувала традиції вручення нагород.

Та перші і, можливо, не надто досконалі та результативні спроби розорати нагородну ниву України зробили свою справу, заклали національні традиції в державну нагородну політику України.

Нагородотворчі процеси в Україні розвивалися в наступні часи ніби двома паралельними лініями — на теренах радянської України і території тих країн, де перебував у екзилі уряд Української Народної Республіки. В цьому полягає ще одна, надто вагома і трагічна, особливість державного розвитку України та її нагородної спадщини.

- ¹ Історія українського війська. Львів, 1936. С. 303—304.
- ² Дзінковський В. Герб України // Світ. 1917. Ч. 8. С. 137—138.
- ³ Значна частина їх зібрана й описана відомим колекціонером з Чикаго Георгієм Подлуським. Див.: The Awards for the Sich Rifleman // The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America. 1965. Vol. 16, N 5. P. 10—13.
- ⁴ Всеволодов І. Беседи о фалеристике: Из истории наградных систем. М., 1990. С. 112.
- ⁵ Ця думка наочно проілюстрована у виданні: Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто; Київ, 1991.
- ⁶ Podlusky G. L. Cross of the Legion U.S.S. // The Medal Collector. 1965. Vol. 16, N 5. P. 16.
- ⁷ Клейноди України: З історії державної і національної символіки. Комплект кольорових художніх сувенірних листівок. К., 1991. Лист. 25, 26.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 316, оп. 1, спр. 22, арк. 6.
- ⁹ Табачник Д. Нагороди України // Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 31—32.
- ¹⁰ Історія українського війська. С. 477.
- ¹¹ Діло (Львів). 1918. 6 листоп.
- ¹² Климкевич Р. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1919—1920 рр.: Матеріали до історії. Вінніпег, 1960. Ч. 2. С. 261.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Битинський М. Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. 1968. Ч. 3. С. 44—45.
- ¹⁵ Українські Січові Стрільці. Монреаль, 1955. С. 191.
- ¹⁶ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. (Кам'янець-на-Поділлі). 1919. 8 лют.
- ¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 45, арк. 16—18.
- ¹⁸ Там само. Ф. 2188, оп. 2, спр. 72, арк. 5—5 зв.
- ¹⁹ Бузало В. Невідомі сторінки українських відзнак // Трибуна. 1992. № 6. С. 27.
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 2, спр. 3, арк. 2 зв.
- ²¹ Прапор України. (Кам'янець-на-Поділлі). 1919. 10 листоп. С. 17.
- ²² ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 3, спр. 3, арк. 11.
- ²³ Podlusky G. L. The Order of the Iron Cross // The Medal Collector. 1964. Vol. 15, N 9. P. 16.
- ²⁴ ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 20.
- ²⁵ Там само. Ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69.
- ²⁶ Там само. Ф. 1075, оп. 3, спр. 3, арк. 2.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. Ф. 1429, оп. 2, спр. 56, арк. 3 зв.
- ²⁹ Жулинський М. Нагорода — не пряник, а державна дяка [За матеріалами бесіди з М. Жулинським] // Голос України. 1992. 23 квіт.
- ³⁰ Можейко І. В. Награды. М., 1998. С. 329.

**Закон УНР про встановлення
відзнак Республіка, Слава України,
відзнак на вшанування учасників
проти гетьманського повстання
та про заборону носити зовнішні
відзнаки колишньої Російської імперії**

24 січня 1919 р.

1. Заборонити ношення на території Української Народної Республіки як орденських, так і інших зовнішніх відзнак бувшої Російської держави, за винятком Георгієвського хреста та Георгієвської зброї.

2. Встановити зовнішню відзнаку на пам'ять останньої боротьби з гетьманом та його урядом* та надати право носити її всім, хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі.

3. Встановити особливу відзнаку Республіка двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, [так] і за весь час відродження Української Народної Республіки.

4. Встановити відзнаку Слава України двох ступенів для тих старшин і козаків, котрі виявили своє лицарство в бою.

Голова Ради Народних Міністрів
За військового міністра

В. Чеховський

начальник канцелярії Військового міністерства
отаман

Галкин

Іменем Української Народної Республіки

Затверджуємо:

Голова Директорії

В. Винниченко
Петлюра

Члени

Андрієвський
Макаренко

Член-секретар

Ф. Швець

Посвідчую:

в. о. державного секретаря

М. Корчинський

Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5. Ч. 75.

* Йдеться про протигетьманське повстання у листопаді—грудні 1918 р.

**Розпорядження Ради Державних Секретарів
Західної області УНР про встановлення відзнак
Тризуб з вінцем, Медалі Тризуба,
Оружний Тризуб та Хрест учасництва
для відзначення борців за справу
Української Народної Республіки**

м. Станіславів

30 квітня 1919 р.

I. Установа відзначень

Рада Державних Секретарів Західної області Української Народної Республіки установає для українського війська Тризуб з вінцем в чотирьох степенях, як відзначення за хоробрість, сприт, ревність і витривалість в бою, і установає Медалю Тризуба в чотирьох степенях за щире сповнювання обов'язків.

Всі степені Тризуба доступні є старшинам, підстаршинам і рядовикам українського війська. Всі степені медалі доступні так військовим, як і цивільним горожанам.

Національна рада УНР установає Оружний Тризуб як відзначення до ношення на озброєння для старшин, підстаршин і рядовиків за личну хоробрість супроти ворога в бою, яка поділяла та товаришів в сей спосіб, що піднесла їх боевий настрій.

Національна рада УНР установає Хрест учасництва в війні за самостійність України, що розпочалася в 1918 р., який дістануть всі, що підчас сеї війни були на військовим стані.

Наділення Тризубом I степеня получене з одноразовою нагородою 2000 гривень. Хто наділений Тризубом II степеня, отримує одноразово 1000 гривень. Наділений Тризубом III степеня отримує одноразово 200 гривень, IV степеня одноразово 100 гривень.

Наколи когось наділюється тим самим відзначенням Тризуба більше чим один раз, то за кожним разом виплачується грошова нагорода.

Медаль за Труд і Хрест учасництва не [с]получені з жодною грошовою нагородою. Кожний наділений визначенням отримує грамоту і виказку, яка стверджує, що має право його носити.

То ті, що полягли або померли від отриманих ран, отримують відзначення Тризубом під тими самими условинами, що живучі. Грамоту і відзначення, і грошову нагороду вручаються правним спадкоємцям.

Спосіб наділювання Тризубом з вінцем і Оружним Тризубом

Предлоги на наділення Тризубом з вінцем і Оружним Тризубом ставляють безпосередні команданти, від командантів підвідділів почавши, в службовій дорозі.

Предлоги, ставлені для рядовиків і підстаршин, мають подавати точний опис визначного вчинку, а також внесок, котрий ступень відзначення належало би надати.

Команданти курнів і полків мають то ті предлоги перевірити і відповідно оцінити.

Чи предложеного до відзначення належить подати через Раду Державних Секретарів і до якого степеня, рішає більшість голосів виділу, якого склад є слідуєчий: виділ для відзначення рядовиків і підстаршин. Предсідник: командант бригади. Члени: три старшини зі стяг, які борються на фронті.

Виділ для відзначення старшин. Предсідник: корпусний командант. Члени: три старшини зі стяг, які борються на фронті.

Знаходяться в уладі бригад або корпусів старшини, наділені Тризубом, то в склад тих комісій входять лише то ті старшини.

Спосіб наділювання Медаллю Тризуба

Предлоги на наділення Медаллю Тризуба ставляють безпосередні команданти, від командантів підвідділів почавши, в службовій дорозі.

Внески з точним описом виконаних робіт, за які предкладається до відзначення, йдуть до Державного Секретаріату військових справ. Сей розглядає їх і подає Раді Державного Секретаріату, яка в[ід] імені Української Народної Республіки внески рішає, затверджує і наділяє відповідним відзначенням.

Наділювання Хрестом учасництва полагоджується в сей сам спосіб, як при Медалі Тризуба. Так, виготовлені внески належить переслати Державному Секретаріату військових справ, який розглядає їх і предкладає Раді Державного Секретаріату, котра в[ід] імені УНР внески затверджує і наділяє.

Щоби осуд про гідність до відзначення випав справедливо і безсторонно, належить оцінка перших 50 старшин, які мали би одержати відзначення, до виділу, що складає[ться]: 1) з команданта армії, 2) одного корпусного команданта, 3) двох булавних старшин зі стяг, які борються на фронті.

Опісля входять в життя наведені вгорі правила для способу поступовання при внесках на відзначення Тризуба з вінцем і Оружного Тризуба. Право наділювання відзначень прислугує командантові армії в двох случаях:

1). Наколи командант з наочним свідком вчинку, тоді має право надавати відзначення Оружним Тризубом і Тризубом з вінцем по порядку від IV степеня до I степеня.

2). Наколи виділ признасть відзначення одноголосною ухвалою.

В обох случаях відзначає командант в[ід] імені Української Народної Республіки.

Про вчинки, за які рядовики, підстаршини і старшини заслугують на відзначення Тризубом, вийде окремий правильник.

Медалі з Тризубом одержують цивільні горожани за успішну і ревну працю з своїм званню.

Внески на відзначення для цивільних горожан з точним описом виконаних робіт і осягнених вислідів предкладають Раді Державних Секретарів політичні або військові республіканські власті.

Розпоряд сей входить в життя з днем 1 мая 1919.

II. Опис відзначень

Відзначення Тризуба

Тризуб I степеня: Тризуб з лавровим вінцем з золота, 5 см, високий, носить[ся] на шиї на синій ленті з двома жовтими пружками, пружки на обох берегах ленти. Лента широка на 4 см.

Тризуб II степеня: Тризуб з дубовим вінцем з золота, високий на 4 1/2 см. Носиться його на стяжці такого самого взору і тої самої ширини, як при Тризубі I степеня. Се відзначення носить[ся] посередині грудей в дірці другого гудзика згори.

Тризуб III степеня: Тризуб зі смерековим вінцем зі срібла, високий на 4 1/2 см, носить[ся] на лівій грудній кишені на підкладі зі стяжки того самого взору і тої самої ширини, що Тризуб I степеня.

Підкладка є 5 см, довга, на горішнім і долішнім березі зарублена.

Тризуб IV степеня: Тризуб з калиновим листям зі срібла, високий на 4 1/2 см. Носиться [на] стяжці, зложеної трикутно, того самого взору і тої самої ширини, що при I степеня і носить[ся] на лівій груді над лівою кишенею.

Низші степені Тризуба не знімаються, коли носить висші. Місто відзначення на стяжці можна носити йому стяжку.

Тризубом I степеня відповідає стяжка того самого взору в першій дірці блюзи згори.

Тризубом II степеня відповідає стяжка в дірці другого гудзика згори. Місто Тризуба III степеня можна носити на лівій грудній кишені пружок зі стяжки довжини 1 1/2 см. Місто відзначення IV степеня носить на лівій груді над лівою кишенею пружок зі стяжки ширини 1 1/2 см.

Медаля за Труд

Медаля за ревне сповнювання обов'язків має 3 см в промірі. На передній стороні вирізьблений є Тризуб з лавровою і дубовою віткою по боках: відворотна сторона має напис довкола берегом: "Українська Народна Республіка", а посередині слова: "Борітеся — поборете". Медаля I степеня золота, II степеня срібна, III степеня бронзова, IV степеня сталева.

Медаля носить на трикутно зложеній синій стяжці з чотирма жовтими пружками на лівій груді. Місто медалі можна носити на лівій груді пружок 1 1/2 см довгий з тої самої стяжки.

Цивільні горожани носять медалю на лівій груді на трикутно зложеній чорній стяжці з червоними пругами на берегах. Місто медалі пришпилюють до лівого вилогу виложеного ковніра подоби відповідної медалі на ланцюжку.

Хрест учасництва

Хрест учасництва виконаний з металу бронзової краски. На середині передньої сторони тризуб, на долішнім рамені хреста рік "1918", на трьох інших раменах букви УНР.

Хрест носить на синьо-жовтій трикутно зложеній стяжці на груді над лівою кишенею. Місто хреста можна носити на лівій груді пружок з тої самої стяжки, 1 1/2 см, довгий.

Оружний Тризуб

Оружний Тризуб, се Тризуб зі срібlistого металу 3 1/2 см, високий, який укріплюється на похву від багнета, 9 см низше від берега похви.

Рада Державних Секретарів

ЦДАВО України. Ф. 2188, оп. 2, спр. 72, арк. 5—5 зв.
Незасвідчена копія.

Проект статуту бойової відзнаки Республіки

Липень 1919 р.

Розділ I

1. Бойова відзнака Республіки буде перед світом на всі часи доказом особистих бойових відмін та хоробрості за волю і національність Української Народної Республіки. Пожаловані цією відзнакою іменуються лицарями відзнаки Республіки.

2. Днем утворення відзнаки лічиться 22 січня 1919 р., себто день сполучення Західної і Наддніпрянської України в єдину Велику Соборну Україну. День цей святкується щорічно у всіх військових частинах і інституціях.

3. Відзнака Республіки ніколи не знімається.

4. Відзнака Республіки має два ступеня і складається: із прямого хреста, зробленого із заліза, три сторони котрого (верхня і бокові) мають довжину від центру по 1 1/2 см, нижня сторона трохи довша від бокових і має довжину 2 см.

Хрест цей робиться так, щоб сторони його з обох боків були глибші, ніж пружки, як то показано на малюнку*.

У центрі хреста з обох боків знаходиться круг, покритий блакитною поливою, котрий рельєфно виділяється зі своїм жовтим пружком над останньою поверхністю хреста.

У цьому крузі міститься, з одного боку, металевий жовтий Соборний герб (із трезубця, Арх[ангела] Михаїла, Льва), а з другого боку — дата сполучення Західної і Наддніпрянської України, а також черга хреста, позаяк відзнака є іменна.

Через середину хреста, з боків, пропускається навхрест дві шаблі білого металу з чорною рукояткою (як показано на малюнку).

У верхній стороні мається вушко, в котре пропускається металеве кільце задля надівання хреста на стрічку.

Стрічка повинна бути шовкова муарова, одна половина котрої повинна бути блакитною, а друга жовтого кольору.

Перший ступінь носить на стрічці з бантом та з гілкою (із вівса і жита), а другий — на такій стрічці, з бантом, але ж без гілки.

5. Відзнакою Республіки ушановуються старшини та козаки. Кількість лицарів не обмежується.

Подвиги, за котрі військовослужачі нагороджуються відзнакою Республіки

6. Ні попередні заслуги, ні одержані в боях рани не приймаються на увагу при вшануванні відзнакою Республіки, ушановується цією відзнакою виключно той, хто не тільки обов'язки свої виконував у всім по урочистій обіцянці, честі і долгу, але крім того виявив себе на користь і на славу України особливою відміною, котра міститься в нижчезазначеному:

Хто, зневаживши очевидну небезпеку і виказав[ши] сміливий приклад небоязкості, присутності духа і самопожертвенності, учинить визначний військовий подвиг, увінчаний повним успіхом і давший явну користь нашому війську. Подвиг цей має бути виявлений або по розпорядженню вищого начальства, або по власному умовлянню (власній ініціативі).

Вояка, одушевлений вірністю до України, любов'ю до Батьківщини і до військової слави, забачивши в час битви ту хвилину, в котру уявляється випадок несподіваним і сильним нападом нанести ворогу значний розстріл і навіть побити його, може, і не чекаючи наказу начальства, рішиться на такий подвиг, і якщо досягне цілковитого успіху, то уповні шановний буде нагороди, встановленої для відміни хоробрих, але і при цьому не повинен забувати, що дисципліна є душа військової служби і що всякий вчинок, її порушаючий, не користь і славу, а шкоду і сором приносить. По цьому, коли, виказуючи зазначений подвиг, він розірве загальний зв'язок подій, головним воєначальником виробле-

* Малюнок у справі відсутній.

них, при тім зі згубленим виходом, то не тільки позбавляється всіх прав на одержання відзнаки Республіки, але вкупі з тим, як порушитель дисципліни, віддається під військовий суд.

7. Незліченні військові лицарства українського вояцтва, а при цьому, аби відзначити відмінні подвиги, шановні нагородження відзнакою Республіки, від звичайних, а начальникам — при представленні і комісії — при ушануванні до відзнаки, надати до керування приклади, залучаючи признаки справді видатних відмін, по точному розумінню котрих, або відповідно яким вони могли б постановляти свої вирішення, визначається слідує.

Достойні нагородження відзнакою Республіки

Розділ II

По всіх родах зброї взагалі

8. Хто в бою візьме дійові чи обороняємі ворожі батарею, гармату чи кулемет і представить їх в розпорядження свого начальства.

9. Хто одіб'є нашу гармату чи кулемет, ворогом захоплений.

10. Хто врятує свою артилерію, вибивши ворога, вірвавшогося на артилерійську позицію.

11. Хто в бою візьме у полон керуючого армією, командира корпусу чи начальника дивізії ворожого війська.

12. Хто в час бою визволить з ворожих рук головнокомандуючого, командуючого армією, командира корпусу чи начальника дивізії наших військ.

13. Хто, викликавшись охочим чи будучи призначений начальством на небезпечне і корисне підприємство в окружності чи в тилу розташування ворога (як-то зруйнувати міст чи друге значне залізничне збудування, проізувати руйнацтво ворожого потягу, знищити перевіз з набоями, гарматними снарядами, майном повітроплавного парку чи живністю, вибухати блокгауз, бліндаж чи другу важку захисну будівлю, привести в руйнацію гармати осадного парку і т. ін.), зробить це з повною користю і тим самим принесе велику шкоду ворожій армії чи задержить успіх її операції.

14. Хто, знаходячись в повному оточенні, на пропозицію капітуляції буде відповідати міцною непохитною відмовою, не припиняючи бою, поки не змінить йому свідомість.

15. Хто під сильним вогнем прорветься крізь важкопереможні мудровані перепони перед розташуванням ворога, проведе крізь них війська і тим забезпечить успіх атаки.

16. Хто при штурмі фортеці або зміцненої позиції першим вийде на вал укріплення, вперто захищаємого ворогом, або увірветься в укріплення і тим заманить з собою других.

17. Хто при атакуванні фортеці або зміцненої позиції прорветься в осередок між укріпленнями або в тил і, затвердившись, буде допомагати рішучому успіху по опануванню ворожою фортецею або зміцненою позицією.

18. Хто особисто, з небезпекою для життя, вибухами або іншим робом виб'є ворога з бліндажів, казематів, контрмінних галерей, капонірів або інших оборонних будівель.

19. Хто розшукає слабо оборонний вхід в фортецю або інший зміцнений пункт, введе крізь нього військо і через те буде допомагати заволодінню фортецею або зміцненим пунктом.

20. Хто при нападі ворога на голову наступної праці, відлеглої надалі лінії гласиса, з явною небезпекою для життя, затримає цю голову

за собою, буде безупинно продовжувати працю надалі і тим дасть можливість довести її до кінця.

21. Хто, безпосередньо керуючи працею в час штурму, вибухом або іншим засобом зробить прорив у воротах фортеці або укріплення, окремої кам'яної стіни або залізної ґрати і тим дасть можливість опанувати укріпленням.

22. Хто при перевозі війська через ріку, захищаєму ворогом, перший кине́ться на протилежачий берег і на ньому затримається.

23. Хто, керуючи кінною частиною, вчинить кінну атаку і знищить ворожу частину не менше сотні або захопить дієві гармати чи кулемети, а також розіб'є переважаючі сили кінноти ворога.

24. Хто, керуючи кінною частиною, в критичний момент бою вчинить сміливу атаку і знищить ворожу частину не менше сотні або захопить дієві гармати чи кулемети, офіруючи собою, виручить другі частини отряду або ж вчинить рішучу допомогу загальному успіху.

25. Хто рішучими діями дорученої йому частини в районі або в тилу ворожого стану вчинить у нього паніку, або нелад значних сил і тим допоможе успіху над ним.

26. Хто в середині дефіле або [на] виході наших військ з тіснини, обстрілюваної сильними ворожими батареями, перший висуне свою батарею або своїм згубним вогнем доставить нашим військам можливість вистоїтись або розвернутись спереду дефіле.

27. Хто, керуючи батареєю або частиною її під великим вогнем, сміливо висунеться наперед і, наносячи рішучий удар ворогу своїм вогнем, дасть можливість нашим військам остаточно уґрунтуватись на штурмуемому пункті.

28. Хто буде розстрілювати в упір до останнього набою наступаючу піхоту або кінноту ворога і, офіруючи собою, дасть час на впорядкування або на відхід нашим військам.

29. Хто, знаходячись в облозі під великим вогнем ворога в момент штурму на атакуємий пункт, сміливо висуне протиштурмову батарею або кулемети, діяльністю їх відіб'є штурм і примусить атакуючого відступити.

30. Хто персонально, керуючи роботами під великим і дійсним вогнем ворога або при інших обставинах, також зв'язаних з явною небезпекою для життя, наведе або вистроїть міст, ворогом зруйнований, і тим дасть можливість нанести йому удар.

31. Хто безпосередньо, керуючи роботами в підземній війні, з явною небезпекою для життя знищить наготовані ворогом міни.

32. Хто безпосередньо, керуючи роботами в підземній війні, відкритою силою здобуде і утримає за собою учасок ворожої мінної галереї або рукава.

33. Хто під сильним і дійсним ворожим вогнем улаштує перехід крізь водяний або сухий рів форту (укріплення).

34. Хто при атаці позиції з очевидною небезпекою для життя, будучи безпосереднім начальником саперної команди і персонально керуючи роботами, знищить штучні переходи і другі ворожі перегороди або улаштує перехід через них і тим буде сприяти успіху нашого штурму.

35. Хто, керуючи повітроплавним апаратом, знищить в бою ворожий повітроплавний апарат або в бою заволдіє ним.

36. Хто, по власній ініціативі, за своєю відповідальністю, учинить такий сміливий подвиг, котрий по рішучому його впливу на хід бійки приведе до успіху нашого війська або фльоти.

37. Хто, будучи оточеним переважаючими силами ворога, у відповідь на пропонування йому капітулювати відмовить і в послідууючому нерівному бою зі славою загине.

38. Хто після упертого бою, не маючи можливості до дальшого опіру і аби запобігти захвату ворогом, зірве форт або частину його,

знищить укріплену будівлю або другий опірний пункт, або знищить ко-
рабель, причому й сам загине.

39. Хто, командуючи роєм або другою частиною, за виходом із
строю всіх старшин, прийме команду, витіснить ворога із окопу, засіки
або якого-небудь укріпленого місця.

40. Хто при багнетній бійці персональним лицарством та хороб-
рістю буде спомогати успіху атаки або контратаки.

41. Хто, керуючи підвладними або товаришами, прикладом персо-
нальної своєї хоробрості привабить їх і спасе захоплене ворогом або
перед ворогом залишені гармату або кулемет.

42. Хто, за зменшенням старшин, приваблюючи за собою козаків
прикладом особистої хоробрості, захопить або приведе в нездатність
ворожу гармату або кулемет, або відіб'є ворога, зірвавшогося на ба-
тарею.

43. Хто по власній ініціативі, за зменшенням старшин, при бійці в
упір висуне кулемет на небезпечно близьку просторінь і дією його
підтримає атаку або оборону.

44. Хто, перебуваючи старшим у вилазці, знищить ворожий пост
або захопить його в полон.

45. Хто, викликавшись охотником на небезпечно і корисне підпри-
ємство, зробить його з повним успіхом.

46. Хто під сильним і дійсним вогнем ворога або пройшовши крізь
вороже розташування пронесе і доставить по призначенню важне
повідомлення, котре повинно відновити зв'язок, втрачений спільно
дієвими отрядами, колонами або частинами.

47. Хто з власного почину, за зменшенням старшин, при бійці в упір
викотить гармати із-за закриття і вогнем їх підтримає свою піхоту при
атаці або обороні.

48. Хто на батарею, яка замовкла із зменшенням старшин та при-
слуги, і в небезпечній близьості від ворога, який загрожує захватом гар-
мат, підвезе під сильним вогнем передки і цим самим спасе хоч би ча-
стину гармат.

49. Незалежно від зазначених вище випадків нагороджуються від-
знакою Республіки ті, хто своєю смертю здобуде собі лицарську славу,
достойну увіковічення в історії Батьківщини.

Розділ III

Порядок нагородження відзнакою Республіки

50. Відзнакою Республіки* нагороджуються всі взагалі як старшини,
так і козаки, котрі на чолі доручених їм частин утворюють одну з відмін,
зазначених в цьому статуті.

51. Відзнака Республіки надається по черзі старшинства, починаю-
чи з другого ступеня.

52. Початкове, вперше, нагородження відзнакою Республіки прова-
диться владою Головного отамана Українських республіканських військ
тих осіб, котрі йому відомі і котрі виявили особисті бойові відміни. Із цих
осіб утворюється Рада для розгляду представлень по нагородженню
відзнакою Республіки. Надалі Рада складається із лицарів, пожалованих
пізніше цією відзнакою.

53. Рада складається із 7 лицарів відзнаки Республіки.

54. Ухваленими Радою лічаються ті представлення, котрі вирішують-
ся не менш як 2/3 голосів персонального складу Ради.

* У пунктах 50—55 — слова "відзнака Республіки" виправлено олівцем на "хрест Рес-
публіки".

55. Для ухвалення відзнакою Республіки робляться представлення безпосереднім бойовим начальником і в черзі підвладності із висновком кожного начальника направляються до Ради.

56. Раніш чим робити представлення, кожний начальник повинен обов'язково найякостніше дослідити, чи дійсно представляємий удіяв відміну згідно статуту й зібрав всі необхідні для цього докази, зробить опис відміни, ясно, ґрунтовно зазначивши, з якою частиною військ, якого складу й сили, під чиїм керуванням, де, в яким разі і коли подіяна відміна, які втрати при цьому були понесені, а також чи були забрані ним трофеї і полонені, і якщо забрані, то в якій кількості і в чиє розпорядження вони були здані. В закінчення свого представлення начальник повинен викласти як всі зібрані про відміни докази і покази самовидців за їх підписами, так і своє особисте відносно відміни посвідчення.

57. Після вирішення і ухвалення Радою представлень на осіб, котрі будуть визнані поважними нагородження відзнакою Республіки, такі представлення, з закінченням Ради, надсилаються до Головного штабу для складання наказу війську Української Народної Республіки.

Розділ IV

Особливі права та переваги лицарів відзнаки Республіки

58. Особи, нагороджені відзнакою Республіки, користуються правом скорочення вислуги терміном на один рік, на підвищення в ступені, які взагалі будуть встановлені.

59. Особи, нагороджені відзнакою, користуються правом відпуску в подвійному розмірі проти загально встановленого.

60. Особам, нагородженим відзнакою, надається право лікуватись без передплати в різних шпиталях, на водах, курортах, санаторіях, відповідно хворості нагородженого і при чому, за браком місця, поверх штату.

61. Одержавші відзнаку мають право на скорочення вислуги терміну на отримання пенсії по першому ступеню — на 5 років, по другому ступеню — на 3 роки.

62. Особам, нагородженим відзнакою, котрі за ранами та хворістю не будуть здатні продовжувати муштрову службу, повинна бути представлена немуштрова посада або посада в цивільних державних інституціях.

63. Особи, нагороджені відзнакою, які знаходяться в скрутному матеріальному становищі, мають право, в продовження свого життя, клопотати про видачу грошової допомоги, відповідаючої дійсним потребам згідно проханню.

64. Кожному, хто ушанувався нагородження відзнакою, призначається з дня виповнення подвигу щорічна платня в розмірі: по другому ступеню 1200 гривень, по першому ступеню — 2400 гривень. Гроші видаються при нагороді відзнакою на рік наперед, а надалі наперед: за кожні 1/2 року: 2 січня та 2 липня, гроші відпускає найближча до місця життя скарбниця.

65. При одержанні вищого ступеня гроші відпускаються по вищому ступеню і ні в якому разі за обидва ступені разом.

Примітка: Удова по смерті дружини користується платнею, яка залічувалася йому, тільки на протязі одного року.

66. Всім, одержавшим відзнаку, видається грамота від імені Директорії за підписом Головного отамана і закріпою керуючого справами Капітулу відзнаків.

Грамота

По наказу Директорії, видана ця грамота такому-то (назва посади, прізвище, ім'я та по батькові) у віддяку за (короткий опис бойових відмін, за котрий відзнака надається) — на користь Української Народної Республіки.

Місце печатки

Головний отаман
Керуючий справами Капітулу відзнаків

Вироб відзнаки

Відзнака виробляється на державні кошти і видається нагороджуемому разом з грамотою без платні.

Військовий міністр, отаман,
Начальник Головного управління генерального штабу Шайбле

ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 45, арк. 11—15. Оригінал.

Проект опису бойового хреста Республіки

14 серпня 1919 р.

Бойовий хрест Республіки має 2 ступені і складається: із прямого хреста, зробленого із заліза (оксидованого), три сторони котрого (верхня і бокові) мають довжину від центру по 1 1/2 см. Нижня сторона трохи довша від бокових і має довжину 1 см 9 мм.

Хрест цей робиться так, щоб сторони його з обох боків були глибше, ніж пружки, як-то показано на малюнку*. Товщина хреста без пружків 1 1/2 мм, із пружками 2 1/2 мм.

В центрі хреста з обох боків знаходиться круг, покритий блакитною поливою, котрий рельєфно виділяється зі своїм пружком (жовтого металу) над останньою поверхністю хреста.

В цьому крузі міститься з лицьового боку металевий жовтий Соборний герб (із трезубця, Арх[ангела] Михаїла і Льва) і літери "УР", а на сторонах хреста напис: "Хороброму лицареві рідного краю", а з другого відворотного боку — дата сполучення Західної і Наддніпрянської України (22 січня 1919 р.), а також черга хреста і ім'я та прізвище нагородженого.

При виробі хреста належить вибивати на кожному хресті його чергу, а саме: 1-го ступеня — з 1 до 500 включно, 2-го ступеня — з 1 до 1500 включно.

Що ж торкається ймення та прізвища нагороджуемого, то для цієї мети залишається тільки місце, на котрому потім вирізується ймення та прізвище того лицаря, котрому хрест буде наданий.

Через середину хреста, з боків, пропускається навхрест дві шаблі срібного або іншого білого металу (як показано на малюнку).

*Малюнок у справі відсутній.

У верхній стороні мається вушко, в котре пропускається металеве кільце задля надівання хреста на стрічку.

Стрічка повинна бути шовкова, муарова, одна половина котрої повинна бути блакитного, а друга жовтого кольору.

Перший ступінь носиться на стрічці з Державним гербом та дубовою гілкою (жовтого металу), а другий — на такій же стрічці, але без герба і без гілки.

Начальник Головного управління генерального штабу,
отаман Шайбле

Начальник інспекторського відділу,
осаул Загородній

ЦДАВО України. Ф. 107, оп. 2, спр. 3, арк. 26. Оригінал.

Проект опису бойової медалі “Республіки”

Серпень 1919 р.

Бойова медаль “Республіки” має 4 ступеня:

1-й ступінь має форму хреста з короткими широкими кінцями. Ширина і довжина всього хреста від одного ребра до другого має 2 см 8 мм. Кожен із 4-х його кінців має довжину 6 мм і ширину 1 см 6 мм. Всі ребра хреста утовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина лицьової і оборотної сторони 1 1/2 мм. Товщина хреста взагалі 1 мм. В середині хреста вінок з лаврових листків, перев'язаних в чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. Діаметр вінка з внутрішнього боку 9 мм, із зовнішнього 14 мм. Ширина вінка 2 мм. В найтовщому місці він має випуклість 1/2 мм і до кінців зменшується. В середині вінка, на рівному тлі, герб УНР (тризубець), який торкається всіма кінцями вінка.

Навкруги вінка напис: *“Хороброму лицареві рідного краю”*. У верхньому кінці хреста знаходиться вушко з широким кільцем для надівання хреста на стрічку. З оборотної сторони медаль має рівну поверхність з виступаючими пружками і своє порядкове число. Медаль виробляється з заліза і понікельовується.

2-й ступінь теж має форму хреста, але ж кінці його ще більш короткі, ніж у першого ступеня. Між кінцями виступають два зубці, як показано на малюнку*. Ширина і довжина всього хреста від одного ребра до другого має 2 см 8 мм. Кожен із 4-х кінців має довжину 4 мм, сторони зубців, що між кінцями хреста, мають розміри по 2 мм. Всі ребра хреста утовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина з лицьової і оборотної сторони 1 1/2 мм. Товщина медалі взагалі 1 мм. В середині медалі такий же вінок, герб і напис, як і в першого ступеня. У верхньому кінці медалі знаходиться вушко з широким кільцем для надівання медалі на стрічку. З оборотної сторони медаль має такий вигляд і чергу, як і в 1-го ступеня. Медаль виробляється з заліза і понікельовується.

3-й ступінь має зразок квадрата, угли котрого обрізані і вдавнені в напрямку до центру, завдяки чому медаль наближається до форми хреста; між своїми сторонами медаль має два зламаних пружки (як зазначено на малюнку). Ширина і довжина всієї медалі від одного ребра до

*Малюнок у справі відсутній.

другого має 2 см 8 мм. Кожен із 4-х кінців має довжину 2 мм; всі ребра медалі утовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина з лицьової і оборотної сторони 1 1/2 мм. Товщина медалі взагалі (крім пружків) 1 мм. В середині медалі такий же вінок, герб і напис, як і в 1-го, і 2-го ступенів. У верхній стороні медалі знаходиться вушко з широким кільцем для надівання медалі на стрічку. З оборотної сторони медаль має рівну поверхність з виступаючими пружками і своє порядкове число. Медаль виробляється з бронзи.

4-й ступінь складається з восьмигранного многоугольника, протилежні сторони котрого (верхня, нижня, права і ліва) мають довжину 1 см і 4 мм, а останні чотири ребра трохи коротші і мають довжину по 1 см. Всі сторони медалі утовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина з лицьової і оборотної сторони має 1 1/2 мм. Товщина медалі взагалі 1 мм (крім пружків).

В середині медалі такий же вінок, герб і напис, як і в 1-го, 2-го і 3-го ступенів. У верхньому кінці медалі знаходиться вушко з широким кільцем для надівання медалі на стрічку. З оборотної сторони медаль має рівну поверхність з виступаючими пружками і своє порядкове число. Медаль виробляється з бронзи.

Зазначені медалі 4-х ступенів носяться на муаровій стрічці блакитного кольору, права сторона котрої заткана мережкою з додатком жовтого кольору, як це зазначено на малюнку. Ширина стрічки (блакитної її частини) 2 см, а ширина мережки 8 мм. Стрічка складається, як показано на малюнку.

При виробі медалі належить вибивати на кожній з них (на оборотній стороні) її порядкове число, а саме: на 1-му ступені — з 1 до 1000; на 2-му ступені — з 1 до 2000; на 3-му ступені — з 1 до 4000 і на 4-му ступені — з 1 до 8000 включно.

Начальник Головного управління генерального штабу,
отаман Шайбле

Начальник інспекторського відділу,
осаул Загородній

ЦДАВО України. Ф. 1078, оп. 2, спр. 3, арк. 27—28. Оригінал.

Наказ Головної команди війська УНР про встановлення в українській армії ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест

19 жовтня 1920 р.

§ 1. Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та невстанною працею принесли визначну користь для держави. Для здійснення цього завдання в Українській республіканській армії встановлюються ордени: 1. Визволення й 2. Відзнака Залізного хреста, статuti яких до цього додаються.

§ 2. Порядок нагороди цими орденами й умови, при яких можливо нагороджувати тим чи іншим орденом, а також зв'язані з ними привілеї зазначені у відповідних статутах цих орденів.

§ 3. Взаємне старшинство орденів встановлюється таке:

а) орден Визволення 1-го ступеня

б) орден Визволення 2-го ступеня

в) відзнака Залізного хреста.

Примітка: ордени й відзнаки чужоземних народів лічуться нижче українських в порядку поступовності.

§ 4. Відзнакою Залізного хреста можуть бути нагороджені по присуду Ради Залізного хреста лише особи, які брали участь в поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., незалежно від нагороди другими орденами.

§ 5. Приймаючи на увагу можливість нагородження зазначеними вище орденами осіб не тільки військових, а й цивільних, а також підданих інших держав, — військовому міністру одночасно з цим подбати про проведення статутів через Раду Народних Міністрів.

Додаток: статuti орденa Визволення і відзнаки Залізного хреста.

Головний отаман /Петлюра/

В. о. військового міністра генштабу
генерал-поручник /Галкин/

ЦДАВО України. Ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69. Незасвідчена копія.

Статут орденa Визволення

19 жовтня 1920 р.

I. Загальні положення

1. Орден Визволення має свідчити про високу хоробрість і бойові відзначення військовослужачих УНР.

2. Вшановані знаком орденa Визволення іменуються лицарями орденa Визволення.

3. Орден ідейно споріднюється з актом проголошення III Універсалу, себто 7/20 листопада 1917 р., який день святкується щорічно.

4. Знак орденa ніколи не знімається.

5. Орден Визволення встановлюється для нагородження начальників всіх ступенів (старшин і козаків) за виявлені ними у військовий час зі своїми частинами вчинки хоробрості, мужності й розпорядності і во-яків всякої ранги за виявлені ними у військовий час вчинки персональної хоробрості й мужності.

6. Орденom Визволення можуть бути нагороджені особи, які хоч і не входять до складу армії, але, приймаючи участь в бійках з ворогом, виявляють надзвичайну мужність та хоробрість.

7. Кількість лицарів орденa не обмежується.

8. Знак орденa Визволення дається лицарю цього орденa від держави безкоштовно.

9. Кожному лицарю орденa при нагородженні знаком орденa дається одночасно грамота за підписом верховної влади та засвідчена печаткою орденa і примірник статуту.

II. Порядок нагороди і нагородні ради

1. Знак орденa Визволення надається по обов'язковій черзі старшинства ступенів, починаючи з другого ступеня.

2. Для розгляду представлень по нагородженню орденом Визволення утворюється Вища нагородна рада для розгляду представлень по нагородженню відзнакою Республіки. Надалі рада з 7 лицарів цього ордена по призначенню головного отамана, головує член, обраний самою радою.

3. В надзвичайних випадках, коли відзначення старшин та козаків виявлені в яскравій і повній мірі на місці самого бою і не виникає сумніву відносно нагородження вчинка орденом, то воно може бути зроблено по докладу командуючого армією персонально Головним отаманом без попереднього розгляду у Вищій нагородній раді з видачею самої нагороди на місці бою.

Примітка: Але при цьому порядку повинно бути після нагородження зроблено по команді представлення на загальних підставах згідно з розділом II цього статуту для затвердження нагороди наказом війська УНР. В разі перебування Головного отамана на місці безпосереднього бою або при військових операціях на місці їх Головний отаман безпосередньо нагороджує осіб, що відзначились або персональною хоробрістю, або вмілим командуванням операції, повідомляючи про це нагородну раду.

4. Перші нагородження, до утворення необхідної при Вищій нагородній раді кількості лицарів ордена, провадяться владою Головного отамана Українського республіканського війська з числа тих осіб, які виявили в Дієвій армії особисті бойові відзначення.

5. Вища нагородна рада ухвалює свої постанови закритим голосуванням, представлення рахуються ухваленими, коли за них подано не менш, як 2/3 голосів (5 членів).

6. Постанови Вищої нагородної ради про нагородження затверджуються верховною владою й оголошуються з коротким описом подвигів нагородженого в наказах війську УНР.

7. Представлення до нагородження робляться безпосереднім бойовим начальником по команді з висновком кожного начальника до командуючого армією, який направляє всю справу до Вищої нагородної ради зі своєю гадкою.

8. Кожний начальник до того, як представляти до нагородження, повинен обов'язково дослідити, чи справді представляємий відзначився відповідно до вимог статуту й зібрав усі необхідні для цього докази, далі — описати відзначення, ясно й ґрунтовно зазначивши, з якою військовою частиною, якого складу й сили, під чиїм керуванням, де, як і коли відзначився, які втрати були при цьому понесені, а також чи були забрані їм трофеї й полонені, й якщо забрані, то в якій кількості й в чіє розпорядження вони були здані. До цього опису начальник повинен додати як всі зібрані про відзначення докази й свідчення самовидців за їх підписами, так і свій особистий на відзначення погляд.

9. Воєначальники, що внесуть представлення до нагородження не за дійсно вчинені відзначення, а за відзначення прибільшені чи вигадані, несуть за це сувору відповідальність по суду, до позбавлення рангу включно.

III. Хто й за що може бути нагороджений орденом Визволення

При нагородженні орденом Визволення не звертається увага ні на відзначення в минулих війнах у складі чужих армій, ні на високі ранги. Нагородження вимагає не тільки того, щоб нагороджуємий виконував свої службові обов'язки згідно з урочистою обіцянкою, з вимогами військової честі і морального зобов'язання, відзначився, може й не-

сподівано для себе, яким-небудь славетним вчинком, але щоб носив в собі серед інших чеснот ще й деякі душевні якості, нерозлучно зв'язані зі здібністю до високих подвигів, як, наприклад, зневажання явної небезпеки та хоробрість, смілість та відвага, присутність духу та рішучість, самоофіра та самовідречення, здатність до проявлення власної ініціативи, коли того вимагається, вірність до України й любов до Батьківщини та до військової слави, дисциплінованість та відданість своїй справі.

Отже, всі надзвичайні прояви цих якостей і чеснот не можуть бути точно визначені, а тим більше укладені в реєстр. Однак для керування начальникам при рішенні питання про вшанування нагородою чи представлення до нагородження встановлюється, що можуть бути нагороджені орденом Визволення ті:

1. Хто, керуючи частиною або отрядом більшим за полк, з власної ініціативи персонально або з частиною з'явиться на поле бою в поміч попавшому в небезпеку відділу своїх військ хоч би й другої частини і тим вирятує його й підтримає в ньому лад і військовий дух.

2. Хто зі своїм військом або персонально візьме в бою в полон керуючого армією або командира корпусу ворожого війська чи командира дивізії.

3. Хто зі своїм військом під час бою визволить з ворожих рук головнокомандуючого, командуючого армією чи командира корпусу нашого війська і командира дивізії.

4. Хто, перебуваючи в повному оточенні, на пропозицію капітуляції буде відповідати міцною й непохитною відмовою, не припиняючи бою.

5. Хто під сильним вогнем прорветься крізь сильні штучні перепони перед розположенням ворога, проведе через них війська й тим забезпечить успіх атаки.

6. Хто, заатакувавши фортецю або укріплену позицію, прорветься з військом всередину або в тил [укріплень] і, затвердившись, буде допомагати рішучому успіху в опануванні ними.

7. Хто при переправі війська через річку, захищує ворогом, перший зі своєю частиною опанує протилежним берегом і на ньому затримається до повного опанування нашим військом позиції більш численного ворога.

8. Хто в середині дефіле або [на] виході наших військ з тіснини, під обстрілом сильними ворожими батареями перший висуне свою батарею або кулемети і згубним їх вогнем дасть нашому військові можливість вистроїтись або розгорнутись спереду дефіле.

9. Хто, керуючи частиною, буде розстрілювати в упор до останнього набою наступаючу піхоту або кінноту ворога й, офіруючи собою, дасть нашому військові час на впорядкування себе або на відхід.

10. Хто персонально, керуючи роботами під великим і дійсним вогнем ворога або при інших обставинах, також зв'язаних з явною небезпекою для життя, направить або збудує міст, зруйнований ворогом, і тим спричиниться до нанесення йому удару.

11. Хто безпосередньо, керуючи роботами підземної війни, з явною небезпекою для життя знищить наготовані ворогом міни, чим спричиниться до розвитку успіху.

12. Хто безпосередньо, керуючи роботами в підземній війні, відкритою силою здобуде і утримає за собою участок ворожої мінної галереї, чим спричиниться до розвитку успіху.

13. Хто під сильним і дійсним ворожим вогнем улаштує перехід через водяний або сухий рів укріплення й тим спричиниться до заволодіння ним.

14. Хто при атаці позиції з очевидною небезпекою для життя, будучи безпосереднім начальником саперної або взагалі якоїсь технічної

команди і персонально керуючи роботами, знищить штучні переходи і другі ворожі перегороди або улаштує перехід через них і тим буде сприяти успіху нашого штурму.

15. Хто, керуючи повітроплавним апаратом, знищить в бою ворожу повітроплавну ескадру або заволодіє хоч одним апаратом її.

16. Хто з власної ініціативи за своєю відповідальністю зі своєю частиною вчинить такий сміливий подвиг, що матиме значний вплив на хід бою й приведе до рішучого успіху нашого війська або флоту.

17. Хто, командуючи роєм або якою іншою частиною, за виходом зі строю всіх старшин, прийме команду, витіснить ворога з окопу, засіки чи якого іншого закріпленого місця й вдержить це місце за собою.

18. Хто, визвавшись охотником чи призначений начальством на небезпечне й вигідне підприємство в тилу розпологу ворога, а саме: зруйнувати міст чи яке інше значне залізничне збудування, вчинити руйнацію ворожого потягу, знищити транспорт з рушничними чи гарматними набоями, майном повітроплавного парку чи з живністю, взірвати блокгауз, бліндаж чи іншу важливу захисну будівлю, перевести руйнацію гармат осадного парку і т. ін., зробить це вдало і тим самим принесе велику шкоду ворожій армії чи задержить успіх її операції.

19. Хто після впертого бою, не в силі ставити даліше опору, аби запобігти захвату ворогом, взірве форт або частину його, знищить укріплену будівлю або інший опірний пункт, або знищить корабель з очевидною ризикою для свого життя.

20. Хто в багнетнім бою, керуючи частиною, персональним лицарством та хоробрістю вплине на свою частину і з нею допоможе загальному успіху атаки або контратаки.

21. Хто з бою візьме ворожі батарею або гармату під час їх дії і передасть їх в розпорядження свого начальства.

22. Хто одіб'є нашу гармату, захоплену ворогом.

23. Хто врятує свою артилерію, вибивши ворога, що ввірвався до артилерійської позиції.

24. Хто безпосередньо, керуючи роботами під час штурму, вибухом або іншими засобами зробить проломину у воротах фортеці або укріплення й тим спричиниться до опанування укріпленнями.

25. Хто персонально, керуючи кінною частиною, вчинить кінну атаку і знищить ворожу пішу частину не менш від сотні або захопить гармати чи кулемети під час їх дії, а також розіб'є переважні сили ворожої кінноти.

26. Хто в районі чи заплілі ворога рішучими діями дорученої йому частини не менш від куреня вчинить у ворога паніку або заколот і тим спричиниться до успіху.

27. Хто, керуючи батареєю або частиною її під великим вогнем, сміливо висунувшись наперед, нанесе рішучий удар ворогу своїм огнем і дасть можливість нашому війську остаточно закріпитись на тім пункті, що штурмується.

28. Хто, перебуваючи в облозі під великим вогнем ворога в момент штурму на пункт, що атакується, сміливо висунувши протиштурмову батарею або кулемети, за допомогою їх відіб'є штурм і примусить атакуючого відступити.

29. Хто, керуючи підвладними, прикладом персональної своєї хоробрості захопить їх і спасе відняті ворогом або перед ворогом залишені гармати або кулемет.

30. Хто, за втратою старшин, захопивши прикладом особистої хоробрості козаків, відбере у ворога гармату або кулемети, або відіб'є ворога, що ввірвався до батареї.

31. Хто зі власної ініціативи, за втратою старшин, під час бою в упор висуне кулемет на небезпечну й близьку відстань і стрільбою з нього підтримає атаку або оборону.

32. Хто зі власного почину, за втратою старшин, під час бою в упор викотить гармати з закриття й їх вогнем підтримає свою піхоту при атакуванні або обороні.

33. Хто на батарею, якій безпосередньо загрожує ворог захватом гармат, за втратою персоналу, підвезе під сильним вогнем передки і цим самим спасе хоч би частину гармат.

34. Хто при штурмі фортеці або укріпленої позиції першим увійде на вал укріплення, яке вперто захищається ворогом, або ввірветься в укріплення й цим своїм вчинком привабить і інших піти за ним.

35. Незалежно від зазначених вище випадків нагороджуються орденом Визволення ті, хто, на чолі керуємої частини, своєю смертю здобуде собі лицарську славу, гідну увіковічення в історії Батьківщини.

IV. Про привілеї лицарів ордена Визволення

1. Позбавлення ордена може вчинити лише суд та Вища нагородна рада після затвердження її про це постанови верховною владою.

2. При нагородженні виключно за бойові відзначення орденом Визволення 2-го ступеня козаки підвищуються в підхорунжі, а старшини й урядовці користуються скороченням на 1/2 терміну для вислуги на наступний ранг; при нагородженні 1-м ступенем підхорунжі, а старшини й урядовці підвищуються в наступний ранг зі старшинством з дня відзначення.

3. Особи, нагороджені орденом Визволення, користуються правом скорочення вислуги терміну на пенсію: ті, що мають другий ступінь — на 2 роки й 1-й ступінь — на 3 роки.

Примітка: Лицарі обох ступенів ордена користуються правом скорочення вислуги терміну на пенсію по вищому ступеневі.

4. Лицарі ордена Визволення одержують при абшиді (відставці) додаткову пенсію в розмірі: для 2-го ступеня — 10 % від нормальної пенсії і для 1-го ступеня — 15 % нормальної пенсії.

5. Особи, нагороджені орденом Визволення, наразі вони опинились би через який нещасливий випадок у скрутному матеріальному стані, мають право на одержання одноразової грошової допомоги в розмірі повної плати по останній посаді: лицарі 2-го ступеня — за два місяці і лицарі 1-го ступеня — за чотири місяці.

Примітка: При одержанні вищого ступеня ордена Визволення допомога і додаткова пенсія відпускаються по вищому ступеню і в ніякім разі за обидва ступені разом.

6. Діти лицарів ордена навчаються у всіх школах на державний кошт.

7. Особам, нагородженим орденом, надається право лікуватись на державний кошт в різних шпиталях, на водах, курортах і в санаторіях.

8. Особи, нагороджені орденом Визволення 2-го ступеня, користуються з права відпустки в подвійному розмірі проти загально встановленого один раз на протязі кожних п'яти років з дня отримання ордена, а для 1-го ступеня — два рази на протязі такого ж терміну.

9. Лицарям цього ордена, які за ранами та хворістю не будуть здатні продовжувати військові служби, даються посади в цивільних державних інституціях поза чергою.

10. Вдова й діти по смерті чоловіка користуються одноразовою допомогою в розмірі, в якому вона належала чоловікові, а додатковою його пенсією — лише на протязі одного року.

V. Опис ордена Визволення

Орден Визволення має два ступеня. Перший ступінь складається з: а) хреста, який носить на шиї, б) бойових відзнак на зброї. Другий ступінь складається з: а) хреста, який носить на грудях, б) бойових відзнак на зброї.

Знак ордена Визволення обох ступенів є хрест чотирьохконечний, простий, продовгий, рамена мало опущені, поле чорного кольору, береги золоті. Через верхнє закінчення надітий терновий вінець, з двох тернин зплетений. На самому середохресті довгастих чотирьохкутний щитик з обрізаними кутами, поле червоно-криваве, окрайка золота. На щитку герб старинний український золотий. До верхнього закінчення прилютовано ланцюжок на три ланки, вільним кінцем причеплений до бинди.

На звороті на чистому полі напис: "За вільну Україну", "1920 р." і черга.

Бинда чорна, шовкова; в напрямку хреста з обох боків, трохи відступивши від країв, по дві тонкі жовто-блакитні смужки.

Розмір хреста 1-го ступеня: вздовж має від краю до краю 5 см, вширш від краю до краю (обидва рамена) 4,15 см. Ширина стовпа вгорі 2,1 см, в середині на щитку 0,9 см, насподі 2,0 см. Ширина рамен з країв 1,5 см, у щитика 1,0 см, на щитку 1 [1/2] см. Прогин вінця 1,35 см.

Ширина стрічки для 1-го ступеня 2,5 см, довжина 50 см.

Розмір хреста 2-го ступеня: вздовж має від краю до краю 4,5 см, вширш від краю до краю 3,4 см. Ширина стовпа вгорі 1,8 см, в середині у щитка 1,5 см, на щитку 0,8 см, насподі 1.6 см; ширина рамен з країв 1,4 см, в середині у щитика 0,7 см, на щитку 1 1/2 см. Прогин вінця 1,0 см.

Ширина стрічки для 2-го ступеня 3,00 см, довжина 4,5 см.

Лицарям ордена Визволення першого ступеня належить носити зброю (шаблю, багнет) з золотим ефесом і з набитим з боку вгорі на ефесі зменшеного розміру хрестом Визволення. Кितिця золота, форми вдавненого жолудя на орденській стежці. Лицарям ордена Визволення другого ступеня належить носити зброю звичайну, на яку одягається така ж срібна кितिця на орденській стежці.

Примітка: замість хреста першого й другого ступенів на цивільному одязі, на правій вилізі носити хрест зменшеного розміру в розетці з орденської стежки.

VI. Положення про печатку ордена Визволення

1. Печатка ордена "Визволення" кругла, розмір впоперек 3,5 см. В середині круга міститься герб УНР у лавровому вінку.

2. Печать ордена "Визволення" переховується у секретаря Вищої орденської ради, який обирається з числа членів ради.

Заступник військового міністра генштабу
генерал-поручник

Галкин

Начальник похідної канцелярії Військового міністерства
при Ставці головного отамана підполковник

Краснопера

Статут відзнаки Залізного хреста за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.

19 жовтня 1920 р.

I. Загальні положення

1. Відзнака Залізного хреста встановлюється для того, щоб зберегти в пам'яті нащадків згадки про славетний бойовий похід в запілля ворога української армії в період від 6 грудня 1919 р. й до 6 травня 1920 р.
2. Відзнака Залізного хреста мусить бути для всіх однакова.
3. Сестри-жалібниці, фельдшериці й інші особи-жінки медичного персоналу отримують жетон (такий же хрест, але зменшений в три рази, який носиться в розетці жовто-блакитного кольору); жетон дає права й привілеї такі ж, як і відзнака Залізного хреста.
4. Відзнака Залізного хреста й жетон носиться на грудях з лівого боку.

II. Порядок нагороди

1. Відзнака дається по затвердженню радою Залізного хреста:
 - а) всім, бравшим участь у поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., які не заплямували козацької честі ганебними вчинками і зараз знаходяться в частинах;
 - б) особам, що залишились під час походу по раненню або хворості;
 - в) забитим в боях або помершим від ран чи хвороби.
2. Рада складається з представників від частин, приймавших участь в поході, старшин та козаків по одному від полку, по обранню учасників походу. Ради для козаків збираються при дивізіях, а для старшин — при штабі армії.
3. Права носіння цієї відзнаки, а також прав і привілеїв, зазначених в статуті, позбавляються ті особи, що утратили всілякі права й привілеї по суду цивільному або військовому.
4. Особи, що мають Залізний хрест, повинні стежити за тим, щоб жоден лицар цього хреста не заплямував козацької честі. Кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягується до відповідальності радою по заяві хоч би одного лицаря.

III. Права і привілеї нагороджених відзнакою Залізного хреста

1. Всі військовослужачі, які мають відзнаку Залізного хреста, іменуються лицарями Залізного хреста.
2. Хрест носиться увесь час як на військовім, так і на цивільнім убранні.
3. Залізний хрест дає право носити військове убрання тієї частини, в якій лицар брав участь в поході, й по виході з військової служби.
4. Лицарі Залізного хреста користуються один раз правом скорочення терміну на вистугу в наступний ранг на одну третину.
5. Залізний хрест дає [лицарям] право й перевагу при одержанні посад перед особами одного з ними рангу при всіх інших однакових умовах.
6. Лицарі Залізного хреста одержують у відставці додаткову пенсію в 10 % по останній посаді.

7. Залізний хрест скорочує загальний термін на вислугу пенсії на 1 рік.
8. Лицар Залізного хреста з отриманням права на хрест одержує одноразову грошову допомогу в розмірі місячного основного окладу по останній посаді.
9. Лицарі Залізного хреста одержують в першу чергу земельний наділ в місці за їхнім бажанням і в порозумінні з Міністерством земельних справ.
10. Лицарі Залізного хреста лікуються у всіх державних, громадських і військових лікарнях державним коштом.
11. Лицарі Залізного хреста лікуються в закордонних лікарнях на державний кошт, коли то буде визнано необхідним лікарською комісією.
12. Залізний хрест дає право лицарю вступити до різних шкіл на державний кошт.
13. Діти лицарів відзнаки навчаються у всіх державних школах, як в нижчих, так і вищих, на державний кошт.
14. Брати й сестри лицаря навчаються у всіх державних школах, коли вони на утриманні брата, на державний кошт.
15. Дружини лицарів після смерті чоловіка одержують пенсію в розмірі, яку отримували померші чоловіки або яка їм належала б, на протязі одного року, після чого одержують пенсію на загальних підставах.
16. Діти лицарів Залізного хреста до повноліття після смерті батька й матері одержують пенсію, яка належала б їх батькові, на протязі одного року, після чого одержують пенсію на загальних підставах.
17. Неповнолітні брати й сестри помершого лицаря Залізного хреста, коли він нежонатий або бездітний удовець, які були на його утриманні, одержують пенсію в розмірі, яка належала б [йому], на протязі одного року, а далі — на загальних підставах.
18. Батьки лицарів Залізного хреста, коли вони були на утриманні нежонатого або бездітного помершого сина, одержують пенсію, яка належала б помершому [по] чину, на протязі одного року, а далі — на загальних підставах.
19. Сім'я забитого чи помершого під час походу лицаря Залізного хреста, коли він не отримав одноразової допомоги при цьому хресту згідно з § 8, одержують одноразову грошову допомогу в розмірі, в якому б належало небіжчику.
20. Вдова, неповнолітні дочки й сестри утрачують право на пенсію по Залізному хресту по вступі в шлюб.
21. Дружина й до повноліття діти лицаря Залізного хреста лікуються на державний кошт в державних та громадських лікарнях.
22. Батьки лицарів Залізного хреста, коли вони на його утриманні, лікуються у всіх державних та громадських лікарнях на державний кошт.
23. Брати й сестри лицарів Залізного хреста, коли вони на його утриманні, лікуються на державний кошт в державних та громадських лікарнях до повноліття.
24. Вдова, неповнолітні дочки й сестри по вступі в шлюб утрачують право на лікування на державний кошт.
25. Похорони лицарів Залізного хреста відбуваються з військовою пошаною, хоч би перед смертю вони служили й на цивільній службі або були в відставці.
26. При одержанні права носіння хреста одержується одночасно грамота й статут, за знання якого відповідає лицар.
27. Військове свято відзнаки Залізного хреста встановлюється щорічно 6 грудня.

Опис відзнаки Залізного хреста

Залізний хрест сталевий, вороно-вороний, чотирьохконечний, простий з рівними кінцями, окрайки вузькі з жовтого металу. На середо-хресті чотирьохкутня золота зоря, в осередку якої на блакитному полі герб старинний український золотий. До верхнього викінчення хреста прилютовано кільце, в яке протягнуто дві булави жовтого металу, косим хрестом складені, кільце ланкою сполучається з биндою.

Розмір хреста: довжина й ширина хреста від одного кінця до протилежного 4,1 см; розмір герба: ширина 0,35 см, довжина по середньому державу 0,5 см, довжина булави 3,00 см. На другій стороні хреста маються написи, як зазначено на малюнку Ч. З: "6/XII" "19" "За волю України" "6/V" "20".

Відзнака Залізного хреста носить на шовковій бинді (муар) жовто-блакитній з трьох смужок жовтих і трьох смужок блакитних. Ширина бинди 3 см.

Хрест носить на грудях лівіш від ордена Визволення другого ступеня.

Положення про печатку відзнаки Залізного хреста

1. Печатка кругла, впоперек має 3,5 см. Посередині має герб УНР, а навколо українським шрифтом напис "Печать Залізного Хреста У.Н.Р."

2. Печатка переходить у секретаря ради, обраного з числа членів ради.

Заступник військового міністра генштабу
генерал-поручник

/Галкин/

Начальник похідної канцелярії Військового міністерства
підполковник

/Садовський/

ЦДАВО України. Ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69—70.

Незасвідчена копія.

Проект статуту ордена Республіки Української Народної Республіки

20 жовтня 1920 р.*

І. Загальні положення

1. Орден Республіки повинен бути перед усім світом і на всі часи доказом величезної любові, патріотичного почуття, неупинної важкої громадської або адміністративної праці, або визначних подвигів мужності та хоробрості в титанічній боротьбі за визволення і захист рідного краю та утворення незалежності Української Народної Республіки і її розвій.

Пожаловані цим орденом іменуються кавалерами ордена Республіки.

* Дата резолюції на висновку Військового міністерства щодо утворення ордена Республіки.

2. Днем заснування цього ордена рахується день оголошення 4 Універсалу, себто 9/22 січня 1918 р. День цей святкується щорічно урочистими кавалерами цього ордена.

3. Орден Республіки ніколи не здійсмається і повинен носитись вище всіх орденів відповідних ступенів.

4. Орденом Республіки можуть бути нагороджені всі громадяни УНР, військові чи цивільні, службові або ні, без різниці національності і полу, а також і чужинці, коли вони виявили ті чи інші корисні вчинки щодо визволення, захисту і розвою України.

5. Орден Республіки видається кавалеру цього ордена від держави безкоштовно лише один раз.

6. Кількість кавалерів ордена в військовий час не обмежена.

7. Кожному кавалеру ордена видається одночасно з відзнакою грамота і примірник статуту.

8. Орден цей не перешкоджує одержанню якого-небудь другого ордена і надається незалежно від других відзнаків і від терміну їх одержання.

II. Порядок нагороди і нагородні ради

1. Представлення до нагороди орденом Республіки робиться по формі особливого нагородного реєстру, причому перший раз для перебуваючих на державній службі відповідними начальниками не менше начальника окремої частини або директора Департаменту по команді, а для громадян — особою, яка стоїть на чолі громадян чи організації — через місцеву адміністративну владу в порядку підлеглих. Остаточ-но представлення в Орденську раду вносить відповідний міністр. Затвердження ордена робиться Верховною владою.

2. Кожна особа може подати заяву своєму начальникові або відповідному представнику цивільної влади, громади чи організації про свої заслуги, які мають право на орден Республіки.

3. Доказом на право бути нагородженим орденом Республіки служать: ґрунтовні документи, які видані державними чи громадськими установами та організаціями, накази, витяги з подяк, послужбових списків, перевірені факти, оголошені в пресі, а також перевірені докази свідків.

4. Для технічного виконання представлень до нагороди орденом Республіки осіб невійськових при вищій повітській владі закладаються місцеві нагородні ради, які складаються з голови ради і шести членів: одного від повітового адміністративного урядування, одного від повітової народної управи, одного від "Просвіти", одного від міського самоуправування, одного від повітового суду і одного від останніх інституцій та організацій.

Всі члени — по вибору. Засідання ради лічиться дійсним, коли присутніх було не менше як 5 членів, вкупі з головою.

5. Представлення до нагороди для бувших військових за військові події направляється через повітового військового начальника до губерніальної військової нагородної ради; представлення про нагородження орденом служачих військової адміністрації, не входячої в склад військових частин, теж направляються до губерніальної військової і нагородної ради відповідними начальниками.

6. Губерніальна військова нагородна рада складається з голови — губерніального коменданта і 6 членів від залоги по вибору, причому в складі членів повинно бути троє старшин, один урядовець і два козаки.

7. Для представлення до нагороди муштрових військовослужачих при начальниках бригад складається військова рада в складі 6 членів

(трьох старшин, одного урядовця і двох козаків) під головуванням начальника бригади.

8. В центральних інституціях (військових) нагородні ради складаються при начальниках головних управ з 6 членів по вибору під головуванням начальника головної управи.

9. При міністерствах нагородні ради складаються з 6 членів по вибору під головуванням товариша міністра.

10. Нагородження осіб, займаючих посади I, II, III і IV класів, робить безпосередньо Вища нагородна рада.

11. Вища нагородна рада складається з голови і 6 членів — по призначенню Верховної влади.

12. Вища нагородна рада тимчасово до утворення ради кавалерів ордена Республіки засновується при канцелярії Ради Народних Міністрів розпорядженням Верховної влади.

13. Перший раз, поки з'являться кавалери ордена Республіки і складуться ради, представлення робиться начальником окремої частини, начальником інституції, головою громади й організації. В цім разі той, хто буде представляти кавалерів, повинен, крім документальних доказів нагороджуемого, довідатись ще й персонально відносно відмін майбутнього кавалера і зо всіх боків обміркувати і обґрунтувати цю справу, хоч би для цього вимагалось багато часу, особливо в тих випадках, коли начальник чи голова лічить, що документальних доказів не досить, а виникають якісь сумніви.

III. Хто і за що може бути нагороджений орденом Республіки

Зробити перелік всіх тих відмін, які виявили вірні сини України, не мається ніякої можливості, і тому в статуті цьому занотовано тільки більш видатні відміни, які дуже трудно зазначити і які можуть бути регламентовані лише загальними рисами. Таким чином, орденом Республіки можуть бути нагороджені ті особи:

1. Які, працюючи на національній ниві, вперше зуміли об'єднатися під національним прапором, утворити державні апарати і різні національні організації і які, працюючи в них, принесли користь державності і утворенню Республіки.

2. Які з початку національного руху, не вагаючись, стали під прапор України, з'єднали в окремі частини українське вояцтво і, керуючи [ним], перші підняли багнета на захист України і в послідуючих подіях виказали які б то не було відміни.

3. Які своєю неупинною працею, по власному бажанню або з доручення громадянства, або по наказу, поодинокі або в складі інституції і організацій, спричинили користь визволенню і будівництву України.

4. Які, виконуючи покладені на них національні завдання, або завдяки ідейному чи патріотичному почуттю під загрозою власному життю не припинили, а навпаки, поширили свою працю будівництва самостійної України.

5. Які в подіях за визволення України на протязі 1917—1918, 1919 і 1920 років виявили відзначну мужність, зміцнювали національну владу з військовою на місцях і тим сприяли утворенню державного апарату.

6. Які хоч і не виявили видатних відмін, але ж на протязі всього часу боротьби з ворогами України, перебуваючи в рядах українського війська чи в різних інституціях, відзначились особливою енергією, ретельністю, ініціативою і працьовитістю в відношенні виконання своїх обов'язків.

7. Які зуміли організувати громадян і керувати на території військових подій або в запіллі ворога отрядами охочих людей, спричиняючи ворогу значні втрати.

8. Які своєю дипломатичною, культурно-просвітньою, літературно-науковою працею, а також різними винаходами спричинили значну користь державності і утворенню Української Республіки.

9. Які, стоячи на чолі організації, інституції, а також займаючи командні посади, своєю вдалою і талановитою працею принесли значну користь будівництву і утворенню Української Республіки.

10. Які, будучи духовними пасторами, своїм щирим словом і непохитною працею виявили поборництво за українську самостійність.

11. Які до часів революції виступили в числі перших національних борців за волю України, своєю невсипучою працею будили в громадянстві українським національну свідомість і почуття і в активній боротьбі переводили в життя цю ідею.

12. Які, перебуваючи в стані ворога, для досягнення суспільної мети організували повстання і, ставши на чолі сміливими діями в районі чи в заплілі ворога, наносили йому тяжкі втрати, чим улегшували акції регулярного війська.

13. Які під натиском ворога під загрозою смертельної небезпеки примушені були залишити свій край і, подавшись на чужину, там, в надзвичайно тяжких умовах, працювали невтомно на користь утворення Самостійної Української Республіки.

14. Які з самого початку визвольного руху, незважаючи на всякі перешкоди, при найтяжчих умовах зорганізували на терені України, звільненої від ворога, українську національну церкву, школу та науку.

15. Які виявили значну діяльність в справі організації українських земельних, торговельних, адміністративних та інших справ.

16. Які виявили значну діяльність у справі налагодження залізничного руху і транспорту, особливо під час пересування уряду і військ по терену України, а також ті, що під смертельною загрозою для власного життя спричинилися до активної допомоги військовим операціям.

17. Які по власному бажанню, з патріотичного почуття, на явну шкоду собі персонально внесли в державний скарб значну матеріальну допомогу.

18. Які, будучи громадянами чужоземних держав, своєю прихильністю до визвольного українського руху і невпинною працею в справах визнання Української Самостійної Республіки спричинили значну користь в цій справі.

IV. Про переваги кавалерів ордена Республіки

1. Всі нагородження орденом Республіки затверджуються Верховною владою УНР і оголошуються в державному пресовому органі з коротким описом відмін нагороджуемого, а для військових — і в наказі по війську.

2. Грамота, що видається до ордена, підписується: на першу ступінь ордена — Верховною владою, а на другу — Вищою нагородною радою.

3. Позбавлення ордена може вчинити лише суд та Вища нагородна рада по затвердженню її постанови Верховною владою.

4. Кавалери ордена Республіки при хворості або при великій нужді одержують допомогу з державного фонду в подвійному розмірі проти других.

5. Кавалерам ордена Республіки на державній службі, при рівних умовах, надається більше прав по службі, в по...*

6. Кавалери ордена Республіки даремно лікуються по всіх державних лікарнях.

* На цьому речення у документі обривається.

7. Діти кавалерів ордена Республіки користуються даремним навчанням у всіх державних школах.

8. Одночасно, при нагородженні орденом Республіки 2-ого класу, козаки підвищуються в підхорунжі, а підстаршини — в хорунжі. При нагородженні орденом 1-ого класу молодший старшина підвищується в ранг підполковника, булавна старшина в слідуючий ранг, це також торкається санітарних старшин та військових урядовців.

9. Старшинство в нових рангах надається з дня відміни.

10. Нагороджені орденом Республіки користуються правом скорочення терміну на вислугу пенсії: 1-ого ступеня на 3 роки і 2-ого на 2 роки.

11. Кавалери обох ступенів користуються правом по вищій ступені.

V. Про Управу ордена Республіки

1. Для керування справами грошовими і благодійними утворюється Управа ордена Республіки з 5 членів вкупі з головою, по представленню Вищої нагородної ради і затвердженню Верховною владою.

2. Грошові суми Управи складаються: а) з державної допомоги, б) добровільних внесків, в) з вистав, вечірок, гулянок і інших розваг, утворених на користь Управи кавалерів ордена Республіки.

3. Управою можуть бути утворені притулки інвалідів ордена і сиріт—дітей кавалерів цього ордена.

4. З фонду Управи кавалерів ордена видаються допомоги, згідно з особистим про це положенням, виробленим самою Управою.

5. Діяльність Управи підлягає во всіх відношеннях контролю Вищої нагородної ради.

6. Для переведення в життя справи при Управі утворюється належна канцелярія згідно зі штатом, виробленим Вищою нагородною радою і затвердженим Верховною владою.

Голова Ради Народних Міністрів

Військовий міністр

ЦДАВО України. Ф. 1429, оп. 2, спр. 56, арк. 2—5 зв.

Незасвідчена копія.

Нарис 3

ОРДЕН
ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО
ПРАПОРА
УКРАЇНСЬКОЇ СРР.
1921—1933 РОКИ

Створюючи “новий суспільний лад” на руїнах Російської імперії, радянська влада засновувала свої традиції, якісно нові атрибути, знаходила засоби масового заохочення. Одночасно зі зростанням напруженості на бойових та трудових фронтах народжувалися не знані до того часу нагороди — червоні прапори, іменна революційна зброя, червоні революційні шаровари, орденські знаки. Перший радянський орден — Червоного Прапора — заснував Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет 16 вересня 1918 року як бойовий орден для нагородження всіх громадян радянської Росії, що “виявили особливу хоробрість та мужність у безпосередній бойовій діяльності”.

Заснування цього ордену започаткувало розвиток радянської фалеристики, створення у радянських республіках власних нагород за воїнську доблесть. Упродовж 1920—1923 років засновано ордени Червоного Прапора в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській радянських республіках, Срібної Зірки та Червоної Зірки — у Вірменській радянській республіці, Червоної Зірки трьох ступенів — у Бухарській народній республіці. Були наміри заснувати орден Червоного Прапора і в Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Але після затвердження ЦВК СРСР 1 серпня 1924 року загальносоюзного ордену Червоного Прапора нагородження республіканськими бойовими орденами припинилося.

З переходом до мирного життя в радянських республіках запровадили ордени за трудові звершення. Першими такими відзнаками стали ордени Трудового Червоного Прапора. 1920 року їх заснували в Російській Федерації та Азербайджані, 1921 року — у Вірменії, Грузії, Білорусії та Україні. Існували ці ордени також у Закавказькій Федерації, Хорезмі, Узбекистані, Таджикистані та Туркменії.

Історія ордену Трудового Червоного Прапора — першої державної нагороди Української Соціалістичної Радянської Республіки — починається з постанови V Всеукраїнського з’їзду Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р., Харків) “Про Червоний орден Трудового Прапора”.

На вечірньому засіданні з'їзду 2 березня з цього питання доповідав голова Української ради народного господарства В. Я. Чубар, і з'їзд без обговорення ухвалив відповідну постанову. В ній зазначалося, що, "переходячи до мирного будівництва, яке вимагає від широких мас трудящих вияву величезного напруження сил, самовідданості та ініціативи, V з'їзд Рад УСРР вважає за потрібне відзначити заслуги на фронті боротьби з господарською розрухою як окремих працівників, так і цілих груп, для чого встановлює орден Трудового Прапора і доручає ВУЦВК виробити положення про нагородження орденом Трудового Прапора, а також встановити форму ордена"¹.

Реалізація постанови з'їзду виявилася значно складнішим завданням, ніж це здавалось на перший погляд, адже радянська Україна по суті не мала власного нагородотворчого досвіду. Ніхто не міг тоді передбачити, що створення нагородних документів, визначення організаційних засад механізму функціонування нагороди, виготовлення проекту та самого знака ордена тощо заберуть ціле десятиліття і що саме життя постійно диктуватиме свої вимоги до започаткованої орденської справи.

Перші кроки

Хоча в документах V Всеукраїнського з'їзду Рад фігурувало дві назви — "Червоний орден Трудового Прапора" та "Орден Трудового Прапора", ВУЦВК визнав за доцільне вживати назву, прийняту Російською Федерацією (орден Трудового Червоного Прапора РРФСР був заснований 28 грудня 1920 року VIII Всеросійським з'їздом Рад).

20 квітня 1921 року Президія ВУЦВК розглянула питання про орден Трудового Червоного Прапора й ухвалила рішення про затвердження ордена, а також доручила Народному комісаріату освіти УСРР оголосити конкурс на проект малюнка ордена, який мав бути представлений у місячний термін².

Одночасно з цим Президія ВУЦВК зробила перший крок до забезпечення системного характеру процесу висування кандидатур для нагородження орденом, опублікувавши на початку травня 1921 року постанову "Про порядок нагороди орденом Трудового Червоного Прапора"³. Розгляд питань про нагородження колективів та окремих осіб орденом Трудового Червоного Прапора покладался на створювану окрему Комісію при ВУЦВК. До її складу ввійшло 5 осіб — троє від ВУЦВК і двоє — від Південного бюро Всеросійської центральної ради професійних спілок. Постановою передбачалася така процедура висування кандидатур і прийняття рішення: пропозиції щодо нагородження формувалися колегіями наркоматів та президією Південного бюро ВЦРПС; ці доку-

Варіанти знаків ордена
Трудового Червоного Прапора УСРР
та зразок знака ордена
Зберігаються в Орденській коморі
Державного управління справами

менти розглядались на засіданні окремої Комісії, а потім затверджувались Президією ВУЦВК. Представники наркоматів могли брати участь у роботі Комісії з правами дорадчого голосу.

Оскільки виготовлення знаків потребувало певного часу, нагородження спочатку проводилось без вручення знака ордена, натомість видавалося свідоцтво про нагородження за підписом голови та секретаря ВУЦВК.

У травні 1921 року відбулося перше нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Ще до офіційного прийняття ВУЦВК Статуту ордена передбачалось, що це має бути як колективна, так і індивідуальна відзнака. Першими орденоносними колективами згідно з рішенням 2-ї сесії ВУЦВК (5—8 травня 1921 р.) були військові з'єднання: 15-та, 30-та, 51-ша стрілецькі дивізії Збройних Сил України і Криму та 14-та кавалерійська дивізія 1-ї Кінної армії, що "особливо відзначились на фронті праці і посівної кампанії"⁴, а першими громадянами, індивідуально відзначеними високою нагородою, стали в червні 1921 р. інженер І. К. Каспарянц та комісар В. С. Іванов — керівники робіт з відбудови Наводницького мосту в Києві⁵. Протягом 1921—1923 років було нагороджено 172 особи та низку колективів, зокрема Чернігівський губернський земельний відділ, Ізюмський повітовий виконком, 45-ту стрілецьку дивізію, "трудове населення Київської губернії", київський завод "Арсенал", а також рядових працівників, організаторів виробництва, воєначальників, відомих державних діячів. Наприклад, Голова ВУЦВК Г. І. Петровський відзначений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР 3 листопада 1922 року, а Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський — 1 серпня 1923 року.

Знак ордена зразка 1921 року

Наприкінці травня 1921 року, як планувалося Президією ВУЦВК, мало бути вирішено питання про ескіз майбутнього ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. Тепер складно встановити, на якій з ланок виконання постанови Президії ВУЦВК трапився збій, але 1 липня 1921 року ВУЦВК мусив удруге повернутися до питання про проект знака ордена. Наркомосу республіки запропоновано в терміновому порядку виробити умови й оголосити відкритий всеукраїнський конкурс на проект (ескіз) ордена⁶. Підсумки конкурсу Президія ВУЦВК розглянула лише 5 жовтня 1921 року. Вона затвердила подання журі про присудження першої премії проекту ордена під девізом "Конец разрухе". Одночасно було запропоновано всі написи на знаку ордена зробити українською мовою. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про виготовлення 5 000 знаків ордена⁷.

Історія створення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР є напроцуд загадковою. Вона рясніє глухими кутами, непередбаченими колізіями, і кожна нова спроба дійти до суті ставить перед дослідником нові запитання. А сталося так тому, що до цього часу не вдалося ні розшукати оригінал малюнка проекту знака під девізом “Конец разрухе”, ні встановити, хто був його автором і де виготовлявся сам знак. За відсутності прямих документальних джерел на допомогу мають прийти інтуїція, логіка та ... сам знак.

Серед багатьох орденів Трудового Червоного Прапора радянських республік знак ордена Української СРР вирізняється своєю формою і конструктивними особливостями. Його зображення, виконані у стилі революційного модернізму, часто наводилися у фалеристичних виданнях Союзу РСР, а сам знак посідав чільне місце в найкращих музейних експозиціях.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР виготовлявся з латуні і являв собою позолочену п'ятикутну зірку, на яку накладені шестірня, залита чорною емаллю, а на шестірню — позолочене зображення мускулястого оголеного по пояс робітника з розгорнутим червоним прапором у руках. На червоному емалевому тлі прапора напис: “Володарь світу буде труд!” У нижній частині знака — медальйон з позолоченими літерами “У.С.Р.Р.” і декоративними елементами у вигляді стилізованих зірок на чорному емалевому тлі. Медальйон облямований позолоченим вінком з дубового і лаврового листа, у верхній частині його — ковадло, ліворуч — молот, праворуч — серп і сніп. На зворотному боці розташовані штифтовий циліндр, кругла випукла пластинка та гвинт для кріплення до одягу. Знак ордена випуклий. Довжина його 58 мм, ширина — 56 мм, товщина знака — 4 мм. Через відсутність ґрунтовної довідкової інформації спеціалісти умовно називають цей знак “знаком ордена зразка 1921 року”, або простіше — “Робітник із прапором”.

Зважаючи на сучасні високоточні технології виготовлення нагородних знаків, витончений дизайн їхнього оформлення, конструкція ордена Трудового Червоного Прапора УСРР на перший погляд видається дещо незграбною. Деталі знака ордена — зірка, шестірня, фігура робітника з прапором та вінок — з ювелірною точністю підігнані одна до одної і зв'язані в одне композиційне ціле штифтами, закріпленими на зворотному боці орденського знака мініатюрними гайками. Така незвичайна конструкція знака зумовлена технологічними можливостями тогочасного виробництва. В умовах народногосподарської розрухи напевно чи можна було сподіватись на створення “шедевра” медальєрного мистецтва, та ще в такі стислі строки.

Найповніша колекція знаків ордена Трудового Червоного Прапора УСРР (65 знаків) зберігається в Орденській коморі Державного управління справами. Аналіз конструктивних особливостей виготовлення та дизайну всіх наявних знаків дає підстави вважа-

Знак ордена Трудового Червоного Прапора
Української Соціалістичної Радянської Республіки
з червоною розеткою

ти, що спочатку був виготовлений пробний варіант знака ордена розміром 51 мм у діаметрі. Однак сполучення чорної емалі шестіріні та червоної емалі прапора, а також, здавалось, замалі розміри ордена не задовольнили керівництво ВУЦВК. Знак дещо збільшили (до 58 мм), а чорну емаль замінили на синю, але це робило знак надто блідим і маловиразним. Урешті-решт повернулися до первісного варіанта (із сполученням в оформленні чорної й червоної емалей), але збільшених розмірів. Такий варіант і був прийнятий як зразок, що засвідчувала латунна пластинка з вигравіруваним написом “ЗРАЗОК”, прип’ята між верхніми променями зірки орденського знака за номером 202.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1921 року складався з 11 деталей. Його виготовлення виявилось справою надто трудомісткою, адже треба було врахувати всі особливості накладання емалей, ретельно проробити пуансон-матриці для штампування деталей. А скільки часу займали операції обробки деталей, емалювання, позолочення та монтажу деталей орденського знака! Зважаючи на складність підготовки технологічного обладнання і самого процесу “складання” ордена, можна припустити, що серійне виробництво знаків могло розпочатися лише з кінця 1922 року. Тому стає зрозумілим, чому перше вручення знаків ордена зразка 1921 року документально підтверджується лише з лютого 1923 року. Зокрема, відомо, що 1 лютого 1923 року знак ордена було вручено машиністові парових машин Миколі Фуртаненку.

Імовірно, що з огляду на технічні та художні складності виготовлення всієї партії знаків зайняло 2—2,5 року. Проте переконаності, що була виготовлена вся партія у 5 тис. знаків, як намічалось рішенням Президії ВУЦВК від 5 жовтня 1921 року, ми не маємо. Принаймні найбільші порядкові номери знаків, що зберігаються в колекції Орденської комори Державного управління справами, — 3042—3044. Звідси логічним є висновок про те, що до травня 1925 року, коли Президія ВУЦВК ухвалила рішення про заміну існуючого знака та організацію конкурсу на розробку нового варіанта знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, вдалося виготовити не більше 3 200 знаків.

Забігаючи наперед, скажемо, що, незважаючи на всі спроби створити новий зразок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР у 1925 році та витрачені на це значні сили і кошти, вручення знака зразка 1921 року не припинялось навіть тоді, коли був прийнятий новий варіант орденського знака. Але про цю сторінку “біографії” ордена — трошки нижче.

Початок розробки орденського статуту

З часом процес нагородження орденом набував дедалі більшої інтенсивності, а статус самої нагороди і нагороджених нею залишався невизначеним. Усе настійніше відчувалася необхідність розробки і прийняття спеціального нормативного документа — орденського статуту, який би чітко відрегулював усі аспекти функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. Розробка цього документа почалася ще в листопаді 1924 року. 9 грудня 1924 року Мала Президія ВУЦВК розглянула питання про статут ордена⁸. Президія визнала за необхідне, крім підготовки тексту документа, оголосити конкурс на зразок (еталон) орденського знака. Таким чином, подальша робота над статутом ішла у двох паралельних площинах — підготовки й редагування тексту та організації конкурсу на новий знак ордена.

Планувалося підготувати текст проекту разом із затвердженням на основі конкурсного відбору знаком ордена до березня 1925 року. Але через те, що робота зі створення нового зразка зайняла набагато більше часу, ніж це передбачалось, остаточний варіант проекту статуту був завершений тільки в листопаді 1925 року.

Текст проекту статуту ордена в основному був складений до кінця грудня 1924 року. Вже 2 січня 1925 року він детально аналізувався на засіданні Комісії з розгляду законодавчих актів при Раді Народних Комісарів УСРР. Члени Комісії висловили низку зауважень, у тому числі й принципових, щодо розширення галузей суспільної діяльності, за успіхи в яких міг би надаватися орден. Комісія пропонувала нагороджувати орденом не тільки за заслуги в господарській діяльності, виробничій сфері, а й на ниві науки, мистецтва, освіти, адміністративної ланки, судочинства та ін. Детально аналізувались можливості повторного нагородження, права та привілеї, які мали надаватися орденоносцю або членам його сім'ї. В поле зору Комісії потрапили питання, що стосувались виготовлення знака ордена, а також порядку його передачі у випадку, коли ліквідовувалась установа чи організація, нагороджена орденом. У такому разі передбачалось, що орден або здається до загальнонагородного фонду для подальшого його використання, або передається до Інституту історії партії чи в якийсь із місцевих музеїв як історична реліквія⁹. Висновки цієї Комісії розглядалися 7 березня 1925 року на черговому засіданні Комісії з нагородження, на якому постало питання про детальну й ґрунтовну розробку положень статуту щодо прав та пільг осіб, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Проекти ордена нового зразка

Паралельно з розробкою нормативних документів щодо функціонування ордена постало й питання про затвердження нової форми орденського знака. З огляду на те, що вже відбувалося нагородження знаком ордена зразка 1921 року, цілком логічно запитати: чому виникла необхідність створювати новий зразок орденського знака? Певно, причина полягала в конструкційних вадах та складності виготовлення знака ордена зразка 1921 року. Після тривалого носіння штифти, які з'єднували деталі знака, розхитувались. Непрактичною виявилась і система кріплення знака до одягу, деякі орденосці з власної ініціативи зрізали штифтовий циліндр і на зворотному боці знака кріпили звичайну застібку. Однак найбільш вразливими виявились велике емалеве поле прапора та вінок із ковадлом. Навіть від незначних пошкоджень емаль тріскалась і покривалась вибоїнами, які псували загальний вигляд знака, а вінок та ковадло зазнавали деформації. Тому непоодинокими були звернення орденосців до Президії ВУЦВК з проханнями замінити ушкоджені орденські знаки на нові.

Перший конкурс на новий зразок нагрудного знака ордена тривав з березня по травень 1925 року. Тільки 30 квітня 1925 року, після довгого зволікання, був затверджений склад журі з восьми осіб під головуванням секретаря ВУЦВК О. І. Буценка. В останній момент до складу журі включили О. П. Довженка, який на той час працював художником-ілюстратором газети "Вісті ВУЦВК". 8 травня 1925 року журі розглянуло 87 поданих проектів знака ордена і дійшло висновку, що всі проекти не відповідають високим вимогам до знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, а також визнало необхідним оголосити новий конкурс. Заохочувальними преміями відзначено проекти художників О. В. Маренкова, Я. Леуса та М. Балясного¹⁰.

28 травня 1925 року Комісія з нагородження при ВУЦВК доручила секретареві Остапенку та членам журі першого конкурсу — художникам Страхову та Падалці — розробити умови нового конкурсу й опублікувати їх у республіканській та центральній пресі¹¹. 2 червня ці умови опубліковано в газеті "Вісті ВУЦВК", а 3 червня — у газетах "Комуніст" та "Правда". За умовами конкурсу ескіз за обрисом мав відповідати натуральній величині, містити опис пропонованих для використання матеріалів. Для переможців конкурсу встановлювалися грошові премії: перша — 500 крб, друга — 200 крб і третя — 100 крб. Ескізи ордена мали бути подані до Комісії з нагородження при ВУЦВК не пізніше 15 липня 1925 року.

Враховуючи малорезультативний досвід проведення попереднього конкурсу, Комісія з нагородження при ВУЦВК досить ретельно підійшла до організації та проведення конкурсу. Його хід

Проекти знака ордена Трудового
Червоного Прапора УСРР. 1925 р.
З фондів ЦДАВО України

розглядався на засіданні Комісії 25 липня 1925 року. Комісія ухвалила утворити підкомісію з представників ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Наркомосвіти для організації виставки зразків проектів ордена, виробити текст спеціальної опитної анкети для відвідувачів*, умістити оголошення в газетах. Склад журі було вирішено не затверджувати аж до часу проведення виставки¹².

Після експонування ескізів на виставках у тогочасній столиці України Харкові (у будинках ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Українського військового округу) та аналізу зібраних анкет** Комісія з нагородження при ВУЦВК 27 серпня 1925 року затвердила склад журі. До нього увійшли по одному представникові від ВУЦВК, Центральної ради профспілок України, Наркомосвіти, а також митці А. Г. Петрицький, О. П. Довженко та П. О. Козицький. Передбачаючи тривале обговорення, Комісія з нагородження при ВУЦВК запропонувала журі “на протязі 48 годин вирішити всі питання з виявлення представлених зразків та представити проект ордена на перше засідання Комісії”¹³.

Розглянувши 180 проектів знака ордена, що надійшли всього за два місяці з Москви, Києва, Харкова, Севастополя, Ростова, Тифліса, Таганрога та інших міст СРСР, журі віддало перевагу проектам художників І. П. Кисельова (Москва, девіз проекту “Рабочий строитель”, I премія), М. П. Супоніна (Харків, девіз “Зірка”, II премія) та О. В. Маренкова (Харків, девіз “Молот”, III премія). Комісія з нагородження при ВУЦВК затвердила рішення журі 9 вересня 1925 року. Вона також запропонувала за зразком проекту — переможця конкурсу зробити замовлення на виготовлення знака ордена за кордоном¹⁴.

Затверджений Комісією новий знак ордена являв собою (цитуємо за текстом статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР у редакції 1925 року) “п’ятикутну зірку, на яку накладені трибки (зубчаста шестірня. — Авт.), серед цієї шестерні малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні золоте сонце. Верх ордена займає Червоний Прапор з написом “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, а внизу серп і молот, поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопи з колоссям. На ордені напис: “За працю”.

* Опитна анкета містила такі запитання: “1. Який проект Ви вважаєте найбільш доцільним (вказати девіз)? 2. Чи відповідає він своєму призначенню? 3. Коли відповідає, то чим саме (висловіть Ваші міркування)”.

** Усього надійшло 42 анкети, 16 опитаних віддали перевагу проектові під девізом “Рабочий строитель”.

Статут ордену 1925 року

Опис нового знака ордену мав увійти до статуту ордену Трудового Червоного Прапора УСРР окремим пунктом. І хоча з кінця серпня 1925 року на розгляді Президії ВУЦВК перебував доопрацьований проект статуту, він не міг бути затверджений без цієї суттєвої дрібниці. Визначення врешті-решт проекту — переможця в конкурсі відкривало “зелене світло” до прийняття всього документа.

4 листопада 1925 року спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР “Про орден “Трудовий Червоний Прапор УСРР” статут ордену був затверджений. Так завершився чотирирічний процес юридичного оформлення першої державної нагороди радянської України.

Статут складався з 16 пунктів, згрупованих по 4 основних розділах. Перший розділ визначав загальні засади функціонування ордену, його опис, порядок виготовлення знаків ордену, їх вручення та носіння. У п. 1 статуту проголошувалося: “Щоб відзначити особливі заслуги перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою поодиноких громадян і колективів працівників, що виявили особливу самовідданість, ініціативу, працьовитість і організаторські здібності як у царині промисловості, фінансів, транспорту, сільського господарства, так і в царині науковій, адміністраційній, громадській, освітній, судовій і взагалі на трудовому фронті, — утворюється орден Трудовий Червоний Прапор УСРР”. Статутом передбачалося, що цим орденом можуть бути нагороджені не тільки громадяни і колективи всіх республік СРСР, але й громадяни та колективи іноземних держав. Разом зі знаком ордену нагородженій особі або колективу мала видаватися за підписами Голови і секретаря ВУЦВК “особлива грамота”.

У статуті вперше конкретно визначалися питання щодо виготовлення орденських знаків. З цією метою щорічно з особливого фонду в розпорядження Комісії з нагородження при ВУЦВК мали виділятися цільові бюджетні асигнування. Окремою приміткою зазначалося, що виготовляти знаки ордену дозволяється лише тим підприємствам і особам, які мають відповідний дозвіл Комісії. Сам же знак ордену надавався нагородженим безкоштовно.

Колективам, нагородженим орденом, надавалося право прикріпляти знак ордену на свій прапор або мати на прапорі його зображення. Орденосці ж мали носити знак ордену на лівій стороні грудей. У роковини смерті В. І. Леніна знак ордену мав покриватись траурною стрічкою (тоді її називали “крепом”), у решті випадків нагородженим заборонялось додавати до ордену будь-які прикраси.

Другий розділ статуту регулював порядок представлення до нагородження орденом і затвердження представлень. З ініціати-

вою про нагородження мали право виступати всі центральні й місцеві установи, організації та державні підприємства. Проїшовши через усі вищі інстанції, представлення надсилались окружними виконавчими комітетами до Президії ВУЦВК на затвердження. Звернення і клопотання окремих громадян не розглядались.

Усі документи щодо нагородження разом з висновками Всеукраїнської ради професійних спілок і відповідних організацій та відомств розглядались у Комісії з нагородження орденом Трудового Червоного Прапора при ВУЦВК. А вже потім постанови Комісії подавались на затвердження Президії ВУЦВК.

Статут передбачав багаторазове нагородження окремих громадян або колективів, що “вчинили нові заслуги на користь Республіки”, але кожного разу подання мало робитися на загальних підставах.

Рішення Президії ВУЦВК про нагородження орденом мало обов'язково публікуватися у газеті “Вісті ВУЦВК” та оголошуватися в наказі по установі й організації, де працював нагороджений.

Окремий розділ статуту було присвячено правам і пільгам нагороджених. Зокрема, вони мали перед іншими громадянами переважне право прийому на роботу, вступу до вищих навчальних закладів, оренду здаваного в наймання державного майна для “трудового або особистого користування”. Орденосці могли одержувати індивідуальні пенсії в разі втрати працездатності, пільгово користуватися комунальними послугами, зокрема мали право на безкоштовний проїзд трамваєм. Право першочергового прийому на роботу та вступу до навчальних закладів поширювалось також і на членів родини нагородженого орденом у разі його смерті.

Щодо колективів-орденосців, то вони мали переважне право на користування всіма пільгами, що надавались колективам тих самих категорій, а також на оренду державного майна для трудового користування.

Заключний розділ статуту регулював порядок позбавлення ордена і процедуру видачі дублікатів орденських знаків.

Позбавлення ордена відбувалося за окремою постановою Президії ВУЦВК на підставі постанови суду про позбавлення ордена.

Оскільки орден уважався особистою нагородою, його заборонялось передавати іншим особам або колективам, заставляти, продавати, дарувати, носити особам, які не були нагороджені орденом. У разі смерті нагородженого знак ордена міг зберігатися у родині, але без права носіння. Коли ж ліквідовувався колектив, нагороджений орденом, знак підлягав поверненню до Комісії, яка, у свою чергу, передавала його до загальнонагородного фонду або на зберігання в місцевий музей чи Інститут історії партії.

Коли знак ордена зазнавав пошкоджень або губився, Комісія мала право видати новий знак безкоштовно або за кошти нагородженого.

Текст статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР був надрукований у газеті “Вісті ВУЦВК” російською та українською мовами за підписами Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, Голови РНК УСРР В. Я. Чубаря та секретаря ВУЦВК О. І. Буценка.

Термінове замовлення за кордоном

Усі спроби знайти серед архівних джерел та документів затверджений оригінал малюнка нового знака ордена Трудового Червоного Прапора, який виборов перше місце в конкурсі 1925 року, до цього часу не увінчались успіхом. Яким він мав бути, можна уявити за зображеннями, опублікованими у “Вістях ВУЦВК” від 11 грудня 1925 року та в 14-му томі Української Радянської Енциклопедії (видання 1963 р.)¹⁵. Однак якщо перша публікація сприймається тепер як оригінальний документ, то друга — як прикра помилка, бо знак ордена зразка 1925 року так і залишився назавжди проектом і ніколи не був реалізований. Зрештою, таке часто трапляється в історії нагород.

Беручи під сумнів можливості вітчизняних майстрів, Президія ВУЦВК 15 листопада 1925 року ухвалила рішення замовити виготовлення 1000 знаків ордена нового зразка в Німеччині¹⁶. Знак ордена пропонувалося виробити згідно із зразком у натуральну величину. Щоправда, напис “За працю”, за розсудом Президії ВУЦВК, краще було виконати не на лицьовій стороні, як передбачалось щойно затвердженим статутом, а на звороті знака. Замовлення підкріплювалось ліцензією в сумі 2 300 доларів США¹⁷. У березні 1926 року адмінгоспвідділ ВУЦВК, звертаючись до Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР, просив ужити термінових заходів, щоб виготовлений еталонний зразок знака ордена Трудового Червоного Прапора був у найстисліші строки надісланий до України для ознайомлення з ним і щоб у разі затвердження якомога швидше приступити до виготовлення всієї партії¹⁸.

Проте берлінські ювеліри не зуміли справитися з відповідальним завданням. Спеціалісти Харківського художнього технікуму піддали представлений зразок нищівній критиці. Ось лише деякі фрагменти з їх рецензії: “Орден по своей форме напоминает обыкновенную бляху какого-нибудь сельского старосты или ночного сторожа и не выполнен точно по рисунку... Фигура рабочего, кладущего новый камень, сделана необычайно грубо, колосья... сделаны весьма нехудожественно и напоминают собой пучок проволоки”¹⁹.

З огляду на такий несподіваний перебіг подій Секретаріат ВУЦВК у березні 1926 року передав замовлення на виконання зразка знака ордена відомому французькому ювеліру Аронсону.

Останній погодився у три місяці виконати не тільки модель і виливки в металі, а й виготовити всю партію орденських знаків. Ювелір “творчо” підійшов до замовлення. Без попередньої згоди з керівництвом України він вніс у зразок власні корективи, які, на його думку, краще відображали ідею ордену. Зокрема, навколо зірки замість зубчастої шестірні він зробив ореол з язиків полум’я “як символ вічного творчого вогню революції, з якого вийшов новий світ праці”.

Зразок знака ордену, виконаний Аронсоном, зрозуміло, не задовольнив Президію ВУЦВК. У квітні 1927 року вона вирішила розмістити замовлення на виготовлення нового зразка ордену на одному з підприємств Києва. Отже, справа з терміновим замовленням за кордоном скінчилась безрезультатно, але ідея створення нового знака ордену зразка 1925 року не згасла.

Доля Комісії з нагородження при ВУЦВК

Як уже зазначалось, у травні 1921 року при ВУЦВК була створена окрема Комісія з нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. До її складу тоді увійшли відомі радянські діячі: О. І. Буценко, С. Ф. Буздалін, Ф. Д. Карнюшин, В. М. Манцев, Ф. Я. Угаров. За встановленою традицією очолював комісію, як правило, секретар ВУЦВК.

У загальних рисах завдання Комісії полягало в підготовці документів щодо нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР на розгляд Президії ВУЦВК. Зовні здавалося, що ця робота не вимагала особливого напруження і навантаження, однак насправді Комісія опікувалась значно більшим колом питань, а саме: обробкою поданих нагородних документів (і не тільки щодо нагородження республіканським орденом, а й орденами Союзу РСР — Червоного Прапора та Трудового Червоного Прапора*), їх погодженням з відповідними інстанціями, підготовкою проектів на розгляд комісії, а потім затвердження Президією ВУЦВК, організацією і контролем за врученням нагород і документів до них, поновленням у правах на нагороди, видачею дублікатів орденських знаків, підготовкою різноманітних аналітичних матеріалів та документів щодо вдосконалення практики нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Цілком зрозуміло, що весь тягар “чорнової”, технічної роботи лягав на плечі рядових працівників Секретаріату ВУЦВК, котрі, як звичайно буває, залишились обійденими увагою історії.

*Орден Трудового Червоного Прапора СРСР засновано постановою ЦВК і РНК СРСР 7 вересня 1928 року.

Довгий час Комісія не мала чітко окреслених параметрів своєї діяльності. У січні 1923 року, відразу ж після підписання союзного договору і створення СРСР, вона була об'єднана з Комісією з нагородження орденом Червоного Прапора (РРФСР. — Авт.) і в такому вигляді проіснувала до кінця 1926 року. Лише в жовтні 1926 року з ініціативи комісії з нагородження було порушено питання про її статус²⁰. У січні 1927 року Мала Президія ВУЦВК ухвалила відповідне спеціальне рішення. Комісію з нагородження механічно об'єднали з Комісією з увічнення пам'яті В. Блакитного та М. Фрунзе. Новоутворена структура дістала громіздку назву "Комісія по нагородженню та увіковічненню пам'яті видатних осіб при ВУЦВК". У компетенцію Комісії входили попередній розгляд питань щодо нагородження орденами Червоного Прапора (СРСР. — Авт.), Трудового Червоного Прапора УСРР, присвоєння почесних найменувань окремим установам, підприємствам, місцевостям, організаціям, селам, селищам та містам, увічнення пам'яті окремих видатних осіб, подання висновків із зазначених питань і внесення відповідних документів на затвердження Президією ВУЦВК. Комісія свого апарату не утворювала, а користувалась апаратом Секретаріату ВУЦВК. До складу комісії входили: голова (член Президії ВУЦВК), представники від Наркомату внутрішніх справ, Робітничо-селянської інспекції, Революційно-військової ради Українського військового округу та Всеукраїнської ради професійних спілок. Члени комісії мали обіймати посаду не нижче члена колегії або члена президії відповідної установи²¹. Однак з таким статусом Комісія з нагородження проіснувала недовго. З жовтня 1927 року вона стала називатися Підготовчою комісією при ВУЦВК у справах нагород. У квітні 1928 року постановою Малої Президії ВУЦВК у зв'язку з внесенням відповідних змін до статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР комісію було ліквідовано, а її функції передано Секретаріатові ВУЦВК²².

Доповнення і зміни статуту 1925 року. Статут ордена 1931 року

З часом у зв'язку із вдосконаленням організаційних засад нагородження орденом постала необхідність внести ряд змін і доповнень до статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР 1925 року. Оскільки діяльність Комісії з нагородження при ВУЦВК забезпечувалася Секретаріатом ВУЦВК, за доцільне було визнано передати йому всі функції комісії. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР „Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР” від 4 квітня 1927 року Секретаріат ВУЦВК перебрав повноваження комісії, які їй попередньо належали, зокрема з

контролю над виготовленням орденських знаків, розгляду справ про нагородження, видачі й повернення нагород. Таким чином, комісія втратила будь-яку можливість впливати на нагородну політику України і її ліквідація у квітні 1928 р. була цілком законною.

Потребували уточнення положення статуту 1925 року щодо пільг для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР порівняно з пільгами, що надавалися кавалерам орденів Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора СРСР.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 17 квітня 1929 року значно розширювала пільги для нагороджених (ст. 11 статуту ордену), надавши їм права користування медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими, безплатного проїзду комунальним та залізничним транспортом, звільнення від плати за прописку та проживання в готелях, першочергового прийняття до будинку інвалідів. Ці пільги поширювались також на членів родини нагородженого, які перебували на його утриманні. Отже, система пільг мала суттєво піднести суспільний престиж нагороди і соціальний статус нагородженого. Не варто, однак, убачати в цьому витвір суто радянської системи, тут вона абсолютно не була оригінальною. Інститут пільг для нагороджених, вшанованих найвищими відзнаками держави, існував і до радянської влади і діє сьогодні в усіх цивілізованих країнах світу. Можливо, нагорода як атрибут державності й влади утверджується в суспільстві найповнішою мірою тоді, коли має під собою не тільки ідеологічне, політичне, моральне, а й матеріальне підґрунтя, поєднуючи в собі “приємне і корисне”.

На початку 30-х років у нагородній царині Радянського Союзу сталися вагомі зміни — були започатковані нові ордени: Трудового Червоного Прапора (7 вересня 1928 р.), Леніна та Червоної Зірки (6 квітня 1930 р.), а 30 квітня 1930 року постановою ЦВК та РНК СРСР ухвалено загальні положення про ордени Союзу РСР. Цим документом закладались підвалини майбутньої нагородної системи Радянського Союзу, в якій нагородам радянських республік відводилась роль рудиментарних історичних пережитків.

Виходячи із загальних положень про ордени СРСР, мала бути узгоджена із загальносоюзними канонами і законодавча база ордену Трудового Червоного Прапора УСРР, передусім його статут.

На розробку тексту нової редакції статуту ордену Трудового Червоного Прапора УСРР і його прийняття було витрачено майже півтора року, і затверджений він був окремим додатком до постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про орден Трудового Червоного Прапора УСРР” 5 серпня 1931 року.

В історії першого і єдиного ордену радянської України цьому статуті судилося стати останнім.

За формою і текстом статут 1931 року докорінно відрізнявся від свого попередника. Видається, що розробники ніби навмисне поставили собі за мету будь-що створити абсолютно новий документ, не схожий на статут 1925 року, і відмежуватись від усіх попередніх актів щодо ордена, які "одним махом" скасовувались*. Однак нова редакція не справляла враження цілісного документа, пронизаного внутрішньою логікою і загальною ідеєю. Незважаючи на те, що текст нового статуту суттєво відрізнявся від редакції 1925 року, його зміст принципово не змінював соціальної ваги і механізму функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. Нові статутні положення здебільшого конкретизували визначення заслуг громадянина або колективу в соціалістичному будівництві, а також визначали нові сфери суспільної діяльності (колгоспне, радгоспне і кооперативне будівництво, наука і техніка, винахідництво та раціоналізація виробництва), за видатні досягнення в яких можливе було нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Конкретизувалися також положення щодо пільг для нагороджених орденом. Блок цих питань був вилучений з тексту статуту і включений у текст постанови. Поряд з пільгами, які визначались у попередніх документах ВУЦВК і РНК УСРР для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, установлювались нові: нагородженому з державного бюджету щомісяця виплачували 20 крб незалежно від розміру заробітної плати або пенсії, право безплатного проїзду, крім трамваїв, поширювалось і на автобуси, на 10—15 % зменшувалась плата за займану житлову площу, в разі адміністративного виселення нагородженого з житлових приміщень йому мала надаватися поза чергою житлова площа, при вступі до колгоспів нагороджені мали пільги, встановлені для бідняцьких господарств**.

Якщо не зважати на значні редакційні зміни, то принципівих відмінностей статуту 1931 року від попереднього було декілька. Додавався блок положень про обов'язки нагородженого орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Орденосець зобов'язувався брати активну участь у соціалістичному змаганні, русі ударництва, спеціальних кампаніях та проводити громадську роботу. Суттєві зміни стосувались положень про позбавлення ордена. На відміну від статуту 1925 року нова його редакція передбачала можливість позбавлення ордена постановою ВУЦВК або його Президії не тільки на підставі судового вироку, а й на

*Пунктом постанови ВУЦВК і РНК УСРР "Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР" скасовувались постанови ВУЦВК і РНК УСРР "Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР" від 4 листопада 1925 року; "Про зміну постанови "Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР" від 4 квітня 1927 року та "Про зміну арт. 11 постанови "Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР" від 17 квітня 1929 року.

**Система пільг для нагороджених зазнала серйозних руйнувань наприкінці 40-х років. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 року відмінялися з 1 січня 1948 року грошові виплати до орденів і медалей СРСР, право безплатного проїзду залізничним і водним транспортом та міськими трамваями, пільговий порядок оплати житлової площі в будинках місцевих рад, право на першочергове прийняття до будинку інвалідів і т. п.

підставі негативного висновку органів виконавчої влади, організацій та установ, за поданням яких свого часу громадянин або колектив були нагороджені орденом, щодо дотримання нагородженим статутних обов'язків.

Ці нововведення в системі нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР диктувались у той час необхідністю подальшого стимулювання праці громадян на найважливіших ділянках народного господарства, використання авторитету самої нагороди і нагороджених для зміцнення авторитету радянської влади і Комуністичної партії.

Новий конкурс на зразок орденського знака

Через відсутність документів не вдалось поки з'ясувати, на якому саме підприємстві вітчизняні майстри здійснювали спроби перевершити закордонних ювелірів. Але те, що знак ордена зразка 1925 року так і не був виготовлений до 1931 року, не викликає сумнівів.

Пункт 2 статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР у редакції від 5 серпня 1931 року проголошував: "Орден "Трудовий Червоний Прапор УСРР" є знак, що форму його затверджує Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету". Опис знака ордена в тексті статуту був відсутній.

Аби довести до кінця справу із затвердженням нового зразка орденського знака і його виготовлення, Секретаріат ВУЦВК у грудні 1930 року запропонував Наркоматові освіти УСРР провести з 1 лютого по 1 квітня 1931 року Всеукраїнський конкурс на "проект художнього витворення ордена Трудового Червоного Прапора УСРР". Умови конкурсу, розроблені Секретаріатом ВУЦВК, визначали розміри знака (величиною з 5-копійкову монету зразка 1923 року), необхідні написи ("Пролетарі всіх країн, єднайтеся!") та матеріали (срібло, емаль). Для переможців установлювалися розміри грошової винагороди: до I премії — 1500 крб, до II — 1000 крб і III — 750 крб²³.

Проте конкурс проходив украй мляво. Ті нечисленні проекти, що все ж таки надійшли, були далекі від досконалості. Не розуміючи глибинних причин пасивності митців України щодо "нагородотворчих справ", партійно-державне керівництво республіки вперто тягло "конкурсну лямку". Термін подання проектів було продовжено до лютого 1932 року.

Але лише 16 березня 1932 року Секретаріат ВУЦВК затвердив склад журі, до якого увійшли Г. І. Петровський (голова), Василенко (від ВУЦВК, заступник), Карпенко (від ЦК КП(б)У), Воровін (від ЦК ЛКСМУ), Лазарінок (від ВУРПС), художники Раєвський, Толка-

чов, Комашко, Мюлер, Пора-Кошиць, представники низки підприємств Харкова. Ставлячи під сумнів творчі можливості митців України, Секретаріат ВУЦВК 26 березня 1932 року звернувся до Ленінградського обласного товариства художників “Ізо” з пропозицією виконати зразки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 6 квітня 1932 року вісім ленінградських проектів надійшли, а вже 9 квітня їх розглянула конкурсна комісія. Обговорення не забрало багато часу, всі проекти були визнані недосконалими. Значно довше тривали дебати щодо подальшої долі нового проекту орденського знака. Висловлювались різні думки — провести другий конкурс, надати цій справі більшої політичної ваги, поставити на конкурсі крапку, створити спеціальну групу з художників та ювелірів, дати замовлення 5—6 майстрам. Зупинились на останній пропозиції.

З такою постановкою питання не погодилась група харківських художників, які 17 квітня 1932 року виклали свої міркування щодо організації конкурсу в листі до Секретаріату ВУЦВК. “Дивною є пропозиція, — писали художники, — про спеціальне притягнення “відомих майстрів” до справи тоді, коли невідомо ще, — хто ж саме із художників тепер бере участь у конкурсі. До того ж вважаємо, що ставити справу так — значить ставити під удар принцип масовості конкурсу та стимулювання широкої участі (? — Авт.) художньо-пролетарських сил”²⁴.

Секретаріат ВУЦВК, розглянувши лист художників, зважився провести відкритий конкурс із 20 квітня 1932 року, але він навіть не розпочався. Україну охопив голодоморний жах, тож стало не до творення нових зразків орденів.

Реєстр орденосців

Однією з головних загадок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР досі залишається визначення кількості нагороджених ним осіб та колективів. За офіційними даними, що наводяться в Українській Радянській Енциклопедії (К., 1984, т. XI, кн. 1, с. 275), орденом Трудового Червоного Прапора УСРР було нагороджено “більше 300 чол., а також ряд колективів”. Ці приблизні дані, як удалося з’ясувати, базуються на довідкових матеріалах, підготовлених архівними установами України наприкінці 40-х та в 60-х роках для Президії Верховної Ради УРСР. З того часу ситуація з визначенням кількості нагороджених не тільки не прояснилась, а навпаки, при поглибленому вивченні архівних джерел стає ще більш заплутаною.

Здавалося, достатньо зіставити номери орденських знаків, орденських книжок та посвідчень, знайти “останнього нагородженого” — і все стане на свої місця. Однак тут на дослідників чають несподіванки і “глухі кути”.

Ознайомлення з архівними документами переконує, що справа обліку нагороджених орденом велась у той час украй недбало. Пошук ускладнюють і такі ситуації, коли орденські знаки роками не могли “знайти” своїх власників, мандруючи з однієї установи в іншу. Так, п’ять років тягнулася справа вручення ордену робітникові Бердичівської державної грабарні Д. Остапенкові. Врешті-решт у 1927 р. йому було вручено знак ордена за № 10, який абсолютно випадково виявився “зайвим” у Київському губвиконкомі. Такі випадки уможливилися через те, що чітка система фіксації виданих знаків ордена разом з необхідними документами щодо ордена Трудового Червоного Прапора УСРР так і не склалась. Лише до 1928 року відноситься перша архівна згадка про існування у Секретаріаті ВУЦВК спеціальної книги реєстру нагороджених. Розшукати її, на превеликий жаль, поки не вдалося.

Довгий час нагородженим видавалось тільки тимчасове посвідчення про нагородження орденом. Номери цих посвідчень, за рідкими винятками, збігаються з номерами орденських знаків. Значні розходження мають у офіційних даних щодо кількості нагороджених і номерів виданих знаків. Так, за даними Секретаріату ВУЦВК, з 1921 по 1929 рік було нагороджено 269 осіб²⁵. Проте з документів відомо, що у травні 1928 року знак ордена за № 876 (!) був вручений С. Е. Бурштині — начальниці санітарного управління Українського військового округу. Звідси можна припустити, що дотриманню черговості у видачі номерних орденських знаків не надавалось принципової ваги, а для вручення брався перший-ліпший знак, що потрапляв під руку.

Введені в 1921 році “тимчасові” посвідчення про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора пережили деяких власників орденів, які так і не дочекались багаторічних обіцянок замінити посвідчення на постійні орденські книжки. Лише 1931 року в Україні були надруковані перші орденські книжки, які в 1936 році замінені на книжки нового зразка, що виготовлялися на московській фабриці “Гознак”. Однак і вони не дають змоги встановити точну кількість нагороджених, адже відомості про видачу орденських книжок відсутні, крім того, їх не видавали померлим і репресованим орденоносцям.

Можливо, грамота до ордена, про яку згадується в орденському статуті 1925 року, допоможе щось прояснити? Бланки грамот у кількості 3000 примірників були виготовлені в Харкові на початку 1926 року. Вони видавались не тільки нагородженим орденом, а й іншим особам за заслуги в соціалістичному будівництві і з часом перетворились на самостійний вид відзначення як Грамота ВУЦВК. Після припинення нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1933 році ці грамоти стали єдиною нагородою України, створивши новий нагородний прецедент, який у 60-х роках трансформувався в інститут Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Єдиний шлях для визначення кількості нагороджених — це складання детального реєстру орденоносців. Такі спроби, як зазначалось вище, робилися наприкінці 40-х та в 60-х роках. Зіставляючи дані Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, можна зробити висновок, що документально підтверджено нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1921—1933 роках 307 осіб та 29 колективів, у тому числі 15 військових формувань. Однак і ці дані, на наш погляд, є далеко не остаточними. Дати вичерпну відповідь на питання щодо кількості нагороджених орденом можна буде на основі поглибленого пошуку та вивчення значного масиву архівних документальних джерел. Ця загадка ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ще чекає на свого відкривача.

Хто припинив нагородження орденом?

У руслі загальної тенденції до обмеження повноважень республіканських органів влади і дедалі більшої концентрації важелів влади в руках союзного центру останній на початку 30-х років здійснив рішучий наступ на позиції “нагородного суверенітету” республік. Центр сприймав ситуацію, коли поряд із загальносоюзними орденами існували й республіканські, як таку, що не сприяла зміцненню й утвердженню єдиноначальності та однаковості в нагородній системі СРСР. Тому 23 квітня 1933 року Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову “Про ордени Союзу РСР і союзних республік та про нагрудні значки”. Цією постановою з дня її опублікування* припинялося нагородження республіканськими орденами і залишалися чинними лише ордени, що були встановлені ЦВК СРСР, а саме: ордени Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Нагородження орденами, як зазначалось у постанові, могло проводитися тільки за постановами ЦВК Союзу РСР та його Президії, а центральним виконавчим комітетам союзних республік надавалося право лише подавати до Президії ЦВК СРСР пропозиції щодо нагородження союзними орденами.

Стосовно вже виданих республіканських орденів постанова передбачала, що вони зберігають, зважаючи на їхнє велике значення, свою силу в межах затверджених до них положень. Це залишене за республіками право закріплювало й “Загальне положення про ордени Союзу РСР”, затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР 7 травня 1936 року.

*Постанова була опублікована 24 квітня 1933 року в “Известиях” ЦВК СРСР та Всесоюзного ЦВК.

Керуючись останнім документом, 13 травня ВУЦВК і РНК УСРР внесли доповнення до положення про орден Трудового Червоного Прапора УСРР. Згідно з ними виплати по грошових купонах до ордена Трудового Червоного Прапора УСРР прирівнювались до загальносоюзного ордена Трудового Червоного Прапора (виплати зменшувалися з 20 крб на місяць до 15 крб), скасовувалися пільги і переваги при вступі до вищих навчальних закладів, сплаті прибуткового та сільськогосподарського податків, при прийомі на роботу²⁶. Новою постановою ЦВК і РНК УРСР від 28 червня 1938 року скасовувалися пільги нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР при отриманні позачергово житлової площі в разі їх виселення адміністративним порядком із займаних житлових приміщень²⁷. Остаточо ж пільги для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР були ліквідовані указом Президії Верховної Ради Української РСР від 2 березня 1948 року у зв'язку з прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 року про пільги і переваги, що надаються нагородженим орденами і медалями СРСР²⁸.

Слід зауважити, що згадані постанови ВУЦВК, а згодом Президії Верховної Ради УРСР щодо ордена Трудового Червоного Прапора УСРР стосувалися лише певних сторін функціонування ордена, зокрема пільг для нагороджених та відповідальності за незаконне носіння ордена*. Але ці нормативні акти не відміняли самої нагороди. Вносячи ті чи інші зміни до попередніх документів щодо ордена, законодавча влада радянської України тим самим завжди — навіть у 60-х роках — визнавала факт існування ордена де-юре.

Замість епілогу. Знак ордена № 3031**

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР набула несподіваного продовження в рік святкування 40-х роковин Жовтневої революції.

В ході підготовки до свята раптом з'ясувалось, що на прапорі, з яким колектив київського заводу "Арсенал" імені В. І. Леніна традиційно виходив 7 листопада на демонстрацію,... відсутній знак ордена Трудового Червоного Прапора. Він зник, найімо-

*Так, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 29 березня 1961 року скасував ст. 22 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 5 серпня 1931 року "Про орден "Трудовий Червоний Прапор УСРР", якою за незаконне носіння знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР винні підлягали примусовій роботі строком до трьох місяців або сплаті штрафу до 200 крб (див.: Відомості Верховної Ради Української РСР. 1961. № 5. Ст. 191).

**При написанні цього параграфа використано оригінальні документи архіву Відділу нагород Адміністрації Президента України.

вірніше, під час евакуації заводу до Воткінська на початку Великої Вітчизняної війни. Щоб якось пом'якшити негативні наслідки "кримінально-політичної недбалості", дирекція "Арсеналу" звернулася у березні 1957 року до Президії Верховної Ради СРСР з проханням дозволити носити на своєму прапорі дублікат ордена і називатися заводом імені Ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.

У проханні було відмовлено. У листі з відділу нагород Верховної Ради СРСР зазначалось, що право виготовлення орденів належить Державному монетному двору (забули, хто саме і коли встановлював орден Трудового Червоного Прапора УСРР), а також пропонувалося зробити зображення ордена... для заводського музею. Законне бажання нащадків борців за встановлення влади Рад в Україні не турбувало чиновників з центру.

Однак Президія Верховної Ради УСРР, згадавши, хто все ж таки причетний до заснування ордена і якій республіці він належав, знайшла вихід зі скрутного становища. В нагоді стали, хоч як це дивно,... нормативні акти СРСР. Постанови ЦВК СРСР від 23 квітня 1933 року та ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 року припиняли нагородження республіканськими орденами, але не ліквідували їх зовсім! Таким чином, орден Трудового Червоного Прапора УСРР продовжував існувати в межах свого статуту. А тому в разі втрати знака ордена формально зберігалася можливість видачі дубліката, і право це належало не Президії Верховної Ради СРСР, а законному правонаступникові Президії ВУЦВК, тобто Президії Верховної Ради Української РСР. На підставі постанови Президії Верховної Ради УСРР від 22 липня 1957 року дублікат знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, уже за номером 3031, повернувся на прапор заводу "Арсенал". Це був останній документ вищого органу влади України щодо вручення першого і єдиного ордена радянської України.

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР на сьогоднішній день є одним з раритетів не тільки української, а й світової фалеристичної спадщини. Про його існування знає лише обмежене коло фахівців, і колекціонери високого гатунку — як вітчизняні, так і зарубіжні — вважають за честь мати його у власній колекції. Проте він жодного разу не виставлявся на міжнародних фалеристичних аукціонах.

Єдиний орден радянської України впродовж тривалого часу залишався в тіні гіллястого дерева нагород Радянського Союзу. Державна нагородна політика СРСР не допускала або всіляко обмежувала існування державних нагород радянських республік, вбачаючи в цьому вияв непокірності центру або принаймні "вияви зайвої незалежності" чи суверенізації безправних членів СРСР. Офіційна пропаганда зробила все можливе, аби доля ордена Трудового Червоного Прапора УСРР так і залишилась "terra incognita" для нащадків. "Білі плями", що зберігаються в історії

цього ордена і сьогодні, є яскравим прикладом того, як на догоду ідеологічним забобонам у жертву була принесена одна з найцікавіших сторінок історичної спадщини цілого народу.

¹ Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків, 1921. С. 11.

² ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 9.

³ Вісті ВУЦВК. 1921. 5 трав.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 20.

⁵ Історія Києва. К., 1985. Т. 3, кн. 2. С. 134—135.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

⁷ Там само. Арк. 15.

⁸ Там само. Спр. 1897, арк. 63.

⁹ Там само. Арк. 61—62.

¹⁰ Там само. Спр. 3338, арк. 2.

¹¹ *Зайцев Б. Н.* Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968. С. 379.

¹² ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 3333, арк. 195.

¹³ Там само. Арк. 14.

¹⁴ Там само. Арк. 30, 60.

¹⁵ Зображення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1925 року наведено також у публікації: *Бузало В.* Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // П'ята наук. геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. Львів, 1995. С. 10.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 3, спр. 785, арк. 143.

¹⁷ Там само. Арк. 146.

¹⁸ Там само. Арк. 147.

¹⁹ Там само. Арк. 155.

²⁰ Там само. Оп. 2, спр. 3334, арк. 336.

²¹ Там само. Спр. 3333, арк. 226—227, 352.

²² Там само. Спр. 3332, арк. 121.

²³ Там само. Оп. 7, спр. 140, арк. 3—4.

²⁴ Там само. Арк. 16.

²⁵ Там само. Оп. 4, спр. 1254, арк. 9.

²⁶ Збірник законів Української Соціалістичної Радянської Республіки. Харків, 1936. № 2. Ст. 129.

²⁷ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української РСР. К., 1938. № 41. Ст. 159.

²⁸ Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР. 1948. № 3. С. 7.

**Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду
Рад робітничих, селянських
і червоноармійських депутатів
про Червоний орден Трудового Прапора**

м. Харків

2 березня 1921 р.*

Переходя к мирному строительству, требующему от широких масс трудящихся проявления величайшего напряжения сил, самоотверженности и инициативы, 5-й съезд Советов УССР считает нужным отметить заслуги на фронте борьбы с хозяйственной разрухой как отдельных работников, так и отдельных групп, для чего устанавливает орден Трудового Знамени и поручает ВУЦИК выработать положение о награждении орденом Трудового Знамени, а также установить форму ордена.

Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків, 1921. С. 11.

**Постанова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
про порядок нагородження
орденом Трудового
Червоного Прапора УСРР**

5 травня 1921 р.

1. Президією ВУЦВК утворюється окрема Комісія з членів Президії ВУЦВК і Південбюро ВЦРПС з п'яти осіб для розгляду питань про нагороду колективів і окремих осіб орденом Трудового Червоного Прапора.

2. Прохання про нагороду зазначеним орденом порушують колегії наркомів, а також президія Південбюро ВЦРПС і надають обґрунтовані постанови колегій і відомості про діяльність і трудові подвиги осіб і колективів, які підлягають нагороді.

3. В засіданнях окремої Комісії беруть участь з дорадчим голосом представники наркомів.

4. Постанови окремої комісії про відновлення в нагороді орденом остаточні і не підлягають оскарженню: постанови про нагороду затверджуються Президією ВУЦВК.

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету

Г. Петровський

Секретар ВУЦВК

В. Єрмощенко

Вісті ВУЦВК. 1921. 5 травня.

* Датується за стенограмою V Всеукраїнського з'їзду Рад.

**Постанова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
й Ради Народних Комісарів УСРР
про затвердження статуту
ордена Трудового Червоного Прапора УСРР**

м. Харків

4 листопада 1925 р.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили затвердити нижчеподаний статут ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР:

**Статут
ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР**

А. Засади.

1. Щоб відзначити особливі заслуги перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою поодиноких громадян і колективів працівників, що виявили особливу самовідданість, ініціативу, працьовитість і організаторські здібності так у царині промисловости, фінансів, транспорту, сільського господарства, як і в царині науковій, адміністративній, громадській, освітній, судовій і взагалі на трудовому фронті, — утворюється орден Трудовий Червоний Прапор УСРР.

2. Знак ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР являє з себе п'ятикутню зірку, на яку покладено трибки, а серед цієї шестерні малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні золоте сонце. Верх ордена займає Червоний Прапор з написом: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся", а внизу серп та молот, поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопа з колоссями. На ордені напис — "За працю".

3. Виготовляються знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР за рахунок особливого фонду, видаваного щорічно порядком бюджетових асигнувань у розпорядження Комісії для винагороди орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР при ВУЦВК.

Кожний знак ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР має окремий номер.

Знаки ордена даються беззаплатно.

Увага. Виготовляють знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР тільки ті підприємства й особи, що їм це право надано постановою Комісії для нагородження орденом "Трудовий Червоний Прапор УСРР" при ВУЦВК.

4. Знак ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР можна присуджати не тільки громадянам і колективам усіх радянських республік, але, так само, громадянам і колективам чужоземних держав.

5. Разом із знаком ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР нагородженій їм особі або колективу вручається особлива грамота, що її підписав Голова і секретар ВУЦВК, з нижчеподаним текстом:

"Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет на відзначення особливих заслуг (громадянина або колектива) перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою, що виявилися в місці, при обставинах, вручає (такому-то) знак ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР, символ величчя й перемоги праці".

У заголовковій грамоті належить зазначити, до якого номеру знака ордена грамоту видано.

6. Колективи, нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, мають право прикріпляти його або вміщати його зображення на своєму прапорі.

Знак ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР носить громадянин, що його одержав, на лівому боці грудей.

Додавати до знака будь-які прикраси, відступаючи зазначеного в п. 2-му Статуту його опису, не дозволяється.

У день смерті вождя працівників В. І. Леніна — знак ордена покривається крепом.

Б. Порядок представлення до нагородження орденом і затвердження представлення.

7. Право подавати до нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР мають усі установи й організації так центральні, як і місцеві.

Прохання місцевих установ і організацій про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, проходячи через вищі інстанції до округових включно, надсилаються останніми на затвердження Президії ВУЦВК через окрвиконком.

Увага. Особисті прохання про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР не розглядаються.

8. Справи про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР розглядає Комісія для нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР при ВУЦВК. Комісія наперед до кожного подання вимагає висновку Всеукраїнської ради професійних спілок, а також заінтересованих організацій і відомств.

Постанова Комісії про нагородження орденом подається на затвердження Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

9. Громадян і колективи, що вчинили нові заслуги на користь Республіці, можна нагороджувати орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР удруге й утретє й т. д.

У грамоті, додаваній до нового нагородження, на відповідному місці зазначається, що нагороджується вдруге або втретє й т. д.

Подання до нагородження робиться загальним порядком.

10. Про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР публікується у "Вістях ВУЦВК" і оголошується в наказі по установі й організації, де нагороджені служать або є членами.

В. Права й переваги, зв'язані з одержанням ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР.

11. Особи, що їх нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, мають право:

а) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими кандидатами ставати на службу в державні й громадські установи і підприємства;

б) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими кандидатами вступати до вищих шкіл;

в) одержувати індивідуальні пенсії в разі втрати працездатності;

г) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими суперниками брати в оренду здаване у найми державне майно для трудового або особистого користування;

д) пільгово користуватися комунальними послугами, зокрема, беззаплатно їздити трамваями;

е) переважно, за інших однакових умов, користуватися всіма пільгами, належними працівникам.

Увага. Правами й перевагами, викладеними в літ. "а" і "б" цього §, користується також родина нагородженого орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, у разі його смерті.

12. Колективи, нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, мають переважне, за інших однакових умов, право користуватися всіма пільгами, наданими колективам тих самих категорій, а також брати в оренду здаване в найми державне майно для трудового користування.

Г. Позбавлення ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР і втєря його.

13. Позбавляти ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР осіб, їм нагороджених, можна тільки на підставі особливої постанови Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Увага. Позбавлення ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР судовим порядком провадиться згідно з правилами Кримінального й Кримінально-процесуального кодексу УСРР, але з обов'язковим поданням постанови суду про позбавлення ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР на затвердження Президії ВУЦВК.

14. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР є особиста нагорода і передавати його іншій особі або колективу — не можна.

Знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР не можна продавати, заставляти, дарувати й взагалі не можна передавати іншим особам.

У разі смерті особи, нагородженої орденом, знак ордена може лишатися в родині небіжчика, але його не має права носити хоч би хто.

У разі ліквідації колективу, нагородженого орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, знак ордена належить повернути Комісії нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР при ВУЦВК, яка включає його до загальнонагородного фонду або ж передає до Істпарту чи до інших музеїв.

15. У разі втєрі або ушкодження знака ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР нового знака ордена дає Комісія для нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР при ВУЦВК за кошти того, хто згубив, або ж беззаплатно, з розсуду Комісії.

16. Особи, яким доведено носіння непривласненого* їм знака ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР, підпадають під відповідальність згідно з арт. 222 1 Кримінального кодексу УСРР.

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету

Г. Петровський

Голова Ради Народних
Комісарів УСРР

В. Чубар

Секретар Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету

О. Буценко

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1925. № 87. Ст. 492.

*Так у тексті.

**Постанова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
і Ради Народних Комісарів УСРР
про зміну постанови
“Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР”
від 4 листопада 1925 р.**

м. Харків

4 квітня 1927 р.

На зміну постанови своєї з 4 листопада 1925 р. “Про орден “Трудовий Червоний Прапор УСРР” (З.У. УСРР 1925 р., № 87, арт. 492), Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

Арт. 3 і увагу до нього, арт. арт. 8, 14 та 15 зазначеної постанови зредагувати так:

“3. Виготовляються знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР за рахунок особливого фонду, видаваного щорічно порядком бюджетових асигнувань під заряд Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Кожний знак ордена Трудовий Червоний Прапор має окремий номер.

Знаки ордена дається беззаплатно.

Увага. Виготовляють знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР тільки ті підприємства й особи, що їм це право надано постановою Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.”

“8. Справи про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР розглядає Секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, що наперед до кожного подання вимагає висновку Всеукраїнської ради професійних спілок, а також заінтересованих організацій і відомств.

Постанови Секретаріату ВУЦВК про нагородження орденом подаються на затвердження Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.”

“14. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР є особиста нагорода, і передавати його іншій особі або колективу — не можна.

Знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР не можна продавати, заставляти, дарувати і взагалі не можна передавати іншим особам.

У разі смерті особи, нагородженої орденом, знак ордена може лишатися в родині небіжчика, але його ніхто не має права носити.

У разі ліквідації колективу, нагородженого орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, знак ордена належить повернути Секретаріатові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, який включає його до загальнонагородного фонду, або ж передає до Істпарту чи до інших музеїв.”

“15. У разі згуби або ушкодження знака ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР нового знака ордена дає Секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за кошти того, хто згубив, або ж беззаплатно, з розсуду Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.”

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету

Г. Петровський

Заст[упник] Голови Ради Народних
Комісарів УСРР

О. Сербиченко

Секретар Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету

С. Власенко

**Постанова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
і Ради Народних Комісарів УСРР
про зміну арт. 11 постанови
“Про орден “Трудовий Червоний Прапор УСРР”
від 4 листопада 1925 р.**

м. Харків

17 квітня 1929 р.

Щоб надати максимальних пільг особам, нагородженим орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Арт. 11 Постанови ВУЦВК і РНК УСРР з 4 листопада 1925 року “Про орден “Трудовий Червоний Прапор УСРР” (Зб. Уз. УСРР 1925 р., № 87, арт. 492) ухвалити в такій редакції:

“11. Особи, що їх нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, мають право:

1) переважно перед усіма іншими кандидатами ставати на службу в державні і громадські установи та підприємства;

Увага. Правила цього пункту не поширюються на передбачені у спеціальних законах випадки заміщення посад особами, увільненими в запас, безреченцеву відпустку або увільненими зовсім від служби з робітничо-селянської Червоної Армії і Флоту.

2) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими кандидатами вступати до вищих шкіл;

3) користуватися пенсійним забезпеченням через органи соціального страхування порядком, встановленим у спеціальному законі;

Увага. Пенсію, що її одержують особи, нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, за тих випадків, коли ці особи є на службі або на роботі, не береться на увагу під час вирахування з них розміру комірного.

4) переважно за інших однакових умов, перед усіма іншими претендентами одержувати в оренду здаване в найми державне майно для трудового або особистого користування;

5) користуватися, у разі виселення їх адміністративним порядком із замешкуваних житлових приміщень, пільгою, передбаченою в арт. 13 постанови ВУЦВК і РНК УСРР з 31 серпня 1927 року “Про адміністративне виселення громадян із житлових приміщень” (Зб. Уз. УСРР 1927 р., № 43, арт. 196);

6) користуватися медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими;

7) пільгово користуватися комунальними послугами, зокрема, безплатно їздити комунальними залізницями;

8) бути увільнюваними від уплати прописної оплати і оплати з осіб, що живуть у гостиницях;

9) користуватися особливими пільгами з державного прибуткового податку та сільськогосподарського податку на підставі спеціального закону;

10) переважне право на прийом до будинків інвалідів;

11) переважно, за інших однакових умов, користуватися всіма пільгами, що належать трудящим.

Увага. В разі смерті нагородженого орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, а так само в разі його безвісності, визнаної встановленим у законі порядком, права і пільги, зазначені у п. п. 1, 2, 3, 5, 6 і 10 цього артикула, мають члени його родини, що є на його утриманні і перелічені у відповідних законах про забезпечення пенсією членів родин померлих або безвісних застрахованих та інвалідів праці.”

2. Передбачені цією постановою права та переваги поширюються так само і на осіб, нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР перед виданням цієї постанови.

Т[имчасово] в[иконуючий] об[ов'язки] Голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету	М. Василенко
Заст[упник] Голови Ради Народних Комісарів УСРР	О. Сербиченко
Заст[упник] секретаря Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету	К. Горлинський

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1929. № 12. Ст. 90.

Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР

м. Харків

5 серпня 1931 р.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР нагороджує Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет або його Президія поодиноких громадян, колективи трудящих, державні й громадські установи, підприємства й організації за особливі заслуги перед республікою на трудовому фронті.

2. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР має свого статуту, що його затверджує Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. У цьому статуті визначаються заслуги, за які нагороджується орденом, кого ним нагороджують, порядок носіння й позбавлення ордена.

3. Одночасно з орденом нагородженим видається особливу грамоту.

4. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР має один ступінь; за нові особливі заслуги перед Республікою можна знову нагороджувати тим самим орденом.

5. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР нагороджені носять на грудях з лівого боку.

6. Нагородженим орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР виплачується коштом державного бюджету щомісяця 20 карбованців, незалежно від розміру заробітної плати або пенсії, які одержує нагороджений. Ці гроші виплачують у місці осідку нагороджених порядком, що його встановлює Народний комісаріат фінансів УСРР.

7. Особи, що їх нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, мають право переважно, за інших однакових умов, перед всіма іншими кандидатами вступати до вищих шкіл.

Дітей нагороджених зазначеним орденом приймають у всі школи нарівні з дітьми робітників.

8. Нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР мають особисто право безплатно їздити трамваєм та автобусом у всіх містах УСРР.

9. Нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, вступаючи до колгоспів, мають пільги, встановлені для бідняцьких господарств.
10. Нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР платять за замешкану ними житлову площу в будинках, де комірне береться за ставками місцевих рад, із знижкою від 10 до 15 відсотків. Розміри знижки залежно від прибутків нагороджених встановлюють місцеві ради. Зайвину житлової площі й додаткову житлову площу нагороджені сплачують в одинарному розмірі.
11. Особи, що їх нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, користуються, у разі виселення їх адміністративним порядком із замешкуваних житлових приміщень, пільгою, передбаченою в арт. 13 постанови ВУЦВК і РНК УСРР з 31 серпня 1927 року "Про адміністративне виселення громадян із житлових приміщень" (Зб. Уз. УСРР 1927 р., № 43, арт. 196).
12. Особи, що їх нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, користуються медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими.
13. Нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР мають особливі пільги від прибуткового й сільськогосподарського податків на підставі спеціального закону, вони не платять єдиної державної плати за запис документа про особовість та гостиничної плати, а так само вони мають інші пільги, встановлені для трудящих, переважно перед другими за інших однакових умов.
14. Нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР посилають на роботу в першу чергу перед іншими категоріями осіб, що шукають роботи.
15. Пільги, перелічені в арт. арт. 7, 9, 10 і 14 цієї постанови, поширюються у разі смерті нагороджених на їхні родини: дружину, неповнолітніх дітей та непрацевдатних утриманців.
- Розмір пенсійного забезпечення родинам померлих нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР визначається, виходячи із загальної суми утримання, пенсії й додаткових (арт. 6) грошових видач, що їх одержував нагороджений перед смертю.
16. Нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР повинні бути прикладом для інших громадян і колективів у виконанні як усіх загальних обов'язків, покладених на них законами, як і спеціальних обов'язків, покладених на нагороджених за їхньою роботою за статутом ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР.
17. Нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР позбавляється цього ордена тільки за спеціальною про це постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету або його Президії: на підставі судових вироків, за ганебні вчинки даного громадянина або даного колективу чи за систематичне невиконання обов'язків, покладених на них статутом ордена.
18. За носіння ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР громадянами, що не мають на те права, встановлюється кримінальна відповідальність.
19. Передбачені у цій постанові права й переваги поширюються так само на осіб, нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР до видання цієї постанови.
20. Цю постанову видано на підставі арт. 2 постанови ЦВК і РНК Союзу РСР з 30 квітня 1930 р. "Загальна устава про ордени Союзу РСР" (Зб. Зак. СРСР 1930 р., № 26, арт. 287).
21. Пункт "к" арт. 19 "Положення про Всеукраїнський Центральный Виконавчий Комітет" з 12 жовтня 1924 р. (Зб. Уз. УСРР 1924 р., № 45, арт. 276) ухвалити в такій редакції:
- "Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету відає: к) нагородою орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР."

22. Арт. 205¹ Кримінального кодексу УСРР (Зб. Зак. УСРР 1930 р., № 19, арт. 185) ухвалити в такій редакції:

“Арт. 205¹. За те, що особи, які не мають на це права, носять орден Союзу РСР, або орден Трудовий Червоний Прапор УСРР, або орден іншої союзної республіки, або почесну революційну зброю з знаком на ній орден Червоний Прапор;

примусову роботу на реченець до трьох місяців або штраф до трьохсот карбованців”.

23. У п. 16 арт. 72 Адміністративного кодексу УСРР (Зб. Зак. УСРР 1929 р., № 23, арт. 189) виключити слова:

“носять ордени Трудового Прапора або Червоного Прапора”, а так само увагу до цього пункту.

24. Постанову ВУЦВК і РНК УСРР з 4 листопада 1925 р. “Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР” (З. У. УСРР 1925 р., № 87, арт. 492), постанову ВУЦВК і РНК УСРР з 4 квітня 1927 р. “Про зміну постанови “Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР” (З. У. УСРР 1927 р., № 11, арт. 66) та постанову ВУЦВК і РНК УСРР з 17 квітня 1929 р. “Про зміну арт. 11 постанови “Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР” (Зб. Зак. УСРР 1929 р., № 12, арт. 90) скасувати.

Вик[онуючий] об[ов'язки]

Голови ВУЦВК

М. Василенко

Заст[упник] Голови

РНК УСРР

В. Порайко

За секретаря ВУЦВК

В. Поляков

Статут орден Трудового Червоного Прапора УСРР

Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету відповідно до арт. 2 постанови ВУЦВК і РНК “Про орден “Трудовий Червоний Прапор УСРР” постановила затвердити нижченаведений статут цього ордену.

1. Орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР нагороджується поодиноких громадян, колективи, державні і громадські установи, підприємства і організації за особливі заслуги в соціалістичному будівництві:

1) за діяльність, що наслідком її були видатні досягнення в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в товарообороті і в заготівельних операціях державних та кооперативних установ, підприємств і організацій;

2) за особливі успіхи в справі колгоспного, радгоспного і кооперативного будівництва;

3) за видатну досвідно-показову господарську роботу;

4) за внесення технічних поліпшень, що мають державне значення, у промислові і сільськогосподарське виробництво, у справі транспорту та за видатні винаходи в цих галузях;

5) за видатне проведення спеціальних, особливої державної ваги, завдань у галузі промисловості, сільського господарства, товарообороту, транспорту та кооперації;

6) за видатну науково-дослідну роботу в царині соціалістичного будівництва;

7) за видатні заслуги в царині адміністративної, громадської, освітньої, судової роботи і взагалі на трудовому фронті.

2. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР є знак, що форму його затверджує Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

3. Нагороджують орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР на подання урядництв, центральних наукових і мистецьких установ та центральних органів громадських організацій.

4. Для вручення нагородженому ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР його надсилають до того урядництва, установи або організації, яка подавала прохання про нагородження.

5. Разом з орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР нагородженому вручається особливу грамоту, підписану від Голови і секретаря Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету такого змісту: "Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, щоб відзначити виключні заслуги (ось такого громадянина або ось такої установи, колективу тощо) перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою, які виявилися (в ось таких роботах і досягненнях в ось якій галузі), постановив нагородити його орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР.

У грамоті зазначається номер ордена, до якого ця грамота належить.

6. Колективи, нагороджені Трудовим Червоним Прапором УСРР, прикріплюють його на своєму прапорі.

7. Громадяни, нагороджені орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, повинні носити його на засіданнях з'їздів рад, на сесіях Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, на офіційних нарадах, революційних святах і урочистих засіданнях.

8. На той час, коли громадянин, нагороджений орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, перебуває під арештом або під вартою, носити цей орден забороняється аж до скінчення арешту або перебування під вартою.

9. У день смерті проводиря трудящих В. І. Леніна орден Трудовий Червоний Прапор УСРР треба закривати крепом.

10. Ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР позбавляється за випадків і порядком, передбаченим в арт. 17 постанови про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР, по одержанні висновку від урядництва, установи або організації, що на їхнє прохання даного громадянина або колектив було нагороджено орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР.

11. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР є особиста нагорода й передавати його іншій особі або колективу не можна.

Знаки ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР не можна продавати, заставляти, дарувати й взагалі не можна передавати іншим особам.

Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР у разі смерті або безвісності особи, ним нагородженої, може лишатися в родині небіжчика, але його ніхто не має права носити.

12. Орден Трудовий Червоний Прапор УСРР, яким нагороджено колектив, у разі ліквідації його вертається через секретаря ВУЦВК до відповідного фонду або музею.

13. Нагороджений орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР повинен:

1) допомагати соціалістичному будівництву, беручи активну участь у соціалістичному змаганні, в ударних цехах, бригадах тощо;

2) провадити активну громадську роботу в радянських громадських організаціях, зв'язаних з основною діяльністю нагородженого;

3) брати активну участь у спеціальних кампаніях, зв'язаних з основною діяльністю нагородженого.

14. Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету або його Президії про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР або про позбавлення цього ордена оголошують у "Вістях ВУЦВК" та в наказі по установі або організації, де працює нагороджений.

Нарис 4

ПОШУКИ ШЛЯХІВ
НАГОРОДОТВОРЕННЯ
В ЕКЗИЛІ ТА ЗА ЧАСІВ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ

Червона армія 10 листопада 1920 року розпочала рішучий наступ на армію УНР. Одинадцять днів точилася запекла боротьба. Та сили були занадто нерівні. 21 листопада 1920 року війська УНР змушені були відступити за межі України і, перетнувши прикордонну річку Збруч, перейти на територію Польщі.

Численні обози з цивільними та пораненими вояками, знекровлені рештки полків, що залишали рідну землю, прикривали козаки Лубенського полку сотника Гонти, кінно-гірський дивізіон генерал-хорунжого О. Алмазіва та бронепотяг “Кармелюк”. Коли переправа скінчилася, козаки вброд перейшли Збруч, а екіпаж бронепотяга, розстрілявши всі набої, підірвав “Кармелюка”, аби він не потрапив до рук ворога.

Так завершилися визвольні змагання УНР за власну незалежну неарадянську державність. Залишивши терени Батьківщини, українська імміграція, за словами С. Петлюри, “не могла притулку собі знайти в одній якійсь країні, а ... мало не по всьому світу розселилася”¹. Зі 100 тисяч іммігрантів значна кількість осіла в Польщі, Румунії, Болгарії, Сербії, Чехо-Словаччині, а решта подалася до Бельгії, Франції, Німеччини, навіть до Канади, Аргентини, Бразилії та США.

В історії української державності, в історії УНР почався новий, чи не найтяжчий багаторічний період, коли існувала “державна ідея, але без державної території”. Впродовж багатьох років уряд УНР, який офіційно називав себе “урядом УНР у екзилі”, міняв місце осідку, шукаючи притулку в Польщі, Франції, Чехії, Німеччині, США, і врешті опинився у місті Торонто (Канада).

Спочатку центром діяльності уряду УНР у екзилі було невелике польське місто Тарнув. По таборах інтернованих розмістились і державні установи. З ліквідацією в 1923 році таборів уряд змушений був переїхати до Парижа. Внутрішня криза, розпач поразки, взаємні звинувачення й безперервні сварки між окремими групами керівництва УНР, а на завершення вбивство 25 травня 1926 року на паризькій вулиці Росін Голови Директорії С. Петлюри, здавалось, могли поставити крапку в історії існування уряду УНР на чужині.

Однак ідея державності й незалежності України не згасла. Після смерті С. Петлюри його права та обов'язки перебрав тодішній голова уряду УНР А. Левицький і як глава держави став першим неофіційним президентом УНР у екзилі. В роки Другої світової війни уряд УНР, опинившись у Варшаві, не мав змоги діяти легально. «Коли закінчилась війна і вся українська імміграція, що пережила її, опинилась на згарищах Європи, прийшла до усвідомлення, що для того, щоб вижити духовно і національно, не розпорошившись безслідно серед населення чужих країн, необхідно об'єднатися навкруг ідеї визволення української нації»² від радянського тоталітаризму. Навколо цієї ідеї розпочалася консолідація політичних партій та організацій, яка в липні 1948 року привела до створення законодавчого органу УНР — Української Національної Ради.

22 серпня 1992 року, в першу річницю проголошення державної незалежності України, сімдесятидворічна історія УНР скінчилась складенням останнім Президентом УНР у екзилі М. Плав'юком повноважень Державного центру УНР Верховній Раді та Президентіві України. Як символ державно-національної традиції УНР Президентіві України Л. Кравчуку було передано Державну печатку УНР, Прапор Державного уряду УНР у екзилі та відзнаку Президента УНР — клейнод гетьмана Івана Мазепи.

Довгождана нагорода для інтернованих вояків

Могло здатися на перший погляд, що розкиданим по таборах* воякам української армії через цілу низку проблем, пов'язаних з організацією табірної життя, було не до тимчасово затверджених Головним отаманом статутів орденів Залізного хреста та Визволення. На черзі стояли куди більш прозаїчні питання — де дістати дрова, їжу, теплий одяг, роботу, щоб якось пережити першу зиму на чужині. Ніхто не знав, як обернеться доля найближчим часом, чого чекати завтра. Чотири роки невпинних змагань, кривавої братовбивчої Громадянської війни та гіркота поразки давалися взнаки.

Життя в таборах було неймовірно тяжким з різних причин. До психологічного стану вояків, матеріальної скрути додавалися ще вкрай незадовільні побутові умови. База таборів споруджувалась, як правило, нашкидкуруч. Наприклад, Стршалковський табір був влаштований у чистому полі без води. Більшість табірників

* Табори для інтернованих вояків української армії були по всій Польщі: в Пікуличах коло Перемишля, Ланьцуті, Вадовицях, Піотркове, Щипіорні, Каліші, Александрові-Куявському, Стршалкові, Тухолі, Домб'є, Юзефові, для цивільних осіб — у Ченстохові-Страдомі.

змушена була жити у землянках, або, як у таборі Ланьцуті, у стайнях, задихаючись від запаху гною.

Безпросвітність табірної життя деморалізувала. Почастішали випадки дезертирства під впливом більшовицької пропаганди.

Однак армія як здатний до регенерації організм діяла і в умовах інтернування. Керівництво Директорії намагалося за будь-яких умов зберегти військові кадри, покладаючи на них особливу надію у боротьбі за українську державність. “Нашим інтернованим потрібна і матеріальна, і моральна підтримка”, — не раз наголошував Головний отаман. За короткий термін було відновлено діяльність установ Військового міністерства УНР, у Каліському таборі засновано юнацьку школу з підготовки старшин та початкову школу, у Ланьцутському таборі розпочав роботу Український народний університет, налагоджувалося видання власних газет та журналів, значна увага приділялась культурно-просвітницькій роботі у військових частинах, створювався музей-архів визвольної боротьби.

Не залишились поза увагою і питання нагородотворення. Цією роботою опікувалася Персональна управа Військового міністерства, яка спочатку розмістилась у Ченстоховському, а згодом у Каліському таборах.

Тимчасово затверджені С. Петлюрою статuti ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста жваво обговорювалися в армійському середовищі. І це цілком зрозуміло, адже кожному воюючому, що переніс усі знегоди боротьби і вцілів у Громадянській війні, офіційне визнання його особистого внеску, мужності й стійкості державою додавало сил і мало хоч якось компенсувати моральні й фізичні страждання. За свідченням генерал-хорунжого М. Удовиченка, “при інтернуванні нашої армії вже при Тарнавському центрові (кінець листопада — грудень 1920 року. — Авт.) виникла низка незадоволень” і “непорозумінь нашвидко вироблених статутів”³. Їх жваво обговорювали. Людей цікавило, коли будуть вручені нагороди, як практично це здійснюватиметься, а дехто відверто сумнівався в можливості будь-якого нагородження, адже якщо не вдалося цього зробити протягом двох років на терені України, то навряд чи вдасться за польських властей. Ці останні загалом негативно ставилися до видання нагород для інтернованих, хоч офіційної заборони не було, надто коли справа дійшла до виготовлення знаків *Залізного хреста*.

Де, як і коли виготовлялися перші знаки цієї нагороди, кількість відзначених нею донині встановити не вдалося. Згаданий вище дослідник Г. Подлуський припускає, що знаки Залізного хреста виготовляли в Німеччині⁴. На нашу думку, яка ґрунтується на ряді побічних свідчень, їх виробляли в невеличкій приватній майстерні у Варшаві, а стрічки — у Львові⁵.

До розробки проекту орденської грамоти активно залучилися художники Крижанівський та Модзалевський. За короткий термін

Грамота до ордена Залізного хреста армії УНР.
1920 р.

її видрукували наприкінці 1920 року у Варшавському літературно-мистецькому видавництві Б. Глодзевського.

Цілком імовірно, що перші знаки Залізного хреста надійшли в табори для вручення інтернованим воякам у березні 1921 року. Оскільки їх виготовлення потребувало значних коштів, то провід армії з метою економії передбачив можливість виготовлення знаків Залізного хреста з Георгіївських хрестів, що зберігались у резерві штабу армії. Чи дійшла справа до їх переплавлення — невідомо. Потужності виробництва не давали змоги одночасно виготовляти велику кількість знаків, тому лицарям Залізного хреста до одержання нагороди дозволялося носити в петлиці встановлену стрічку з державним гербом посередині.

Видані знаки Залізного хреста дещо відрізнялися від зразка, затвердженого Головним отаманом. Так, чотирикутна зірка посередині хреста була без променів, а зворотний бік знака містив, крім дати походу, девіз “За Зимовий похід та бої” і порядковий номер. Очевидно, корективи вносились під час виробництва і диктувались технологічними можливостями. Деяких змін зазнала і стрічка. У первісному варіанті, що його 19 жовтня 1920 року затвердив Головний отаман, стрічка відзнаки мала три вертикальні жовті і три сині смужки. Однак виготовлені були стрічки з чотирма жовтими і трьома синіми смужками. Проте на таку дрібницю вже ніхто не зважав.

Хоча відзнака Залізного хреста була першою з реалізованих нагород УНР, до нас не дійшло свідчень процедури її вручення. Знак за № 1 по праву отримав керівник Зимового походу генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, другим номером відзначено начальника штабу походу генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, третім — генерал-полковника, командира 2-ї Волинської дивізії О. Загородського. Цей останній був обраний головою Великої ради лицарів Залізного хреста⁶.

Через брак документів неможливо визначити загальну кількість виготовлених знаків Залізного хреста. Згідно із статутом відзнаки нею мали бути нагороджені всі учасники походу, тож кількість знаків могла становити три—чотири тисячі. Чи вдалось їх виготовити стільки — невідомо. Нез’ясованою лишається і кількість нагороджених, адже загального реєстру лицарів Залізного хреста, певно, не велось. Можливо, щоб не розкривати прізвищ усіх учасників походу польським владним структурам і більшовицькій зовнішній розвідці.

Номер знака вписували в текст грамоти про нагородження. Чи не найбільша колекція цих грамот зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Свого часу їх збирали для експонування у Музеї визвольної боротьби у Празі, а коли в 1948 році фонди музею перевезли до СРСР, частина документів з історії визвольних змагань УНР потрапила до “спецсхову” львівського архіву. Грамота з найбільшим порядковим номером знака (1597) з колекції архіву належала козаку Михайлові

Михайлишину. Це останній з відомих нам нагороджених знаком Залізного хреста 1921—1922 років. Загальна ж кількість нагороджених, на думку дослідників, має бути значно більшою.

Щодо жетона, або зменшеної копії відзнаки Залізного хреста, то нам не вдалося знайти жодної згадки про час і місце його виготовлення. Можна припустити, що мініатюра виготовлялась на тому самому підприємстві, де й знак, і одночасно з ним надходила в армію для вручення. Особам, відзначеним жетоном, видавалась грамота встановленого зразка із зазначенням порядкового номера мініатюри. Завдяки колекції львівського архіву вдалося з'ясувати, що жетон за № 4 належав сестрі-жалібниці Вірі Тютюнник — дружині начальника штабу походу Юрія Тютюнника.

І з'їзд Великої ради лицарів ордена Залізного хреста. 27—28 квітня 1921 року. Табір Каліш

Масове вручення відзнак Залізного хреста учасникам Зимового походу відбувалося в таборах інтернованих наприкінці березня — на початку квітня 1921 року. Пишних церемоній з цього приводу не влаштовували. Не дозволяли умови табірної життя. Водночас серед інтернованих вояків зростало розуміння того, що ця відзнака, хоч би якою бажаною вона була, потребує більшої конкретизації статусу і піднесення свого реноме в армії. Серед нагороджених нею дедалі більше збурювалось бажання перетворити невизначену за своїм статусом “відзнаку” на повноцінний військовий орден. Питання про відзначення своїх подвигів порушували й інші учасники походу, зокрема панотці (священники) та керівники повстанських загонів, що не входили до складу регулярної армії. Небайдуже до нагороди ставились і окремі службовці-військовики, які безпосередньої участі в поході не брали, але доклали чимало зусиль до його організації. Багатьох не влаштовував загальний вигляд нагороди, який, на їх думку, не відповідав самій ідеї Зимового походу.

Ці та інші питання мав вирішити І з'їзд Великої ради лицарів ордена Залізного хреста, що відбувся 27—28 квітня 1921 року в Каліському таборі. Це було перше в історії збройних сил УНР зібрання лицарів нагороди, яке мало висловити колегіальну думку армії щодо подальшої долі цієї відзнаки.

У роботі з'їзду взяли участь обрані від військових формувань лицарі Залізного хреста: голова армійської ради лицарів сотник Пищемуха, члени армійської ради полковник Павловський (представник штабу армії) та хорунжий Харченко, секретар армійської

ради хорунжий Сошальський (голова дивізійної ради), Клименко та Терлецький, від 3-ї Запорізької армії — хорунжий Харченко, від 4-ї Київської — хорунжий Коханівський та сотник Чорний, від 5-ї Херсонської — хорунжий Дашинич-Кульчицький, а також виконувач обов'язків штаб-старшини для доручень при командувачеві повстанців Півдня — Совенко. Секретарював на з'їзді представник Запорізької дивізії полковник Чижевський. За відсутності призначеного командувачем армії генерал-хорунжого О. Загородського головував помічник комдива Волинської дивізії генерал-хорунжий А. Вовк, якому це право передав Загородський.

На порядку денному з'їзду стояли розгляд і доповнення статуту ордена Залізного хреста, статуту спілки його лицарів, нагородження повстанців, іногородців, Головного отамана військ УНР С. Петлюри та окремих військовослужбовців, установлення наперсного хреста для священників — учасників походу та орденської стрічки до прапорів військових частин, а також звіт голови армійської ради лицарів ордена про діяльність ради, питання заснування інших військових нагород УНР.

У центрі уваги з'їзду було питання про внесення змін і доповнень до тимчасово затвердженого 19 жовтня 1920 року статуту відзнаки Залізного хреста. Принципового значення набула конкретизація статуту нагороди. Зважаючи на те, що статут ордена Залізного хреста давав лицареві великі права, які може давати лише орден, а не відзнака (значок), що назва “відзнака” в деяких артикулах статуту, на думку членів Великої ради, “очевидно, вжита випадково”, що в наказі Головної команди військ УНР за ч. 083 відзнака Залізного хреста іменується “орденом”, з'їзд постановив: аби уникнути неясності й можливих у зв'язку з цим непорозумінь, а також на підставі всього зазначеного вище, іменувати Залізний хрест **орденом** (виділено нами. — Авт.) і визначити його як перший і найвищий військовий орден УНР⁷. Лицарі ордена взяли на себе сміливість відмінити пункти “а” і “б” параграфу 3 наказу Головної команди військ УНР від 19 жовтня 1920 року, підписаного самим Головним отаманом, про старшинство військових орденів УНР, де ордену Визволення відводилась перша позиція. Таке рішення є цілком зрозумілим, адже Залізний хрест уже прикрашав груди сотні вояків, а перспективи отримання ордена Визволення залишались непевними.

Аби надати ордену Залізного хреста більшої ваги, Велика рада запропонувала редакційні доповнення статуту в частині розділів про загальні положення та порядок нагородження. Зокрема, конкретизувалася роль Зимового походу в боротьбі за становлення української державності як “хрестового походу армії”, в якому вона “вчинила приклад надзвичайної військової відваги, єдності, державного розуміння обов'язків вояки-громадянина, патріотизму-любви до Батьківщини, заховуючи в партизанській боротьбі всі принципи організації регулярної армії”⁸.

Артикул 9 статуту ордена Залізного хреста, запропонований у редакції з'їзду, інакше визначав коло осіб, які могли бути відзна-

чені цією нагородою. Пропонувалося надалі нагороджувати орденом за надзвичайні заслуги перед Батьківщиною окремих громадян, а також військові частини, вчинки і діяльність яких у момент зовнішньої небезпеки, що загрожуватиме самому існуванню УНР, відповідатимуть вимогам: "а) виявлення надзвичайної військової відваги, б) заховування принципів регулярної армії УНР, в) виявлення державного розуміння обов'язків вояки-громадянина до Батьківщини". Тим самим значення ордена підносилося на новий якісний щабель — не як відзнаки за конкретну бойову акцію в минулому, а як державної ваги нагороди, існування якої могло бути пролонговано без обмеження і в майбутньому. До речі, цей запис 1921 року в проекті статуту став однією з вагомих юридичних підстав для другого видання знаків ордена Залізного хреста в 1958 році у США.

Запропонований з'їздом варіант статуту передбачав для розгляду всіх справ щодо нагородження орденом Залізного хреста утворити орденські ради трьох рівнів — дивізійну, армійську і Велику. Перша створювалась у дивізіях, які налічували не менше 100 лицарів ордена. У її склад входило по одному козаку й старшині від військових частин. До компетенції ради належали питання нагородження козаків і представлення до нагороди старшин. У тому разі, коли дивізія не мала 100 лицарів ордена, її права передавалися до ради Залізного хреста штабу армії. Статут не визначав сферу діяльності ради при штабі армії, і, таким чином, цей запис потребував додаткових уточнень.

Армійська рада утворювалася зі старшин-лицарів — по одному від дивізій, які мали у своєму складі не менше 100 лицарів ордена. Рада мала право нагороджувати козаків, старшин, а також урядовців. Як і дивізійну, її обирали щороку.

Велика рада лицарів ордена Залізного хреста скликала командувачем армії або військовим міністром. До її складу входили всі члени армійської ради та по одному виборному старшині від кожної дивізії. Велика рада мала право вирішувати всі питання, які не могла вирішити армійська рада, а також нагороджувати орденом осіб, що підпадали під дію артикула 9 нового варіанта статуту ордена. Кворум становив присутність на засіданні половини членів Великої ради.

Розглянувши питання про пільги лицарям ордена, з'їзд дійшов висновку, що їх має бути більше порівняно з тими, що надавалися затвердженим статутом. Так, проект статуту з'їзду скорочував загальний термін вислуги для отримання пенсії на п'ять років (замість одного, як передбачалося раніше), визначав площу земельного наділу, що його міг позачергово отримати лицар ордена, у п'ять десятин. Неповнолітні діти, брати й сестри померлого лицаря мали отримувати пенсію, яка належала йому за статутом ордена, не протягом одного року, а до досягнення повноліття. Такі ж пільги передбачалися для вдови померлого лицаря та його батьків.

Чимало зауважень з'їзду викликали видані та направлені в частини для вручення знаки ордена Залізного хреста. З'їзд дійшов висновку, що знак ордена не відповідає ідеї Зимового походу. Пропонувалося, залишаючи загальну форму хреста, внести ряд корективів: замінити чотирикутну зірку на тризуб, непрактичне кріплення до стрічки (схрещені булави), синьо-жовту стрічку на чорну муарову з жовтими краями. Армійській раді лицарів ордену доручалось розробити новий проект знака ордена з урахуванням зауважень і побажань з'їзду.

Розглядалися й інші важливі питання, пов'язані з функціонуванням ордена. Схвалено було пропозицію про створення Спілки лицарів ордена Залізного хреста; конкретизовано право на отримання ордена військовослужбовцями та окремими військовими формуваннями, які на початок походу перебували в тилу противника і приєдналися до армії вже під час походу; визнано необхідність нагородження представників інших національностей нарівні з усіма на загальних підставах. Священнослужителям — учасникам походу за одностайною згодою учасників з'їзду вирішено виготовити і вручити наперсні хрести на орденській стрічці. З такою ж одностайністю ухвалено нагородити орденом Залізного хреста Головного отамана С. Петлюру, який особистої участі в поході не брав, але як “верховний вождь керував (армією. — Авт.) в той спосіб, який найбільше відповідав тому часу і обставинам”. Водночас не дістала підтримки ініціатива нагородження орденом повстанців. Велика рада відхилила пропозиції про нагородження орденом генерал-хорунжого М. Удовиченка, колишнього Голову Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепу та ряду інших вищих урядовців і офіцерів армії, які хоча й здійснювали організаційне забезпечення походу, але особистої участі в ньому не брали. Обговоривши питання про надходження знаків ордена до військових частин, з'їзд постановив інформувати головне командування УНР про негативне ставлення Варшавської ліквідаційної комісії до замовлення орденських знаків і звернути увагу уряду УНР на необхідність цільового асигнування коштів на виготовлення орденських знаків і грамот.

Пізно вночі 28 квітня 1921 року Велика рада лицарів ордена Залізного хреста закінчила роботу. Рішення з'їзду, скріплені підписами членів ради, були надіслані у військові частини.

Як бачимо, з'їзд започаткував нову форму нагородної практики, коли самі нагороджені вирішували подальшу долю нагороди, вносячи суттєві корективи в уже затверджені на найвищому державному рівні регламентуючі документи. Випадок безпрецедентний не тільки в історії армії УНР, а й, мабуть, в історії армій інших країн. Велика рада лицарів ордена Залізного хреста звернула увагу уряду УНР на ненормальне становище у справі заснування бойових нагород для учасників визвольних змагань і поставила питання про “налагодження цієї справи у належний спосіб”.

На думку армії мусили зважати керівники держави. На початку травня в законодавчій управі Військового міністерства був

підготовлений проект закону УНР про встановлення ордена Залізного хреста. 16 травня 1921 року до Державного секретаря УНР звернувся військовий міністр генерал А. Вовк з проханням винести на розгляд Ради Народних Міністрів УНР питання про затвердження “складеного на основі бажань армії” статуту ордена Залізного хреста в новій його редакції⁹.

Проект закону передбачав ухвалити “доданий до цього статут відзнаки Залізного хреста”, а також надати законі зворотної сили з 19 жовтня 1920 року. Однак тоді закон прийнятий не був, очевидно через те, що рішення Великої ради вимагали ґрунтовного вивчення та усвідомлення керівництвом. Спрацював класичний бюрократичний принцип: “краще зачекати”.

Рішення з'їзду, на наш погляд, виявилися дещо несподіваними для керівництва армії, яке довгий час не могло знайти “золотої середини” між військовою субординацією і здоровим глуздом. Виникла неординарна ситуація. З одного боку, діяв затверджений “верховним вождем” наказ по армії про заснування ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста та їх пріоритет, з іншого — ініціатива лицарів відзнаки містила раціональне зерно, що його армійське і державне керівництво також не відкидало. Генералітетові передусім імпонувала ідея, що орден Залізного хреста за своєю суттю мав бути не тимчасовою відзнакою для учасників походу, а як нагорода державного рівня перейти до нащадків. Та й зауваження з'їзду щодо зміни форми орденського знака, встановлення спеціальної відзнаки (у вигляді широкої орденської стрічки) на прапори військових частин, що брали участь у поході, сприймались позитивно. Однак рішення з'їзду конфронтували з наказом Головного отамана щодо першості ордена Визволення та наявного зображення відзнаки Залізного хреста і цілком конкретного визначення статусу цієї останньої. Пошук “золотої середини” потребував часу.

Доля статуту ордена Республіки

У ситуації, що склалася довкола ордена Залізного хреста, потребувало вирішення питання про долю інших нагород УНР — орденів Визволення та Республіки. Розуміючи необхідність якомога швидшого переведення справи їх остаточного оформлення у практичну площину, С. Петлюра 18 березня 1921 року висловив побажання додати до затвердженого ордена Визволення третій ступінь, а орден Республіки переорієнтувати з бойового на “загальногромадянський”. Це, по суті, вимагало принципово нових підходів до розробки статутів. Після несподіваних для керівництва рішень Великої ради лицарів Залізного

хреста воно дійшло думки, що ініціативу має перебрати уряд УНР у екзилі.

19 травня 1921 року Рада Народних Міністрів УНР на основі відповідного подання військового міністра А. Вовка ухвалила постанову про перегляд статуту ордена Республіки, доручивши цю роботу спеціально утвореній міжвідомчій комісії. До її складу ввійшли представники від армії, головної мобілізаційно-персональної управи Військового міністерства, ряду інших міністерств. Очолив комісію міністр внутрішніх справ УНР, контр-адмірал, колишній морський міністр УНР М. Білинський¹⁰.

Базуючись на жовтневому (1920 р.) проекті статуту ордена Республіки, комісія розгорнула активну роботу і вже наприкінці червня 1921 року підготувала проекти закону УНР про встановлення ордена Республіки та орденського статуту в новій редакції.

Проекти передбачали заснування ордена Республіки трьох ступенів для відзначення “видатних заслуг та трудів у всіх галузях державного (громадянського) життя”. Нагороджуватися орденем могли громадяни УНР, а також іноземних держав. Як і в попередньому, жовтневому (1920 р.) варіанті, його могли бути удостоєні найактивніші національні борці за волю України, що виявили себе у громадській, політичній, культурній, військовій, державній, дипломатичній сферах. Водночас зазначалось, що орденем не можуть бути нагороджені ті, хто перебуває під слідством або відбуває покарання за кримінальний злочин (у тому числі за спекуляцію або за образу честі й гідності громадянина УНР), звільнені зі служби за вироком суду, а також божевільні.

Ідея внесення клопотань про нагородження через різного рівня нагородні ради (волосні, губернські, військові, міністерські та Вищу), втілена в жовтневому (1920 р.) проекті статуту, не дістала підтримки. Замість них пропонувалося створити при Управлінні справами Голови Ради Народних Міністрів УНР Раду лицарів у складі семи осіб. Очолювати Раду мав гросмейстер ордена — лицар ордена Республіки I ступеня. Передбачалося, що голова, члени, а також кандидати в члени Ради (по одному лицарю від кожного ступеня ордена для заміни відсутніх членів Ради) обиратимуться загальними зборами всіх лицарів ордена та затверджуватимуться верховною владою. З числа членів Ради обиралась Управа Ради лицарів ордена (дві особи), яка мала опікуватися підготовкою справ до розгляду Радою, контролем за виконанням її рішень, господарськими та фінансовими справами, виготовленням та видачею орденських знаків.

Формулювання “гросмейстер ордена” та “кандидати ради лицарів ордена” в тексті червневого (1921 р.) проекту статуту ордена Республіки вперше вводились у термінологію нагородних документів УНР. Нові підходи містив і блок статутних питань щодо позбавлення ордена і повернення його знаків. Позбавити лицаря ордена можна було лише на підставі затвердженого Головою Директорії відповідного рішення Ради лицарів ордена або з

“присуду суду карного”. У разі позбавлення ордена його знак та грамота підлягали поверненню до Ради лицарів.

За новою редакцією статуту орден Республіки мав стати найвищою нагородою УНР, змінивши на цьому найвищому щаблі нагородної системи орден Визволення. Відповідно до цього розроблялись і нові засади процедури висунення на здобуття нагороди, опрацьовувався механізм розгляду і затвердження нагородних документів, визначався статус Ради лицарів ордена, яка безпосередньо була пов'язана з вищими державними структурами, а коли йшлося про нагородження, перебирала на себе їхні функції. Але, на наш погляд, червневий (1921 р.) проект статуту ордена Республіки, попри зовнішню демократичність здобуття цієї нагороди, практично вилучав з кола кандидатів у лицарі ордена пересічних громадян УНР, обмежуючи його лише “вищими начальствующими особами”, отже, був спрямований на створення закритого типу корпоративної суспільної структури.

Подальшу долю цього проекту статуту ордена Республіки через брак архівних документів дослідити не вдалося. Можливо, на ідеї заснування ордена Республіки поставили крапку, спрямувавши зусилля на доопрацювання статутів ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста.

“Лицарям абсурду”. Новий проект статуту ордена Визволення

Одночасно з розробкою проектів закону та статуту ордена Республіки в 1921 році велася робота над доопрацюванням документів стосовно ордена Визволення. Проект його статуту з лютого 1921 року мандрував різними інстанціями, перебував на розгляді в чотирьох дивізіях, розпорошених по таборах інтернованих, вивчали його Рада Народних Міністрів УНР та Українське наукове товариство, аж поки наприкінці вересня 1921 року ним зайнялася створена з ініціативи начальника Персональної управи Військового міністерства генерал-хорунжого М. Удовиченка комісія “з вироблення закону і статуту ордена Визволення”. До її складу ввійшли другий помічник командира 3-ї стрілецької дивізії полковник Вяземцев, начальник штабу дивізії генерал-хорунжий Й. Білевич, командир 2-ї гарматної бригади полковник Е. Башинський, командир 4-ї стрілецької дивізії полковник В. Шепель, командир 7-ї стрілецької дивізії полковник П. Шандрук, сотники 3-ї стрілецької дивізії Адаменко, Лінденер, Осінський, помічник начальника нагородного відділу Персональної управи Військового міністерства сотник Янів.

Комісія поставила за мету виробити такий варіант статуту ордену Визволення, який би задовольняв державне і військове керівництво та армію. Адже щодо тимчасово затвердженого С. Петлюрою 19 жовтня 1920 року статуту ордену в керівництва армії та й у самого Головного отамана виникли невдовзі принципові зауваження. С. Петлюра, зокрема, зазначив, що йому було не зрозуміло, яку кількість осіб він може нагороджувати і чи взагалі має таке право? За свідченням М. Удовиченка, Рада Народних Міністрів УНР статут повернула як такий, що “не уявляв з себе, крім нарису, цінної речі, в якій перемішано технічно-військову справу з державно-законодавчою без зазначень яких би то не було ґрунтовних принципів”¹¹.

З пропозицією виробити інший варіант цього документа виступили генерал М. Удовиченко та командувач армії генерал-поручник М. Омелянович-Павленко.

Комісія М. Удовиченка з вироблення статуту і закону про орден Визволення закінчила роботу 10 листопада 1921 року, і через день проекти документів лягли на стіл військового міністра УНР.

У процесі роботи над текстами закону та статуту ордену Визволення викристалізувалися концептуальні засади нагороди. Комісія дійшла висновку, що орден Визволення має бути не сталою державною нагородою, а такою, що функціонуватиме в період державного будівництва під захистом армії. Передбачалося, що орден стане “початком орденської військової справи України”, а тому в майбутньому його замінить рівнозначна нагорода.

Такий підхід обґрунтовувався у висновку до проекту ордену від 3-ї Залізної стрілецької дивізії. У ньому, зокрема, зазначалося: “Бойові вчинки лицарів, які борються в сучасний момент в рядах армії УНР в цю надзвичайно трудну епоху визволення й відбудування України, мусять мати безумовно першорядне значення в цих перших змаганнях відбудування Держави. Сучасні борці як справжні сини України свідомо зреклися себе. Вони за свою Батьківщину віддали й віддають найкращі молоді літа свої, здоров'я, а часом і життя. Більшість з них ради ідей українських тиняється тепер за межами України інтернованими в таборах — в біді й лихові, їх можна вважати першими жертвами в будуванні Української держави. В більшості з них ворогами Батьківщини порозстрілювано дружин, дітей, батьків, братів, помордовано сестер, попалено доми. Та незважаючи на це все, вони безупинно й непохитно борються з такою ж завзяттю, прикладів якої історія, може, і не знала. Це — лицарі, які задалися метою: “Здобути — або не бути”. Для досягнення своєї мети вони не рахуються ні з якими труднощами. З військової точки зору — це просто “лицарі абсурду”. Без всякої зовнішньої допомоги, з великими недостатками матеріальних і технічних засобів, а іноді і без них, голі, босі, голодні, майже з голими руками — вони здібні перемагати без найменшого порівняння далеко сильніших за них ворогів, як це було не раз.

Цих лицарів і необхідно відрізнити від звичайних лицарів всякої оборонної війни Держави. Після побудови Держави орденом Визволення не нагороджувати, а замінити його відповідною бойовою нагородою”¹².

Комісія генерала М. Удовиченка стояла на тому, що орден Визволення не може бути споріднений з актом проголошення III Універсалу Центральної Ради, як це визначалось у першому варіанті статуту, оскільки “цей акт в очах українських вояків був лише етапом історії визволення”. Не беручи до уваги суто політичний бік справи, члени комісії висловилися за те, щоб пов’язати встановлення ордена Визволення з початком роботи I Всеукраїнського військового з’їзду (9 травня 1917 р.), що під гаслом “До зброї” розпочав формування українських військових частин і створення збройних сил України.

Поділяючи орден Визволення на ступені, комісія керувалася такими головними засадами: принципом демократизму в галузі нагородження, кількістю героїчних вчинків та їх значенням для держави. У затвердженому варіанті статуту значилося два ступені ордена. За перший героїчний бойовий вчинок надавалася нагорода нижчого ступеня, за другий — вищого, хоч би він і був меншої вартості, ніж попередній. Наступні подвиги орденом не відзначалися. Звісно, такий порядок нагородження не міг стимулювати до нових героїчних вчинків.

На вимогу Головного отамана комісія ввела в текст статуту третій ступінь із тим, щоб надалі бойові вчинки відзначати орденом відповідного ступеня. При поділі ордена на ступені комісія виходила з класифікації військових вчинків на підставі військової науки і практики, можливості отримання нагороди всіма вояками незалежно від звання та посади, відзначення факту самого подвигу незалежно від того, хто його здійснив — учасник партизанської боротьби чи кадровий вояк.

Через ці міркування комісія М. Удовиченка дійшла одностайної думки: орденом Визволення першого ступеня можуть бути нагороджені вояки армії УНР за вчинки стратегічного характеру, другого ступеня — за вчинки тактичного характеру, третього — за вияв персональної хоробрості в бою. Комісія відхилила “кастовий поділ бойових нагород колишньої російської армії” і заклала принцип повторного нагородження орденом того самого ступеня за рівновартісні вчинки.

Оцінювати бойові вчинки і визначати відповідність їх певному ступеню нагороди мала, на думку комісії, Орденська рада. Передбачалося, що остаточне рішення про нагородження ухвалюватиме Головний отаман. Пропозиції щодо надання права нагородження орденом вищим воєначальникам без санкції Головного отамана (як це було в колишній російській імператорській армії, арміях низки інших держав) прийняті не були. Комісія розглядала Орденську раду як таку, що має допомагати органам верховної влади дати фахову оцінку того чи іншого бойового

вчинку. Існування орденських рад інших рівнів (місцевих, армійських, міністерських і т. ін.) поряд з Орденською радою вважалось недопустимим. Мотивування формулювалося по-військовому лаконічно — “чим більше різних колегіальних установ, тим більше плутанини”. Була думка надати Орденській раді повноваження вносити пропозиції щодо окремих кандидатур, змін і доповнень орденського статуту, контролю за виконанням ухвалених рішень і нагородного законодавства в цілому.

При розробці положень про Орденську раду комісія з особливою увагою поставилася до питання про першого нагородженого орденом Визволення та членство в раді. До неї мали входити перші нагороджені особисто Головним отаманом сім осіб. А що ж сам Головний отаман? Хто нагороджуватиме його? На ці делікатні запитання комісія також дала відповідь — у статуті закладалось положення про “можливе бажання армії мати першим і вищим лицарем ордена свого Головного отамана”¹³.

Щодо пільг, то вони, незалежно від ступеня ордена, мали бути для всіх однакові. Статут передбачав скорочення терміну вислуги років у здобутті вищого військового звання. Водночас виникло запитання: чи не підірве це організаційних норм армії? Та комісія була переконана, що істотних кадрових змін в армії у зв'язку з цим не станеться, бо вимоги до претендентів на нове військове звання були надто високі. Комісія вважала, що “таке піднесення виключно бойових надзвичайних діячів спричинить до кращої боездатності армії і дасть можливість вишукати талановитих командирів в армійській масі”¹⁴.

Обстоюючи оригінальну і вперше запропоновану ідею повторного нагородження орденом того самого ступеня за відповідні бойові дії, комісія запропонувала повторно орден не видавати, а вручати орденську планку, або, як її називали в документі, “перемичку”. Це було практичніше й економніше*.

Нові атрибути ордена Визволення розробив поручник флоту Микола Щербаков, спираючись на затверджений 19 жовтня 1920 року проект С. Краснопери.

М. Щербаков запропонував власний погляд на те, як носити атрибути ордена — перемички, орденські стрічки та розетки до ордена. Замість знака ордена I ступеня на щодень рекомендува-

*Історія світової фалеристики знає чимало прикладів того, як залежно від ступеня різнилися нагородні знаки однакової форми. У Російській імперії, наприклад, “Знак отличия военного ордена для нижних воинских чинов” (заснований у 1807 році і відомий як солдатський Георгіївський хрест) з 1856 року мав чотири ступені. Знаки першого та другого ступенів були золотими, а третього та четвертого — срібними. Щоб розрізнити знаки I та II, III та IV ступенів до хрестів першого і третього ступенів додавався бант.

У радянській Росії знайшли інший вихід. При новому нагородженні тієї самої особи бойовим орденом Червоного Прапора РРФСР (з 1924 року — орден Червоного Прапора СРСР) надавався знак установленого зразка, але в його нижній частині на щитку з білої емалі вміщувалися цифри 1, 2, 3, 4 і т. д., що вказувало, вкотре особу нагороджували орденом. За історію СРСР найбільша кількість нагороджень однієї особи цим орденом — сім. Знак ордена з цифрою “7” на щитку мали маршал авіації І. Кожедуб, маршал авіації І. Псіго, генерал-майор авіації М. Бурцев, генерал-полковник авіації С. Горелов, генерал-лейтенант М. Єншин та інші воєначальники високого рангу.

Знак ордена Визволення УНР I та II ступенів,
орденська нагородна зброя. Проект 1920 р.
Реконструкція В. Бузала

лося носити розетку з орденської стрічки, у центрі якої — удвічі зменшене зображення знака ордену.

Перемички до II та III ступенів ордену мали бути виготовлені із срібла, на лицьовому боці їх зазначено місце і дата бою, на зворотному — номер відзнаки. Коли ордену одного ступеня особу нагороджували кілька разів, перемички на стрічці носили так: першу — на нижньому краю стрічки, а кожну наступну — вище за попередню на 2 см. Орденська стрічка для шинелі мала форму квадрата (сторони — по 1,5 см), її носили між першим та другим гудзиком на віддалі 8 см від краю лівого борта. Лицарі ордену Визволення I ступеня мали на стрічці схрещені золоті мечі, II — срібні.

Нагороджені ордену Визволення I ступеня, крім знака ордену, мали право носити орденську зброю (шаблі так званого ма-зепинського зразка). Піхви шаблі — криваво-червоного кольору із золотим оздобленням. На залізці шаблі гравірувались військо-ве звання, ім'я та прізвище лицаря. На зовнішньому боці руків'я шаблі прикріплювався зменшений знак ордену. До шаблі дода-валася китиця з золотої канителі на орденській стрічці. Там, де з'єднувались стрічка і китиця, розташовувалася блакитна пере-мичка (1,5 см завдовжки) з вишитим золотом зображенням три-зуба. До II ступеня орденська зброя мала піхви темно-блакитно-го кольору із срібним оздобленням. На залізці гравірувався на-пис: "За волю народу і незалежність Батьківщини". На руків'ї шаблі вміщувалося зменшене зображення знака ордену Визво-лення¹⁵.

Відзнаки для повстанців

У результаті цілеспрямованих архівних пошуків нещодавно вдалося виявити на диво цікаві документи про заснування в листопаді 1921 року відзнак на вшанування повстанців. Так уряд Директорії УНР офіційно називав тих, хто не входив до лав регулярної армії, але зі зброєю в руках боровся за утвердження української державності. Протягом 1919—1920 років в Україні діяло понад 100 антибільшовицьких повстанських загонів. З'явилися вони через негативне ставлення селян до силових методів здійснення радянською владою колективізації, продрозкладки, утиску заможних господарств. У антибільшовицьких повстаннях брало участь 40 тисяч чоловік. Найбільш масовими вони були в Катеринославській, Київській, Миколаївській, Херсонській та Чернігівській губерніях.

Документи про заснування відзнак для повстанців не публіку-валися і були невідомі фахівцям вітчизняної й зарубіжної фале-ристики впродовж більш як сімдесяти років. Віднайдення їх е

справжньою сенсацією. Цінність цих архівних документів полягає в тому, що вони не тільки розширюють наше уявлення про досвід нагородотворення в Україні, а й дають змогу краще зрозуміти політичне спрямування тодішніх нагород та їхню роль у боротьбі двох українських урядів — уряду, що був на вигнанні в Польщі, й уряду, що діяв на власній землі в тогочасній столиці радянської України — Харкові.

Опинившись на чужині, колишні учасники партизанських дій відчували себе обійденими славою борців за волю України. Навіть у нагородженні відзнакою Залізного хреста за Зимовий похід їм було відмовлено. Прикrostі додавало ще й те, що вела-ся активна робота над проектами орденів Визволення та Республіки, народжувалися ідеї встановлення відзнак для окремих військових формувань. Найбільшу активність виявляли при цьому вояки 3-ї Залізної стрілецької дивізії, які взялися до розробки власної дивізійної відзнаки — хреста залізного стрільця і намагалися закласти в його статут положення про переважне право лицарів отримувати земельні наділи. Звичайно, після визволення України.

Включення “земельного питання” в нагородні статuti активізувало діяльність керівників повстанських загонів у нагородотворчому напрямі. Адже вони могли лишитись без нагород, пошани, визнання і навіть без... землі. Вже в серпні 1921 року помічник начальника Генерального штабу генерал-хорунжий М. Янчевський подав Головному отаманові розгорнуті пропозиції про вшанування повстанців. Цей документ називався “Проект статуту про особливі права повстанців”. Урядові Директорії пропонувалося прийняти закон про надання повстанцям особливих прав і пільг. Передбачалася ціла система заходів, спрямованих на матеріальне і моральне заохочення — від пільг при наділенні землею, безкоштовного лікування, проїзду в залізничному транспорті, святкування Дня народної прослави до встановлення почесних таблиць у церквах та місцевих громадських установах, почесної повстанської грамоти та почесної повстанської медалі.

На думку творців проекту статуту, прийняття державного закону про вшанування повстанців мало піднести їх патріотичний дух, залучити до боротьби з радянською владою якомога більшу кількість людей і зміцнити зв'язок повстанських сил з урядом УНР. Не випадково цей документ з'явився саме тоді, коли на теренах радянської України намітилися відчутні тенденції до зменшення напруженості на селі у зв'язку із заміною ненависної продрозкладки трохи м'якшим продподатком, що привело до спаду повстанської антирадянської боротьби в Україні.

У “Проекті статуту про особливі права повстанців” зазначалося: “Буде помилкою гадати, що одна тільки державна ідея притягне зараз народ до повстання. Чистих ідеалістів в житті дуже мало. Як свідчить наука психологія, подіями чоловіка перш усього керує егоїзм: чоловік робить те, що йому корисно (чи потрібно)

та приємно. Та і до повстання проти більшовиків народ прилучається тому, що йому не подобається більшовицьке ярмо і він його хоче скинути.

Це тільки один бік — негативний.

Щоб підняти ще більше народний настрій проти більшовиків, треба пообіцяти народові ще щось і позитивне — якусь користь або приємність.

Великої користі (себто грошей і майна) Українська держава, у сучасному зруйнованому стані, ні зараз, ні в близький майбутній час не може дати повстанцям. А як обіцяти та не дати, то можна згубити народну довіру. Тому з матеріального боку в проекті пропонується дуже небагато:

а) при земельному переділі додавати ще зверх наділу кожному повстанцеві 1/4 долі, а тому, хто має почесну медаль, — 1/2 долі. Для державної скарбниці це не матиме ніякого значення, бо додаток братиметься з тієї самої землі, котра все одно повинна бути поділена між населенням. Для скарбу не має ніякого значення, кому вона дістанеться*.

б) другі ж пропонуємо матеріальні права, як-то: даремне лікування, даремні ліки, даремне навчання дітей у нижчих та середніх школах і даремний проїзд по залізниці у межах своєї губернії — викличуть дуже невеликі видатки, бо даються тільки небагатьом повстанцям, маючим почесну медаль, та й ці кошти ляжуть більш на кишеню громадських (так званих общественных) установ, ніж на державну скарбницю.

...В проекті дуже високо натягнуті другі, егоїстичні струни людської натури — *славолюбіє* та *чеснолюбіє*. Тому й самий тон “Статуту” — похлібний для повстанців. На цих струнах чоловіка (особливо молодого) й засновується головним чином проект. Крім видатків на штампування почесної медалі (“залізної” у спо-мин “залізної” відваги повстанців) та раз на рік почесний обід повстанцям, — других коштів з цього боку не потребується...

Проект ще більше притягне народ до існуючої влади, бо повстанці і населення побачать з нього, що існуючий уряд добре та чемно ставиться до повстанців, піклується та дбає про них: це ж міцніше зв'яже населення з урядом. Усі ж честолюбці та славолюбці (а таких дуже багато), як дізнаються про пропонуємі урядом для повстанців почесні та відзнаки, будуть міцно стояти за уряд”¹⁶.

Цитований документ, здається, не потребує коментарів. У ньому без лукавства, чітко і ясно викладаються ідеї заснування відзначень для повстанців. Однак ремарки, на нашу думку, все ж необхідні з огляду на низку міркувань.

Запропонована ідея відзначення повстанців свідчила про гостроту розуміння Директорією можливості цілковитої втрати впли-

*До цього абзацу на берегах сторінки С. Петлюра власноручно занотував: “Під сумнівом з огляду на те, що невідомі принципи майбутньої земельної реформи. З сьогоднішнім законом оперувати не можна”.

ву в українському селі і, отже, відчайдушні спроби пошуку нових, хоча б химерних, стимулів для активізації антибільшовицьких виступів.

У цьому документі оголено до цинізму проглядають деякі методи і прийоми нагородної політики Директорії, зокрема зорієнтовані на виконання своєрідного “політичного замовлення”, коли всі засоби (від обіцянок до гри на найуразливіших струнах людської душі) вважалися можливими. З огляду на це стає зрозумілим, чому цей документ так і не побачив світ, ніколи не був оприлюднений емігрантськими урядовцями Директорії УНР.

Звертає увагу й масштабність відзначення повстанців. Такої системи відзнак (почесні таблиці, Дні народної прослави, почесна грамота, почесна медаль і на додаток вагомі пільги) не мала навіть армія, яка винесла весь тягар боротьби і, за словами С. Петлюри, “являла високий зразок мужності і легендарної відваги”¹⁷.

26 вересня 1921 року законопроект “Про особливі повстанські права” міністр внутрішніх справ В. Гіненко-Савійський подав на розгляд Ради Народних Міністрів УНР. Підтримуючи ідею встановлення відзнак для повстанців, він виступив проти надання їм особливих прав і пільг. “Цього не витримає жоден скарб”, — не без іронії підсумував він¹⁸. Рада Народних Міністрів УНР, розглянувши проект закону “Про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв” 14 і 16 листопада 1921 року, передала його на затвердження Голові Директорії. 27 листопада 1921 року С. Петлюра підписав цей документ.

Законом установлювалося чотири види відзнак: почесні таблиці, почесна повстанська грамота, почесна повстанська медаль та Свято Народної Слави; регулювався порядок надання грамот та медалей, а також визначався перелік “особливих прав та привілеїв” повстанців. Останні значно звужувалися порівняно з попередніми пропозиціями. Повстанцям, нагородженим грамотою та медаллю, надавалися переваги під час “скарбових прилюдних торгів” (читай “на ринку”. — Авт.), провадження справ в урядових, громадських та приватних установах, а також право на безкоштовне лікування й навчання дітей у всіх нижчих і середніх школах.

Почесні таблиці з прізвищами повстанців мали встановлюватися у церквах, школах та місцевих громадських установах (від сільських до губернських). Видатки на виготовлення таблиць покладалися на місцевий бюджет.

З додаткового атрибута до нагрудних знаків (тобто посвідчення) почесна повстанська грамота перетворилася на самостійний вид нагородження. Для масового вшанування повстанців передбачалось виготовлення почесної повстанської медалі. З усіх перелічених видів повстанських відзнак вона набула найбільшого значення. До медалі мала додаватися окрема грамота за підписом Голови Директорії УНР.

Документи про заснування повстанських відзнак доповнював проект медалі, виконаний С. Красноперою за мотивами полковника Садовського. Цей проект цікавий тим, що на медалі вперше з-поміж фалеристичних пам'яток України того часу зображався С. Петлюра. На зворотному боці медалі в центрі зазначалась дата "1918/22 січня" (день проголошення Центральною Радою IV Універсалу), вміщувалося сонце, що сходить, і тризуб, а по колу напис: "Слава навів за Україну повстанцям"¹⁹. Однак цей проект медалі не підтримав С. Петлюра, тому в затвердженому ним законі опис медалі наводиться інший. Вона мала виготовлятися з білого металу ("заліза") і носитися на жовто-блакитній стрічці на грудях з лівого боку. На лицьовому боці медалі в центрі був зображений тризуб, облямований по колу написом "За визволення України", а на зворотному боці викарбувано дату "9/22 січня 1918 року".

До затвердженого закону про вшанування і пільги та привілеї повстанців додавалися зразки почесної повстанської грамоти, грамоти до почесної повстанської медалі та посвідчення про участь у повстанській боротьбі. Зразки цих документів засвідчили Голова Ради Народних Міністрів УНР П. Пилипчук, міністр внутрішніх справ В. Гіненко-Савійський та виконувач обов'язків державного секретаря Г. Шиянів.

Проект відзнак для вшанування повстанців так і залишився проектом. Виготовлення грамот, медалей, почесних таблиць навіть не розпочалося. Можливо, у державній скарбниці не вистачило коштів. Проте, на нашу думку, головна причина полягала в тому, що збурення широкого антибільшовицького повстання в Україні (й очікуваного масового нагородження його учасників) стало справою вочевидь нездійсненою. Директорія змушена була змиритися з новою і цього разу остаточною поразкою в боротьбі з більшовицьким урядом Харкова.

Дві комісії

Висновки комісії М. Удовиченка щодо вироблення статуту ордена Визволення разом з новим варіантом статуту і проектом закону УНР про встановлення ордена було подано на розгляд Законодавчої управи Військового міністерства УНР. На превеликий жаль, розшукати ці важливі документи поки що не вдалось. Загальне уявлення про те, які ж думки бралися до уваги під час розроблення нового варіанта статуту, дає висновок Законодавчої управи, датований 19 грудня 1921 року.

Правники звернули увагу на те, що проект закону в редакції комісії М. Удовиченка повинен містити загальні положення і не включати ті, що стосуються суто орденського статуту, "бо інакше

ніякої по суті не буде різниці між проектом закону і проектом статуту. Тому необхідно майже все, за винятком коротенького закону лише про встановлення ордена, із проекту закону перенести до проекту статуту”²⁰. Не погодилися правники і з пропозицією комісії про скасування закону УНР про встановлення відзнак Республіки та Слава України від 24 січня 1919 року, натомість запропонували скасувати лише пункт 4 закону, в якому йшлося про встановлення цих відзнак.

На думку правників, сам статут ордена Визволення мав би бути затверджений у законодавчому порядку, виходячи з того, що кваліфікація лицарських вчинків і нагородження орденом давали відповідні пільги. “Права ці дуже значні, а тому необхідне проведення і порядку кваліфікації також законодавчим шляхом”, — наголошувалось у висновку²¹.

Проаналізувавши проект статуту ордена Визволення, Законодавча управа висловила низку принципів зауважень щодо окремих статутних положень. Вона пропонувала, по-перше, скасувати поділ ордена на три ступені; по-друге, пільги лицарям ордена фіксувати не стільки в статуті, скільки в спеціальному законі про пільги для нагороджених; по-третє, з метою заощадження державних коштів обмежити кількість лицарів ордена; по-четверте, через неможливість організувати роботу постійної Орденської ради надати Головному отаманові як першому лицареві ордена Визволення широкі повноваження при нагородженні орденом, а технічну роботу покласти на одну з військових канцелярій.

З висновком керівника Законодавчої управи сотника Лобанова погодився військовий міністр УНР генерал-хорунжий А. Вовк, який до зауважень управи додав і свої. Він не поділяв думки комісії про тимчасове функціонування ордена тільки в період визвольної боротьби, а бажав би назавжди залишити орден для нащадків. Окрім того, вважав за потрібне чітко “зазначити, чи то є один орден трьох ступенів, чи три різноманітні ордени”, а також поставив під сумнів можливість проведення церемонії вручення знаків ордена першого ступеня за участю всього складу Кабінету Міністрів УНР.

Однак ішлося не тільки про редакційні зміни окремих пунктів закону чи статуту ордена Визволення. Ставало дедалі очевиднішим, що далі зволікати із заснуванням відзнак неможливо. В армії наростало невдоволення повільністю в затвердженні бойових нагород. Для старшин та козаків, що пройшли через гіркоту поразки, нагороди набували особливого значення. В умовах безпросвітнього табірної життя бойові відзнаки мали піднести моральний дух вояцтва й утвердити його в думці, що ідея української державності жива, а принесені жертви не марні.

Остаточне розв’язання питання про бойові нагороди через відмінність позицій військовиків щодо майбутніх орденів дедалі більш заходило в глухий кут. Аби дійти компромісу й узгодити різні, часом полярні, погляди, а також заспокоїти армійські кола,

Військове міністерство УНР наказом від 22 грудня 1921 року створило дві комісії для остаточної розробки проектів статутів орденів Визволення та Залізного хреста²². Роботою першої керував начальник Персональної управи Військового міністерства генерал-хорунжий М. Удовиченко, другої — командир 2-ї Волинської стрілецької дивізії генерал-хорунжий О. Загородський. Головне завдання комісії полягало в підготовці текстів узгоджених між собою законів про встановлення відзнак та їхніх статутів для подальшого затвердження Радою Народних Міністрів УНР.

Комісія М. Удовиченка, що мала вже значний досвід розробки статуту ордена Визволення, активно розпочала свою діяльність, залучивши до роботи не тільки членів комісії, а й практично всіх командирів дивізій. До уваги бралися висновки Законодавчої управи Військового міністерства, Української наукової спілки, окремі побажання армійського керівництва та рядових вояків.

Упродовж п'яти засідань (з 1 по 9 лютого 1922 р.) у Каліському таборі комісія в повному складі* докладно обговорила принципи питання створення законодавчої бази ордена Визволення та різні аспекти його функціонування. Вона відхилила запропонований Законодавчою управою Військового міністерства проект закону про встановлення ордена Визволення від 19 грудня 1921 року як недосконалий і зосередила увагу на доопрацюванні листопадового (1921 р.) проекту орденського статуту. Отже, знову було підтверджено поділ ордена на три ступені згідно з «вартістю бойових вчинків» і значенням їх для держави. Окремо наголошувалося на необхідності дотримання демократичних засад при нагородженні орденом — кількість лицарів ордена не обмежувалася і кожен вояк міг бути відзначений орденом усіх трьох ступенів за здійснені ним бойові вчинки стратегічного і тактичного характеру, за виявлену персональну хоробрість.

Велику увагу комісія зосередила на визначенні основних принципів існування ордена Визволення, які мали втілитися в законі УНР. Практичне забезпечення його конкретних положень (наприклад, щодо прав лицарів і порядку кваліфікації вчинків) покладалося на відповідні міністерства — фінансів, земельних справ, військове.

Під час обговорення зауважень щодо статуту ордена найдошкульніші стріли летіли на адресу Законодавчої управи. Зрештою, незадоволення її висновками спонукало комісію «передати проект закону про утворення ордена Визволення в авторитетну військову установу, бо редакція Законодавчої управи не може бути

*Начальника Персональної управи Військового міністерства генерал-хорунжого М. Удовиченка (голова), командира 2-ї гарматної батареї генерал-хорунжого Е. Башинського, начальника штабу 3-ї Залізної стрілецької дивізії генерал-хорунжого Й. Білевича, командира 4-ї стрілецької бригади генерал-хорунжого В. Шепеля, командира 7-ї стрілецької бригади полковника П. Шандрука, начальника 3-го відділу Персональної управи Військового міністерства сотника Янова та начальника штабу 3-ї Залізної стрілецької дивізії сотника Осінського (секретар).

авторитетною до того часу, поки сама буде робити редакційні помилки”²³.

Аргументуючи те чи те положення статуту, комісія постійно зверталася до досвіду французького ордена Почесного Легіону та польського ордена “Віртуті мілітаре”, проводячи в статуті ордена Визволення аналогії з цими широковідомими європейськими нагородами. Так, щодо питання про поділ ордена на три ступені в протоколі засідання комісії від 8 лютого занотовано: “В основі поділу на три ступені лежить не механічний перехід з нижчого ступеня до вищого, а вартість бойового вчинку з огляду військової науки і вартість його наслідків... Техніка війни однакова повсюди, але порівнюючи зі старими і новими республіканськими арміями наша армія буде мати орден суто демократичний. Французький Почесний Легіон, утверджений в період надзвичайного розвитку демократичних ідей французької революції, поділяє всю масу активних бійців, скупчених на полі бою за Батьківщину, на декілька категорій, а саме: маршалів, командирів, воєначальників-солдатів і звичайних солдатів. Сучасна молода польська армія, теж республіканська, поділяє орден на три ступені: маршальський, командирський, начальників і жовнірський двох ступенів”²⁴.

У тексті статуту нової редакції докладно визначалися вчинки, за які можна було нагороджувати орденом I, II та III ступенів; конкретизувалися сфери діяльності та обов’язки тимчасової і сталої орденської ради; порядок розгляду нагородних представлень і порядок представлення до нагородження, зберігання і видачі знаків, правила, як носити знаки ордена та орденської зброї, а також церемонія вручення ордена Визволення. Щодо самого знака ордена, то він, на думку комісії, мав бути встановленого зразка (від 19 жовтня 1920 р.), але з двома схрещеними шаблями (для I ступеня — золотими, для II ступеня — срібними).

Після тривалого дебатування принципового питання про старшинство орденів обидві комісії (О. Загородського і М. Удовиченка) погодилися зберегти те старшинство, яке визначалось у наказі Головної команди військ УНР від 19 жовтня 1921 року, де ордену Визволення відводилася перша позиція в таблиці рангів нагород УНР.

У тексті розробленого комісією М. Удовиченка статуту ордена Визволення простежується ідея верховенства влади в питанні функціонування ордена. Так, Головний отаман очолював Орденську раду, визначав її персональний склад, ухвалював остаточне рішення щодо нагородження орденом, підписував орденські грамоти, призначав дату проведення засідань ради, мав право персонально нагороджувати. Ці широкі повноваження зумовлювалися не тільки особистим авторитетом С. Петлюри в армії, а й чітким розумінням того, що нагородна справа має бути сконцентрована в руках найвищої державної особи для надання нагороді високого державного статусу і зміцнення авторитету влади.

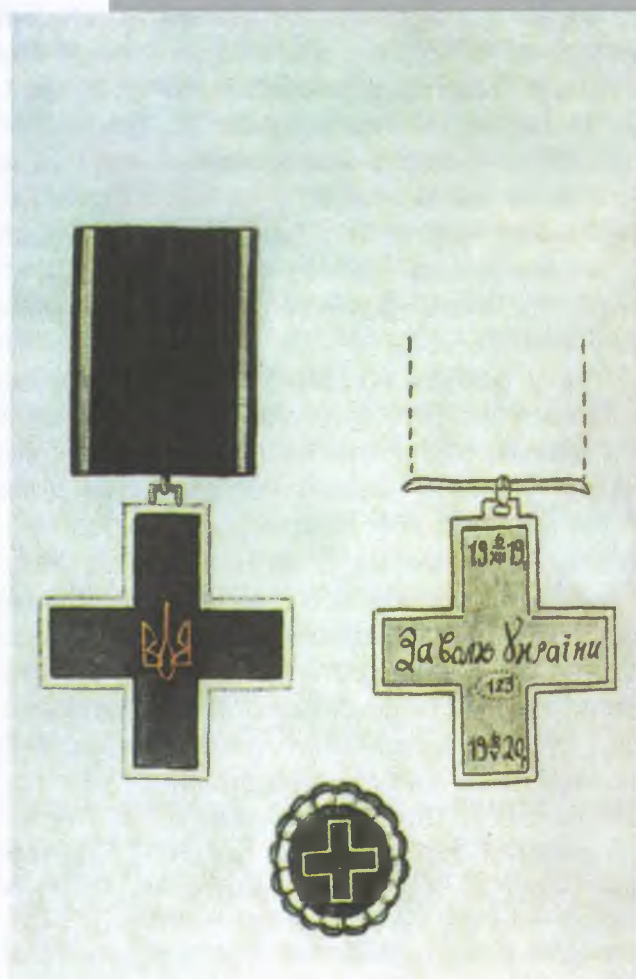
Свідомо чи ні, але в найвищій бойовій нагороді УНР була втілена думка древніх: “Влада у того, хто нагороджує”.

Як уже зазначалося, над проектом статуту ордена Залізного хреста працювала комісія О. Загородського (до її складу входило два лицарі ордена Залізного хреста від 2-ї Волинської та 4-ї Київської стрілецьких дивізій, по одному представникові від 3-ї та 4-ї дивізій з числа не нагороджених орденом та один представник від Персональної управи Військового міністерства: полковники Сіпко, Чижевський, Шраменко (секретар комісії), підполковники Шалаєв та Іванчишин, сотник Сошальський). Завдання цієї комісії, на наш погляд, було значно легшим, ніж комісії з вироблення статуту ордена Визволення. Належну теоретичну базу для вдосконалення статуту ордена Залізного хреста підготував і з'їзд Великої ради лицарів ордена (Каліш, квітень 1921 р.). Принципових питань залишилось два — старшинство нагород і визначення статусу Залізного хреста (орден чи відзнака). Але й вони були легко розв'язані.

Виходячи з того, що орден Залізний хрест надавався за участь у Зимовому поході, він не міг бути найстаршим з орденів. Комісія категорично відмовилася від “незрозумілого поняття відзнака” і наполягала на тому, щоб Залізному хресту надати статусу ордена. Члени комісії підтримали також пропозицію і з'їзду Великої ради лицарів щодо нагородження орденом і в майбутньому, конкретизувалися категорії осіб, які мали право на відзначення орденом. На відміну від інших варіантів у статуті комісії О. Загородського докладно йшлося про нагородження орденом старшин, козаків, урядовців, панотців та медичного персоналу. Це право надавалося армійській раді лицарів ордена. У статуті закладалося положення про можливість колективного нагородження військових частин. Так, для стрілецьких частин передбачалося присвоєння прапора із зображенням знака ордена на вістрі, а для артилерійських частин (які традиційно прапорів не мали) — нагородження сурмами, перевитими орденською стрічкою*.

Попри наполегливі пропозиції щодо пільг родичам лицарів ордена Залізного хреста, комісія вирішила надавати їх лише дружинам і дітям нагороджених. Натомість підтримала зміни, що стосувалися форми знака ордена. Символіку цього останнього вона тлумачила так: “Чорний хрест і стрічка — темна, безпроглядна ситуація для армії УНР і для Української державності в час походу; біле поле на краю хреста і стьожка (смужка. — Авт.) того ж кольору на бинді (колодці. — Авт.) — зима і похід, кінцевий метою якого була Українська державність — герб на хресті”²⁵.

*У даному разі зберігалася традиція російської армії. Піхотні полки, вперше нагороджені в 1807 році Георгіївськими прапорами, мали на вістрі зображення Георгіївського хреста. Всі інші полки на вістрі прапорів мали зображення двоголового орла. Кавалерійські полки, нагороджені Георгіївським хрестом, зображення нагороди вміщували не на прапорі, а на срібних сурмах, прикрашених орденською стрічкою.

Знак ордена Залізного хреста армії УНР,
наперсний хрест та розетка. Проект 1921 р.
Реконструкція В. Бузала

Здавалося, робота над статутами орденів Визволення і Залізного хреста, зважаючи на її плідний початок, буде скоро завершена. Керівництво армії весь час наголошувало на необхідності швидкого закінчення зволікань із прийняттям цих документів. Проте тексти статутів орденів потрапили до військового міністра лише в листопаді 1922 року. Далися взнаки обставини, на які посилався О. Загородський у доповідній записці від 17 листопада 1922 року: “Належність членів комісії до різних таборів, чому часами трудно було зібрати всю комісію, від’їзд деяких членів комісії на роботи і часами навіть за межі Польщі, брак підручників, якими комісія могла б керуватися при перегляді (розшук таких підручників часто займав багато часу) статуту й взагалі багато причин, як чисто фізичних, так часами і моральних, а то прямо технічних”²⁶.

Нарешті, майже річну роботу комісій над статутами орденів Визволення та Залізного хреста було завершено. Залишалося прийняти відповідні закони УНР. Але їм не судилося побачити світ. Історія зле пожартувала — намагання створити досконалі закони й статuti щодо нагород УНР обернулось тим, що у 1920—1922 роках на вищому державному рівні не було затверджено жодного. Постійні зміни та доповнення текстів цих документів, непослідовність і нерішучість в ухваленні остаточного рішення, відсутність єдиного державного аналітичного і практичного центру нагородотворення, слабкість фінансової й матеріальної бази для видання нагород були тими основними причинами, які завадили ідеям матеріалізуватися в нагородні знаки. З усіх проєктів заснування власних нагород (орденів Визволення, Республіки, Залізного хреста, почесної повстанської медалі) вдалося реалізувати лише один — орден Залізного хреста.

Золотий Тризуб

Ще не було завершено роботу над статутами орденів Визволення і Залізного хреста, як на початку грудня 1922 року з’явився новий нагородний проєкт. Цього разу його ініціювала урядова комісія з відзначення п’ятої річниці проголошення самостійності України. У листі на ім’я міністра внутрішніх справ УНР вона просила провести через Раду Народних Міністрів закон про встановлення ордена Республіки та вручити знаки ордена до дня святкування²⁷.

Проте уряд мав інші плани щодо вшанування борців за волю України. Серед офіційних заходів планувалося підвищити у званнях військовослужбовців, виготовити знаки ордена Визволення і нагородити ним “достойних військових та цивільних осіб”, розпочати нагородження “спеціально встановленим орденом (?) по-

встанців”, виготовити медаль або жетон для всіх українських громадян. Передбачалося навіть, що ордени і медалі можуть бути виготовлені приватними підприємцями без фінансової участі уряду²⁸.

Що менше часу лишалося до урочистостей, то було очевидніше, що ні про яке виготовлення знаків ордена Визволення або інших нагород не може бути мови. І ось зринула ідея заснувати ювілейну відзнаку, щось на зразок нагрудного знака. Цей останній не потребував докладно розробленого статуту чи положення. Досить було проголосити закон про встановлення відзнаки. 29 грудня 1922 року новий Голова Ради Народних Міністрів УНР А. Левицький запропонував прийняти закон УНР про заснування відзнаки Золотий Тризуб²⁹.

У поданому проекті закону майбутня нагорода розглядалася як ювілейна відзнака до п'ятиріччя проголошення самостійності України. Статус її не конкретизувався. Через брак часу найреальнішим було видання нагрудного знака. Але оскільки цей конкретний фалеристичний термін не вживався в нагородних документах УНР, то звернулися до визначення загального — “відзнака”, маючи на увазі, що Золотий Тризуб буде не орденом чи медаллю, а нагрудним знаком для масового нагородження.

Слід зауважити, що ідеї запровадження такого роду відзнак для “внутрішнього користування” широко побутували на той час в українській діаспорі. Ще на теренах України у 1919—1920 роках були видані нагрудні знаки для Ради корпусу київських січових стрільців, випускників Інженерної школи старшин, 3-го полку імені Т. Шевченка.

Через відсутність документів багато нагрудних знаків того періоду залишаються донині безіменними. Їх атрибутування потребує окремих ґрунтовних досліджень.

З інтернуванням армії УНР у польських таборих “міні-нагороди” намагалися створювати не тільки окремі дивізії, полки, а й громадські організації. Наполегливість вояків 3-ї Залізної стрілецької дивізії увінчалась виданням у 1922 році “Хреста Залізного стрільця”. Як правило, рішення про встановлення відзнак ухвалювало полкове або дивізійне командування. Верховна влада втручалася в цю справу лише тоді, коли помічала в положеннях про відзнаки надмір пільг і необґрунтовані претензії таких нагород на державний статус. З усіх відомих нам тогочасних нагрудних знаків на найвищому державному рівні приймалися два — Золотий Тризуб і нагрудний знак Юнацької школи з підготовки старшин військового часу в Каліському таборі*. Положення й опис цього знака затвердив Головний отаман 12 червня 1923 року³⁰.

*Опис нагрудного знака Юнацької школи С. Петлюра підписав 28 червня, однак на документі значилося 12 червня 1923 року — дата, коли був виданий відповідний наказ Головної команди військ УНР за числом 8. Знак являв собою срібний опуклий хрест із заокругленими кінцями, покритий синьою емаллю, із золотим кругом у центрі. Круг залитий білою емаллю з накладними золотими літерами “Ю”, “Ш”, “Т”, “К” (Юнацька школа табору Каліш). Між верхніми кінцями — золоті перемички форми колючого дроту. Між кінцями хреста вміщувалися схрещені багнети (для випускників пішого відділу), гармати (артилерійського відділу) та шаблі (кінного відділу).

Золотий Тризуб призначався для масового вручення “усім громадянам Української Народної Республіки, що чинною участю своєю в армії українській, постійній чи повстанчій, на урядах цивільних чи в службі та діяльності громадській, релігійній або культурній прислужилися краю в справі відродження Незалежної Суверенної Української Держави та на обороні її незалежності повсякчас непохитно стояли і працю свою на користь і міць покладали”³¹.

Пропозиції щодо відзначення громадян УНР Золотим Тризубом могли подавати на ім’я Голови Директорії керівники міністерств, національних, наукових, релігійних та інших громадських організацій. Проект закону також визначав порядок, як носити відзнаку: вона мала розташовуватися “після всіх українських та перед всіма чужоземними орденськими знаками”. До відзнаки додавалася спеціальна грамота.

З державної скарбниці окремою постановою уряду мали бути асигновані кошти на виготовлення відзнак та грамот. Відповідальність за виготовлення їх покладалася на канцелярію Директорії.

Щодо цієї відзнаки в дослідників є багато запитань. Чи був прийнятий сам закон про встановлення Золотого Тризуба? Де і коли він виготовлявся? Відсутність постанови уряду про асигнування коштів на його виготовлення і затвердженого оригіналу малюнка ставлять під сумнів факт, що така відзнака все-таки була виготовлена. Нагрудний знак форми золотого тризуба на тлі лаврового вінка трапляється в багатьох фалеристичних збірках української діаспори, і деякі колекціонери називають його саме Золотим Тризубом. Проте жодної наукової розвідки, яка б неспростовно доводила, що цей знак є саме тим, який планувалось видати у 1922—1923 роках, дотепер не опубліковано.

Від персня до хреста Симона Петлюри

З ліквідацією в 1923 році таборів інтернованих вояків у Польщі уряд УНР змушений був шукати притулку в Австрії, Угорщині, Швейцарії, аж поки восени 1924 року не осів у Парижі. Українська діаспора, розпорошена по багатьох європейських країнах і країнах Нового світу, поступово налагоджувала своє життя. Створювалися нові українські культурні громади та організації, довкола яких гуртувалися вихідці з України. За умов невизначеності подальшої долі української державності, внутрішньої кризи, постійних звинувачень і чвар уряд УНР переживав найкритичніший період. Цілком закономірно, що в таких умовах неможливо було зосередитись на нагородотворчих спробах.

Проте вбивство С. Петлюри 25 травня 1926 року в Парижі не залишилось обійденим фалеристичною спадщиною. Головна управа Товариства імені С. Петлюри звернулася до уряду з ініціативою заснувати новий вид відзнак — перстень на честь Головного отамана і Голови Директорії. Нова відзнака призначалася для нагородження всіх осіб, які під проводом С. Петлюри брали участь у визвольній боротьбі українського народу “чи то в організаціях військових, чи в установах і урядах цивільних”³². Це питання розглядалося на засіданні Ради Народних Міністрів УНР, але відповідну постанову так і не було ухвалено.

Очевидно, через непевне становище уряду його нагородотворчі спроби не мали системного характеру і чітко визначеної мети щодо створення системи державних нагород. Здавалося, що розкручений за доби визвольних змагань маховик нагородних ініціатив змушував керівництво УНР шукати найбільш доречного застосування їх у нових історичних умовах. Повністю відмовитись від ідеї заснування власних нагород уряд УНР не міг. Не міг хоч би тому, що за кожною нагородою стояло цілком очевидне прагнення будь-що довести факт свого існування та життєздатність ідеї незалежної Української держави взагалі. Нові ж реалії життя диктували свої умови щодо теоретичного і практичного спрямування нагородної політики.

Нагородна спадщина української спільноти за межами материкової України з середини 20-х років до початку Другої світової війни вирізняється низкою особливостей.

У цей період у розвитку нагородотворення української діаспори окреслилися дві тенденції. З одного боку, уряд УНР продовжує започатковану за доби визвольних змагань спробу заснувати нагороди від імені Української держави для всіх учасників визвольної боротьби, а з іншого — активізуються заходи щодо видання нагородних відзнак окремими громадськими організаціями й спілками, переважно ветеранськими. Відповідно до цього відзнаки можна умовно поділити на дві групи: перша — нагороди державного рівня, що мали загальний характер для всієї української діаспори, і друга — нагрудні знаки окремих громадських організацій (тобто відзнаки корпоративного характеру для вшанування обмеженого кола осіб, як правило, членів даної організації).

Ці дві тенденції наберуть широкого розвитку в повоєнний час. Отже, фалеристична спадщина української діаспори представлена як нагородами, що офіційно встановлювалися і надавалися Президентом УНР у екзилі від імені держави, так і відзнаками численних культурологічних, ветеранських, громадських і політичних організацій та спілок.

Рівнобіжне існування відзнак двох рівнів (державного і корпоративного) є явищем, характерним для фалеристичної спадщини багатьох країн світу. Наприклад, у колишньому СРСР у 20—30-х роках поряд з офіційно заснованими державними нагородами

(орденами Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки) існувала велика кількість нагрудних знаків, які встановлювалися місцевими органами влади, військовими школами і курсами, численними громадськими організаціями і товариствами тощо*. Щодо нагрудних знаків української діаспори, то виникнення і поширення їх, на нашу думку, спричинилося незадоволенням нагородотворчими спробами уряду та конкуренцією між окремими ветеранськими організаціями на роль лідера у визвольній боротьбі, що й намагалися закріпити в історичній свідомості засобами фалеристики.

Особливістю цього періоду можна вважати й те, що уряд УНР відійшов від ідеї-“максимум” — заснування системи елітарних орденів і зосередив свої зусилля на практичній реалізації ідеї-“мінімум” — виданні нагород масового характеру. Багаторічні спроби заснувати найвищі нагороди — ордени — не було реалізовано на практиці. Тому головну увагу сконцентрували на заснуванні нагород для масового вручення — хрестів та медалей. Ці останні мали цілком виразний меморіальний характер і були присвячені конкретній історичній події чи особі. Подиву гідне те, що за надзвичайно складних умов уряд УНР у екзилі не тільки заснував, а й спромігся видати *медаль на честь 10-ї річниці відбудови Української держави (1927 р.)*, хрест Директорії на честь 10-ліття з'єднання українських земель (1929 р.) та хрест Симона Петлюри (1932 р.).

Уряд УНР пішов шляхом максимального спрощення статутних положень щодо заснованих нагород. У документах у загальних рисах визначено мету заснування відзнаки, подано її опис та порядок носіння. Особливістю нагород тогочасної української діаспори було й те, що нагородотворчі ініціативи йшли від перших осіб держави. Принцип колегіального ухвалення рішень щодо встановлення нагород державного рівня замінили вольові рішення провідних діячів Директорії, зокрема Ф. Швеця та А. Макаренка.

Мета розвитку нагородної справи в українській діаспорі в міжвоєнний період була незаперечною — нагороди мали засвідчити факт існування незалежної Української держави. На це вказували назви нагород, їхня символіка, написи на них, статутні положення. Так, на лицьовому боці медалі до 10-ї річниці відбудови Української держави зображено тризуб, а на зворотному викарбувано дати “1917—1927”. Стрічка до медалі була блакитною з жовтими вертикальними смужками.

У 1929 році до 10-ї річниці возз'єднання Західної й Наддніпрянської України член Директорії А. Макаренко видав у Празі загальнодержавну нагороду — *хрест Директорії*. Він мав надаватися всім учасникам визвольної боротьби за самостійність і со-

*Серед них є низка надзвичайно рідкісних і цікавих фалеристичних пам'яток з історії радянської України, зокрема нагрудні знаки “Участнику восстания на заводе “Арсенал” к X-летию Октября”, “Герою январских событий 1918 года на заводе “Большевик”, “Герою январских событий 1918 года на Юго-Западной железной дороге”, “За класну стрільбу УРСР” і т. ін.

Медаль на честь 10-ї річниці відбудови
Української держави. 1927 р.

Хрест Директорії УНР на честь 10-ліття
з'єднання українських земель, 1929 р.

Орден (хрест) Симона Петлюри. 1932 р.

борність України. Про статус цієї нагороди у відповідних параграфах статуту не йдеться, але, аби не викликати сумнівів про її державне значення, планувалося на лицьовому боці хреста в середохресті вмістити напис: “Державна відзнака”³³. Це становило новацію в нагородній практиці, оскільки статус нагороди визначається не написами на ній, а відповідними регламентуючими документами. У виданому знаку хреста цього напису немає, замість нього в середохресті вміщено традиційний тризуб.

Зважаючи на масовий характер хреста Директорії, у статут закладався спрощений порядок надання нагороди. Кожний громадянин УНР, що вважав себе гідним відзнаки, мав подати до військової ради при Директорії УНР заповнену анкету. За змістом і формою вона стала прообразом нагородного листа, в якому зазначались ім’я та прізвище особи, військове звання, родинний стан, національність, віросповідання, освіта, загальний опис проходження служби й участі у визвольній боротьбі, поранення, а також перелік документів, які підтверджували наведені факти. Рішення про нагородження ухвалювала військова рада.

Цікаву історію має *хрест Симона Петлюри**. Ця нагорода була встановлена 22 травня 1932 року Головною командою військ і флоту УНР і затверджена Головою Директорії А. Левицьким. За формою знак хреста майже ідентичний зі знаком ордена Визволення, який 19 жовтня 1920 року затвердив С. Петлюра. Така подібність не була випадковою. Тим самим підкреслювалась ідейна спорідненість нової нагороди з легально заснованим орденом, вона підносилася на високий державний рівень.

Проект знака хреста розробив відомий український геральдист Микола Битинський. Залишивши без змін саму форму хреста, він вніс ряд корективів у затверджений зразок ордена Визволення, зокрема на чорному емалевому тлі розмістив на нижньому довгастому кінці хреста меч вістря угору, а на верхньому — тризуб. Меч, тризуб та пружки хреста — з білого металу. Стрічка до хреста — блакитна муарова з чорною широкою вертикальною смужкою посередині, а обабіч неї — по дві жовті смужки.

На виготовлення хреста пішло майже чотири роки, і вручення його розпочалося в 1936 році. Випуск перших знаків було здійснено на приватній фірмі “Й. Квекзілбер” у Варшаві. Дотепер відомі три випуски хреста. Різняться вони розмірами, відтінками металу та місцем розташування номерів на зворотному боці³⁴.

На виконання попереднього (травневого 1932 р.) наказу Головної команди військ і флоту УНР наказом міністра військових справ УНР генерал-хорунжого генерального штабу В. Сальського від 25 березня 1936 року встановлювався порядок надання хреста Симона Петлюри. За цим наказом право нагородження хрестом надавалося Головній та місцевим радам хреста.

*При написанні цього сюжету використано документи з приватного архіву відомого українського колекціонера з Торонто п. Ярослава Семотюка.

Головна рада складалася з президії та членів ради. У президії було 8 членів: генерального штабу генерал-хорунжий В. Куц (голова), генерал-хорунжий В. Змієнко (перший заступник голови), полковник О. Вишнівський (другий заступник голови), а також члени президії підполковник В. Дітель, сотник В. Шевченко, поручник І. Чудненко та хорунжий М. Отрешко-Арський. До складу членів Головної ради хреста обрано відомих і авторитетних командирів дивізій армії УНР: від 1-ї Запорізької — генерал-хорунжий Г. Базильський, 2-ї Волинської — генерал-хорунжий О. Загородський, 3-ї Залізної — генерал-хорунжий П. Шандрук, 4-ї Київської — полковник М. Шраменко, 5-ї Херсонської — генерал-хорунжий А. Пузицький, 6-ї Січової — генерал-хорунжий М. Безручко, Окремої кінної — генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко.

Місцеві ради хреста утворювалися у країнах компактного проживання колишніх вояків УНР, де були зорганізовані управи Товариства вояків УНР. Зокрема, такими місцевими радами хреста С. Петлюри визначено у Франції — раду на чолі з генерал-хорунжим О. Удовиченком, у Чехословаччині — на чолі з підполковником В. Проходою, у Румунії — на чолі з підполковником Г. Порохівським, у Польщі — управу Спілки воєнних інвалідів на чолі з генерал-хорунжим О. Загородським, управу Товариства бувших вояків армії УНР у Каліші на чолі з генерал-хорунжим М. Безручком, а також трьох начальників шкільних груп. У країнах, де місцевих рад не було створено, претенденти на отримання нагороди зверталися безпосередньо до Головної ради. Офіційним місцем перебування Головної ради і проведення її засідань було визначено паризьку адресу редакції журналу “Табор”.

Надання хреста Симона Петлюри мало здійснюватися за чітко визначеною процедурою внесення клопотання та його подальшого розгляду. Кожний кандидат до відзначення мав заповнити анкету і надіслати її до місцевої ради. В анкеті окрім формальних даних (прізвище, ім'я та імена батьків, дата і місце народження, фах та рід праці, адреса) мали міститися докладні відомості про вступ до конкретної військової частини, повстанського відділу або установи армії, дати і місця участі в бойових операціях, прізвища командирів військових підрозділів, щонайменше двох начальників або товаришів по службі, які підтверджували факт участі в боротьбі. Аналіз поданих анкет від кандидатів до нагородження через їх незадовільне заповнення змусив Головну раду хреста опублікувати у грудні 1926 року в тижневику “Тризуб” спеціальну інструкцію про належне викладення усіх необхідних відомостей про нагороджуваного.

Після перевірки “правдивості поданих в анкеті даних” місцеві ради вносили пропозиції про відзначення до Головної ради, і в разі її позитивного висновку документи передавалися для оформлення нагороди до Управи Воєнно-історичного това-

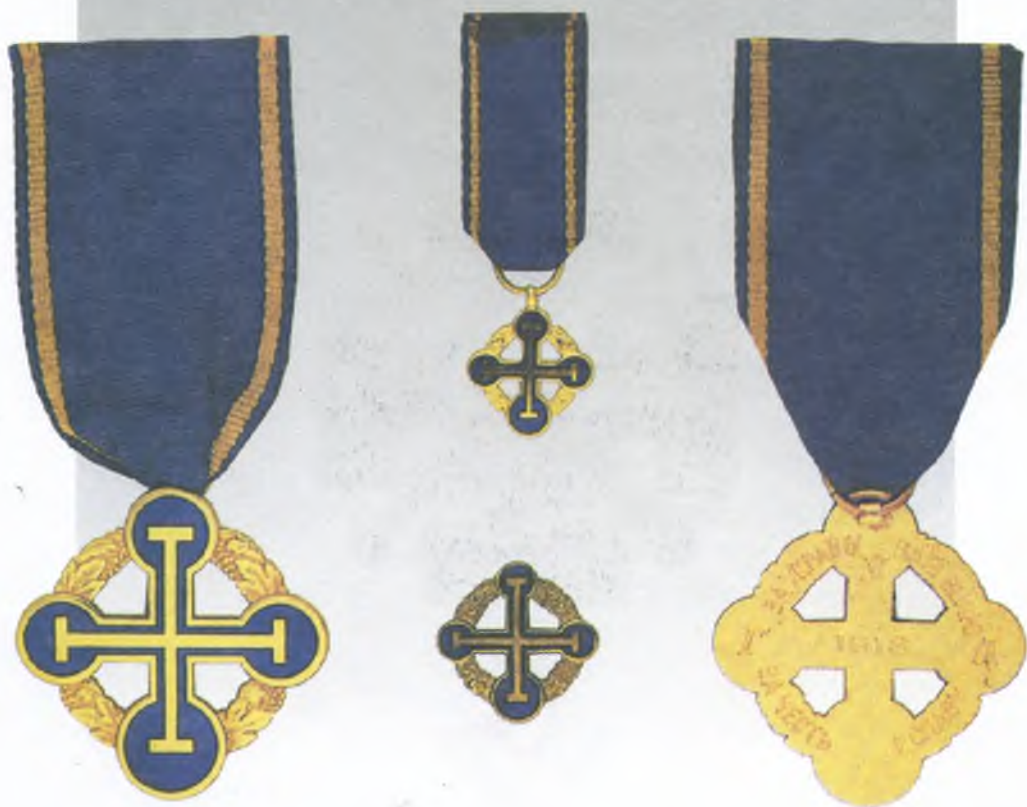
риства. На неї покладалися обов'язки виготовлення відзнаки, направлення її на місця та ведення архіву нагородних справ. Хрест висилався нагородженому в тому разі, коли він сплачував необхідну суму (6,5 злотих), а тим, хто "не в стані оплатити "Хрест", висилалася грамота про нагородження, але після обов'язкової сплати 1 злотого. Особистий контроль за нумерацією хрестів здійснював голова Головної ради.

Перше засідання Головної ради хреста Симона Петлюри відбулося 10 травня 1936 року в помешканні Варшавської управи Товариства бувших вояків армії УНР. На ньому вирішувалися питання надання перших відзнак учасникам визвольних змагань. За одностайною думкою, першим знаком хреста було вшановано Головного отамана військ УНР С. Петлюру. За дорученням Головної ради хреста відзнаку мав покласти 26 травня 1936 року на могилу С. Петлюри паризького кладовища Монпарнас генерал-хорунжий О. Удовиченко. Серед перших 136 осіб, щодо яких "визнано право на хрест", були члени Головної ради хреста, представники Військового міністерства, діючі та померлі генерали. Вибір номерів хреста здійснювався жеребкуванням, це право надано Голові ради В. Кущу, який очолював Варшавську управу Товариства бувших вояків армії УНР. За жеребкуванням знак ордена за № 123 надано Голові Директорії А. Левицькому, а за № 122 — військовому міністрові В. Сальському. Друге засідання президії Головної ради хреста відбулося через тиждень. На ньому вирішено питання про черговість відзнаки ще 145 особам.

На початку 70-х років група ветеранів визвольних змагань, нагороджених хрестом Симона Петлюри, виступила з ініціативою про перейменування хреста на орден Симона Петлюри трьох ступенів. Художник Д. Вадим з Едмонтонна розробив проекти знаків ордена. Орден першого ступеня являв собою хрест, накладений на восьмипроменеву зірку з мечами, другого — традиційної форми хрест із зображенням двох схрещених мечів на стрічці, третього — такий самий хрест, але без тризуба і меча. Розглянувши ці пропозиції, президія Української Національної Ради 25 липня 1974 року перейменувала хрест на орден Симона Петлюри з правом спадкоємності, залишивши без змін форму нагородного знака.

Паралельно з нагородами, які встановлювалися центральними державними органами УНР у екзилі, власні відзнаки у 20—30-х роках прагнули заснувати й недержавні структури, переважно ветеранські організації. Так, продовжуючи традиції видання відзнак Українських січових стрільців, у серпні 1928 року Колегія старшин Української Галицької армії* в Берліні заснувала *пропам'ятну військову відзнаку для нагородження вояків УГА та цивільних осіб* (так званий *Галицький хрест*) і спромоглася вида-

*Колегія старшин складалася з 15 дійсних членів та 10 кандидатів. Серед засновників відзнаки були: генерал-хорунжий, командувач УГА Мирон Тарнавський, генерал-лейтенант Михайло Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий Антін Кравс, генерал-хорунжий Віктор Курманович, полковник Євген Коновалець.

Пропам'ятна військова відзнака
Української Галицької армії. 1928 р.

Український комбатантський хрест
для всіх учасників національних збройних сил.
1940 р.

Бойовий хрест Українських січових стрільців.
1940 р.
З колекції Національного музею історії України

ти її у Відні³⁵. У 1940 році в захопленому німцями Кракові ветерани визвольних змагань встановили дві відзнаки — *Український комбатантський хрест для всіх учасників національних збройних сил та бойовий (або Мазепинський) хрест для вояків бригади Українських січових стрільців у лавах Галицької армії*. Цей останній нагрудний знак цікавий тим, що вперше в українській фалеристичній спадщині на ньому зображено не гетьмана Івана Мазепу, а його родовий герб.

У вирі Другої світової війни*

Жодна з подій світової історії ХХ століття не залишила по собі таку велетенську фалеристичну спадщину, як Друга світова війна 1939—1945 років. Різноманітні ордени, хрести, медалі, нагрудні знаки встановили всі країни—учасниці війни. У 1940 році у Великій Британії засновано Георгіївський хрест як одну з найвищих нагород країни для відзначення цивільних осіб, що виявили виняткову мужність, а також цілу низку медалей, які надавалися учасникам тих чи тих військових операцій. У тому ж році засновано вищу військову нагороду Франції за боротьбу проти фашистської Німеччини — хрест Визволення. Вже через декілька днів після нападу Німеччини на СРСР, 28 червня 1941 року, Президент США Рузвельт заснував медаль “За службу в захисті Америки”. Впродовж війни він також запровадив медалі “За службу жінок у Збройних Силах Америки”, “За участь у воєнних кампаніях Америки”, “За участь у кампаніях у Європі, Африці та на Близькому Сході”, “За участь у кампаніях в Азії та на Тихому океані”, а 6 липня 1945 року Конгрес США встановив медаль “За перемогу у Другій світовій війні”³⁶.

Найбільшу кількість нагород періоду Великої Вітчизняної війни засновано в Радянському Союзі, оскільки йому випав найбільший тягар війни. Зокрема, за час бойових дій у Другій світовій війні встановлено 9 військових орденів (з них 7 багатоступеневих) та 20 медалей. Наймасовішими нагородами стали медалі “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.” та “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.”, кожною з них нагороджено по 15—16 млн громадян СРСР. На ознаменування ювілеїв перемоги в Радянському Союзі в 1965, 1975 та 1985 роках видані також ювілейні медалі, кожна понад 10 млн екземплярів.

У 1941—1945 роках Україна стала однією з головних арен воєнних дій у Європі. Із заходу на схід і в зворотному напрямку по всій території України пронісся смерч Другої світової війни.

*Матеріал підготовлено у співавторстві з В. Манзуренком.

Загинули 5,5 млн цивільних громадян і 2,5 млн військових. Ці втрати є найбільшими серед усіх країн—учасниць війни.

У вир світової бійні було втягнуто мільйони українців. Вони воювали у складі радянської, польської, румунської, угорської, чеської, американської, канадської армій. Українці становили третину всієї Червоної армії, билися із загарбниками у складі радянських партизанських загонів Сидора Ковпака, Олександра Сабурова, Петра Вершигори та інших, у підпільних комуністичних організаціях на теренах України, брали активну участь у антифашистському русі опору в багатьох європейських країнах.

Історія участі українського народу у війні не буде повною, якщо не згадати й того факту, що українці входили до складу збройних сил Німеччини. Незадовго до її нападу на СРСР у фашистській армії було створене збройне формування під назвою “Легіон українських націоналістів”, який мав два підрозділи — “Нахтігаль” та “Роланд”. У квітні 1943 року з 13 тисяч українських добровольців сформовано 14-ту гренадерську дивізію СС “Галичина”. Кинута на фронт, у липні 1944 року під Бродами вона була майже дощенту знищена військами 1-го Українського фронту. У вересні—жовтні 1944 року дивізію переформували і вирядили на боротьбу з червоними партизанами у Словаччині та Югославії, а звідти — до Австрії для латання дірок в обороні вермахту. У березні 1945 року дивізійники склали присягу на вірність Україні і як члени першої дивізії ввійшли до складу утвореної Української національної армії. Залишивши фронт, УНА добровільно здалась англійським та американським військам і була інтернована. До травня 1947 року українські вояки перебували як військовополонені в італійському таборі Ріміні. Того ж року їх перевезли до Англії і в жовтні 1948 року звільнили з полону. Доля виявилася милостивою до цих вояків, і вони не зазнали поневірянь Російської визвольної армії, особовий склад якої на вимогу СРСР був переданий до рук НКВС.

Масовою військовою формацією, яка діяла під гаслом визволення українського народу від гніту фашистського та більшовицького тоталітарних режимів, стала створена 1942 року Українська повстанська армія. Після поразки Німеччини головна боротьба велася проти радянської влади. Покінчити з діяльністю УПА військова машина СРСР змогла лише на початку 50-х років. За оцінками істориків, у різний час до складу загонів повстанської армії входило від 50 до 150 тисяч чоловік.

Така була доля народу без державності. Не можна не погодитись з думкою історика О. Субтельного про те, що, “опинившись між нацистським і радянським режимами, позбавлені власної державності, котра захищала б їхні інтереси, українці виявилися, як ніхто інший, беззахисними перед спустошеннями війни й нещадною політикою тоталітарних держав, що її вели”³⁷.

З усіх військових формувань України періоду Другої світової війни власні відзнаки як знаки розрізнення мали лише вояки

дивізії СС “Галичина”, створеної на її базі Української національної армії, а також Української повстанської армії. Німецьке командування заборонило дивізіяникам носити на кокардах та нарукавних нашивках тризуб, вбачаючи в цьому претензію на суто національне українське формування у складі гітлерівської армії. Замість цього їм дозволялось мати на лівому рукаві та комірці відзнаку у вигляді “Галицького Лева”. Лише 19 березня 1945 року, під час складання присяги Української національної армії на вірність Україні, командир УНА П. Шандрук вручив воякам 4 тисячі кокард із зображенням тризуба.

Щодо власних нагородних відзнак, то їх мала тільки Українська повстанська армія.

Нагородам Української повстанської армії належить особливе місце не тільки в українській, а й світовій фалеристичній спадщині. Вони являють собою унікальний приклад існування цілої системи багатоступневих нагород для відзначення повстанців, які протягом тривалого часу чинили збройний опір у ворожому оточенні. Цим пояснюються складності виготовлення нагород, специфіка нагородження ними і навіть можливість їх носіння в умовах жорстокого підпілля.

За час свого існування нагороди УПА були відомими лише двом ворогуючим таборам — учасникам УПА та органам державної безпеки СРСР. Перші відомості про нагороди належать до початку 50-х років³⁸, а перші спроби їх дослідження починають з’являтися у фалеристичних виданнях лише через майже п’ятдесят років після їх установа. Вперше в систематизованому вигляді нагороди УПА постали у відомому виданні Я. Семотюка “Українські військові відзнаки”³⁹. Щодо нових фалеристичних досліджень з історії виникнення та функціонування системи нагород УПА, то останнім часом їх перелік поповнився цікавими розвідками В. Манзуренка⁴⁰ та документальними добірками О. Кучерука⁴¹, що містять відомості про створення нагород УПА і практику відзначення ними.

Першим документальним свідченням про нагороди Української повстанської армії є наказ Головного командування УПА за номером 3/44 про встановлення і призначення військових відзначень, підписаний 27 січня 1944 року Головним командиром УПА Романом Шухевичем — “Тарасом Чупринкою”.

Наказом устанавлювалася система відзначень, виділених у окремі групи — відзначення за бойові заслуги, працю для Українських Збройних Сил і за поранення. Відзначення бойових заслуг здійснювалося нагородами за ступенями і класами. До відзначень бойових заслуг належали: військове відзначення I ступеня — *Золотий Хрест Бойової Заслуги першого класу*, II ступеня — *Золотий Хрест Бойової Заслуги другого класу*, III ступеня — *Срібний Хрест Бойової Заслуги першого класу*, IV ступеня — *Срібний Хрест Бойової Заслуги другого класу*, V ступеня — *Бронзовий Хрест Бойової Заслуги*. До військових відзначень були

також віднесені “вирізнання” в наказі командира військового штабу (шостий ступінь) і похвала в наказі командира військової округи (сьомий ступінь).

За особливу працю для Українських Збройних Сил військові та цивільні особи могли бути нагороджені Хрестом Заслуги відповідного класу — *Золотим Хрестом Заслуги, Срібним Хрестом Заслуги і Бронзовим Хрестом Заслуги*.

Відзначення за рани планувалося здійснювати таким чином. Кожне окреме поранення від одного до п’яти зазначалося срібною зіркою, а від шести до десяти — золотою. Зірки мали носитися на стрічці над клапаном лівої нагрудної кишені мундира. Всі дальші поранення зазначалися комбінацією золотих зірок із срібними.

У систему військових відзначень входила також *Пропам’ятна відзнака УПА* для нагородження всіх вояків і цивільних осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях, у підпіллі або “причинилися до розбудови УПА”.

Наказом від 27 січня 1944 року не тільки встановлювалися відзнаки, а й визначався порядок нагородження ними. Причому до нагородження як Хрестами Бойової Заслуги, так і Хрестами Заслуги могли бути представлені всі вояки УПА та цивільні особи залежно від здійснених ними конкретних справ на користь УПА. У поданні щодо нагородження мали зазначатися точний опис заслуги, ситуації, в якій вона здійснена, та імена свідків героїського чину. Система надання відзнак УПА будувалася за принципом відповідності ступеня і класу нагороди рівневі заслуг нагородженого і передбачала вшанування як військових, так і цивільних осіб за їх особистий внесок у національно-визвольні змагання 40—50-х років в Україні.

Наказом також регламентувалося право надання нагороди відповідно до її рівня. Що вище був ступінь нагороди, то вищим був орган, який міг здійснювати нагородження*. Так, Золоті Хрести Бойової Заслуги першого і другого класів надавалися Головною Визвольною Радою за поданням Головного командира УПА, Срібні Хрести Бойової Заслуги першого і другого класів — Голов-

* Хоч як парадоксально, але в цьому відношенні нагородження в УПА було дещо схожим із практикою нагороджень у Червоній армії у період Великої Вітчизняної війни. Наприкінці 1941 — на початку 1942 років право здійснювати нагородження орденами і медалями СРСР бійців діючої армії від імені Президії Верховної Ради СРСР надано військовим радам фронтів, флотів, армій і флотилій, а з листопада 1942 року — ряду осіб командного складу армії і флоту. Зокрема, командувач фронту мав право нагороджувати від солдата до командира дивізії включно орденами Червоного Прапора, Суворова III ступеня, Кутузова III ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня, Олександра Невського, Вітчизняної війни I і II ступенів, Червоної Зірки, Слави I і II ступенів, а також медалями “За відвагу” і “За бойові заслуги”; командувач армією мав право нагороджувати від солдата до командира полку включно тими ж самими нагородами (окрім орденів Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького); командир дивізії — відповідно від солдата до командира роти включно орденами Червоної Зірки і Слави III ступеня та медалями, а командир полку — солдатів і сержантів медалями “За відвагу” і “За бойові заслуги”. Накази військового командування згодом затверджувалися указами Президії Верховної Ради СРСР. Відмінність полягала в тому, що в УПА вищі ступені відзнак надавалися одразу підпілним парламентом — Українською Головною Визвольною Радою.

Хрести Бойової Заслуги УПА
(золотий, срібний і бронзовий)

Хрести Заслуги УПА
(золотий, срібний і бронзовий)

ним командиром УПА за поданням крайового командира УПА, Бронзовий Хрест Бойової Заслуги — крайовим командиром УПА за поданням командира військової округи-групи. Золотим і Срібним Хрестом Заслуги нагороджувала Головна Визвольна Рада за поданням Головного командира УПА, а відзначення Бронзовим Хрестом Заслуги здійснював Головний командир УПА за поданням крайового командира.

Переглянувши наказ від 21 січня 1944 року, ми звернули увагу, що в ньому згадується Головна Визвольна Рада, яка на той час не існувала. Від часу підписання наказу до створення підпільного парламенту — Української Головної Визвольної Ради (УГВР), установчі збори якого відбулися 11—15 липня 1944 року біля села Сприня на Самбірщині, лишалось понад п'ять місяців. Напевно, питання про її створення в січні 1944 року було вже вирішено, і тому, передбачаючи розвиток подій, Р. Шухевич як Головний командир УПА при підписанні наказу про встановлення бойових відзнак взяв на себе розподіл функціональних прав між УГВР і командуванням УПА відносно майбутніх відзначень нагородами.

Робота щодо впорядкування організації надання відзнак УПА тривала і в наступні роки. Так, один з документів — непідписаний обіжник до структури Організації українських націоналістів, датований 7 жовтня 1946 року⁴², дає змогу докладніше з'ясувати склад системи нагород УПА і порядок відзначення ними. З тексту цього документа довідуємося, що після наказу про встановлення нагород УПА від 2 січня 1944 року було розроблено і затверджено низку розпорядчих документів, зокрема наказ “Про проекти підвищень і відзначень членів ОУН”. У документі від 7 жовтня 1946 року знаходимо цікаві відомості про порядок внесення кандидатур до нагородження. Зважимо, що становлення нагородної справи велося в умовах жорсткої конспірації, і саме ця особливість позначилася на характері документів та їх діловій мові. Клопотання (в оригіналі — внески) щодо нагородження мали пройти “дорогою безпосередньої організаційної підлеглості (гієрархічно)” до “санаційного затвердження вищих компетентних військових органів”. У внесках до відзначень за бойові заслуги мали бути зазначені такі дані: підпільне ім'я вояка — “псевдо” (при наступному поданні внеску, якщо ім'я змінювалося, належало зазначити старе), виконання ним завдань і належність до боївки (“теренова приналежність”, з метою маскування назва боївки мала позначатися аббревіатурою ОЕВ — Охоронно-Екзекутивний Відділ, при цьому районні й надрайонні відділи ОЕВ позначалися римськими цифрами, місто округи позначалося конспіративною назвою відповідно до військово-службового обліку), військове звання, назва нагороди, до якої представляється, та виклад фактів особливих заслуг.

Критерії відзначення нагородами в обіжнику сформульовано чітко і лаконічно: “в площині відзначень — кермуватися прикме-

тами бойового характеру (відвага, бравура), дотеперішні заслуги, бойові успіхи, осягнені чини тощо. В площині відзначень за заслуги (не бойові) — кермуватися вкладом праці в ділянці Організації, росту, опіки і допомоги відділам УПА. В цьому відношенні належно із усією об'єктивністю оцінити інвестовані заслуги і труд організаційних чинників УЧХ (Український Червоний Хрест. — Авт.), господарників, пропаганди і т. д.”⁴³

1 вересня 1944 року в районі Коломиї УПА провела останній бій з фашистськими військами. У перебігу Карпатсько-Ужгородської операції 4-го Українського фронту з 9 вересня по 28 жовтня 1944 року від фашистської окупації було визволено територію України в її довоєнних кордонах. УПА мусила перейти до тактики партизанської боротьби з регулярними частинами Радянської армії й військами НКВС, яку можна схарактеризувати як боротьбу в особливо важких умовах.

Критерії надання Хрестів Бойової Заслуги та Хрестів Заслуги не охоплювали всіх випадків для відзначення вояків УПА та цивільних осіб у ситуації, що змінилася, тому 6 червня 1948 року Українська Головна Визвольна Рада видає постанову про встановлення медалі *“За боротьбу в особливо важких умовах”*. У постанові зазначалося: *“З уваги на те, що в різних районах України багато учасників українського визвольно-революційного руху веде боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів в незвичайно важких умовах, — в умовах, що вимагають від революціонерів і повстанців просто нелюдських фізичних і моральних зусиль, — для відзначення особливої мужності таких революціонерів і повстанців та їхніх особливих заслуг для справи визволення України встановити окрему медаль “За боротьбу в особливо важких умовах”⁴⁴*.

Як розроблялися проекти відзнак УПА — одне з багатьох питань, яке цікавить дослідників у галузі фалеристики і відповідь на яке можуть дати конкретні історичні документи.

Довгий час побутувала думка, що перші проекти відзнак УПА належать до початку 1950 року, коли графік і боєць УПА Нил Хасевич розробив проекти відзнак повстанської армії. Розповімо про ці проекти трошки далі.

Нововиявлені документи з Державного архіву Служби безпеки України свідчать, що відсутність реальних знаків бойових нагород непокоїла командирів УПА різного рівня і вони з власної ініціативи почали розробку проектів нагород уже з кінця 1944 — початку 1945 років. Про це свідчить лист *“Вирового”* (сотник М. Дужий, секретар президії УГВР) від 15 лютого 1945 року до *“Вереса”* (ймовірно, крайовий референт пропаганди Я. Дудар) з проханням *“випрацювати”* проекти знаків нагород УПА. Наведемо повний текст цього листа, оскільки він не тільки містить цікаві відомості про створення нагород УПА, а й відбиває історичний колорит документів ділового мовлення в бойовій обстановці. На превеликий жаль, ці документи нечасто потрапляють у науковий обіг і практично невідомі широкому читацькому загалу.

“15 лютого 1945 року.

Друже Верес!

Провід через мене звертається до Вас з проханням випрацювати проекти таких відзначень:

1) Хрест Бойової Заслуги — золотий — I і II кл[яси] (потрібний один взірець, бо кляси розрізнятиме місцем їх ношення: I кл[яса] на шиї, а II кл[яса] на грудях).

2) Хрест Бойової Заслуги — срібний — I і II кл[яси].

3) Хрест Бойової Заслуги — бронзовий.

4) Хрест Бойової Заслуги (за працю — золотий.

5) —" — —" — —" — — срібний.

6) —" — —" — —" — — бронзовий.

Отже разом: шість зразків хрестів.

А крім того:

7) зірки за поранення:

срібна за окреме поранення,

золота за п'ятикратне поранення.

Підклад під зірки — на зразок німецького.

8) Пропам'ятна відзнака УПА, яку носитимуть на кишени.

У проектах мусить бути поданий докладний вимір, колір, вимір стяжки і колір стяжки.

Для орієнтації та евентуального (можливого. — *Ред.*) використання — пересилаю Вам 10 проектів, які прошу звернути. Ці “проекти” на загал незадовільні.

Прохаю справу передумати, пошукати настрою і запроектувати прекрасні відзначення. А втім, прохаю повідомити Провідника, Євгена і мене, коли в цій справі могли б ми зустрітися, щоб обговорити справу усно, чи то щоб поглянути на вибрані найкращі Ваші проекти. Дуже Вас прошу — поспішитися з роботою.

Здоровлю! Слава Україні!

Вировий”⁴⁵

З листа видно, що справа з розробкою проектів перебувала під контролем керівництва проводу УПА. Зважимо ще й на таку особливість: в умовах підпілля і бойових дій оголошення конкурсу на проекти відзнак як такого не було, принаймні в листі про це нічого не говориться. Пропозиції щодо проектів відзнак надходили від вояків з їхньої власної ініціативи, і, на наш погляд, таких проектів було значно більше, ніж зазначено в листі. Щодо “незадовільності” проектів відзнак, то це зауваження слушне, але треба врахувати обстановку, в якій створювалися проекти, коли кожний з авторів, не маючи відповідної фахової підготовки у створенні нагород, не говорячи вже про наявність елементарного мистецького знаряддя, на ентузіазмі творив відзнаки за власним розумінням і баченням.

Протягом 1945—1950 років питання розробки проектів нагород УПА та їх виготовлення неодноразово поставало перед керівництвом УГВР. У квітні 1950 року Нил Хасевич подав до Головного командування УПА розгорнутий проект комплексу відзнак УПА. До цього часу залишається не з'ясованим, чи він мав особисте доручення щодо їх розробки, чи це була його власна ініціатива. Ми схильні до версії, що Н. Хасевич розробляв проекти з власної ініціативи і виявив у проектах власний погляд на систему нагород УПА, оскільки був безпосереднім учасником бойових дій УПА і його не могла не турбувати доля нагород для своїх побратимів по зброї.

Нил Хасевич — відомий графік, вояк УПА. Народився 1905 року в с. Дюксин (нині — Костопільського району Рівненської області) в сім'ї диякона місцевого храму. Вчився в сільській школі, згодом закінчив Рівненську гімназію. На 8-му році став інвалідом, втратив ногу, потрапивши під поїзд. У 1925 році вступив на відділ графіки до Варшавської академії мистецтв, яку закінчив у 1937 році. Опанувавши різні графічні техніки, найбільше уславився як автор дереворитів (працював у техніці ксилографії — гравюри на дереві). Його книжкові знаки (екслібриси) з успіхом експонувалися на виставках у Берліні, Празі, Варшаві. За сприяння друзів у 1939 році побачило світ видання “Екслібрис Нила Хасевича”. З початком Другої світової війни покидає Варшаву і повертається до рідного села. В 1943 році німецька карна експедиція спалює на Волині ряд сіл, між якими і Дюксин. Рятуючись від ворога, Нил Хасевич переходить у підпілля і вступає до УПА. Як член ОУН під проводом С. Бандери призначений членом крайової референтури пропаганди Північно-західних українських земель. Діяв під підпільними псевдонімами “Бей-Зот”, “Старий”. Ілюстрував майже всі видання УПА-Північ, що розповсюджувалися на території сучасних Волинської, Рівненської та Житомирської областей, а також на Львівщині, Хмельниччині, Тернопільщині. Це були листівки, часописи, окремі графічні аркуші (найвідоміша серія “Волинь у боротьбі”). Більшість їх виконано в техніці ксилографії. Остання відома праця — проекти нагород УПА, що їх Н. Хасевич виконав зі своїм учнем “Свиридом”. У квітні 1950 року проекти із супровідним листом направлені до керівництва УГВР. Сила духу митця переборола його каліцтво. Пензлем і зброєю він до останнього боровся за ідеї УПА і загинув зі зброєю в руках у бою з оперативною групою МДБ СРСР 4 березня 1952 року в с. Сухівцях Рівненського району.

Н. Хасевич представив два проекти Хреста Бойової Заслуги, п'ять проектів Хреста Заслуги, три проекти медалі “За боротьбу в особливо важких умовах”, чотири проекти відзнаки належності до УПА та два проекти відзнаки 20-річчя ОУН. Щодо останньої відзнаки можна стверджувати, що Н. Хасевич розробляв її проект із власної ініціативи, оскільки в наказі Головного Командування УПА від 27 січня 1944 року вона не зазначалася.

— Нил Хасевич з надзвичайною відповідальністю поставився до розробки проектів нагород УПА, детально продумавши всі деталі й навіть технологію їх виготовлення у вкрай обмежених умовах підпілля. Такого докладного документа, в якому передбачено щонайменші особливості виготовлення нагород, історія вітчизняної фалеристики ще не знала. Тому вважаємо за необхідне викласти оригінальний текст записки Н. Хасевича до проектів відзнак УПА, зберігаючи орфографію документа:

“Всі ці проекти виготовлені у 3-х примірниках. Виконані вони нарисово і в натуральній величині. Проектуючи, я старався дати якнайпростіші взірці, такі проекти, які виконати можна “кустарним” способом, власними силами, в підпільних умовах. Виходячи з цього, всі відзнаки запроєктував я як барельєфи в металі, без емалі. Емальовані відзнаки і ордени, очевидно, були б багатішими, ефективнішими, але емальовання значно комплікує (ускладнює. — Ред.) виконання і ми власними нефаховими силами, без допомоги досвідченого ювілера такі відзнаки виконати не зможемо. Зважаючи на це, я й не впроваджував до орденів емалі, а застосовував прикраси виключно різьбарського характеру, тобто розбиття загальної площини на ряд менших, похилених у різні напрямки, площин. Коли б була якась можливість виробляти масово емальовані відзнаки, в такому разі у всі заглибини треба буде впровадити відповідного кольору емаль, і тільки. Це зробити не буде трудно, це зуміє перепроводити й той, хто буде емальовати ордени. Також не подав я в більшості проектів і девізу орденів. Тільки в проекті № 2 Хреста Бойової Заслуги та в проекті № 1 жетона УПА подав я (орієнтаційно) девізи. Всі інші проекти девізів не мають. Не подав, по-перше, тому що не знаю, чи є якийсь прийнятний в статуті ордену девіз, а по-друге, щоб не утруднювати виконання штампа. Однак, якщо девіз конче потрібний, можна буде його у вибраному проекті докомпонувати, вставити з лицевої чи оборотної сторони. Всі відзнаки ми старалися закомпонувати так, щоб вони не були подібні до аналогічних відзнак, прийнятих в інших, принаймні в сусідніх з нами, державах. Відворотну сторону всі відзнаки мають гладку, без жодної різьби, без напису. Автором проекту Хреста Заслуги № 3 є д[обродій] Свирид, всіх інших — я.

З проектів Хреста Бойової Заслуги більш удалим, на мою думку, є проект, обозначений № 1. Девіз на такому хресті можна помістити на раменах, але девіз цей мусить бути дуже коротким — не більше 16 букв*. Емаль можна дати тут двох кольорів: синю під Тризуб і малинову на раменах хреста. Зірки-ромбики на стяжці означають класу ордену. Під зірками на стяжці можна помістити 2 схрещені металеві мечі (з такого металу, як і хрест), так, як показано в 2-му проекті. Така емблема вказувала б, що

*Для Хреста Бойової Заслуги Н. Хасевич запропонував девіз: “Воля народам, людині”. Девіз розміщувався таким чином: на верхньому промені хреста слово “Воля”, на лівому і правому — слово “народам”, розділене на дві частини — “наро” і “дам”, а на нижньому промені — “людині”.

цей орден військовий, що нагороджено ним за бойові заслуги, а потрібно це буде тоді особливо, коли носитиметься саму лише стяжку без ордену, і для того, щоб підкреслити військовий характер нагороди, щоб відокремити від Хреста Заслуги, який в проектах має подібну стяжку, а є “цивільним” орденом.

В проекті № 2 Хреста Бойової Заслуги емаль можна дати тільки в центральному квадраті, як блакитне тло під Тризуб.

З проектів Хреста Заслуги кращим вважаю проект № 1 і № 2. Перший проект є найбільш скромним і конструктивним з-поміж усіх проектів. Виконати його в металі (способом відливання чи штампування) не буде тяжко. Девіз можна дати тут, або довкола Тризуба, або біля обвідок рамен хреста, а емаль — тільки в синьому квадраті: в колі — блакитну, назовні кола — малинову. Другий проект представлений у формі стилізованого перехрестя меча та нагадує деякі українські ордени часів Визвольних змагань 1918—1921 рр. і хрест меча з членської відзнаки ОУН*. В цьому хресті емаль можна дати тільки блакитну, як тло під Тризуб в центральному квадраті. Девіз можна тут помістити лише в обвідці квадрата довкола герба. На стяжці замість зірок краще дати для означення класи вузькі металеві смужки, так, як показано в другому проекті. Смужки б належало давати: для бронзового хреста — бронзову, для срібного — срібну або бронзову і срібну, для золотого — золоту або бронзову, срібну і золоту**.

В проекті № 3 емаль можна дати 2-х кольорів: блакитну в центральному квадраті і цеглясто-червону в заглибинах рамен хреста або в місцях, означених на раменах ясным кольором. Девіз — з відвортної сторони ордену. В 4-му проекті емаль можна дати 3-х кольорів: вдолі під Тризубом — блакитну, в середньому квадраті (назовні круга) — червону, а в раменах хреста — чорну. В 5-му проекті — скрізь емаль блакитна. Девіз можна дати на місці вінка.

Емаль, якщо буде можливість, краще давати тільки у найвищих класах, у золотому хресті.

В проекті № 1 медалі “За боротьбу в особливо важких умовах” я старався представити 3 доби боротьби за Українську державу: княжу, козацьку і сучасну, що значно ускладнило і розділило композицію медалі. Тому виконання проекту в металі мусить бути дуже прецизним (точним. — Ред.). В проекті № 2 представлена лише одна фігура повстанця з гранатою і крісом в

*Очевидно, мається на увазі орден (хрест) Симона Петлюри. За своєю формою членська відзнака ОУН схожа зі знаком цього ордену, але нижній промінь хреста був загостреним, нагадуючи вістря меча.

**Комбінація горизонтальних металевих планок на стрічках хрестів Заслуги УПА придумана Н. Хасевичем для розрізнення ступенів відзнак, оскільки стрічка для них була єдиного зразка — червоною з двома чорними смужками з країв. Зрештою, цю ідею збережено на виготовлених відзнаках, але з тією різницею, що на стрічці Золотого Хреста Заслуги першого класу поміщено подвійну золоту планку, Золотого Хреста Заслуги другого класу — одну вузьку золоту, планки для Срібного Хреста Заслуги першого і другого класів аналогічні попереднім, але срібні, Бронзовий Хрест Заслуги мав одну бронзову планку.

Проекти медалі "За боротьбу в особливо важких умовах" УПА Нила Хасевича.
Квітень 1950 р.

Проекти хрестів УПА Нила Хасевича.
Квітень 1950 р.

руках. Ця постать мала б символізувати тільки теперішню боротьбу. Проект цей простіший від попереднього, але й дужчий символічно. Виготовлення штампа мусить бути прецизне. В 3-му варіанті представлений лише Тризуб у вінку (як символ цілі боротьби) і два схрещені мечі (як символ боротьби). Варіант цей найпростіший. Виготовити штамп такої медалі не буде тяжко. У випадках заапробування якогось проекту, необхідно буде перед виготовленням штампа опрацювати даний проект докладніше і в збільшеному форматі.

Всі стяжки запроєктовані в 2-х кольорах. Для орденів — червоно-чорні, а для медалі — блакитно-жовті. Стяжки є кількох варіантів, кількох комбінацій укладу пасків і стяжки. Вибирати стяжку можна й незалежно від ордену.

В жетоні 20-річчя ОУН в основу я взяв раніш прийняту членську відзнаку ОУН. Усунув тільки з неї емаль (щоб не утруднювати виготовлення) та додав стяжку з числами років (у першому проекті) і віночок довкола (у другому). Вогнуті місця зазначені в проекті темнішою фарбою. Тризуб має бути накладним і буде найбільш випуклим місцем в жетоні. Напис на стяжці — вогнутий. Членська відзнака ОУН є настільки згеометризована і упрощено-конструктивістична, що інакше розв'язати композицію жетона, без порушення сталевості відзнаки, не далось. Емаль в жетонах можна було б дати тільки в почесних членських жетонах (для відзначення найстарших і найбільш заслужених членів ОУН). У звичайних ювілейних жетонах емалі краще не давати. До масового ювілейного відзначення більш надаватиметься проект перший. Виготовити штамп за цим проектом не буде тяжко.

В основу композиції жетонів УПА я взяв меч як символ боротьби і сили. В першому проекті, представленому у формі ромба, меч оповитий стяжкою з написом “За Україну, за волю, за народ”. Напис цей має бути вогнутим, а сама стяжка, меч і “УПА” — випуклі. Жетон можна виконати способом штампування в тонкій мосяжній (латунній. — *Ред.*) чи срібній блясі. У проектах 2, 3, 4 меч представлений без тла. В першому варіанті — з лавровою галузкою, в другому — зо стяжкою, на якій вогнутим написом подано рік заснування УПА (можна додати до цього, якщо буде потреба, і рік ювілею, скажімо, 1952) і в третьому — сам меч і напис “УПА” без жодних додатків. Жетони за цими проектами продукувати можна як шляхом штампування, так і відливання. Штампи всіх цих жетонів виготовити нетяжко і такі жетони потраплять виготовити й нефахові підпільники.

Як виготовлять ордени, жетони і стяжки в підпільних умовах?

Виготовляти емальовані відзнаки в підпільних умовах буде тяжко. По-перше, тому що нема (мабуть) підпільних фахівців-емальєрів, а по-друге, трудно дістати потрібні до емалювання складники. Тому такі відзнаки виготовити можна буде тільки тоді, коли підшукається фахівця-емальєра, тому зреалізувати змо-

жемо поки що тільки відзнаки без емалі. Такі відзнаки виготовляти в підпіллі ми все ж маємо можливість, бо є і люди, які зуміють роботу цю виконати, і потрібний метал не так вже тяжко дістати.

Виготовляти неемальовані відзнаки можна або способом штампування, або відливання. До штампування потрібний штамп із твердої сталі. Штамп цей треба вирізати ручно, як негатив медалі чи ордену, тобто вогнуті місця медалі в штампі будуть випуклими і навпаки, всі випуклі місця медалі повинні бути в штампі вогнутими. Штампувати можна на холодно і на гарячо. Тому що при холодному штампуванні штамп швидше спрацювується і для цього потрібний спеціальний прес для збільшення тиску, раціональніше буде стосувати гаряче штампування. Робиться це так: відлиту або обрізану металеву плитку потрібної величини і форми нагрівається до білого, а потім по ній сильно вдаряється штампом при допомозі преса чи навіть молотка. Одштампований таким способом відтиск потім шліфується, полірується. До відливання треба насамперед зробити ручно позитивний модель відзнаки в гіпсі, дереві чи металі. Потім на модель відливається ряд гіпсових форм (негативів), в які й виливається розплавлений метал. Цей спосіб виробу простіший від штампування, але відливи здебільша не виходять докладними і їх треба виправляти, вигладжувати ручно. Розплавити метал можна при допомозі звичайного бензиново-генераторного пальника (подвійної рурки з регулятором і розпорошувачем — “форсункою”, сполученої з невеликою банькою з бензином і маленьким ножним міхом). Плавити метал можна в спеціальному тиглі або й просто в гіпсових формах, поставлених на деревному вугіллі. Штампування й відливи можна робити і в криївці.

Для виготовлення відзнак ОУН і УПА можна взяти метал з лусок (гільз) артилерійських набоїв або з більшовицьких орденів — вони мосяжні і легкоплавні. Бронзові ордени краще робити із спеціального стопу (сплаву. — *Ред.*). Про всяк випадок подаю кілька рецептів сплавів бронзу. Вальцьований бронз (найбільш ковкий, але разом з тим і тяжкоплавкий) має 94 % міді і 6 % цини (олова. — *Ред.*), машинний м'який бронз — 85 % міді, 11 % цини і 4 % цинку, алюмінієвий бронз — 88—95 % міді і 5—12 % алюмінію. Золоті і срібні ордени доведеться робити суцільно-металеві. Позолочування чи посрібнювання зреалізувати, мабуть, буде тяжко, бо трудно дістать аква регії (царської води), яка конче потрібна до позолочування гальванічним способом. Зрештою, золотих орденів не буде, хіба, аж стільки багато, а срібло не настільки вже дороге і трудне до здобуття, щоб треба було вдаватися до імітації, до позолочування чи посрібнювання.

Найлегше буде налагодити виріб стяжок. Достосувати стяжки до потрібного нам вигляду можна двома способами батиккування або вишиванням.

Батиккування робиться так. На фабричній шовковій, наприклад, червоній стяжці потрібної ширини покриваються розтоп-

леним воском ті місця, ті паски, які мають лишитись червоними. Після цього стяжку вкладається до розтвору, скажімо, чорної, призначеної для фарбування тканин, фарби. У розтворі стяжка повинна перебувати так довго, аж поки достатньо не насититься, не пофарбується належно стяжка. При цьому стяжку увесь час треба перекидати, мішати, щоб вона пофарбувалася рівномірно. Коли стяжка пофарбується, її прополіскується в чистій холодній воді і сушиться. Віск з сухої стяжки стягується гарячим залізком на папір. Ті місця, які були під воском, будуть, таким чином, червоні, а місця не покривані воском — чорні. В такий спосіб можна фарбувати тканину не тільки в 2 кольори, а й багато кольорів. Треба лише починати фарбування від найяснішого кольору та зважати, аби замість, наприклад, синього кольору не вийшов зелений (таке може статися тоді, коли синя фарба піде не на білу тканину, а на жовту). Для того, щоб краще вчепилася фарба, додається невелику кількість галуни. Під час фарбування розтвір не вільно підігрівати, бо віск у теплій воді розпуститься і вся тканина пофарбується на один лише колір. Воском покривається стяжку або при допомозі шаблонка, вирізаного в тонкому картоні, або таким приладом, якого вживають для виготовлення писанок, тобто мідною люлькою з тоненькою зігнутою ручкою. Цим приладом робиться під лінію на тканині тонкі воскові смужки-контури (очевидно прилад мусить бути весь час нагрітим, щоб розтоплений віск міг вільно спливати), а потім місця між контурами покриваються відручно воском при допомозі твердого пензля. В шаблоні вирізати треба ті місця, які мають бути покриті воском. Так вирізаний шаблон прикладається до тканини і у вирізані на шаблоні місця накладається розтоплений віск твердим щетяковим пензлем.

Вишивати стяжки можна або способом заволокування, або гладдю. Вишивати гладдю краще так, як показано у проектах стяжок біля медалів. До вишивання краще брати стяжку такого кольору, який є у взірці основним, домінуючим — менше треба буде вишивати. Виготовити цим способом стяжки до орденів буде хіба що найлегше.

Один з моїх учнів зможе, в разі потреби, вирізьбити за поданим проектом і металеві моделі відзнак, і штампи в сталі. Також знає він, як треба робити гіпсові й металеві відливи, як штампується та має всі потрібні для цього знаряддя — бензиново-генераторний пальник з міхом, різці й т. ін. Тому я вважаю, що він цю роботу виконати зможе, тому я вважаю, що зреалізувати виготовлення відзнак і орденів є можливість. Коли б з якихось причин виготовити ордени ми не змогли, то в такому разі, на мою думку, можна було б виготовити самі лише стяжки з відповідними на них відзнаками. Це зробити не тяжко, це зробити в кожному разі, на мою думку, варто було б. Хай наші підпільні орденоносці мають поки що бодай стяжки орденів. Чи носитимуть вони їх, чи ні, це вже їхня справа, але дати їм треба

було б. Це справить в кожному разі їм приємність і буде доказом, що справу цю Провід трактує поважно, що надає їй великого значення, що турбується і дбає про це, що не забуває про заслужених навіть у сьогоднішніх найтяжчих обставинах і піклується про вирізнення їх. Така моя думка, думка рядового підпільника.

Слава Україні!"⁴⁶.

Як бачимо, Н. Хасевич як рядовий підпільник запропонував виготовити відзнаки УПА. Детальний опис технології їх виготовлення не випадково зайняв стільки місця у поясненні. Пояснювати доводилося дуже багато, адже особливості виготовлення відзнак навряд чи були зрозумілими для керівництва УПА. Проекти нагород, розроблені Н. Хасевичем, УГВР затвердила 30 червня 1950 року. Але головна думка цього листа — щодо можливості виготовлення нагород "кустарним" способом в умовах підпілля і власними силами — не дістала підтримки. З огляду на важливість справи запровадження якісних реальних знаків нагород було прийнято рішення про їх виготовлення за межами України. На це вказує, зокрема, автор довідника "Українська Повстанча Армія" П. Содоль, зазначаючи, що "... мабуть у січні 1951 в Західній Німеччині вибили неустійнену кількість медалів, частину яких доставив кур'єр в Україну ще в травні того року"⁴⁷. За свідченням останнього Головного командира УПА Василя Кука (призначеного в липні 1950 року після смерті Р. Шухевича), у 1952 році він мав при собі медалі "За боротьбу в особливо важких умовах" для нагородження повстанців⁴⁸.

У жовтні 1952 року система нагород УПА поповнилася ще однією — медаллю "X-річчя УПА". Її встановлено постановою УГВР 10 жовтня 1952 року. 12 жовтня Головним командиром УПА В. Ковалем (Василь Кук) видано наказ про нагородження нею "усіх бійців і командирів УПА та всіх учасників українського визвольного революційного підпілля, які на день 14.X.1952 р. знаходяться в активній боротьбі проти російсько-більшовицьких поневолювачів України"⁴⁹. Цим наказом керівники військових організацій УПА та виконавчі їхніх обов'язків, керівники підпільних організацій уповноважувалися видати на підзвітних ним теренах дій усім нагородженим тимчасові посвідчення про нагородження медаллю. Щодо самої медалі, то на підставі спогадів учасниці підпілля Марії Савчин — "Марічки" (вона згадує, що влітку 1953 року "... прийшли зв'язківці, але не принесли листа від "Ковалю" (В. Кука), тільки повідомили, що провідник живий і передали маленький пакунок до "Орлана" (Василь Галаса — Провідник ОУН на Волині й Поліссі. — Ред.), в якому було з десяток відзнак на 10-річчя УПА, виготовлених з бронзи"⁵⁰) можна стверджувати, що ювілейна медаль була виготовлена навесні 1953 року.

До цього часу не дійшло жодного з примірників медалі. Очевидно, її випустили малим тиражем власними силами в підпільних умовах.

Як же відбувалося нагородження відзнаками УПА, коли з моменту їх установаження до появи минуло сім років?

Найпершу письмову згадку про відзначення конкретної особи нагородою УПА знаходимо в посмертному листі щодо відзначення Хрестом Заслуги за працю від 4 листопада 1944 року хорунжого Зеновія Мазуркевича (“Нечипор”), начальника IV відділу Військового штабу ВО “Буг”. У поданні чітко не визначено, якою саме відзнакою належить вшанувати “Нечипора” — Золотим, Срібним чи Бронзовим Хрестом Заслуги. Взнявши до уваги, що Золотим та Срібним Хрестом згідно з наказом від 27 січня 1944 року мала повноваження відзначати Українська Головна Визвольна Рада на “внесок” Головного командира УПА, можна зробити припущення, що одним з них міг бути нагороджений З. Мазуркевич. У такому випадку згадане відзначення, підписане командиром групи “Буг” В. Левковичем (“Чернець”), можливо, було підготовлено для подальшого представлення на розгляд його безпосередньому командирові Василю Сидору — “Шелесту”. Своєю чергою, “Шелест” як крайовий командир мав подати клопотання до Головного командира УПА, з подальшим затвердженням УГВР. Можливий і інший варіант: після розгляду Головним командиром УПА цього подання хорунжий “Нечипор” був відзначений Бронзовим Хрестом Заслуги.

Починаючи з 1945 року регулярно видаються постанови УГВР про нагородження бійців та командирів УПА хрестами Заслуги вищих класів та командирів військових округів про відзначення хрестами Заслуги нижчих класів і відзначення за поранення, хоча в той час жодних нагородних відзнак УПА ще не було виготовлено.

Так, наказом Головного військового штабу від 25 квітня 1945 року надано Золотий Хрест Бойової Заслуги першого класу хорунжому “Яструбу” (Дмитро Карпенко) та хорунжому “Євшану” (Дмитро Пелип), Золотий Хрест Бойової Заслуги другого класу майору “Полю” (Федір Польовий), поручнику “Гуцулу” (Іван Бурковський) та хорунжому “Різуну” (Василь Андрусяк). Срібним Хрестом Бойової Заслуги першого класу нагороджено дев’ять повстанців, Срібним Хрестом Бойової Заслуги другого класу — двадцять вояків. Цим же наказом відзначено Срібним Хрестом Заслуги п’ять повстанців, а Бронзовим Хрестом Заслуги — 17. Наказ підписано Головним командиром УПА Р. Шухевичем⁵¹. 30 травня Секретаріат Президії УГВР випустив повідомлення про нагородження командира УПА “Яструба” найвищим орденом хоробристості — Золотим Хрестом Бойової Заслуги першого класу та про відзначення командира IV Воєнної округи УПА-Захід “Гуцула” Золотим Хрестом Бойової Заслуги другого класу⁵².

У постанові УГВР від 7 жовтня 1946 року вказано лише про три випадки нагородження: Золотим Хрестом Бойової Заслуги

першого класу — полковника “Грегота”, Золотим Хрестом Заслуги — “Стяга” та Срібним Хрестом Заслуги — “Зонана”⁵³.

Спочатку Хрестом Бойової Заслуги нагороджували виключно вояків УПА, а рішенням УГВР від 30 травня 1947 року було дозволено нагороджувати ним і цивільних осіб — учасників підпілля. У цьому наказі окремим пунктом указувалося, що “з днем п’ятиліття існування УПА призначається Бронзовий Хрест Заслуги всім учасникам УПА і визвольно-революційного підпілля уродженим в 1907 році і скоріше, які активно працюють в УПА зглядно в лавах українського визвольно-революційного підпілля два роки”⁵⁴.

На нашу думку, вручення знаків нагород до 1952 року не відбувалося. Нагородженим повідомлялося про нагородження через зв’язкових, в окремих випадках, за сприятливої бойової обстановки, зачитувався наказ про відзначення. Ветерани УПА стверджують, що коли їм траплявся повстанець із нагородою УПА, вони були впевнені, що то “емгебіст”. Чим мотивована така впевненість? Потрібно зауважити, що нагороди доставляли невеликими партіями кур’єри закордонних центрів ОУН. Часто вони потрапляли до рук радянської державної безпеки. У 1950—1953 роках органами КДБ було ліквідовано 15 та затримано 16 зв’язкових-парашутистів, затримано 4 кур’єрські групи (8 осіб). В архівах органів Міністерства державної безпеки УРСР згадується про наявність у затриманих чи знищених кур’єрів комплектів нагород для їх подальшої передачі лідерам підпілля. Один з таких комплектів був вилучений при арешті 23 травня 1954 року Головного командира УПА Василя Кука на одній з його криївок. Подальша доля цих нагород невідома.

Щодо деталей нагородження в УПА, то їх дають можливість з’ясувати документи допитів активістів УПА. Під час допиту Галини Дідик (“Анна”), особистої зв’язкової Головного командира УПА Р. Шухевича, встановлено, що вона була нагороджена двома Срібними Хрестами Заслуги. Ось протокол допиту від 18 березня 1950 року:

“Запитання: “Коли і ким Ви були нагороджені?”

Відповідь: “За активну працю в УЧХ (Український Червоний Хрест) в 1945 році головним проводом ОУН я була нагороджена срібним хрестом. Спеціального наказу про нагородження мені ніхто не зачитував, але в усній формі про це мені повідомила зв’язкова Романа Шухевича — “Монета” (Катерина Зарицька — зв’язкова “Чупринки” з 1945 року. — Ред.). У 1948 році проводом ОУН я була нагороджена другим срібним хрестом за віддану працю в підпіллі ОУН, про що весною 1948 року в Бібрецькому лісі (Львівська область. — Ред.) Шухевич зачитав наказ.

Запитання: “Нагороди Ви отримали?”

Відповідь: “Ні, нагород в підпіллі взагалі не видавали”.

Запитання: “А хто був ще нагороджений з боєвиків і зв’язкових Шухевича?”

Відповідь: “У 1948 році разом зі мною також був нагороджений командир охоронної боївки Шухевича — “Володько” (Михайло Заєць), про що також Шухевич зачитав наказ Головного проводу ОУН”⁵⁵.

Як бачимо, Головний командир УПА Р. Шухевич не мав при собі жодної нагороди для вручення своїм підлеглим. Після його загибелі 5 березня 1950 року в селі Білогорща біля Львова в його особистих речах при обшуку не було знайдено жодного нагородного знака УПА, не було й жодних документальних посилок на них.

У спогадах Марії Савчин “Тисяча доріг”, надрукованих у 28-му томі “Літопису УПА”, згадується про відзначення повстанців з нагоди 10-річчя УПА медаллю “За боротьбу в особливо тяжких умовах”. УГВР нагородила медаллю кожного повстанця на Кременеччині, але її не отримали ті, хто проживав за її межами. У списку нагороджених були також імена осіб, які проживали поза батьківщиною. За працю для визволення України їх ушанували хрестами Заслуги різного класу⁵⁶. “У списку нагороджених було і моє ім’я, — пише М. Савчин, — медаль “За боротьбу...”, срібна зірка за поранення і Бронзовий Хрест Заслуги в 10-тиріччя УПА”.

Історично склалося так, що не всі повстанці вчасно отримали нагороди УПА, хоча й були ними відзначені. Однак це не применшувало їх вартості для нагороджених. Саме оголошення наказу про відзначення нагородою УПА було дуже важливим для них. Як згадує М. Савчин, “хоч отримані нагороди не виблискували на наших зношених мундирах, ми заховали їх з вдячністю в серце, і вони скріпляли нас на тому найтяжчому етапі боротьби”⁵⁷.

Повоєнні державні нагороди УНР у екзилі

З кінця 40-х до початку 90-х років українська імміграція змогла заснувати і видати чимало відзнак. Цьому, на нашу думку, є кілька пояснень. По-перше, нагородотворчі традиції української діаспори сформували стійкий стереотипний погляд на нагороди як утілення в металі ідей державності. І ці ідеї весь час активно пропагувалися як урядом УНР у екзилі, так і численними громадсько-політичними організаціями. По-друге, уряд і політичні кола діаспори розглядали нагороди як фактор поширення свого впливу на розпорошену по всіх континентах світу українську людність і як важливий фактор її консолідації. По-третє, щоб увічнити пам’ять про участь у визвольній боротьбі, ветеранські громадські організації різної політичної орієнтації, не покладаючи надій на уряд, засновували власні відзнаки. Статус і рівень цих відзнак мало бентежив ветеранів.

Але є одна обставина, яка робить нагородотворчий досвід української діаспори в повоєнний час принципово відмінним від попереднього. У 30-ті роки на найвищому державному рівні відзнаки встановлювалися членами Директорії або (як-от хрест Симона Петлюри) Головним отаманом військ УНР. Цю традицію продовжив у 1947 році голова Директорії А. Левицький, затвердивши положення про Хрест українського козацтва. Але зі створенням у 1948 році Державного центру УНР у екзилі і його законодавчого та виконавчого органів у особі Президента, віце-президента, уряду та Української Національної Ради (яка виконувала функції тимчасового законодавчого представництва), засновані нагороди набули справді державного статусу. Нагороди встановлювала президія УНР та надавав Президент УНР у екзилі від імені Української Народної Республіки. Тому запроваджені президією УНР у 1957 році воєнний хрест “40-ліття відродження Українських Збройних Сил”, у 1977 році хрест “60-ліття Відродження Українських Збройних Сил”, у 1980 році медаль “За поранення” та у 1985 році хрест “40-ліття Української національної армії”, на наш погляд, є повноцінними державними нагородами Української Народної Республіки в екзилі.

Першою нагородою повоєнного часу став *Хрест українського козацтва*. Його заснували 20 жовтня 1947 року Голова Директорії А. Левицький та військовий міністр генерал-полковник М. Омелянович-Павленко.

З ініціативою про встановлення цієї відзнаки виступили у вересні 1945 року ветерани козацьких формувань, створених на теренах України за часів Центральної Ради та гетьманського уряду П. Скоропадського. Слід зазначити, що живучість козацьких традицій в українському суспільстві зумовила появу в 1917—1918 роках численних місцевих козацьких організацій та самочинних міліційних і збройних загонів. Втягнуті у вир визвольних змагань, українські козацькі формування воювали як на боці гетьманського уряду П. Скоропадського, Директорії, так і на боці більшовиків*. З тих представників вільного козацтва, які не прийняли більшовицьку ідеологію й опинилися за межами України, у 1942 році в Торонто утворилася ветеранська організація Українського вільного козацтва.

Статут Хреста українського козацтва був складений комісією при генеральній управі Українського вільного козацтва з ініціативи тодішнього військового міністра УНР у екзилі генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка і вперше оголошений у наказі Генеральної управи УВК від 3 жовтня 1945 року. Однак пропозицію щодо встановлення меморіальної відзнаки для ветеранів

*Найбільш відомими і боєздатними козацькими формуваннями на боці Червоної армії були 1-й кінний корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова (постав зі створеного ним у січні 1918 року в Харкові полку Червоного козацтва), 1-ша Запорізька та 2-га Чернігівська дивізії Червоного козацтва. Проводячи політику жорсткого централізму, Сталін ліквідував назви військових частин, що мали хоч якийсь національний відтінок. Тому 1938 року частини Червоного козацтва були розформовані й реорганізовані відповідно в механізований корпус, 32-гу і 34-ту кавалерійські дивізії.

Хрест українського козацтва (без мечів). 1947 р.

Хрест українського козацтва (з мечами). 1947 р.

суто козацьких формувань не підтримало керівництво УНР. Було запропоновано посилити політичне спрямування нагороди і піднести її статус як загальної нагороди для всіх учасників визвольної боротьби. Після тривалого доопрацювання тексту статуту його затвердив 20 жовтня 1947 року Голова Директорії УНР у екзилі.

За своєю ідеєю Хрест українського козацтва мав загальнодержавний характер. З 1966 року він вручався всім учасникам визвольної боротьби — ветеранам військових українських формувань, що брали безпосередню участь у бойових діях “проти ворогів України”, та особам, які виявили “визначну працю на користь української нації” в політичній, державній, громадській, науково-технічній, мистецькій і літературній галузях. Для військових відзнака встановлювалась з мечами, а для цивільних — без мечів.

Намагання створити універсальну нагороду, яка б відбивала і враховувала всі аспекти діяльності на благо Батьківщини, привело до розширення набору атрибутивних елементів відзнаки. Додаткову інформацію про нагородженого можна було “прочитати” на стрічці хреста. На ній розташовувались: золота лаврова гілка (для учасників бойових дій), срібна лаврова гілка (за політичне ув’язнення або заслання), золоті зірки (відповідно до кількості поранень або контузій). Наявність цих атрибутів вирізняє Хрест українського козацтва серед інших нагород діаспори і робить його унікальним з погляду інформативної насиченості.

Статут Хреста українського козацтва, крім загальних положень, визначав порядок нагородження, сферу компетенції місцевих та Головної нагородних рад, правила носіння відзнаки, порядок позбавлення права на нагороду, а також установлював день свята відзнаки.

Клопотання про нагородження Хрестом українського козацтва подавали українські організації до місцевих нагородних рад, які передавали свої пропозиції до Головної нагородної ради. Ця остання складалася з осіб, обраних Головною управою Українського вільного козацтва. Голову ради та секретаря за представленням військового отамана УВК затверджував Президент УНР. Головна нагородна рада ухвалювала рішення про нагородження, однак не мала права позбавити хреста. Це могли зробити гоноровий суд або гонорова рада Українського вільного козацтва.

В основу знака покладено козацький хрест із широкими променями. У його центрі — круг, залитий червоною емаллю, з тризубом жовтого металу. Середнє вістря тризуба має тупий кінець із хрестом (це вказує на те, що першим і останнім Головним отаманом Українського козацтва був голова Української держави гетьман П. Скоропадський). Пружки хреста і кола, мечі — з жовтого металу. Лицьовий і зворотний боки хреста вкриті блакитною емаллю. У центрі круга на зворотному боці — аббревіатура “УК” (Українське козацтво) з жовтого металу. Розміри хреста — 40 × 40 мм. Стрічка до хреста — ясно-червоного (трапляється й малинового) кольору, з боків має по одній світло-блакитній смужці, а на її тлі — жовта смужка.

У 1990 році генеральна управа УВК у Канаді здійснила другий випуск знаків хреста.

Подальші нагородотворчі кроки УНР у екзилі постають у принципово новій якості. З обранням парламенту УНР (Української Національної Ради) нагородна політика вибудовується на правовій державній основі: нагороди встановлюються окремими законами, невід'ємною частиною яких є статuti відзнак. Отже, держава не тільки встановлювала відзнаку, а й, спираючись на силу закону, регулювала всі аспекти її функціонування. А це, у свою чергу, надавало нагороді державного статусу.

Нові ініціативи в галузі нагородної політики УНР у 50—80-ті роки спрямовувалися на відзначення ветеранів визвольної боротьби. З нагоди ювілеїв у 1957 та 1977 роках президія Української Національної Ради відповідними законами встановила два воєнні хрести — 40-ліття та 60-ліття відродження Українських Збройних Сил. У 1980 році засновано медаль “За поранення”. Якщо ювілейні хрести мали надаватися всім без винятку учасникам “збройних визвольних змагань, що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками”, то медаллю нагороджувалися тільки ті воєнки, які мали поранення.

Про характер і основні підходи до цих масових нагород дає уявлення статут хреста “40-ліття відродження Українських Збройних Сил” (далі — Воєнний хрест), затверджений президією Української Національної Ради 8 березня 1957 року* й оголошений у наказі міністра військових справ УНР 25 червня 1958 року.

На підставі статуту Воєнний хрест надавався учасникам збройних визвольних змагань. До цієї категорії належали українські воєнки, які були учасниками Дієвої та Галицької армій УНР з 9 травня 1917 до 21 листопада 1921 років; учасники повстанських загонів, які вели боротьбу з радянською владою на теренах України з 21 листопада 1921 року до 22 червня 1941 року; учасники збройних формувань на теренах Карпатської України з 4 листопада 1938 року до 1 вересня 1939 року; учасники повстанських загонів, які вели боротьбу “проти московсько-комуністичної та гітлерівсько-нацистської окупаційних влад” з 22 червня 1941 року до 9 травня 1945 року; учасники регулярних формувань Української національної армії, які вели боротьбу проти Червоної армії на теренах України та інших держав з 15 лютого 1944 року до 9 травня 1945 року; учасники різних повстанських військових формувань, які боролися на теренах України з “московсько-комуністичною владою” з 9 травня 1945 року. Отже, статут конкретизував термін “учасник українських збройних визвольних формувань” і чітко окреслював коло осіб, на яких поширювалося це визначення.

Закон УНР про заснування Воєнного хреста визначав загальні положення щодо цієї нагороди і мети її встановлення, а регла-

*У книзі Я. Семотюка “Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки” (с. 17) помилково вказана дата “8.3.1953 р.”

мент розгляду відповідних подань і нагородження конкретизувався в наказі міністра військових справ УНР від 25 червня 1958 року. Так, закон визначав, що Воєнний хрест надає Президент УНР у екзилі іменем Української Народної Республіки. Право на нагородження мали ті учасники збройних визвольних змагань, “що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками”.

Наказ міністра військових справ у окремих додатках деталізував порядок нагородження. Кожний вояк мав подати до місцевої комбатантської організації формуляр “Внесення”, своєрідного нагородного листа, в якому зазначалися загальні персональні дані та короткий виклад перебігу служби в українських збройних формуваннях*.

Заповнене власноруч “Внесення” далі проходило дві інстанції — крайову та Головну ради Воєнного хреста. Крайова рада як допоміжний орган Головної ради обиралася у складі двох старшин і одного підстаршини або рядовика і затверджувалася міністром військових справ. До функцій цієї ради входили попередній розгляд “внесень” і перевірка персональних та службових даних кандидата на нагородження. Висновок крайової ради направлявся до канцелярії Міністерства військових справ, а звіди — до Головної ради на остаточний розгляд і ухвалення.

Склад Головної ради (п’ять старшин армії УНР) затверджувався Президентом УНР. На підставі документів, поданих у формулярах вояків, та висновків крайових рад Головна рада схвалювала або відхиляла рішення про нагородження і направляла свої висновки (або, як їх називали, “опінії”) до міністра військових справ для остаточного оформлення вручення Воєнного хреста.

Воєнний хрест надавався Президентом УНР на підставі письмового подання міністра військових справ та ухвали Головної ради. Нагородженому разом із знаком вручалася грамота, підписана міністром військових справ, начальником канцелярії міністерства та скріплена печаткою Міністерства військових справ.

Вручення Воєнного хреста розпочалось у 1962 році. Автор проекту знака та грамоти — Микола Битинський.

Серед відзнак державного рівня УНР Воєнний хрест цікавий тим, що вперше на стрічці знака не використані національні кольори — синій та жовтий. Поле стрічки — червоне (як символ пролитої крові), а з країв — по широкій зеленій смужці (як символ відродження). Ці кольори також наявні на стрічці *хреста “60-ліття відродження Українських Збройних Сил”*, установлено-го 22 травня 1977 року президією Української Національної Ради

*У “Внесенні” вказувалися прізвище, ім’я й по батькові особи, дата і місце народження, віросповідання, військове звання, рід зброї або служби, належність до комбатантської організації, чи притягався до суду, родинний стан, дані про народження членів сім’ї, місце проживання, етапи проходження військової служби, участь у бойових діях із зазначенням дати і місця боїв, назви військового формування та прізвища і військового звання її командира, дані про нагородження орденовськими й пам’ятними відзнаками (із зазначенням номера) в українському та неукраїнському військах.

Военний хрест "40-ліття відродження
Українських Збройних Сил". 1957 р.

Хрест "60-ліття відродження
Українських Збройних Сил". 1977 р.

Медаль "За поранення". 1980 р.

Хрест та мініатюра хреста "40-ліття
Української національної армії". 1985 р.

Знак ордена Св. Архангела Михаїла (?)
за Другий Зимовий похід.
Орієнтовно 1939—1942 рр.

для всіх учасників визвольних змагань. Але на відміну від Воєнного хреста поле стрічки цього хреста зелене з червоними смужками по краях.

Завершує перелік державних нагород УНР у екзилі *хрест "40-ліття Української національної армії"*, встановлений президентом Української Національної Ради 18 червня 1985 року. Як і попередні ювілейні хрести, він надавався Президентом УНР у екзилі іменем Української Народної Республіки.

Дизайн цього хреста також заслуговує на увагу дещо нетрадиційним кольоровим вирішенням. Це єдина відзнака діаспори, де сторони хреста залиті емаллю різного кольору: верхня — зеленою, нижня — червоною, ліва — синьою та права — білою. Стрічка до хреста — біла з широкими зеленими смужками по краях.

Отже, у повоєнний час на державному рівні УНР було видано п'ять відзнак: чотири хрести (Українського козацтва, Воєнний, 60-ліття відродження Українських Збройних Сил, 40-ліття Української національної армії) та одну *медаль "За поранення"*. Всі вони присвячені воєнній тематиці й призначені для вшанування ветеранів визвольних змагань.

Вельми цікавою є ще одна сторінка з історії нагородної спадщини української діаспори. Йдеться про військовий орден під дещо незвичною назвою "*Базар*". Історія його така. У грудні 1972 року VII сесія Української Національної Ради встановила для учасників Другого Зимового походу одноступеневий "державний орденський знак" під назвою орден Базар і прийняла відповідний закон. 10 грудня 1973 року в Мюнхені його затвердив Президент УНР у екзилі М. Ливицький.

Орденем мали нагороджуватися учасники останньої великої операції армії УНР — Другого Зимового, або, як його ще називають, Льодового походу по тилах більшовицької армії. Похід тривав з 4 по 21 листопада 1921 року і закінчився цілковитою поразкою. Перейшовши польсько-радянський кордон, три групи (подільська, бессарабська та волинська) армії УНР загальною чисельністю 2 тис. вояків з боями просувалися углиб України, сподіваючись на широку підтримку населення і збурення антирадянського повстання. Фінальним актом цього "розпучливого зриву останніх борців за українську державність" став розстріл з кулеметів 359 полонених українських вояків під містечком Базар на Волині.

При розробці проекту орденського знака звернулися до традицій української геральдики. Знак ордену пропонувалося зробити у формі "широкораменного волинського хреста в кольорах волинського земельного герба" — білого хреста з червоною облямівкою*. В середині хреста пропонувалося вмістити круглий

*В тексті закону про встановлення ордену окремий розділ стосувався пояснення символіки ордену, що, до речі, вперше було зроблено в статутних нагородних документах. "Волинський хрест, — цитуємо статут ордену, — означає Волинську землю, де відбувся заключний трагічний акт Другого Зимового походу. Герб Волинської землі — в червоному

блакитний щиток із золотим тризубом, а також розмістити на полі верхнього кінця хреста чорні цифри “1921”, а на нижньому — чорні літери “Базар”. Стрічка до ордена мала бути білою з чорною і червоною смужками по обох краях.

Статут ордена Базар привертає увагу тим, що в ньому застосовано формулювання “державний нагрудний знак” і таким чином чітко вказано на державний статус нагороди. Це, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що керівництво УНР у екзилі розглядало засновані Українською Національною Радою відзнаки як нагороди саме державного рівня. Варто вказати й на те, що в розробці проекту орденського знака активно використовувалася вітчизняна геральдична спадщина.

Чому ж, однак, цей орден так і не був виданий? На наш погляд, цьому завадив не брак коштів, а... здоровий глузд. Якщо нагородою мали бути відзначені тільки учасники походу, то вона втрачала сенс через надто малу чисельність потенційних лицарів ордена Базар. Через п'ятдесят років після Зимового походу теоретично могло залишитися в живих не більш як 300 його учасників. То чи варто було встановлювати державну нагороду для такої кількості осіб?

У виданні “Нагороди України: історія, факти, документи” автори висловили думку, що орден за Другий Зимовий похід існував тільки на папері. Можливо, це твердження так би і перейшло як кліше в наступні видання з історії українських відзнак, якби... Якби не сенсаційне повідомлення про наявність двох нагород, віднесених у каталозі до розділу “Russland”, на липневому аукціоні нагород і медалей у Відні 2000 року. Ці дві відзнаки одразу ж привернули увагу колекціонерів. Не тільки своїм незвичним для європейських нагород виглядом, а й інтригуючою анотацією до кожного з них.

Під номером знака 436 за каталогом зазначалося, що то є “Почесна відзнака за Базар товаришам по зброї 2-го Зимового походу. Український екзильний орден військ на вигнанні. Дуже гарний і декоративний орден, дуже рідкісний”.

Обидва ордени були виготовлені зі срібла, мали однакову форму і зображення: мальтійський хрест, на білому емалевому тлі якого фігура архангела Михаїла з палаючим мечем і мигдалевидної форми щитом. Фігуру покрито білою емаллю. Між сторонами хреста — схрещені мечі лезом угору. На верхньому промені хреста, над головою архангела — зображення тризуба з хрестиком на середньому зубці. Хрест окантовано чорною облямівкою з позолоченою пружкою. Мечі позолочені. Зображення архангела видається дещо неканонізованим. Зокрема, він тримає меч у правій руці, притиснутій до грудей, наче салютує ним. Щит зображено не надітим на ліву руку, а таким, що поставлений на землю і утримується лівою рукою. Щит залитий

полі геральдичного щита срібний (білий) ширококораменний хрест, що і відбито в кольорах ордена — білий хрест з червоною облямівкою”.

малиною емаллю і поділений навпіл смугою з синьої емалі. У верхній частині щита — зображення лева, що “спиняється на скелю”. Розмір знака — 62 × 52 мм.

Особливістю цього знака є те, що до верхнього променя хреста прикріплено позолочене зображення тризуба (знову-таки з хрестиком на середньому зубці), яке виконує функцію декоративної арматури для протягування шийної муарової стрічки блакитного кольору. Окрім того, на зворотному боці знака є срібний овальний медальйон, залитий чорною емаллю. На ньому напис по колу “Другий Зимовий Похід. Базар”, а у центрі дата “1921”.

Другий знак за номером 437 у каталозі мав аналогічну форму, але відрізнявся тим, що зображення архангела Михаїла було посріблене, на зворотному боці відсутній овальний щиток, та інша форма кріплення, яка передбачала носіння знака на грудях. У анотації до знака зазначалося, що на звороті напис кирилицею “Другий зимовий похід. Базар”, тонкою голкою гравіровано номер “900” і вказана аббревіатура виробника “КК”.

У ґрунтовній розвідці з історії цих нагород львівський дослідник Орест Круковський доводить, що знаки було виготовлено в Празі в міжвоєнний період. На це вказує і виробнича марка “КК” (Karnet & Kyseli). “Саме в цей час Прага, — зазначає автор, — була чи не найбільш активним осередком українського еміграційного життя. Тут діяли різноманітні українські товариства, наукові установи, музей Визвольної Боротьби, активно працювала українська політична та військова еміграція. Напевно, в цьому середовищі народилася ідея вшанувати пам'ять учасників II Зимового походу. З огляду на кошовну ювелірну роботу, можна припустити, що цим Орденом мали нагороджувати невелику кількість достойних (тоді як Орденом Залізного Хреста були нагороджені всі учасники I Зимового походу)”⁵⁸.

Можна висловити і ще деякі думки з приводу нагрудних знаків за Другий Зимовий похід. Немає сумніву, що знаки орденів виготовлялися в Чехії. Сама форма кріплення знака ордену до шийної стрічки за допомогою декоративної арматури є характерною для чеських і словацьких орденів напередодні Другої світової війни. Наявність двох знаків ордену наводить на думку, що вони були виготовлені як зразки, оскільки невідомі факти існування їх певної кількості. За характером носіння відзнак (на шийній стрічці та грудях) напрошується висновок про можливість установа двох ступенів ордену.

Про те, що проект ордену активно “обертася” в колах української еміграції в Празі, є документальне підтвердження. Серед документів пражського Музею визвольної боротьби вдалося відшукати один цікавий папірець. Це — запрошення на товариську вечерю, яку влаштувала організація учасників Другого Зимового походу в помешканні Грандкав'ярні Драгньовській (Ловецький салон) у Празі 20 листопада 1942 року о 7-й годині вечора. На титульній сторінці запрошення було зображено орден

за Другий Зимовий похід під полум'яним написом “Базар”⁵⁹. Але що найбільш дивувало, запрошення на вечерю йшло від... Ради ордена Св. Архангела Михаїла. Випадкова знахідка поставила більше питань, ніж прояснила. Можна зробити ряд припущень. Оскільки знайти документи, які б підтверджували факт установа ордена і нагородження ним, не вдалося, припускаємо, що організацією ветеранів Другого Зимового походу планувалося встановити відзнаку для його учасників під назвою “Св. Архангела Михаїла”, але реалізувати ідею не вдалося через відомі причини, головною з яких була Друга світова війна.

Цікаві раритети української фалеристики з аукціону у Відні не залишилися обійденими увагою колекціонерів. Один знак (№ 436) знайшов власника в Україні, а інший (№ 437) по-мандрував до приватної колекції в США.

Відзначення громадських організацій

Розповідь про фалеристичну спадщину української діаспори буде неповною без хоча б побіжної згадки про відзнаки громадських організацій. Кожна з них намагалася створити власні нагрудні знаки для своїх членів, аби таким чином не загубити пам'ять про участь українства у світовій історії. На жаль, цей фалеристичний масив недостатньо вивчений і репрезентований у науковому доробку діаспори, що ускладнює ґрунтовне висвітлення даного питання. Тому скористаймося уже згаданою працею Я. Семотюка та документами, що були надані авторам цієї монографії окремими колекціонерами зі США та Канади.

Першими, хто в повоєнний час активно заходився коло нагородотворення, стали колишні вояки 1-ї Української дивізії Української національної армії. У резолюції Першого з'їзду Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА, скликаного в Ульмі (Німеччина) 10—11 грудня 1949 року, окремим рішенням ухвалено встановлення пропам'ятних відзнак 1-ї Української дивізії УНА та відзнаки бою під Бродами⁶⁰. Ініціативу бойових побратимів у Німеччині підтримала громада дивізійників у Великій Британії, де на той час їх налічувалося більше 10 тисяч. З метою координації зусиль щодо розробки положення про відзнаки в листопаді 1949 року утворено склад Капітули (нагородної ради) пропам'ятних відзнак, до якої ввійшло 10 членів з Великої Британії та 5 — з Німеччини. Членами Президії Капітули стали М. Дябога (голова), Р. Барицький (заступник голови) та М. Білий-Карпинець (секретар), які представляли британську гілку об'єднання українських ветеранів війни в Західній Європі. Для здійснення патрона-

ту й апробації проекту Правильника (статуту) відзнак за обопільною згодою вояків, що мешкали в Німеччині та Великій Британії, було запрошено останнього командира дивізії генерала Павла Шандрука.

Історія встановлення відзнак для ветеранів Української національної армії допомагає зрозуміти процес створення фалеристичного надбання українських комбатантських організацій діаспори і має ряд особливостей. Відзнаки встановлювалися для відзначення ветеранів окремого військового формування, тобто вони мали суто корпоративний характер. Навіть у Капітулі пропам'ятних відзнак для відзначення ветеранів 1-ї Української дивізії УНА існувала окрема "Комісія битви під Бродами", яка отримала виключну компетенцію щодо надання "бродівських" відзнак. Через розпорошеність ветеранів окремого формування по різних країнах (Німеччина, Австралія, Велика Британія, США, Франція, Канада та інші) виникала необхідність утворення єдиного координаційного центру з відповідними повноваженнями щодо надання відзнак, а також вирішення цілого комплексу фінансових та організаційних питань.

Проголошення встановлення відзнаки є визначальним фактом її народження, але, на нашу думку, не найголовнішим. Для того щоб вона отримала повноцінний життєвий статус, декларація про її заснування має спиратися на такі прозаїчні речі, як кошти на виготовлення, встановлення порядку нагородження, оформлення відзначення, направлення нагороди на місця тощо. Проблеми в цій площині виявлялися набагато складнішими, ніж проголошення факту заснування відзнаки. Ось чому відзнаки багатьох громадських організацій надавалися нагородженим за гроші, тобто на комерційній основі. Капітула пропам'ятних відзнак 1-ї Української дивізії УНА для того, щоб оплатити виготовлення відзнак, змушена була звернутися по допомогу до українських організацій Великої Британії. З-поміж різних українських об'єднань допомогу надала лише Головна управа об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії, яка надала позику на викуп відзнак у сумі 172 фунтів, 3 шилінгів і 6 пенсів⁶¹. Окремим пунктом статуту про відзнаки 1-ї Української дивізії УНА зазначалося, що "особи, яким признано відзнаку, покривають її кошти". Тому для отримання знака нагороди нагороджений, що мешкав у Великій Британії, сплачував 5 шилінгів, у Австралії — 7 австралійських шилінгів, у Німеччині — 3 німецькі марки. Кошти, отримані від розпродажу відзнак, спрямовувалися на покриття витрат на їх виготовлення, а також "на українські харитативні цілі", тобто здійснення благодійних акцій, зокрема на безкоштовне надання відзнак хворим і незаможним дивізійникам.

Структуру Капітули відзнак 1-ї Української дивізії УНА і сферу її повноважень затверджено на перших зборах Братства колишніх вояків дивізії у квітні 1950 року в Мюнхені. Члени ради (15 осіб) призначалися довічно з правом кооптації нових членів на місце померлих або тих, хто вибув за власним бажанням.

Практично ж діяльність Капітули була зосереджена в її Президії у складі трьох осіб (голови, його заступника і секретаря).

Першим кроком Президії Капітули стало оголошення відкритого конкурсу на розробку проектів відзнак 1-ї Української дивізії УНА та битви під Бродами, а також підготовки проекту Правильника (статуту) відзнак. До серпня 1951 року надійшло 10 проектів з Німеччини, Великої Британії та Бельгії. На одному із засідань Капітула схвалила проект Мирона Білинського. Відзнака мала форму прямого рівностороннього хреста, залитого чорною емаллю, у центрі якого синій щиток із зображенням золотого лева з трьома коронами (емблема дивізії СС “Галичина”). Між сторонами хреста покладено золоті кінці лез мечів. На сторонах хреста розміщено написи “У”, “1”, “Д”.

Статутом *відзнаки 1-ї Української дивізії УНА* передбачалося два її варіанти — розміром 36 × 36 мм для носіння на військовому одязі і 18 × 18 мм для носіння на цивільному одязі. На думку В. Манзуренка, перший варіант відзнаки розміром 18 × 18 мм, з гвинтовою закруткою, без стрічки, у кількості 2000 штук було виготовлено в Німеччині, а другий варіант розміром 32 × 32 мм зі стрічкою⁶² — у 1983 році в США. Стрічка шириною 33 мм мала жовтий колір, із синіми смужками з боків. Окрім того, було виготовлено мініатюри відзнаки розміром 15 × 15 мм зі стрічкою. У 1991 році, у зв'язку з проголошенням незалежності України, постало питання про додатковий випуск відзнак для дивізійників, які проживали в Україні й не отримали їх свого часу. Додатково випущено 500 відзнак розміром 18 × 18 мм, що мали відмінні від установленого зразка елементи. Колір щитка на цих відзнаках має світліший відтінок, зображення лева дещо схематичне, на зворотному боці вибито однаковий номер — 2015.

Статут (Правильник) Капітули пропам'ятних відзнак 1-ї Української дивізії УНА та битви під Бродами затвердив 18 вересня 1951 року П. Шандрук. Якщо відзнака 1-ї Української дивізії УНА надавалася всім солдатам і офіцерам дивізії, які входили до її складу впродовж щонайменше одного місяця в період з 17 липня 1943 року по 8 травня 1945 року, то відзнака за битву під Бродами — лише учасникам битви 13—23 липня 1944 року.

Першим отримав відзнаку 1-ї Української дивізії УНА її останній командувач — генерал П. Шандрук. Від початку вручення відзнаки і до 1967 року було видано 1711 відзнак (у тому числі ветеранам дивізії — 1608, родинам пропалих без вісті — 34, інвалідам — 6, решта — приватним збирачам та іншим особам). Особам, які не брали участі в бойових діях, вручалася виказка (посвідчення) про нагородження без права носіння відзнаки.

Відзнаку битви під Бродами за проектом З. Лісовської через брак коштів змогли виготовити у Великій Британії тільки в червні 1953 року в кількості 500 штук*. Однак при перших врученнях

*Для отримання відзнаки битви під Бродами нагороджений мав сплатити у Великій Британії 10 шилінгів, у Австралії — 15 шилінгів, у Австрії та Німеччині — 6 німецьких марок, у США і Канаді — 3 долари, в інших країнах — суму, відповідну 3 доларам США.

виникли ситуації, коли родичі загиблих або пропалих без вісті в боях під Бродами вимагали надати їм відзнаку як пам'ять. З урахуванням цих побажань Капітула пропам'ятних відзнак після письмового референдуму змінила пункт 10 статуту. Для отримання відзнаки замовник мав долучити свідчення двох відомих дивізійників або членів управи товариства колишніх вояків.

У звіті Капітули за 1966 рік повідомлялося, що з часу заснування відзнаки битви під Бродами її надано 388 особам, у тому числі 284 — безпосереднім учасникам боїв, 57 — родинам пропалих без вісті, 2 — інвалідам та 7 — приватним колекціонерам.

Відзнака битви під Бродами мала три варіанти. Спільні за дизайном, вони відрізнялися розмірами та окремими деталями. Відзнака мала форму щита з подвійними пружками, залитого чорною емаллю. У центрі вістрям догори розміщено меч, по боках якого на білому тлі дати “23.7—22.7.1944” та дубові листки з жолудями. У нижній частині меча на рукоятці — зображення тризуба, а у верхній частині щитка — напис “Броди”. Зображення і написи — жовтого металу. Розмір щита — 45 × 36 мм. На звороті малася гвинтова закрутка, а під нею — викарбуваний порядковий номер. Другий варіант відзнаки випущено в США в 1983 році. Вона мала розміри 38 × 33 мм і стрічку шириною 30 мм із чорним полем, на якому в центрі смужки синього і жовтого кольорів. Мініатюра мала розмір 23 × 20 мм і стрічку шириною 10 мм. Третій варіант відзнаки з'явився у 1991 році з тієї ж причини, що й відзнака 1-ї Української дивізії УНА: обидві відзнаки битви під Бродами (велика і мініатюра) перевидано тиражем по 500 штук кожна. Особам, яким надано право носити відзнаку битви під Бродами, видавалася грамота, до якої вписувалися прізвище нагородженого, номер полку, місце народження та номер відзнаки. Існує також інший зразок грамоти, яка надавалася до третього варіанта відзнаки, — вона вирізняється не тільки оформленням, а й тим, що в ній не вказано номер відзнаки.

З організацією в Канаді Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА Головна управа цієї спілки в 1963 році заснувала пропам'ятну медаль “Св. Архістратиґа Михаїла” на честь 20-річчя створення стрілецької дивізії “Галичина”. Її встановлено для відзначення всіх членів фронтових, вишкільних і запасних частин, спеціальних частин (лікарень, пропагандистських і поліційних відділів тощо), членів військової управи, локальних рекрутських комітетів, родин померлих вояків та всіх осіб, які могли довести свою співпрацю та позитивне ставлення до дивізії.

Медаль виготовлено з оксидованої бронзи, вона має форму круга діаметром 37 мм. На лицьовому боці зображено хрест, сторони якого утворюють щити, з накладним колом у центрі, у якому вміщено зображення Святого Архістратиґа Михаїла. На лівому і правому щитках дати “1914” і “1943”, які вказують на час створення українських військових регулярних частин (УСС і Дивізії). Між сторонами хреста — зображення перехрещених

мечів вістрям догори. На зворотному боці медалі зображено емблему Дивізії — лева з трьома коронами, над яким по колу напис “Viribus unitis” (“Об’єднаними силами”), а внизу — “Стрілецька дивізія Галичина”. Медаль кріпиться до стрічки (ширина 35 мм) блакитного кольору, на якій у центрі дві тонкі смужки жовтого, а з боків більш ширші смужки червоного і чорного кольорів. Мініатюра медалі має діаметр 20 мм. Автор проекту відзнаки — Любомир Рихтицький.

У 1988 році за рішенням VIII з’їзду Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА в Торонто Головною управою встановлено дві відзнаки — *Золотий хрест за особливі заслуги і пам’ятну медаль “1000-ліття удержавлення християнства в Україні”*. Їх автор — інженер Василь Палієнко. Золотим хрестом (випущено в 1989 році 500 знаків) нагороджувалися окремі громадяни (як прижиттєво, так і посмертно) за вагомий внесок у розвиток і діяльність українських комбатантських організацій або за “незвичайні досягнення для добра української справи”. Медалю “1000-ліття удержавлення християнства в Україні” нагороджувалися всі українські вояки. Тираж медалі — 1000 примірників. Дещо вільне трактування канонів фалеристики знижує значення цієї відзнаки як пам’ятки медальєрного мистецтва.

Золотий хрест та ювілейна медаль, хоч і встановлювалися окремою ветеранською організацією, за своїм змістом виходили за межі корпоративного відзначення. Вони, так би мовити, мали “вседіаспорне” значення, оскільки передбачали чинники відзначення загальнодержавного характеру. Окрім того, видання відзнаки із загальною назвою “за особливі заслуги” і ювілейної медалі на честь знаменної події в історії України, про яку “забуло” керівництво УНР у екзилі, зміцнювало авторитет канадської гілки української еміграції, давало підстави для виведення власних відзнак на міжнародну орбіту. Можна тільки здогадуватися, з яких міркувань керівництво Головної управи колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА в Торонто свідомо насмілилося на крок, небувалий в історії нагород діаспори — замість символіки дивізії використати герб Української Народної Республіки на хресті та медалі, а до медалі ще й додати девіз, гідний нагород державного рівня, — “Pro fide et patria” (“За віру і Батьківщину”).

Можливо, такий крок було зроблено з огляду на перспективи піднесення значення Золотого хреста за особливі заслуги як відзнаки не тільки “для власного ужитку”, а й як нагороди, що виконувала роль міжнародного представництва. У зв’язку з цим Золотий хрест набував найвищого рівня серед “дивізійних” відзнак. Така тактика, як показали наступні події, особливо проголошення Україною незалежності, себе виправдала. Золотим хрестом за особливі заслуги було відзначено багато громадян незалежної України. Вручення хреста і грамоти про нагородження здійснювалося таким чином. На ім’я нагородженого через довірену особу, яка перебувала в Україні, направлявся лист за підписами го-

лови Головної управи і референта для особливих доручень Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА, в якому нагородженому повідомлялося про відзначення і зазначалися його конкретні заслуги. Окремо вказувалося прізвище члена Головної управи, який мав здійснити акт вручення. Нагородженому вручалися Золотий хрест за особливі заслуги і мініатюра, а також грамота про нагородження, підписана головою і секретарем Головної управи, завірена печаткою і з вдрукованою датою нагородження. Вручення здійснювалося в робочому порядку. Через таку процедуру пройшов і один з авторів цього видання, якого було відзначено Золотим хрестом за особливі заслуги в жовтні 1998 року.

У 1993 році під час святкування 50-ї річниці утворення дивізії “Галичина” Головна управа Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА в Торонто встановила ювілейну медаль на честь цієї дати. Автором проекту став голова Головної управи Андрій Коморовський. Її видано тиражем у 1000 примірників. На лицьовому боці медалі рельєфно зображено тризуб в овалі й сьайві 44-х променів. Для доскіпливих фахівців-фалеристів додамо, що зображення тризуба з такою кількістю променів є копією кокарди Української національної армії після її утворення у березні 1945 року. За дизайном ця кокарда нагадує форму кокарди для молодших офіцерів сучасних Збройних Сил України, хіба що в останній тризуб розміщено на синьому тлі і кількість променів становить 32. На зворотному боці медалі — традиційне для дивізійних відзнак зображення лева з трьома коронами і дат “1943” і “1993”. Стрічка відзнаки — жовтого кольору з малиною смужкою посередині і двома блакитними смужками з країв.

З огляду на традиції святкування річниць 1-ї Української дивізії УНА вже на теренах України у 2003 році виникла ідея про встановлення ювілейної відзнаки до 60-річчя дивізії. Цю пропозицію внесла на розгляд Головної управи редколегія українського часопису “Однострій”. Після проведення необхідних консультацій з колишнім дивізійником і відомим українським фалеристом з Чикаго Орестом Городиським, який брав участь у створенні перших відзнак і розробці положень до них, прийнято рішення про утворення комісії з розробки проекту медалі й положення до неї. До складу комісії увійшли голова Головної управи А. Коморовський, голови світових крайових управ, науковці. Вперше в історії українських діаспорних нагород автором дизайну медалі став наш співвітчизник — заступник головного редактора часопису “Однострій” Віталій Манзуренко, вперше відзнака виготовлялася в Україні, і вперше її вручення відбулося також в Україні. Медаль* на лицьовому боці має зображення погрудь козака-січовика, січового стрільця і вояка-дивізійника, що символізує спадкоємність поколінь борців за волю України. Автор медалі запозичив ідею із зображення на пам’ятникові на честь 1000-ліття Хрещення Руси-України, збудованого парохом церкви Святого

*За свідченням Я. Семотюка, медаль випущено у Львові в кількості 900 примірників.

Андрія І. Шевцівим в Австралії. На зворотній стороні медалі — зображення емблеми 1-ї Української дивізії УНА в щитку, з боків якого гілки дубового листа, переверті стрічками з датами “1943” і “2003”, вгорі над щитком зображення тризуба, а внизу — напис “60 років”. Діаметр медалі 35 мм. Стрічка медалі жовтого кольору з двома малиновими смужками посередині і двома вузькими блакитними смужками з країв. Проект грамоти до медалі виконано студенткою III курсу Львівської академії мистецтв Ольгою Сало.

Перше вручення ювілейних медалей до 60-річчя 1-ї Української дивізії УНА відбулося у Львові 19 липня 2003 року на урочистому засіданні в приміщенні філармонії. Медаллю за першим номером з грамотою відзначено командира УНА П. Шандрука з подальшим переданням їх до музею у Баунд Бруку (Нью-Джерсі, США). Серед перших відзначених були ветерани УНА з США, голова Об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії майор Святомир Фостун, представники Спілки офіцерів України, керівники крайових управ Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії в Україні.

Трошки відхилимося від основної теми дослідження для ремарки, яка стосується мовних аспектів офіційних документів про встановлення тих чи інших відзнак на діаспорі. Вона цікава своєю архаїчністю і, можливо, в цьому оригінальна, оперуючи словами, не характерними для сучасної літературної української мови, незрозумілими для широкого загалу. Для перекладу з української на українську такого виразу, як “односантиметрову стяжку можна носити на вилозі цивільної блюзи, перетягнену через дірку вилоги”, сучасному читачеві треба виявити неабияку кмітливість. Або вираз, що часто вживається у положеннях про різного роду відзнаки, — “харитативні цілі”. Походить від англійського “charity” — благодійність, милосердя. Але такою мова ця є. Вона складалася протягом тривалого часу, і її плекали наші співвітчизники в іншомовному середовищі не з доброї волі, а з історичних обставин. Сучасному дослідникові-фалеристу необхідна сума знань не лише суто фахових, а й лінгвістичних, щоб не тільки зрозуміти, а й у дохідливій формі розтлумачити читачеві примхливі сплетення галицького діалекту з польсько- та англійськими запозиченнями. Дуже часто в сучасних фалеристичних розвідках вітчизняні дослідники сліпо йдуть за текстом документа, навіть не намагаючись пояснити читачеві значення тих чи інших історико-раритетних слів. На наш погляд, таке тлумачення при текстовому аналізі документів з питань нагородної справи є необхідним.

Досвід створення власної системи відзнак Головною управою Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА є цікавим для аналізу й осмислення пласту українських національних відзнак, створених на теренах інших держав. Ідеться про відзнаки, які склалися і розвивалися протягом більш як півстолітнього періоду. Зрештою постала система відзнак, різних за змістом —

від суто комеморативних (ювілейних) відзнак до нагород зі статусом, спорідненим з нагородами державного рівня.

Не залишилися осторонь від створення власної нагороди і ветерани Карпатської Січі — збройних сил Карпатської України, які в 1969 році встановили *хрест Карпатської Січі* на відзнаку боротьби з угорськими військами. Як відомо, в результаті Мюнхенського пакту Чехословаччина була розчленована. У жовтні 1938 року Закарпаття, яке входило до її складу, дістало самоврядування. Однак уже в березні 1939 року за таємним пактом з Угорщиною Гітлер погодився на окупацію нею всього Закарпаття. В ніч з 13 на 14 березня 1939 року угорська армія розпочала наступ на Мукачеве. Незважаючи на чисельну й технічну перевагу окупантів, Карпатська Січ вела бої з ними до травня 1939 року, а потім, відступивши в гори, розгорнула партизанську боротьбу.

Хрест Карпатської Січі цікавий для дослідників української геральдики. Якщо Архістратиг Михаїл на деяких відзнаках ще за доби УНР набував значення символу України, то на хресті Карпатської Січі вперше серед інших українських відзнак використано зображення земельного герба. Він був офіційно затверджений першим Сеймом Карпатської України в Хусті 15 березня 1939 року. Цей герб являв собою двопольовий щит: “червоний ведмідь у лівім півполі й чотири сині та три жовті смуги в правому півполі і Тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі”⁶³. Одним з авторів цього герба був Степан Розсоха, який згодом очолив Центральний провід Братства карпатських січовиків та ініціював видання хреста Карпатської Січі. Такі, інколи несподівані, сюжети постають при вивченні української фалеристичної спадщини.

З кінця 60-х років власні відзнаки починають установлювати товариства колишніх вояків-українців, що утворилися у Франції, Канаді, США та Англії. Зокрема, в 1967 році управа Товариства бувших вояків армії УНР у Франції встановила з нагоди 40-річчя свого заснування пропам’ятну відзнаку. Вона надавалася всім живим членам товариства та нащадкам з правом спадкоємності. *Хрест “За Україну”* видали 1967 року члени Об’єднання бувших вояків-українців у США. У 1987 році генеральна управа Союзу бувших українських вояків у Канаді встановила ювілейний хрест на честь 50-ліття союзу. Проект відзнаки розробив майор (згодом полковник), правник Віктор Роєнко.

Значна фалеристична колекція власних відзнак створена Об’єднанням бувших вояків-українців (ОБВУ) у Великій Британії. Починаючи з 1974 року цією громадською ветеранською організацією видано: *Почесну відзнаку-медаль ОБВУ* (1974 р.), *Золоту медаль 1-го класу та Бронзову медаль 2-го класу* (1981 р.), *Золотий хрест “За заслуги”* (1985 р.), *Срібний хрест 1-го класу та Бронзовий хрест 2-го класу* (1985 р.), *Хрест Заслуги 2-го класу* (1986 р.), *Золотий хрест із мечами 1-го класу* (1987 р.),

Відзнака 1-ї Української дивізії Української
національної армії. 1949 р.
З колекції Національного музею історії України

Грамота

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

відзнака *МІНІ* НА СЛУЖБУ
в *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
під оруду 1-ї Української Дивізії
Української національної армії

Власник цієї Грамоти, *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
працює з *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
1-ї Української Дивізії

МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*

МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*
МІНІ *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ* *МІНІ*

Грамота до відзнаки 1-ї Української дивізії
Української національної армії
З колекції Національного музею історії України

Відзнака битви під Бродами. 1949 р.

Медаль та мініатюра медалі
"Св. Архистратига Михаїла". 1963 р.
З колекції Національного музею історії України

№ 00674

Грамота до медалі "Св. Архістратига Михаїла"
З колекції Національного музею історії України

Золотий хрест за особливі заслуги та мініатюра хреста Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії. 1988 р. З колекції Національного музею історії України

Медаль "1000-ліття удержавлення
християнства в Україні". 1988 р.
З колекції Національного музею історії України

ГРАМОТА

*Братство кол. вояків 1-ої Української Дивізії
Української Національної Армії
Головна Управа*

*вручає
з нагоди 1000-ліття удержавлення
християнства в Україні*

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ

Пропам'ятну Медалю

PRO FIDE ET PATRIA

[Signature]
голова

[Signature]
секретар

Грамота до медалі "1000-ліття удержавлення
християнства в Україні"
З колекції Національного музею історії України

Хрест карпатських січовиків. 1969 р.

ювілейний хрест “40-ліття ОБВУ” (1988 р.). Усі хрести й медалі ОБВУ розробив графік Ростислав Глукко. Ці відзнаки призначались як для масового нагородження ветеранів визвольної боротьби, активістів українських громадських організацій, так і для відзначення заслуг відомих діячів національно-визвольного руху. Зокрема, до 1991 року, за інформацією Я. Семотюка, Золотим хрестом ОБВУ “За заслуги” було нагороджено тільки п’ять осіб, у тому числі кардинала Йосифа Сліпого та Святійшого Патріарха Мстислава I.

Окремо серед нагородних відзнак української діаспори стоїть *медаль Тараса Шевченка*. Вона заснована не громадською організацією певного профілю і не українською громадою якоїсь певної країни, а має міжнародний статус. Медаль Тараса Шевченка встановлено президією Світової Ради Співки Визволення України в 1977 році.

Серед усіх нагородних відзнак української діаспори це єдина, яка має зображення Т. Г. Шевченка. Автор ескізу медалі — художник Петро Кравченко. Медаль видано коштом Крайової управи Співки Визволення України в Австралії. Крайова управа в Австралії проводить реєстр і веде документацію щодо “всіх медаленосіїв”. Вручення нагороди проводить Крайова управа за дорученням президії Світової Ради СВУ. Як зазначено в положенні, медаль носять на грудях з лівого боку “під час національних свят, політичних маніфестацій, в час комбатантських і вільного козацтва з’їздів та на парадах інших національностей”. Вона є власністю нагородженого, її не можна позичати та тимчасово передавати іншій особі. Існують два варіанти її випуску — велика золота і велика бронзова (діаметр кожної 33 мм).

Медаллю Т. Шевченка нагороджуються українці, які “своєю жертвовною працею в церковному, політично-визвольному, суспільно-громадському, науковому, національно-культурному або господарському житті української нації, як на еміграції, так і в Україні, сприяють визволенню Батьківщини й відновленню в межах української етнографічної території Української Самостійної Соборної Держави”. Цією відзнакою можуть бути нагороджені також громадяни іноземних держав, які “є приятелями української державної незалежності й працюють у напрямку деколонізації СРСР, за звільнення всіх неросійських народів із російсько-комуністичного рабства”. Разом із грамотою нагородженням видається мініатюра медалі, зроблена із золота.

Досвід української діаспори у створенні різноманітних відзнак можна назвати унікальним. Унікальним тому, що історія світової фалеристики не знає такого прикладу, коли б засобами фалеристики впродовж більш як сімдесяти років наполегливо потверджувалося існування вищих органів влади держави, яка не мала своєї власної території. Легітимність існування цих органів влади доведена фактом складання повноважень Державного Центру УНР у екзилі й прийняття їх найвищою владою незалежної України 22 серпня 1992 року.

Відзнаки за заслуги ОБВУ. 1981 р.

Хрести Заслуги ОБВУ

Хрести Заслуги ОБВУ

Медаль Тараса Шевченка СБУ. 1977 р.

Нагородотворчий досвід української діаспори є унікальним ще й тому, що він охоплює фалеристичний масив як відзнак вищого державного рівня, так і відзнак різноманітних громадських та військових організацій, тобто становить розгалужену вертикаль системи нагородних знаків. Варто звернути увагу й на те, що ці відзнаки мають широку географію: вони виготовлялися в Австралії, Австрії, Великій Британії, Канаді, США, Франції, Чехословаччині.

Є ще одна обставина, яка надає фалеристичному досвідові діаспори особливої ваги — це його теоретичне і практичне значення для побудови власної системи нагород незалежної України. Так уже сталося, що вітчизняні науковці та практики вперше ознайомилися з досвідом української діаспори завдяки виданій у 1991 році в Торонто, а згодом у Києві праці Я. Семотюка “Українські військові відзнаки”. Ця невеличка за обсягом книжка активізувала дослідження в галузі історії нагород України і стала основою для теоретичного осмислення національного нагородотворчого досвіду й перших практичних кроків у визначенні концептуальних засад побудови нагородної політики суверенної України.

¹ Петлюра С. Вибрані твори та документи. К., 1994. С. 185.

² Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. С. 133—134.

³ ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 20.

⁴ Podlusky G. The Order of the Iron Cross // The Medal Collector. 1964. Vol. 15, N 9. P. 16.

⁵ Бузало В. До історії створення знака ордена Залізного хреста УНР // Третя наукова геральдична конференція. Львів, 1993. С. 11.

⁶ Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто; Київ, 1991. С. 5.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 3, спр. 3, арк. 19.

⁸ Там само. Арк. 20 зв.

⁹ Там само. Арк. 4.

¹⁰ Там само. Оп. 2, спр. 823, арк. 26.

¹¹ Там само. Оп. 1, спр. 117, арк. 20.

¹² Там само. Арк. 55.

¹³ Там само. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Арк. 54.

¹⁵ Там само. Арк. 62—63.

¹⁶ Там само. Ф. 1065, оп. 1, спр. 100, арк. 1—2.

¹⁷ Петлюра С. Вибрані твори та документи. С. 182.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1065, оп. 4, спр. 100, арк. 8 зв.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 38.

²¹ Там само.

²² Там само. Оп. 3, спр. 3, арк. 34.

²³ Там само. Оп. 1, спр. 117, арк. 30.

²⁴ Там само. Арк. 29.

²⁵ Там само. Спр. 81, арк. 8 зв.

²⁶ Там само. Арк. 1.

²⁷ Там само. Ф. 1065, оп. 4, спр. 113, арк. 54.

²⁸ Там само. Арк. 32.

²⁹ Там само. Оп. 2, спр. 540, арк. 55.

³⁰ Там само. Спр. 1037, арк. 27.

³¹ Там само. Арк. 56.

³² Там само. Ф. 1065, оп. 2, спр. 545, арк. 4.

³³ Там само. Ф. 1429, оп. 5, спр. 3, арк. 36—36 зв.

³⁴ Див.: Podlusky G. The Cross of Simon Petlura // The Medal Collector. 1964. Vol. 15, N 6, P. 5.

³⁵ Podlusky G. The Commemorative War Badge of the Galician Army // The Medal Collector. 1965. Vol. 16, N 3. P. 9.

³⁶ Stranberg J. E., Bender R. J. The Call of Duty: Military Decorations of the United States of America. San Jose, 1994. P. 203—208.

³⁷ Субтельний О. Україна: Історія. К., 1992. С. 392.

- ³⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. Мюнхен, 1953; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія українського війська. Вінніпег, 1953.
- ³⁹ Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто; Київ, 1991. Цікаву інформацію, зокрема про медаль "За боротьбу в особливо тяжких умовах" та відзнаку УПА, знаходимо в двотомному довіднику "Українська Повстанча Армія. 1943—1949", виданому Петром Содолем у Нью-Йорку в 1994—1995 роках.
- ⁴⁰ Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. Львів, 2002. С. 53—67.
- ⁴¹ Кучерук О. Нагороди УПА: проект Нила Хасевича // Військово-історичний альманах. К., 2002. Ч. 1(4). С. 119—127; Нововиявлені документи до історії нагород УПА // Там само. 2002. Ч. 2(5). С. 155—158.
- ⁴² Див.: Кучерук О. Нововиявлені документи до історії нагород УПА. С. 157—158.
- ⁴³ Там само. С. 158.
- ⁴⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Львів, 1992. Т. 9. С. 381.
- ⁴⁵ Цит. за: Кучерук О. Нововиявлені документи до історії нагород УПА. С. 156.
- ⁴⁶ Текст записки подано за виданням: Графіка в бункерах УПА: Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947—1950, мистця українського підпілля Нила Хасевича — "Бей-Зота" та його учнів. Філадельфія, 1952, а також за: Кучерук О. Нагороди УПА: проект Нила Хасевича. С. 120—127.
- ⁴⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник другий. Нью-Йорк, 1995. С. 162.
- ⁴⁸ Манзуренко В. Армія безсмертних. Львів, 2002. С. 65.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 1995. Т. 28. С. 455.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 3838, оп. 1, спр. 4а, арк. 28—29.
- ⁵² Українська Головна Визвольна Рада: Збірка документів. 1944—1950 рр. Вид. ЗЧ ОУН. 1956. С. 16.
- ⁵³ Там само. С. 32.
- ⁵⁴ Державний архів Служби безпеки України. Ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 246.
- ⁵⁵ Веденєв Д. До історії нагородної системи УПА // Однострій (Рівне). 2004. № 8. С. 38.
- ⁵⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 28. С. 444.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. 2001. Грудень. Ч. 25. С. 10.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 269, оп. 1, спр. 385, арк. 21—22.
- ⁶⁰ Див.: Ювілейний альманах Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії. Торонто, 2001. С. 25.
- ⁶¹ Манзуренко В. Історія створення пропам'ятних відзнак Першої Української дивізії Української Національної Армії // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2003. Вип. 38. С. 479.
- ⁶² Там само. С. 481. Таку думку висловлює і Я. Семотюк у книзі "Українські військові нагороди: ордени, хрести, медалі, відзнаки та нашивки" (Торонто, 2004. С. 25).
- ⁶³ Гречило А. До питання про виникнення земельного герба Закарпаття // Знак. 1994. Ч. 5. С. 2.

Проект статуту ордена Республіки

28 червня 1921 р.*

Розділ I

Загальні положення і опис знаків ордена Республіки

Арт. 1 Для відзначення особливо видатних заслуг та трудів у всіх галузях державного (громадського) життя встановлюється орден Республіки.

Арт. 2 Орденом Республіки відзначається особа обох полів — як громадян Української Народної Республіки, так і чужоземців; тих осіб титулюється лицарями ордена Республіки.

Відзначення орденом Республіки заслуг та трудів може бути переведено по смерті особи, що її відзначається.

Арт. 3 Кількість лицарів ордена законом не обмежується.

Арт. 4 Днем встановлення ордена Республіки є 22 січня 1919 р. — день оголошення самостійності Української Народної Республіки. Цей день лицарі ордена урочисто святкують.

Арт. 5 Орден Республіки має три ступені.

Арт. 6 Знаки ордена Республіки всіх ступенів можна носити одночасно, і носяться вони вище від усіх орденів різних ступенів.

Арт. 7 Орденом Республіки відзначаються незалежно від інших орденів і терміну їх одержання, а також від рангу або класу посади. Одержання ордена Республіки вищого ступеня не перешкоджає одержанню того ж ордена Республіки нижчого ступеня.

Арт. 8 Знаки ордена Республіки видаються безкоштовно.

Арт. 9 Орден Республіки має свою печать з написом “Печать Орден на Республіки” і з образом знака ордена.

Розділ II

Заслуги, що їх відзначається орденом Республіки

Арт. 10 Орденом Республіки може бути відзначено:

а) Хто ще до часів революції виступив в числі національних борців за волю України і своєю невпинною працею пробуджував в українському громадянстві національну свідомість і почуття до активної боротьби за волю свого народу.

б) Хто в початку національно-державного руху, не вагаючись, об'єднався під національним прапором і утворив на користь державності УНР державні апарати і активні українські організації.

в) Хто в початку національно-державного руху, не вагаючись, став під прапор України, з'єднав в окремі частини українське вояцтво і, керуючи ним, підніс зброю на захист Батьківщини.

г) Хто, перебуваючи в заплілі ворога, організував на користь самостійної України повстання і, ставши на чолі їх, наносив ворогові тяжкі втрати.

д) Хто на протязі всього часу боротьби з ворогом України, перебуваючи в рядах українського війська чи на державній службі, відзначився особливою енергією, ретельністю, ініціативою і працьовитістю щодо виконання своїх обов'язків.

е) Хто під натиском ворога, під загрозою смертельної небезпеки, примушений був залишити свій край, свою родину і, подавшись на чу-

*Дата супровідного листа.

жину, в надзвичайно тяжких умовах працював невтомно на користь державності Української Народної Республіки.

ж) Хто, перебуваючи взагалі в рядах українського війська чи на державній службі, при надзвичайних обставинах виявив особливу енергію, ретельність, ініціативу і працьовитість, наприклад, виконав важливе доручення на службі під загрозою смертельної небезпеки; упорядкував в короткий час доручену йому занедбану частину; успішно виконав службове доручення по важливій і складній справі, від розв'язання якої залежала доля чи взагалі інтереси багатьох осіб і т. ін.

з) Хто, будучи духовною особою, своїм щирим словом і непохитною працею сприяв розвитку і зміцненню ідей самостійної української державності.

і) Хто з громадян своєю працею або окремими діями приніс велику користь Українській Народній Республіці в різних галузях її державного, національного та культурного життя.

к) Хто, будучи громадянином іншої держави, з щирої прихильності до української державної незалежності своєю працею приніс значну користь Україні.

Арт. 11 Орденом Республіки не може бути відзначено:

а) Хто за злочин перебуває під слідством чи судом;

б) Кого звинувачувалось в злочині і судом не виправдано;

в) Кого за злочин покарано з присуду суду ув'язненням або більш суворою карою;

г) Кого засуджено за спекуляцію або за образу честі і достоїнності громадянина Української Народної Республіки;

д) Кого виключено зі служби з присуду суду;

е) Божевільних та причинних.

Розділ III

Привілеї та обов'язки лицарів ордена Республіки

Арт. 12 Лицарі ордена Республіки [мають право] безперешкодженого (вільного) вступу на всі урочисті святкування та зібрання, де займають місця наряду з членами вищих державних установ.

Арт. 13 Лицарів ордена Республіки, їх[ніх] дружин та дітей безкоштовно лікують у всіх державних лікарнях.

Арт. 14 Діти лицарів користуються з безкоштовного навчання у всіх державних школах.

Арт. 15 Лицарі ордена Республіки користуються з права скорочення реченця на вислугу пенсій: 1-го ступеня на 5 років, другого — на 3 роки і третього — на 1 рік (два роки).

Арт. 16 Лицарям ордена Республіки при відставці призначається додаткова пенсія: по 1-му ступеню 10 %, по 2-му ступеню 7 % і по 3-му ступеню 4 %.

Арт. 17 Скорочення реченця на вислугу пенсії та додаткову пенсію лицарям, що їх відзначено кількома ступенями ордена, вираховується по одному старшому ступеню ордена.

Арт. 18 Відзначення орденом Республіки заноситься до службового реєстру.

Арт. 19 Кожний лицар ордена Республіки повинен енергійно і ретельно виконувати всі обов'язки, що їх покладено на громадянина Української Народної Республіки, і бути прикладом для других.

Арт. 20 Кожний лицар ордена Республіки повинен зокрема дбати, аби не допуститися вчинків, що суперечать честі та достоїнності громадянина Української Народної Республіки.

Розділ IV

Порядок порушення справ про відзначення

Арт. 21 Справи про відзначення орденом Республіки розпочинаються відносно військових та цивільних службовців начальниками окремих частин чи установ, в яких вони перебувають, а для інших громадян Української Народної Республіки — самоврядуваннями і громадськими організаціями.

Арт. 22 Кожний громадянин має право подати заяву своєму начальникові або відповідному представникові самоврядування чи громадської організації про свої заслуги, які дають йому право на відзначення орденом Республіки, коли він такі заслуги має.

Арт. 23 Підставою для внесення про нагородження орденом Республіки служать: документи, що їх видано державними установами чи громадськими організаціями, накази, витяги з подяк і службових реєстрів, свідчення відомих громадських діячів, факти, що їх перевірено допитом наочних свідків і т. ін.

Арт. 24 Справи про відзначення орденом Республіки (арт. 21) зі всіма матеріалами (арт. 23) і нагородними листами подаються начальниками окремих частин чи установ до відповідного міністра, а головами самоврядувань та громадських організацій через начальника губернії до міністра внутрішніх справ.

До останніх справ начальник губернії додає всі дотичні справи відомості, що мають у його розпорядженні.

Арт. 25 Нагородні листи повинні містити в собі докладний опис заслуг та трудів з наведенням фактів, які підтверджують значну користь їх для державності Української Народної Республіки.

Арт. 26 Справи про відзначення чужоземців порушуються в Міністерстві закордонних справ.

Розділ V

Рада лицарів, управа та порядок переведення справ

Арт. 27 Для остаточного розв'язання справ про відзначення орденом Республіки утворюється при Управлінні справами Голови Республіки Рада лицарів ордена Республіки, на розгляд якої міністри вносять зазначені в розділі IV справи зі своїми висновками.

Арт. 28 Рада лицарів ордена складається з гросмейстера ордена голови (лицаря ордена 1-го ступеня) і 6 членів — по двоє від лицарів ордена кожного ступеня, яких обирається щороку загальним зібранням всіх лицарів ордена, що його скликається Головою Республіки.

Те ж зібрання обирає на той же час кандидатів на членів Ради по одному від лицарів кожного ступеня для заміни відсутніх членів Ради.

Обраних голову, членів Ради та кандидатів затверджується Головою Республіки.

Арт. 29 Рада лицарів обирає з-поміж себе двох членів, що разом з головою Ради складають Управу Ради лицарів ордена Республіки.

Арт. 30 На Управу Ради лицарів покладається: а) підготовка справ до розгляду їх Радою, б) доклад їх на засіданнях Ради, в) виконання постанов Ради, г) справи заготовлення і видачі знаків ордена Республіки і д) провадження фінансових, господарчих та біжучих справ.

Арт. 31 При Раді лицарів є канцелярія, на чолі якої стоїть з призначення Голови Республіки із числа лицарів ордена постійний секретар Ради лицарів ордена Республіки.

Арт. 32 Засідання Ради лицарів скликаються головою Ради в міру потреби і вважаються законними, коли на них, крім голови, присутні не менше 5 членів ради і секретар.

Арт. 33 Засідання Ради лицарів відбуваються прилюдно під головуванням голови Ради.

Секретар не користується з прав члена Ради, а веде необхідні відомості по справах і веде журнал засідань.

Арт. 34 Рада лицарів розглядає справу про відзначення орденом Республіки будь-якої особи, обмірковує в зв'язку з вимогами арт. 1 та 10 цього статуту, чи заслуговує особа ця на таке відзначення, і якщо не менш як 2/3 голосів вирішать питання це в позитивному напрямі, ухвалює про відзначення орденом Республіки. Не склалося як такої більшості при вирішенні, то, в залежності від висловлених думок, Рада лицарів ухвалює або про вимогу додаткових відомостей, або про залишення справи без наслідків.

Арт. 35 Ухваливши, згідно з [по]переднім артикулом, відзначити будь-яку особу орденом Республіки, Рада лицарів звичайною більшістю голосів ухвалює ступінь ордена, відповідно до характеру заслуг та трудів тієї особи, та наслідків їх для державності Української Народної Республіки. Поділяться при вирішенні цього питання голоси на рівні, то голос голови має перевагу.

Арт. 36 Питання про відзначення Голови Республіки орденом Республіки може бути піднято лише безпосередньо в Раді лицарів з ініціативи будь-кого з членів Ради лицарів. В такому разі Рада лицарів збирає через одного з членів своїх весь необхідний матеріал і розглядає справу, додержуючись арт. 34 та 35 цього статуту.

Арт. 37 На осіб, що їх ухвалила Рада лицарів відзначити орденом Республіки, складається окремий список, який підписується всіма присутніми членами Ради і скріплюється секретарем.

Арт. 38 Реєстр цей (арт. 37) подається головою Ради лицарів Голові Республіки на затвердження і після затвердження оголошується в урядовому часопису, а про військових — і в наказі війську Української Народної Республіки.

Арт. 39 Ухвала Ради лицарів про відзначення Голови Республіки орденом Республіки викладається в формі окремої постанови, що підписується всіма присутніми членами Ради, скріплюється секретарем і має остаточну силу.

Арт. 40 Особі, що її відзначено орденом Республіки, видаються знаки ордена належного ступеня при окремій грамоті, яку свідчить підписами Управи Ради лицарів, скріпою секретаря Ради та печаттю ордена.

Разом з тим особі цій видається примірник цього статуту.

В разі смерті особи, що її відзначено орденом Республіки, знаки ордена і грамота передаються її родині.

Арт. 41 Рада лицарів вносить постанови свої (арт. 39) і видає грамоти (арт. 40) з імені Української Народної Республіки, і жодних скарг на постанови Ради лицарів не допускається.

Арт. 42 Управа Ради лицарів веде в черговому порядку і по ступенях точний реєстр всіх лицарів і зазначає в ньому заслуги лицарів, що їх відзначено, ранги та уряд* лицарів, родинний їх стан та вік.

Арт. 43 Щорічно на 1 січня кожне міністерство подає до президії Ради лицарів відомості про тих лицарів, що померли на протязі минулого року.

Арт. 44 Рада лицарів клопочеться про інвалідів лицарів ордена Республіки та сиріт дітей лицарів цього ордена, утворює для них притулки, видає їм допомоги.

*Тобто перелік посад, які обіймав лицар протягом військової або цивільної служби.

Арт. 45 Грошові суми ордена Республіки складають:

- а) асигнування з державних коштів в кошторисному порядку,
- б) добровільні внески і в) відсотки на капітали ордена.

Арт. 46 Внутрішній порядок переведення справ, оскільки його не встановлено цим статутом, визначається окремою інструкцією, що видає Рада лицарів.

Розділ VI

Позбавлення ордена і повернення знаків ордена

Арт. 47 Лицарів ордена Республіки позбавляється цього ордена:
а) з постанови ради лицарів, затвердженої Головою Республіки, про виключення з числа лицарів ордена Республіки лицаря, що допустився вчинку, що суперечить честі і достоїнств громадянина Української Народної Республіки; б) з присуду суду карного, що набрав законної сили і осуджує лицаря на кару, сполучену з позбавленням орденів.

Позбавлення ордена тягне за собою позбавлення всіх прав, що набуто через відзначення орденом Республіки (арт. 12—18).

Арт. 48 Питання про позбавлення ордена Республіки в порядку п. "а" арт. 47 цього статуту порушується і розв'язується з додержанням встановленого цим статутом загального порядку про порушення і розв'язання справ щодо відзначення цим орденом. Питання таке може бути порушене безпосередньо в Раді лицарів з ініціативи будь-якого члена її, і в такому разі Рада лицарів або покладає на одного зі своїх членів зібрати потрібні матеріали, або звертається за ними до відповідного міністра.

Арт. 49 [Якщо] визнає Рада лицарів за конечне вислухати положення лицаря, якому загрожує позбавлення ордена в п. "а" арт. 47 цього статуту, то пропонує цьому лицареві дати пояснення на засіданні Ради лицарів.

Арт. 50 Копії з присудів, що їх зазначено в п. "б" арт. 47 цього статуту, надсилається належним судом до Ради лицарів ордена Республіки одночасно з поверненням присуду до виконання.

Арт. 51 Знаки ордена Республіки і грамоти на них відбираються і повертаються до Ради лицарів: а) коли лицаря було позбавлено права на орден на підставі арт. 47 цього статуту і б) коли духовну особу, відзначену орденом Республіки, було позбавлено духовного сану за ганебні і антиморальні вчинки.

Розділ VII

Справоздання

Арт. 52 Щорічно на 1 січня Рада лицарів подає Голові Республіки докладний про свою діяльність звіт і копію з нього надсилає до державного контролера.

Голова міжвідомственої комісії,
міністр внутрішніх справ

Секретар

З оригіналом згідно:

Директор канцелярії*

ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 2, спр. 823, арк. 28—32 зв. Засвідчена копія.

*Підпис нерозбірливий.

Закон УНР про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв

27 листопада 1921 р.

Розділ I

Вшанування повстанців

Відділ I.

Загальні тези

1. Для вшанування повстанців, які, ставши на захист Батьківщини, брали безпосередню участь в боях з більшовиками і тим спричинились до визволення рідної землі від влади чужинців, а також щоб заховати назавжди в українському народі пам'ять про славетних синів його, встановити: а) почесні таблиці, б) почесну повстанську грамоту, в) почесну повстанську медаль та г) Свято Народної Слави.

Відділ 2.

Почесні таблиці

2. Почесними таблицями оздоблюються стіни в церквах, домах молитовних, школах та місцевих громадських установах — сільських, повітових, губерніальних.

3. На почесних таблицях вписуються імена та прізвища повстанців парафії, села, міста, повіту, губернії та зазначається, хто з них має почесну медаль.

4. Почесні таблиці оздоблюються національними прапорами, державним гербом, і напис на них робиться золотими літерами.

5. Видатки по виготовленню почесних таблиць переводяться з місцевих коштів.

Відділ 3.

Почесна повстанська грамота

6. Почесною повстанською грамотою вшановуються повстанці, які: а) або забиті в боях, б) або загинули від ран, в) або за тяжкими ранами не могли провадити дальшої боротьби, г) або замордовані в полоні та д) або до останнього часу звільнення Батьківщини не склали зброї.

7. Грамота видається на друкованому золотими літерами аркуші, оздобленому державними емблемами та за урядовою печаттю (додаток 1).

8. В грамоті зазначається: а) ім'я, прізвище повстанця, б) відкіля походить (село, місто, повіт, губернія), в) коли вступив до повстанської частини та коли з неї вибув, г) в яких боях брав участь, д) коли забитий та де, е) які виявив особливі відзначення, ж) коли відбулась постановою повстанської частини про вшанування його медаллю.

9. Почесна грамота по смерті повстанця передається як почесна пам'ятка старшому з його нащадків.

Відділ 4.

Почесна повстанська медаль

10. Почесною повстанською медаллю вшановують тих повстанців, що виявили особливу відвагу та особливо відзначились в боях.

11. Медаль видається з постанови повстанської частини, в складі якої повстанець виявив бойове відзначення. Постанову затверджує начальник тієї частини.

12. Медаль виготовляється з заліза та носить на жовто-блакитній стьожці на грудях з лівого боку на першому між інших відзнак місці.

13. На медалі зазначається рельєфними літерами: "За визволення Батьківщини". Посередині медаль має рельєфний герб Держави. На звороті медалі зазначається день 4-го універсалу 9/22 січня 1918 р.

14. Про вшанування медаллю обов'язково зазначається в повстанській почесній грамоті (п.ж.арт.8).

15. Медаль видається при окремій грамоті за підписом Головного отамана війська та флоту (додаток 2).

16. Після смерті повстанця медаль переходить до старшого з його нащадків, який носить її як спомин про славетного предка.

Відділ 5.

Свято Народної Слави

17. Свято Народної Слави встановлюється для щорічного святкування дня визволення України від більшовиків.

18. Зазначений в попередньому артикулі день встановлюється універсалом Голови Директорії.

19. В день святкування у всіх церквах, в домах молитовних правиться урочиста служба Божа з поіменним поминанням повстанців тієї парафії, відбуваються в місцях розташування військ військові паради з повстанцями на чолі, відбуваються урочисті засідання у всіх громадських та урядових установах з участю повстанців тої околиці або округи, відбуваються урочисті вистави в театрах, на які повстанці мають безплатний вступ.

20. В день святкування улаштовується почесний обід в кожній управі сільської громади для повстанців того села та в міській управі для повстанців того міста.

На обід запрошують і всіх нащадків бувших повстанців, що носять почесну повстанську медаль.

Розділ II

Особливі права та привілеї повстанців

21. Зазначеним в артикулі 1 цього закону повстанцям надається право першенства, при однаковості умов, на всіх скарбових прилюдних торгах перед іншими конкурентами в такій послідовності: 1) повстанці, що мають повстанську медаль, або нащадки їх, 2) повстанці, поранені в боях, або вдови їх та 3) інші повстанці або вдови їх.

22. У всіх установах урядових, громадських та приватних, де справа виконується в чергу, зазначені в артикулі 1 цього закону повстанці мають право, для залагодження своєї власної справи, стати в чергу першими, причому ті з них, хто має почесну медаль, стають на чолі.

23. Окрім того, повстанцям, що мають почесну повстанську медаль, надається: а) право безплатного лікування у військових, урядових та громадських шпиталях та лікарських закладах, б) право безкоштовного, в разі хворості, одержання ліків персонально для себе з цих шпиталів та закладів або з призначених для цього аптек та в) право безкоштовного навчання їхніх дітей у всіх нижчих, середніх та вищих школах.

Розділ III

Порядок одержання повстанської грамоти та медалі

24. Про право на грамоту та медаль кожний повстанець подає до начальника губернії заяву з доданням посвідки, виданої від начальника повстанського відділу (загону, сотні), в якому повстанець перебував. Посвідка видається по встановленому зразку (додаток 3)*.

25. В посвідці зазначається: а) ім'я та прізвище повстанця, б) відкіля він походить (село, місто, повіт, губернія), в) коли вступив до відділу (загону, сотні) та коли вибув з нього, г) в яких боях з більшовиками брав участь, д) які виявив відзначення, е) коли відбулась постанова сотні про вшанування його медаллю.

26. Посвідка, в разі смерті повстанця, видається його вдові або дітям.

27. Посвідка не видається тим повстанцям, які не брали участі в боях з більшовиками, або, якщо і брали участь, то були потім засуджені повстанським або іншим судом за злочинства, що тягнуть за собою позбавлення прав та переваг, або і такі переступи, [які] хоч і не тягнуть за собою такого позбавлення, але плямують повстанців, як людину (крадіж, шахрайство, присвоєння та інше).

28. За видачу посвідки повстанцям, що права на неї не мають (арт. 27), винних притягують до суду на підставі законів карних.

29. Начальник губернії, по одержанні заяви повстанця (арт.24), подає її з своїми відомостями до канцелярії Головного отамана війська та флоту, яка і виготовляє почесну грамоту.

Грамоту підписує Головний отаман війська та флоту.

30. По підписанню грамоти до неї прикладається печатка канцелярії Головного отамана та флоту, і її надсилається начальникові губернії для видачі повстанцеві або, за його смерті, його сім'ї.

31. Права і привілеї, набуті на підставі цього закону, втрачаються на загальних підставах.

32. Закон цей, до його оголошення, ввести в чинність через по-сланців.

Голова Ради Народних
Міністрів

П. Пилипчук

Керуючий Міністерством
внутрішніх справ

В. Гіненко-Савійський

В. о. державного секретаря
найвищій суддя

Г. Шиянів

Зразок

Додаток 1

Державний герб Українська Народна Республіка

Почесна повстанська грамота

У визначення безмежної любові до Батьківщини та сповненого громадянського обов'язку, на підставі закону " ...**а 192... року "Про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв" видаю

*Не публікується.

**Тут і далі крапки в тексті документа.

цю грамоту славному синові України повстанцеві Самойлові Прокопчуку, що, життя свого не жаліючи, зі зброєю в руках боровся за визволення рідного краю та народу українського від насильників, чим заслужив на вічну пошану як нині, так і в нащадках його.

року Божого 192... (місяця)... “ ” дня

Голова Директорії Головний отаман
війська та флоту
Української Народної Республіки

Петлюра

/Печать канцелярії
Головного отамана/

Голова Ради Народних Міністрів
Керуючий Міністерством внутрішніх
справ

П. Пилипчук

В. Гіненко-Савійський

В. о. державного секретаря
найвищий суддя

Г. Шиянів

Зразок

Додаток 2

Українська Народна Республіка

Грамота на почесну повстанську медаль

Повстанця с. Фастовець Рубанської волості Брацлавського повіту на Поділлі Самійла Прокопчука, що виявив особливу відвагу в бою з більшовиками під Вінницею 1 грудня 1921 р. при здобутті більшовицького бронепотяга “Красный командир”, вшановую, за постановою повстанського відділу отамана Голуба з 11 грудня 1921 р. почесною повстанською медаллю у відзначення лицарства його як нині, так і в нащадках його.

Голова Директорії Головний отаман
війська та флоту Української
Народної Республіки

Петлюра

/Печать канцелярії
Головного отамана/

Року Божого 1921 грудня 10 дня

Голова Ради Народних Міністрів
Керуючий Міністерством внутрішніх
справ

П. Пилипчук

В. Гіненко-Савійський

В. о. державного секретаря
найвищий суддя

Г. Шиянів

ЦДАВО України. Ф. 1065, оп. 4, спр. 100, арк. 17—18 зв., 20—21. Оригінал.

Проект закону УНР про встановлення військово-бойового ордена Визволення

22 грудня 1921 р.*

1. У відміну арт. 4 закону від 24 січня 1919 р. про утворення відзнак Республіки, Слава України, відзнак на пам'ять боротьби з гетьманським урядом та про заборонення носити як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської імперії, встановити в УНР військово-бойовий орден Визволення.

2. Ухвалити доданий до цього статут ордена Визволення.

3. Закон цей до його оголошення ввести в чинність через посланців.

Голова Ради Народних Міністрів
Військовий міністр

ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 37—37 зв. Незасвідчена копія.

Проект статуту ордена Залізного хреста

Табір Каліш

13 листопада 1922 р.

I. Загальні положення

1. Військовий орден Залізного хреста встановлюється для збереження в історії боротьби за Українську державність та суверенність прав українського народу — пам'яті про славетний Зимовий хрестовий похід Української армії в запілля ворога в період з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., в якому армія виявила приклад надзвичайної військової відваги, єдності, державного розуміння обов'язків вояки-громадянина, патріотизму — любові до Батьківщини, заховуючи в партизанській боротьбі всі принципи регулярної армії.

2. Орден Залізного хреста мусить бути однаковий для старшин, урядовців і козаків.

3. Панотці, бравші участь в поході, нагороджуються таким же хрестом, лише наперсним в більшому розмірі на орденській стрічці. Наперсний хрест дає всі права ордена Залізного хреста.

4. Сестри-жалібниці, фельдшериці й інші особи-жінки медичного персоналу нагороджуються таким же хрестом, але зменшеним в три рази; цей хрест носить в розетці орденської стрічки і дає всі права і привілеї ордена Залізного хреста.

Примітка: 1. Всі особи (жінки родини старшин і козаків і т. д.), які не рахувались в складі армії, т. є. не займали офіційно ніяких посад і не несли службових обов'язків, на нагородження орденем Залізного хреста права не мають.

Примітка: 2. Особи, зазначені в арт. 3 і 4 розділу I, використовують права, належні їм по цьому статуту, згідно до їх стану і службового положення.

5. Орден Залізного хреста носить на грудях з лівого боку на першій місці, лівіше від ордена Визволення.

6. На кожному ордені окремо є черга.

Примітка: Ордена для жінок і наперсний Хрест для панотців входять в загальну чергу.

*Дата супровідного листа.

II. Порядок нагороди

7. Орденом Залізного хреста по затвердженні армійською радою Залізного хреста нагороджуються: а) всі, бравші участь в поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. без перерв; б) особи, які виступили в похід 6 грудня 1919 р. і після цього, незалежно від терміну перебування, після 6 грудня були залишені в запіллі ворога по хворості чи пораненню, а по виздоровленні негайно повернулись до складу армії, хоч і не до своєї частини; в) особи, виступивші в похід 6 грудня 1919 р. і після цього залишені в запіллі ворога по хворості чи пораненню, а по виздоровленні до війська не повернувшись з огляду на інвалідність, яка сталася наслідком хворості чи поранення; г) забиті в бійках або померлі від ран або хворості під час Зимового походу; д) особи, які попали в неволю до ворога і по поверненню до війська реабілітували себе.

Примітка: 1. Особи, зазначені в пп. "б" і "в" зазначеного артикула, мусять ствердити відповідними документами факт залишення в запіллі ворога не по своїй вині (посвідка достовірних свідків, засвідчена начальством не нижче командира окремої частини) і, крім того, представити документи, стверджуючі їх діяльність під час перебування поза армією, яка діяльність не була шкідливою і ворожою Українській державності.

Примітка: 2. Особи чи частини, вибувши зі складу армії до 6 грудня 1919 р. або приєднавшіся до армії після того ж терміну, права на нагородження орденом Залізного хреста не мають.

8. Частини, бравші участь в Зимовім поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., по ухвалі Великої ради ордена Залізного хреста мають право бути нагороджені: а) частини, яким по роду зброї присвоєний прапор — орденом Залізного хреста на древко прапора і широкою орденською стрічкою до його (по зразку хреста св. Юрія) і Орденської стрічки [на] прапорі в російській армії і б) частини, яким по роду зброї прапор не присвоєний (артилерія) — сурмами, повитими орденською стрічкою.

9. Для збереження в нащадках пам'яті про героїчні вчинки лицарів Залізного хреста, по ухвалі Великої ради ордена, нагороджуються в будучому орденом Залізного хреста за надзвичайні відзначення перед Батьківщиною окремі особи чи частини, вчинки і діяльність яких в [мо]мент великої зовнішньої або внутрішньої небезпеки, загрожуючої самому існуванню Української державності, будуть аналогічні по ідеї Зимовому походу армії УНР і відповідатимуть вимогам: а) виявлення надзвичайної військової відваги, б) заховування принципів регулярної армії і в) виявлення державного розуміння обов'язків вояки-громадянина до Батьківщини.

10. Особи чи частини, маючі право на нагороду орденом Залізного хреста згідно з арт. 9 розділу II цього статуту, нагороджуються "в пам'ять лицарів славетного Зимового хрестового походу 1919—1920 рр."

11. Для ухвалення нагородження орденом Залізного хреста і для розв'язання всіх справ щодо нагородження утворюються з лицарів Залізного хреста ради: а) дивізійна рада, б) армійська рада, в) Велика рада.

12. Дивізійна рада ордена Залізного хреста утворюється в дивізіях, маючи в своєму складі не менше 100 лицарів ордена Залізного хреста, з представників від кожної частини по одному старшині і одному козаку. До компетенції Орденської ради належить ухвалення нагородження козаків і шанування представлення на старшин.

Примітка: а) Дивізії, що мають в своєму складі менше як 100 лицарів ордена Залізного хреста, дивізійних рад не мають, а всі їхні справи вирішуються в армійській раді ордена Залізного хреста; б) Дивізійна рада існує весь час, перевибирається через кожний рік і скликається для засідань в міру потреби командиром дивізії.

13. Армійська рада ордена Залізного хреста утворюється зі старшин лицарів ордена Залізного хреста із п'яти чоловік дійсних членів і двох запасових, із загальної кількості в армії старшин-лицарів ордена Залізного хреста (по призначенню командарма). До компетенції армійської ради ордена Залізного хреста належать ухвалення нагородження старшин, урядовців, панотців і осіб жіночого полу.

Примітка: Армійська рада існує весь час, призначається кожний рік і скликається в міру потреби з наказу командарма.

14. Велика Орденська рада Залізного хреста скликається Військовим міністром в складі: вся армійська рада ордена Залізного хреста і, крім того, по одному виборному лицареві-старшині від кожної дивізії, маючої в своєму складі лицарів ордена Залізного хреста. До компетенції Великої ради належить: а) вирішення і розв'язання всіх питань, яких не може вирішити армійська рада і б) ухвалення нагородження орденом Залізного хреста згідно з арт. 8 і 9 розділу II цього статуту.

Примітка: 1. Кворум Великої ради вважається дійсним, коли збирається 2/3 складу, згідно до цього артикула.

Примітка: 2. Як у Великій раді ордена Залізного хреста, так і в армійській і дивізійній, головує старший по рангу.

15. Прізвища та імена нагороджених орденом Залізного хреста оголошуються в наказі війську.

16. Позбавлення права ношення ордена Залізного хреста, а також прав і привілеїв, зазначених в цьому статуті, провадиться в загальному порядку, коли лицар утрачує всякі права і привілеї по суду військово-му або цивільному, про що оголошується в наказі по війську.

17. Всі лицарі ордена Залізного хреста повинні стежити за тим, аби жоден лицар цього хреста не заплямував козацької честі, кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягається до відповідальності відповідною радою по заяві хоч би одного лицаря, причому Великій раді надається право, розібравши ганебний вчинок лицаря, клопотати перед Вищою владою про позбавлення його права ношення ордена Залізного хреста і всіх прав і привілеїв згідно до цього статуту.

III. Права і привілеї нагородження орденом Залізного хреста

18. Всі нагороджені орденом Залізного хреста іменуються "Лицарями ордена Залізного хреста". Лицарі мають право носити орден Залізного хреста весь час як на військовому, так і на цивільному вбранні.

19. Орден Залізного хреста дає право носити військове убрання дійсної служби тієї частини, в якій лицар брав участь в поході, коли частина нагороджена, згідно з арт. 8 розділу II цього статуту — як при переході в другу частину армії, так і по виході з військової служби.

20. Лицарі ордена Залізного хреста користуються один раз по своєму погляду правом скорочення терміну на вислугу в наступний ранг на 1/3.

Примітка: Козаки користуються правом на переіменування в наступний ступінь до підхорунжого включно, а підхорунжому скорочується на 1/3 термін вислуги, необхідної для придбання права на підвищення до рангу хорунжого на загальній підставі.

21. Орден Залізного хреста дає лицарю право і перевагу при одержанні посад перед особами одного з ним рангу при всіх інших однакових умовах.

22. Лицарі ордена Залізного хреста одержують у відставці додаткову пенсію в 10 % по посаді під час звільнення з військової служби.

23. Орден Залізного хреста скорочує загальний термін вислуги на пенсію на 5 років.

24. Лицар ордена Залізного хреста з отриманням права на орден одержує одноразову грошову допомогу в розмірі місячного основного окладу по останній посаді в час відзначення.

25. Лицарі ордена Залізного хреста одержують в першу чергу земельний наділ в місці по його бажанню і в порозумінні з міністром земельних справ.

26. Лицарі ордена Залізного хреста лікуються в усіх державних, громадських та військових лікарнях державним коштом.

27. Лицарі ордена Залізного хреста лікуються в закордонних лікарнях на державний кошт, коли то буде визнано потрібним відповідальною лікарською комісією.

28. Орден Залізного хреста дає лицарю право вступу до всіх шкіл на державний кошт.

29. Діти лицарів ордена навчаються у всіх школах, як нижчих, середніх, так і вищих, на державний кошт.

30. Брати й сестри лицаря, коли вони на його утриманні, навчаються у всіх державних школах на державний кошт.

31. Сім'я лицаря (дружина й діти) по смерті лицаря одержують пенсію, належну лицарю на загальних підставах.

32. Неповнолітні брати й сестри померлого лицаря ордена Залізного хреста, коли він неодружений або бездітний, які будуть на його утриманні, отримують пенсію, яка належала лицарю по ордену (до повноліття).

33. Батьки лицарів ордена Залізного хреста, коли вони були на утриманні неодруженого або бездітного удівця померлого сина, отримують пенсію, яка належала померлому сину, до смерті, коли вони не поженяться або не вийдуть заміж.

34. Сім'я забитого чи померлого під час походу лицаря ордена Залізного хреста, коли він не отримав одноразової допомоги по ордену згідно з арт. 25 розділу III цього статуту, отримують одноразову грошову допомогу в розмірі, в якому [вона] належала небіжчику.

Примітка: Це право розповсюджується і на осіб, зазначених в арт. 33 і 34 розділу III цього статуту.

35. Дружина й до повноліття діти лицарів ордена Залізного хреста лікуються на державний кошт в державних та громадських лікарнях.

36. Похорони лицарів Залізного хреста відбуваються з військовою пошаною, хоч би перед смертю вони служили й на цивільній службі або були у відставці.

37. При одержанні прав на ношення ордена Залізного хреста одержується одночасово і грамота.

38. Вручення ордена Залізного хреста нагородженому відбувається на загальних підставах, згідно правил церемонії при нагороді орденами.

39. Військове свято ордена Залізного хреста встановлюється щорічно 6 грудня.

IV. Положення про печатку ордена Залізного хреста

40. Печатка кругла, впоперек має 3,5 см, посередині має герб УНР, а навколо напис українським шрифтом: “ПЕЧАТЬ ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА У.Н.Р.”

41. Печатка переходується у секретаря армійської ради ордена Залізного хреста.

V. Опис ордена Залізного хреста

42. Залізний хрест остроконечний, простий, з рівними кінцями, залитий чорною емаллю, крайки вузькі, срібні; на середохресті, в осередку хреста, герб старовинний український золотий, накладний. До верхнього закінчення хреста прилютовано кільце, яке сполучається через друге кільце з биндою.

43. Розмір хреста: довжина й ширина хреста від одного кінця до протилежного — 4 см, ширина кожного кінця 1,3 [см]; розмір герба: ширина — 0,8 см, довжина по середньому держаку — 1,2 см, біла крайка на хресті шириною 0,07 см. На другій стороні хреста маєтьс я напис, як зазначено на малюнку: “6.XII.19 р.” “За Волю України” — “6.V.20 р.” стильними українськими літерами.

44. Орден Залізного хреста носитьс я на шовковій бинді (муар) чорній, по краям якої по одній стьожді білого кольору, шириною 0,2 см. Ширина бинди — 3 см.

45. Символ знака ордена Залізного хреста: чорний хрест і стрічка — темна, безпроглядна ситуація для армії УНР і для Української державності в час походу; біле поле на краю хреста і стьожка того ж кольору на бинді — зима і похід, кінцевою метою якого була Українська державність — герб на хресті.

Підписали:

Генерал-хорунжий і голова комісії /Загородський /

члени:

полковник /Сіпко/

підполковник /Шалаєв/

полковник /Чижевський/

підполковник /Іванчишин/

сотник /Сошальський/

полковник і секретар комісії /Шраменко/

ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 81, арк. 34 зв. Незасвідчена копія.

Тимчасовий статут ордена Визволення

Листопад 1922 р.

Розділ I

Вчинки, за які належить нагородження знаком ордена Визволення

а) Знаком ордена 1-го ступеня

1. Хто, стоячи на чолі цілого війська або частини його не менше дивізії, досягне над ворогом в переважаючій кількості повну перемогу, наслідком якої буде рішуча поразка ворога.

2. Хто, керуючи частиною не менше бригади, правдиво оцінивши стратегічне положення, одержить над ворогом перемогу, наслідком якої буде рішуча поразка ворога.

3. Хто, персонально керуючи полком або відповідним відділом війська, одержить над ворогом перемогу, наслідки якої очевидно корисно відіб'ються на стратегічному положенні армії УНР на всьому фронті або на важливому його відтинкові і тим сприятимуть загальній перемозі армії УНР.

4. Хто, по власному почину, за своєю відповідальністю, керуючи дорученим йому військом, виконає такий лицарський вчинок, який по рішучому його впливу на хід операції приведе до повної перемоги нашої армії.

5. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу, прийме активну участь в небезпечній розвідці, складе, згідно здобутим відомостям і відповідно намірам вищого командування, план операції, візьме діяльну участь в самому бою, який спричиниться до повної перемоги нашої армії, і коли вищим командуванням буде засвідчено, що він є дійсно головний співробітник в досягненні успіху.

6. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу, в критичну хвилину бою, ризикуючи власним життям, по дорученню свого начальства або за відсутністю змоги своєчасно одержати вказівки від нього, по власному почину вживе заходів, які спричиняться досягненню рішучого успіху нашої армії.

б) Знаком ордена Визволення 2-го ступеня

7. Хто, керуючи окремим відділом або частиною бойового порядку й знаходячись під сильним та дійсним вогнем і при сильному натиску або опорі ворога, остільки очевидно спричиниться своїми діланнями побідному успіху всього відділу, що без нього неможливо було б досягнути згаданого успіху.

8. Хто, керуючи частиною, обійде крило або пробереться в запілля ворога й атакою на нього вирішить перемогу.

9. Хто, захищаючи фортецю або укріплене місце, витримає вперту облогу переважними силами ворога.

10. Хто по власній ініціативі з метою допомоги своєму військові, яке знаходиться в тяжкому становищі, витримає бій з переважними силами ворога й тим визволить своїх від загрожуючої їм небезпеки.

11. Хто з боєм проведе в обложу фортецю значну допомогу або доставить їй дуже потрібні набої, харчі або інші військові речі.

12. Хто, керуючи загоном або частиною, оточений зі всіх боків сильнішим ворогом, проб'ється крізь нього й не залишить йому трофеїв.

13. Хто з бою візьме ворожу батарею або гармату, бронепотяг або панцирне авто під час їх дії й доставить їх в розпорядження свого начальства.

14. Хто одіб'є нашу гармату або батарею, бронепотяг або панцирне авто, які захоплені ворогом.
15. Хто виб'є ворога з захопленої ним нашої артилерійської позиції й тим врятує свою артилерію.
16. Хто, керуючи частиною, візьме до полону командуючого армією або командира корпусу чи начальника дивізії.
17. Хто, керуючи частиною, під час бою визволить з ворожих рук головнокомандуючого, командуючого армією, командира корпусу чи дивізії.
18. Хто, перебуваючи в повному ворожому оточенні зі своєю частиною, на пропозицію капітулювати відповість твердою й непохитною відмовою, не припиняючи бою.
19. Хто зі своєю частиною, після впертого бою з переважаючими силами ворога розіб'є його й візьме, яко трофей, ворожий стяг.
20. Хто після упертого бою захопить такий важливий пункт ворожого розташування, що після цього бій закінчиться нашою перемогою на відтинку не менше дивізії.
21. Хто по втраті нашими військами відтинків позицій, які б викликали відступ по всьому фронту, затримається на старому місці й тим не тільки попередить втрату нашої позиції, але й доведе до відступу противника з пунктів, які були ним захоплені.
22. Хто першим зі своєю частиною під дійсним обстрілом переправиться через річку, опанує ворожим берегом і тим дасть можливість переправитися й решті війська.
23. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу частини не більше дивізії, візьме активну участь в небезпечній розвідці, складе згідно здобутих відомостей і відповідно намірам вищого начальника план бою, візьме діяльну участь в самому бою, який скінчиться повною перемогою, і коли командир частини засвідчить, що він був головним його співробітником в досягненні успіху.
24. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу частини не більше дивізії, в критичну хвилину бою, ризикуючи власним життям, по дорученню свого начальства або за відсутністю змоги своєчасно одержати вказівки від нього по власному почину вживе заходів, які спричиняться досягненню рішучого успіху цієї частини.
25. Хто в бою, за вибуттям з ладу всіх старшин, обійме команду в частині й виб'є ворога з окопа, засіки або якого іншого укріпленого місця.
26. Хто, керуючи частиною не менше чоти й знаходячися на передовому пункті або в окремій заставі, утримає цей пункт та відіб'є ворога силою не менше сотні.
27. Хто в обставинах надзвичайної небезпеки мужньо зустріне та відіб'є напад на гарматний парк, обоз чи транспорт.
28. Хто, залишившись без піхотного прикриття, керуючи вогнем кулеметів, одіб'є атаку ворога.
29. Хто, будучи в окремій заставі або на передовому пункті і оточений переважними силами ворога, виявить мужність, проб'ється і приєднається до своєї частини.
30. Хто, командуючи відділом в бойовому районі або в заплілі ворога, рішучими діланнями вчинить у ворога паніку або заколот значних сил і тим спричиниться до рішучого успіху нашого війська.
31. Хто по власній ініціативі, за своєю відповідальністю, зі своєю частиною зробить такий сміливий вчинок, що він матиме значний вплив на хід бою й приведе до рішучого успіху нашого війська.
32. Хто після впертого бою, будучи не в силі ставити більше опір ворогові, щоби запобігти захвату ним укріпленого місця, висадить в

повітря, з очевидною небезпекою для власного життя, форт або частину його, знищить укріплену будівлю або інший опірний пункт.

33. Хто в багнетнім бою, керуючи частиною, особистим лицарством та хоробрістю вплине на свою частину і тим допоможе успіхові загальної атаки або контратаки.

34. Хто, керуючи пішою або кінною частиною, а також батареєю або частиною її, буде розстрілювати в упор до останнього набою наступаючу ворожу піхоту або кінноту і, офіруючи собою, дасть нашому військовій час на впорядкування себе або на відхід без значних втрат.

35. Хто, керуючи частиною, своєю смертю закінчить лицарський вчинок, гідний увічнення в історії Батьківщини.

36. Хто в кінній атаці доведе свою частину до удару, одержить перемогу, розів'є успіх й таким чином цілком успішно закінчить тактичне завдання.

37. Хто при проході нашого війська через дефіле або виході з нього під сильним обстрілом ворожих батарей першим висуне свою батарею і згубним вогнем її дасть можливість нашому військовій пройти небезпечне місце й прийняти по виході бойовий порядок.

38. Хто, керуючи батареєю або частиною її, по вл[асній] ініціат[иві], під великим ворожим вогнем, сміливо висунувшись наперед, нанесе рішучий удар ворогові своїм вогнем і дасть можливість нашому військовій остаточно закріпитись на тім пункті, що штурмується.

39. Хто під час атаки ворога, керуючи батареєю або частиною її, залишившись в скрутному становищі і без прикриття, під загрозою захоплення, смілою стріляниною своїх гармат одіб'є ворожу атаку.

40. Хто при наступі ворога в переважаючих силах для оволодіння важливим пунктом нашої позиції успішними ділами своєї артилерії, під дійсним вогнем ворога, примусить замовкнути ворожу артилерію, яка складається з переважаючих або рівних сил та підтримує ворожий наступ, і в той же час відкине ворога, чим допоможе нашому військовій перейти від стану оборони до наступу.

41. Хто, керуючи частиною, з очевидною небезпекою для власного життя під сильним ворожим вогнем знищить з дорученою йому командою штучні перепони ворога і тим безперечно допоможе наступовій акції своїх частин.

42. Хто, керуючи частиною і персонально знаходячись під дійсним рушничним та кулеметним вогнем ворога, збудує переправу через річку, провалля або іншу природну перепону, без чого був би неможливий успіх нашого війська.

в) Знаком ордена 3-го ступеня

43. Хто в бою власноручно захопить ворожий стяг й здасть його своєму начальству.

44. Хто під час бою, з очевидною небезпекою для власного життя, відіб'є наш стяг, який було захоплено ворогом, і доставить своєму начальству.

45. Хто з небезпекою для власного життя вирятує з полону наш стяг й доставить своєму начальству.

46. Хто персонально в бою візьме в полон керуючого армією або командира корпусу чи дивізії.

47. Хто персонально під час бою визволить з ворожих рук: головнокомандуючого, командуючого армією, командира корпусу або дивізії.

48. Хто в бою врятує життя свого начальника, прийнявши на себе направлений на цього начальника замах, або при відступі винесе з бою.

49. Хто з охотою чи по наказу начальства виконає з успіхом небезпечне та корисне підприємство в бойовому районі або запіллі ворога і тим самим причинить велику шкоду ворожій армії чи затримає успіх її

операції, наприклад: зруйнує міст чи іншу важливу залізничну будівлю, вчинить руйнацію ворожого потягу; знищить транспорт з набоями, майном повітроплавного парку чи харчами, зірве блокгауз, бліндаж чи іншу захисну будівлю, переведе руйнацію гармат осадного парку і т. ін.

50. Хто при штурмі фортеці чи якого іншого укріплення першим вскочить на вал чи в укріплення й цим поведе за собою інших, наслідком чого буде захоплення цих укріплених місць.

51. Хто в багнетнім бою або кінній атаці персональною хоробрістю вплине до успіху нашої атаки чи контратаки.

52. Хто по власному почину в бою з очевидно небезпекою для життя і з очевидно небезпечною позицією стрільбою з кулемета вирішить атаку або оборону.

53. Хто по власному почину в бою з очевидно небезпекою для життя при критичному стані піхоти з очевидно небезпечною віддалі стрільбою з кулемета затримає ворога й тим врятує частину не менше сотні від гибелі або значних втрат.

54. Хто під дійсним та сильним вогнем ворога або продержись крізь вороже розташування пронесе й доставить важливе сповіщення, наслідком чого буде усунено небезпеку для нашого війська або одержано перемогу над ворогом.

55. Хто під сильним та дійсним вогнем ворога власноручно полагодить телефон або інше технічне сполучення й тим забезпечить значний бойовий успіх або попередить велику бойову невдачу.

56. Хто з небезпекою для власного життя зорганізує масову втечу з полону.

57. Хто, будучи тяжко [по]раним, по власному бажанню залишиться в ладу.

58. Хто доставить на місце бою набої, коли в них є надзвичайна потреба і коли ніхто інший не відважився на це через загрожуючу майже неминучу загибель, і тим спричинить до успіху операції.

59. Хто під дійсним вогнем самовіддано загасить пожежу, яка почалася біля місця складу вибухових матеріалів.

60. Хто смертю своєю закінчить геройський вчинок, гідний увічнення в історії Батьківщини.

61. Хто по власному почину зробить такий лицарський вчинок, який по його наслідках і впливу на хід бою приведе до успіху нашого війська.

62. Хто, оточений переважними силами ворога, на пропозицію здатись відповість відмовою й буде продовжувати битись, поки не загине або не загубить притомність.

63. Хто зі власного почину, за втратою старшин під час бою, в упор викотить гармати на відкриту позицію й їх вогнем підтримає свою піхоту або кінноту при атакуванні або обороні, чим викличе успішне закінчення цих акцій.

64. Хто на батарею, якій безпосередньо загрожує ворог захватом гармат, за втратою обслуги, підведе під сильним вогнем передки і цим самим врятує хоч частину гармат.

65. Хто з обслуги батареї, під сильним рушничним чи кулеметним вогнем ворога, в той [мо]мент, коли за відсутністю набоїв та за неможливістю подати передки приходиться залишати гармати, а ворог загрожує захватом їх, приведе хоч частину гармат в стан, нездатний до стрільби.

66. Хто на передовому обсерваційному пункті, який обстрілюється сильним рушничним та кулеметним вогнем, не дивлячись на повну загрозу стратити життя, буде продовжувати коректуру стрільби батареї з цього пункту до скінчення покладеного на батарею важливого завдання.

67. Хто з небезпекою для власного життя виловить або в який-небудь інший спосіб знищить плавучі міни або брандери, які пущено ворогом на нашу переправу, важливу для нас, і тим врятує її від руйнації.

68. Хто першим з очевидною небезпекою для себе під дійсним рушницьким та кулеметним вогнем переїде на понтоні на ворожий берег річки і тим допоможе збудувати переправу.

69. Хто з явною небезпекою для себе під сильним рушничним та кулеметним вогнем ворога знищить переправу через річку або іншу перепону і тим затримає наступ ворога.

Розділ II

Положення про Орденську раду

а) Тимчасова рада

70. Тимчасова Орденська рада має обов'язком виключно розгляд представлень до нагороди знаком ордена Визволення.

71. Розгляд представлень до нагороди знаком ордена тимчасова Орденська рада провадить в загальному порядку, який зазначено в цьому положенні.

72. На перших зборах тимчасової Орденської ради пан Головний отаман призначає заступника голови ради, а на випадок виходу заступника голови зі складу тимчасової Орденської ради, згідно з арт. 15 закону, призначається іншого заступника в такий же спосіб.

73. Секретаря тимчасової Орденської ради обирає із числа членів ради сама рада закритим голосуванням, а на випадок виходу його зі складу ради тим же порядком обирається іншого.

74. Тимчасова Орденська рада під головуванням пана Головного отамана або робить військовий розбір і кваліфікує відзначення перших осіб, яких нагороджує пан Головний отаман по його персональному обранню*, або розглядає перші представлення, що вступають в Орденську раду. Вживання того чи іншого способу чи обох разом залежить від погляду пана Головного отамана.

75. Члени тимчасової Орденської ради мають право "in corpore"*** вносити свої пропозиції і кандидатів для нагородження знаком ордена Визволення. Такі пропозиції і кандидати ставляться на обговорення й ухвалу Орденської ради.

76. На орденських грамотах осіб, яких нагороджено знаком ордена Визволення, представлення про яких будуть розібрані або розглянені й ухвалені тимчасовою Орденською радою, підпис пана Головного отамана скріплює заступник голови тимчасової Орденської ради.

77. Постійних членів сталої Орденської ради може бути викликано для участі в засіданнях ради безпосередньо після підпису грамоти про їх нагородження. Члени тимчасової Орденської ради в таких випадках вибувають з ради, згідно з арт. 15 закону.

78. У випадку, [коли] старшим по часу нагородження лицарем ордена Визволення 1-го ступеня буде пан Головний отаман, він всупереч арт. 15 закону (про передачу головування в тимчасовій раді) передає головування слідуєчому після нього лицареві 1-го ступеня і в склад сталої ради не входить.

б) Стала Орденська рада

79. Голова Орденської ради призначає собі заступника із членів лицарів ордена 1-го ступеня.

80. Секретаря ради обирається закритим голосуванням.

81. Призначення голови і членів Орденської ради [відбувається] в порядку, який переводиться наказом війську.

*У тексті — обібранню.

**У повному складі.

82. На випадок, коли кількість лицарів ордена 1-го ступеня була б менше тої, яку вимагає закон для складу Орденської ради (3), з дозволу пана Головного отамана замість невивстаючи членів — лицарів ордена 1-го ступеня, тимчасово допускається членів — лицарів ордена 2-го ступеня. Замість останніх тимчасово допускається в Орденську раду слідуєчих по старшинству кандидатів — лицарів ордена того ж ступеня.

83. Голова і члени Орденської ради повинні бути на дійсній військовій службі. При призначенні членів Орденської ради, згідно арт. 17 закону, в список старшинства по часу нагородження вносять лише лицарів дійсної військової служби.

84. Кандидатів у члени Орденської ради призначає пан Головний отаман по два на кожний ступінь наказом війську в порядку старшинства по часу нагородження, про що оголошується в наказі війську.

85. При тимчасовій відсутності членів Орденської ради їх заступають старші із кандидатів.

86. На випадок вибуття із Орденської ради членів-лицарів з причини смерті або звільнення з дійсної військової служби — їх заміщається кандидатами-лицарями тих же ступенів в порядку старшинства по часу нагородження, про що і оголошується в наказі війську.

в) Правила загальні

87. Засідання (збори) Орденської ради призначає пан Головний отаман через наказ Головної команди військ по докладу пана військового міністра або голови Орденської ради. Таким же порядком збори закінчуються.

88. Орденська рада збирається й урядує при військовому міністерстві.

89. Витрати по скликанню та утриманню Орденської ради несе Військове міністерство на загальних підставах.

90. Постанови Орденської ради є законні лише тоді, коли їх ухвалено при участі повного складу ради.

91. Постанова вважається ухваленою, коли за неї подано не менше 2/3 голосів (5 членів).

92. Всі справи Орденської ради і нагородні матеріали переходять в Персональній управі Військового міністерства, яка на час зборів Орденської ради командує в розпорядження голови ради одного старшину для зв'язку.

93. Всі листування й представлення до нагород, яких адресовано до Орденської ради, надсилається через Персональну управу Військового міністерства, яка, не розглядаючи, передає їх в раду під час її зборів.

94. Голова Орденської ради по справах ордена має право безпосереднього докладу панові Головному отаманові і панові військовому міністрові.

г) Обов'язки ради

95. Орденська рада має своїм обов'язком:

а) розгляд і розподілення представлень про нагородження знаком ордена згідно до правил цього статуту;

б) вироблення засад та положення про організацію братерської громади лицарів ордена, переведення цієї справи в загальному порядку і вище керування справами цієї громади;

в) розроблення проектів різних розпоряджень щодо справ ордена — для внесення їх на затвердження паном Головним отаманом;

г) розгляд різних скарг, що вносять по команді лицарі ордена в раду, а також прохань та заяв їхніх родин щодо користування орденськими привілеями, і

д) розгляд справ про позбавлення по вироку суду лицарського стану, а також розгляд вчинків лицарів, за які можливе позбавлення лицарського стану, і внесення своїх постанов на затвердження паном Головним отаманом.

96. Орденська рада, члени якої приймають участь в боях і є найкращі знавці сучасних бойових обставин і вимог, через пана військового міністра порушує клопотання перед паном Головним отаманом про зміни та додатки до розділів цього статуту як про перелік вчинків, за які вшановується нагородженням знаком ордена Визволення, так і інших, пристосовуючи їх до сучасних умов бойового життя.

97. Орденська рада виробляє засади найкращої і справедливої системи нагород орденом Визволення вояків за минулу бойову службу взагалі та в різних періодах і випадках зокрема, які разом зі своїми міркуваннями представляє на погляд пана Головного отамана.

98. Орденська рада:

а) дбає про заснування орденського фонду;

б) вишукує засоби до збільшення його через відсоткові відчислення з доходів від різних орденських свят, концертів, вистав та інше, які влаштовуються з благодійною метою;

в) виробляє засади до поліпшення стану лицарів, які позбулися здоров'я за раненням або хворістю, і

г) доглядає за дійсним опікуванням над долею лицарів-інвалідів і контролює непохитне виконання закону про надання лицарям-інвалідам поза чергою посад в різних державних установах.

99. Орденська рада представляє панові Головному отаманові до нагородження знаком ордена осіб, які на погляд ради виявили бойове відзначення стратегічного характеру, за яке по принципу закону й цього статуту належить нагорода знаком ордена 1-го ступеня.

д) Порядок розгляду нагородних представлень

100. Під час зборів Орденської ради Персональна управа Військового міністерства подає в раду представлення, які вступили до неї встановленим порядком, по команді, а також листування та документи про нагородження, що зроблені персонально паном Головним отаманом на полі бою.

101. Розпорядження про розбір відзначень осіб, яких бажає нагородити пан Головний отаман, вносяться в Орденську раду через пана військового міністра.

102. Постанови Орденської ради про нагородження провадяться закритим голосуванням і згідно арт. 90 й 91 цього статуту.

103. Розбір нагородних представлень провадиться способом, який виробить сама Орденська рада, маючи на меті справедливо та всебічно оцінити вчинок у військовому, психологічному та інших відношеннях (особи, яку представляється до нагороди).

104. Орденська рада після детального розбору вчинку, що описується, перевірки та сопоставлення документів, яких додається, обговорює питання про те, якому артикулові цього статуту (із переліків вчинків, за які може бути нагороджений вояка) відповідає зазначений в представленні вчинок.

105. По остаточному з'ясуванню, до якого артикула переліку вчинків відноситься описаний в представленні вчинок, Орденська рада закритим голосуванням робить постанову про нагородження знаком того чи іншого ступеня ордена.

106. Орденська рада, коли по змісту цього статуту найде, що вчинок, за який зроблено представлення, кваліфікований невідповідним артикулом статуту, заміняє його, а також заміняє вказаний в представ-

ленні ступінь ордена на інший, в разі, [якщо] найде це потрібним по буквальному розумінню вимог статуту.

107. Представлення, що їх не ухвалено 2/3 голосів, вважаються відхиленими і з висновками Орденської ради повертаються до начальника, який зробив представлення.

108. В разі потреби пояснень до зазначеного в нагородному листі вчинку особи, яку представляється до нагороди знаком ордена, Орденська рада може від начальника, що зробив представлення, вимагати додаткових документів і відомостей.

109. Представлення вояків самою Орденською радою до нагородження знаком ордена 1-го ступеня за стратегічні відзначення проводиться так:

а) мусить бути внесена про це пропозиція на ухвалу ради одним із членів лицарів ордена 1-го ступеня або не менше як трьома членами ради;

б) після обговорення й ухвали пропозиції загальним порядком Орденська рада збирає всі документи й докази цього відзначення і, додавши свої мотиви та реляцію, виносить постанову, і

в) постанову та реляцію зі всіма документами голова ради представляє на затвердження паном Головним отаманом.

110. Розбір відзначень осіб, яких нагороджується по персональному бажанню пана Головного отамана, і після того, як розпорядження поступить до ради, згідно з арт. 101, проводиться поза чергою і в такому порядку:

а) згідно з реляцією пана Головного отамана збирається матеріал, який освітлює мотиви нагороди, і на підставі цього матеріалу робиться військовий розбір відзначення;

б) на підставі військового розбору Орденська рада, маючи на увазі принципи закону, виносить постанову, згідно якого артикула цього статуту і яким саме ступенем ордена може бути вшановано особу, що нагороджується, і

в) свої міркування в цій постанові Орденська рада представляє через голову ради на погляд пана Головного отамана.

111. Нагороди паном Головним отаманом на полі бою Орденська рада оформляє згідно до правил про нагородження, зазначених в законі та в цім статуті.

112. Постанови Орденської ради зі всім матеріалом робляться по формі й змісту так, як треба зазначити в грамоті про нагороду і в наказі війську. В цих актах опис відзначення списується з постанови без зміни.

113. Постанови Орденської ради зі всім матеріалом передаються в Персональну управу Військового міністерства на виконання.

114. Грамоти про нагороди знаком ордена складаються в Персональній управі Військового міністерства до закінчення зборів Орденської ради і після підпису їх головою ради та ствердження орденською печаткою представляються панові Головному отаманові.

Примітка: Грамота пишеться від руки.

е) Положення про печатку ордена Визволення

115. Опис і розміри печатки ордена Визволення встановлені законом про орден Визволення.

116. Печатка ордена Визволення знаходиться в розпорядженні секретаря Орденської ради.

117. Під час зборів Орденської ради печатка знаходиться у секретаря ради, а до того часу переховується в грошовій скриньці канцелярії військового міністра, і її виймає звітти персонально секретар Орденської ради.

Розділ III

Порядок представлення до нагороди знаком ордена Визволення

118. Представлення до нагороди знаком ордена Визволення відзначившихся вояків є святий обов'язок перед Батьківщиною і власною совістю кожного безпосереднього або взагалі прямого начальника, коли бойовий вчинок його підлеглого по принципу закону і цього статуту повинен бути відзначений.

119. Представлення до нагородження робляться безпосереднім або прямим, але виключно бойовим начальником по команді, причому бойові начальники представляють рапорт на ім'я вищого безпосереднього свого начальника, а командири окремих частин представляють нагородні листи зі своїми висновками на ім'я пана Головного отамана, але також по команді. До цих нагородних листів додаються обов'язково рапорти і документи, на підставі яких робиться представлення, згідно з арт. 120.

120. Кожний начальник до того, як представити до нагородження, повинен обов'язково дослідити, чи справді той, кого представляє, відзначився відповідно до вимог статуту, і зібрати всі необхідні до того докази; описати відзначення ясно і ґрунтовно, зазначивши, з якою військовою частиною, якого складу й сили, під чиїм керуванням, де, коли, як відзначився, які втрати було при цьому понесено, а також чи було забрано ним трофеї й полонених, і якщо забрано, то в якій кількості й кому було здано. До цього опису начальник повинен додати як всі зібрані про відзначення докази і свідчення самовидців за їхнім підписом, так і свій особистий на відзначення погляд.

121. Начальників, що внесуть представлення не за дійсно вчинені відзначення, а за відзначення прибільшені чи вигадані, карається по суду, до позбавлення рангу включно.

122. Нагородні листи з висновками кожного начальника до командуєчого армією або групою військ включно направляються із штабів останніх до Орденської ради через Персональну управу Військового міністерства.

123. Нагородні листи зі всім матеріалом, що до них додається, Персональна управа Військового міністерства подає голові Орденської ради до дня відкриття зборів останньої.

124. У випадках нагородження знаком ордена персонально паном Головним отаманом на полі бою встановлюється слідуєчий порядок внесення в Орденську раду:

а) командир окремої частини, в складі якої находився в час нагородження паном Головним отаманом відзначившийся лицар, доносить рапортом по команді про це нагородження, причому детально описує вчинок і обставини нагородження. Командири дивізій ці рапорти надсилають в Орденську раду через Персональну управу Військового міністерства, і

б) старший із вартових в той час при особі пана Головного отамана військових осіб, начальника похідної канцелярії [повідомляє] пана Головного отамана про цю нагороду, зазначивши чергу знака, яким нагороджено лицаря. Начальник похідної канцелярії повідомляє пана військового міністра для внесення справи в Орденську раду.

Розділ IV

Порядок нагородження знаком ордена Визволення

125. Підписані паном Головним отаманом грамоти про нагородження знаком ордена Визволення з додатковим матеріалом до них передаються головою Орденської ради в Персональну управу Військового міністерства.

126. Вищезазначені грамоти Персональна управа Військового міністерства, після відповідного занотування, розсилає по частинах для вручення нагородження особам, а матеріал до них залишає для переховування. При грамоті надсилається знак ордена. Належна лицарям ордена 1-го та 2-го ступенів зброя і 3-го ступеня китиця видається окремим способом, який зазначить пан військовий міністр.

127. Вручення грамоти і знаків ордена нагородженим особам робиться командиром окремої частини (окремого куріня, полку) згідно з церемоніалом, який зазначено в арт. 129—135 цього статуту, а при урочистих випадках — вищими прямими начальниками.

128. Для вручення грамоти і знака ордена особам, яких нагороджує персонально пан Головний отаман, грамоти і знаки розпорядженням пана військового міністра надсилаються Персональною управою Військового міністерства до похідної канцелярії пана Головного отамана.

Церемоніал вручення знака ордена Визволення

129. По одержанні в частині знака ордена Визволення командир частини для передачі його нагородженому лицареві призначає в найближчий день парад, згідно правил для параду в день полкового (курінного) свята.

130. Після виладнання частини два призначених молодших старшини під проводом полкового (курінного) ад'ютанта несуть — один знак ордена на подушці, другий — грамоту, і підходять до старшого з присутніх начальників, якому ад'ютант передає список на нагородженого.

131. Приймавши список, начальник наказує командирові частини, або, коли нема старшого начальника, то командир частини сам командує: "Струнко" і викликає нагородженого.

132. Нагороджений стає перед начальником попереду фронту (коли нагороджених декілька, то стають по старшинству справа наліво). Начальник причеплює знак ордена, читає грамоту, передає її нагородженому і тричі цілує в щоки, поздоровляючи.

133. Після цього командир частини подає команду "До варті слухай"; нагороджений повертається лицем до частини, яка гукає йому тричі "Слава", а сурмачі грають поздоровлення (туш).

134. Потім командир частини подає [команду]: "До стопи", і всі команди до церемонійного маршу, згідно до муштрового статуту.

135. Церемонійним маршем перед лицарем ордена Визволення проходять всі, на чолі зі старшим присутнім начальником. Стяг не схиляється.

Примітка: Вояка, старшина чи козак, що має вищий ступінь ордена Визволення, стає на чолі лицарів, перед якими частина проходить церемонійним маршем.

136. Навішення знака ордена Визволення 1-го ступеня провадиться з відповідною урочистістю Головою Держави в присутності Кабінету Міністрів і призначеного для церемонії відділу військ, по особливому на кожний раз церемоніалу, який затверджує Голова Держави.

Розділ V

Схоронення і видача знаків ордена

137. Знаки ордена мають загальну нумерацію по кожному ступеню окремо.

138. Переховуються знаки ордена, а також всі приналежності до них (крім зброї) в Персональній управі Військового міністерства.

139. Придбання знаків ордена і приналежностей до них провадиться дозволом пана військового міністра по кошторисах, які складено Персональною управою Військового міністерства.

140. Видача знаків ордена і приналежностей до них провадиться з дозволу пана військового міністра виключно при грамотах про нагородження по окремому в кожному випадку представленню Персональної управи.

141. Знаки ордена забитих або померлих від ран лицарів при грамоті надсилаються родині лицаря або його батькам по дозволу пана військового міністра.

142. Для нагородження на полі бою паном Головним отаманом знаки ордена, з окремого на кожний раз розпорядження пана військового міністра, надсилаються в похідну канцелярію пана Головного отамана, під розписку начальника канцелярії.

Розділ VI

Правила ношення знаку ордена Визволення та приналежностей до нього

143. Перший ступінь ордена Визволення — орденський хрест з двома схрещеними золотими шаблями носить на шиї в такий спосіб, щоби кільце хреста, в яке протягнуто орденську стрічку, уміщалося в розрізі коміра, маючи свій верхній кінець на рівні нижчого краю коміра, і щоби кінці перехрещених шабел прийшлися по обидва боки першого гудзика, а схрещення шабел над ним.

144. Орденська стрічка має чотири вершки довжини, до обох її кінців пришиті шнурки для зав'язування навколо шиї.

145. Розетка 1-го ступеня ордена Визволення носить з лівого боку на грудях посередині верхньої бічної кишені френча.

146. Іменна орденська шабля Мазепинського зразка в золотій обробці, з орденською китицею, носить згідно з положенням для ношення холодної зброї.

147. 2-й ступінь ордена Визволення — орденський хрест з двома схрещеними срібними шаблями над ним носить на грудях з лівого боку: верхній кінець стрічки приходиться посередині між першим та другим гудзиками френча, на віддалі одного вершка від краю лівого борту френча.

148. Почесна шабля, в срібній обробці, з орденською китицею носить згідно з положенням для ношення холодної зброї.

149. 3-й ступінь ордена Визволення — орденський хрест носить згідно з арт. 147 цього статуту.

150. В тому випадкові, коли лицар має 3-й та 2-й ступені ордена Визволення, то знак 2-го ступеня носить згідно з арт. 147 цього статуту, а знак ордена 3-го ступеня поряд — лівіше.

Примітка: Знаки інших орденів носяться лівіше знаків ордена Визволення.

151. Лицар ордена Визволення носить на шинелі орденську стрічку завдовжки півтора сантиметри, яка міститься між першим та другим

Гудзиками (посередині), на півтора вершки від краю лівого борту шинелі, причому лицарі ордена 1-го ступеня на стрічці мають перехрещені золоті шаблі, а лицарі 2-го ступеня — срібні.

152. Перемички носяться на стрічці знака ордена Визволення так: першу — на нижньому краєві стрічки, а кожену послідовну — вище попередньої на два міліметри.

153. Стрічка ордена у всяких випадках прикріплюється до одягу металевою застібною.

Військовий міністр, генерал-хорунжий
Начальник Персональної управи Військового
міністерства, генерал-хорунжий

Удовиченко

ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 42—53 зв. Оригінал.

Проект закону УНР про заснування ювілейної відзнаки Золотий Тризуб

28 грудня 1922 р.*

I. Для ознаменування п'ятої річниці з дня, як Українська Центральна рада в 4-му Універсалі проголосила незалежність Української Народної Республіки, встановити ювілейну відзнаку Золотий Тризуб по опису і малюнку, до цього доданому**.

II. Право носити відзнаку Золотий Тризуб надається усім громадянам Української Народної Республіки, що чинною участю своєю в армії українській, постійній чи повстанчій, на урядах цивільних чи в службі та діяльності громадській, релігійній або культурній прислужилися краю в справі відродження незалежної суверенної Української держави та на обороні її незалежності повсякчас непохитно стояли і працю свою на користь і міць її покладали.

III. Право на ношення відзнаки Золотий Тризуб стверджує іменною грамотою Голова Директорії Головний отаман війська та флоту УНР, видаючи таку грамоту кожній особі, що за силою арт. II це право набула.

IV. Внесення про надання права громадянам українським носити відзнаку Золотий Тризуб подають на увагу Голові Директорії міністри з урядів своїх, а також національні, наукові, релігійні чи громадські організації з засвідченням обставин, що право громадян на ношення відзнаки стверджують.

V. Відзнака Золотий Тризуб носить на грудях з лівого боку, після усіх українських та перед чужоземними орденськими знаками.

VI. Підготовчі заходи та діловодство по виготовленню ювілейних відзнак, а також виданню грамот та самих відзнак покладається на канцелярію Директорії.

VII. Кошти для проведення в життя цієї постанови асигнуються в розпорядження керуючого справами Директорії через окрему постанову в загальному порядку.

ЦДАВО України. Ф. 1065, оп. 2, спр. 540, арк. 56. Незасвідчена копія.

*Дата вхідна.

**Малюнок та опис відсутні.

**Постанова членів Директорії УНР
про відзначення 11-річчя з дня проголошення
Української Народної Республіки
та 10-річчя з'єднання Українських земель**

22 січня 1929 р.

В перших роках кривавої боротьби за визволення України багато її вірних синів-лицарів відзначилося в боях з численними ворогами. Всі великі заслуги їх перед українським народом оцінить історія. Їх відданість українському народові, їхні муки і страждання за Україну не забудуть нащадки.

Військо українське, яке винесло найбільший тягар боротьби з ворогами України, здобуло славне ім'я серед свого народу та ненависть ворогів. Воно заслуговує найбільшої пошани та узнання його заслуг перед Батьківщиною за свої героїчні вчинки.

Щоб зберегти пам'ять про лицарську боротьбу та відзначити учасників цієї боротьби з ворогами України, члени Директорії УНР на сьогоднішньому своєму засіданні з нагоди одинадцятиріччя проголошення самостійності Української Народної Республіки — 4-м Універсалом Української Центральної ради дня 22 січня року 1918, — та десятиріччя проголошення з'єднання всіх Українських земель в одно національно-державне тіло, національним представництвом України Трудовим Конгресом, в столиці України Києві, дня 22 січня року 1919, постановили:

1. Видати Ювілейний хрест з нагоди одинадцятиріччя проголошення Самостійності та десятиріччя з'єднання всіх Українських земель, який буде уділений старшинам і козакам славної армії УНР та цивільним особам, що брали активну участь у боротьбі за визволення України.

2. Видати ордени: Архангела Михаїла та Визволення, які до цього часу не були видані, і нагородити ними тих учасників збройної боротьби та організаторів української армії, хто їх заслужив у боях за волю України.

3. Перевести доповнюоче підвищення в ранги тих старшин, підстаршин і козаків, які цього підвищення заслуговують за участь у боях армії Української Народної Республіки за минулий час, але цього підвищення з різних причин до цього часу не одержали.

Примітка: Підвищення має переводитися на підставі положення про підвищення в ранги старшин і козаків армії УНР, додане до наказу Головної команди війська УНР з дня 16 жовтня 1920 р., ч. 082.

4. Перевести реєстрацію українських старшин, підстаршин і козаків та всіх інших осіб, які брали активну участь у визвольній боротьбі, аби мати реєстр для нагороди їх у майбутньому за заслуги перед Україною, а також щоб запобігти зловживанню іменем славної української армії з боку різних осіб, які до складу української армії не належали або що незаконно присвоюють собі неналежні їм ранги і титули.

5. Видати книгу-реєстр лицарів-ветеранів, які перші стали в оборону українського народу та жертвенно прийняли участь у кривавих боях за Самостійну, Соборну Українську Народну Республіку.

6. Видати книгу поляглих в боротьбі за Україну, аби їх славні імена звіковічити в пам'ять українського народу.

7. Для переведення вищезазначених постанов члени Директорії УНР покликають Військову раду при членах Директорії в складі трьох членів, з осіб, які брали активну участь в рядах армії УНР.

Члени Директорії
Української Народної Республіки

проф. Ф. Швець
А. Макаренко

Статут ювілейного хреста Директорії УНР “10-ліття з’єднання українських земель”

22 січня 1929 р.

§ 1.

Ювілейний хрест установлюється з нагоди одинадцятиріччя проголошення самостійності Української Народної Республіки IV Універсалом 22 січня року 1918 та десятиріччя проголошення з’єднання всіх українських земель актом 22 січня року 1919* в столиці України — Києві.

§ 2.

Ювілейний хрест установлюється з мечами і без мечів.

§ 3.

Ювілейний хрест одержують всі учасники визвольної боротьби за самостійність і соборність України.

§ 4.

Ювілейний хрест з мечами видається особам, які брали участь в збройній боротьбі.

§ 5.

Ювілейний хрест одержують особи, що згадані в § 3-му по постанові Військової ради, після заповнення і предлошення виробленої Військовою радою анкети, в якій міститься всебічне висвітлення чинності кандидата у визвольній боротьбі за Україну.

§ 6.

Ювілейний хрест є виготовлений з бронзи та має такий вигляд: 4-раменний, прямокутний; ширина рамена 1 мм, довжина 4 мм, на правому рамені дата — 1919, на лівому — 1929, на горішньому — 22, на долішньому — 1; в осередку перехрестя — Державна відзнака; середина окислована; на звороті вибито на рамені згори на долину — Соборність, на рамені водорівному — Самостійність; загальна grubість — 2 мм, стрічка — жовто-блакитного перемижаючого (смуга жовта водорівна завширшки 1 мм; блакитна — 2 мм) кольору, завширшки — 4 мм, завдовжки — 6 мм; вздовж через стрічку проходить 2 жовтих смуги завширшки 2 мм кожна.

§ 7.

Ювілейний хрест мають право одержати також усі родини полеглих у визвольній боротьбі за Україну.

Затвердили:

Члени Директорії Української
Народної Республіки

проф. Ф. Швець
А. Макаренко

ЦДАВО України. Ф. 1429, оп. 5, спр. 3, арк. 36—36 зв. Оригінал.

*У документі помилково — 1918.

**Наказ Головної команди війська і флоту
Української Народної Республіки
про право, умови та порядок нагородження
в еміграції вояків армії УНР,
що боролися за волю і славу України,
орденом Хрест Симона Петлюри**

м. Париж

22 травня 1933 р.

На еміграції

§ 1.

Несмертельної слави наш вождь, св. пам'яті Головний отаман Симон Петлюра наказом Головної команди від 10 жовтня 1920 р. № 70, виданим в Кам'янці на Поділля, встановив орден "Визволення" для відзначення старшини і козаків "за виявлені ними під час упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрості, мужності і розпорядливості".

Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво, як в часі минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції безперечно заслужилося перед Україною.

Тому у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного вождя про відзначення наших вояків встановлюється з нагоди 15-ї річниці існування армії Української Народної Республіки на вшанування світлої пам'яті її творця і вождя — Хрест Симона Петлюри.

§ 2.

На відзнаку "Хрест Симона Петлюри" має право кожен вояк армії УНР та повстанчих відділів, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України, під проводом бл. п. Головного отамана, за винятком тих, що: а) зрадили ідеї державності України, перейшовши до табору ворогів її, і б) заплямували себе негідною українського вояка поведінкою чи переступами.

§ 3.

Виявлення і ствердження права на хреста покладається, в цілях найскорішого переведення удекорування ним, на існуючі нині військові та громадсько-військові організації через створення при них місцевих рад Хреста Симона Петлюри. Місцеві ради Хреста провадять всі справи, з удекоруванням хрестом зв'язані. Вищим репрезентативним і керівним органом по справах Хреста Симона Петлюри є Головна рада Хреста; вона остаточно розв'язує всі справи, зв'язані з удекоруванням хрестом, і має подбати про виготовлення самого хреста для тих, хто має на нього право.

Міністри військових справ утворити, з докладу мені, Головну раду "Хреста С. Петлюри" та встановити порядок діяльності Головної і місцевих рад.

§ 4.

Права і привілеї, зв'язані з Хрестом Симона Петлюри, має бути встановлено законодавчим шляхом на Україні.

Вояцтво!

Хай цей хрест буде символом української визвольної ідеї і нашої спільної заслуги перед нею. Хай він буде емблемою братерства зброї,

піднятої за найвищу і найсвятішу мету нашого народу, і хай завжди нагадує нам про смерть нашого вождя і про муки рідного народу в московському ярмі та наш святий обов'язок перед Отчизною. Хай цей хрест ще міцніше духовно зликує розсіяне по цілому світі наше вояцтво, будучи засобом до взаємопізнання і зближення. Хай і в нашому щоденному житті привертає він увагу чужинців до нашої національної справи.

Підписав:

Головний отаман
генерального штабу

Андрій Левицький

Контрасигнував:

генерал-хорунжий, міністр військових справ

В. Сальський

Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1933. Ч. 25. С. 2—3.

Наказ міністра військових справ УНР про порядок надання Хреста Симона Петлюри

25 березня 1936 р.

У виконання Наказу Головної Команди війська і флоти Української Народної Республіки з 22.V.1932 р. № 1 про встановлення "Хреста Симона Петлюри" надання цього "Хреста" має бути переведене через Головну та місцеві ради "Хреста Симона Петлюри" (§ 3 згаданого Наказу).

§ 2.

Головна рада складається з президії та членів Ради. Склад президії: голова — генерального штабу генерал-хорунжий В. Куц, 1-ий заступник голови — генерального штабу генерал-хорунжий В. Змієнко, 2-ий заступник голови — полковник О. Вишнівський; члени президії Ради — підполковник В. Дітель, сотник, інженер В. Шевченко, поручник І. Чудненко, хорунжий М. Отрешко-Арський.

Члени Головної ради: командири дивізії — 1 Запорозької генерал-хорунжий Г. Базильський, 2 Волинської генерал-хорунжий О. Загородський, 3 Залізної генерал-хорунжий П. Шандрук, 4 Київської полковник М. Шраменко, 5 Херсонської генерал-хорунжий А. Пузицький, 6 Січової генерального штабу генерал-хорунжий М. Безручко, Окремої Кінної генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко.

Примітка. Згаданих в цьому § членів Головної ради можуть заступати старшини з їхнього призначення.

§ 3.

Місцеві ради становлять: а) у Франції — управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи генерального штабу генерал-хорунжим О. Удовиченком, б) у Чехословаччині — управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником інженером В. Проходою, в) у Румунії — управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником Г. Порохівським, г) у Польщі — 1. Управа Спілки воєнних інвалідів на чолі з головою управи генерал-хорунжим О. Загородським, 2. Управа Товариства вояків армії УНР в Каліші на чолі з головою Управи генерального штабу генерал-хорунжим М. Безручком; начальники шкільних груп творять місцеві ради з трьох осіб, рахуючи в тім і себе.

Примітка 1. Управи згаданих організацій і начальники шкільних груп мають право, в залежності від місцевих обставин, для авторитетнішого виконання місцевими радами функцій, кооптувати вояків, що з будь-яких причин до складу організації не належать.

Примітка 2. В країнах, де місцевих рад не може бути створено, вояки звертаються до Головної ради безпосередньо.

§ 4.

Порядок провадження справ надання “Хреста С. Петлюри” наступний: а) вояки надсилають виповнену анкету, якої взірець долучається, до відповідної місцевої ради “Хреста”; б) місцеві ради, після перевірення правдивості поданих в анкеті даних, стверджують право вояка на одержання “Хреста” і пересилають анкету з своїми висновками до Головної ради (редакція журналу “Табор”): Головна рада остаточно розв’язує справу признання “Хреста” і передає її для технічного виконання Управі Воєнно-Історичного Товариства, яка переховує всі матеріали, з наданням “Хреста” зв’язані. Головна рада також провадить нумерацію “Хрестів”.

Примітка. Спірні питання, що можуть постати в усіх радах, розв’язуються звичайно більшістю голосів присутніх — половина плюс один. Для важності засідань Ради необхідна присутність звичайної більшості членів (в Головній раді 8).

§ 5.

Виготовлення та розсилку “Хреста С. Петлюри” і грамот виконує Воєнно-Історичне Товариство.

Примітка. Управа Воєнно-Історичного Товариства, висилаючи “Хрест і грамоту”, побирає кошти виготовлення їх в розмірі 6 зол. 50 гр. Тим, хто не в стані оплатити “Хрест”, буде вислано грамоту після вплати 1 зол.

Підписав:

генерального штабу

генерал-хорунжий, міністр військових справ

В. Сальський

* * *

АНКЕТА

для одержання “Хреста Симона Петлюри”

1. Прізвище, імення, імена батьків.
2. Коли і де народився.
3. Коли вступив до Армії, до якої частини, установи, повстанчого відділу.
4. В яких боях, операціях та в складі яких саме частин брав участь у визвольній боротьбі (вказувати дати).
5. Прізвища тогочасних командирів: сотні, курія, полка, бригади, дивізії.
6. В якій знаходився частині перед звільненням у безтермінову відпустку.
7. Прізвища двох щонайменше начальників чи товаришів по службі, що можуть ствердити участь у визвольній боротьбі.
8. Чи був судово караний і за що.
9. Сучасний фах чи рід праці.
10. Адреса.
1936 р.

(власноручний підпис)

Повідомлення президії Головної ради Хреста Симона Петлюри про порядковість визначення осіб, які мають право на нагородження орденом Хреста Симона Петлюри

10 травня 1936 р.*

Од президії Головної ради Хреста Симона Петлюри

...10 травня с. р. в помешканні Гол. Управи Т-ва УЦК у Варшаві відбулося 1-е засідання пленуму Головної ради Хреста Симона Петлюри. На відкриття засідання прибув п. військовий міністр ген.-хор. В. Сальський й у вступному слові розвинув засади майбутньої праці Головної ради, після чого залишив засідання. Пленум ради, після ухвалення реґуляміну, розглянув 28 точок порядку денного, посеред яких першими були ухвали:

а) просити голову управи Т-ва б. вояків армії УНР у Франції ген.-хор. О. Удовиченка покласти хрест № 1 на могилу св. пам. Головного отамана С. Петлюри в 10-у річницю його смерті;

б) на внесок п. військового міністра признати право на хрест всім членам Головної ради;

в) на внесок президії Ради признати право на хрест п. Головному отаманові Андрію Левицькому (по жеребку випало № 123);

г) на її ж внесок признати право на хрест п. військовому міністрові ген.-хор. В. Сальському (№ 122);

Наступним точкам, на внески п. військового міністра, признано право на хрест:

а) представникам п. військового міністра: у Франції — ген.-хор. О. Удовиченкові, у ЧСР — підполковнику В. Проході, в Румунії — підполковнику Г. Порохівському і на Балканах — підполковнику В. Філоновичеві;

б) пп. генералам: О. Галкину, С. Дельвіґу, В. Сінклєрові, В. Петрову, С. Кульжинському, О. Козьмі, С. Білецькому, М. Янчевському, В. Савченкові-Більському, В. Шепелеві, М. Яшниченкові, Є. Башинському, Й. Білевичеві, М. Пересаді і В. Сікевичеві;

в) померлим пп. генералам: М. Юнакову, Ф. Колодієві, М. Коваль-Медзвєцькому, С. Дядюші, П. Кудрявцеву, О. Чеховичеві, О. Пилькевичеві, Н. Ніконову, Є. Мешківському, Є. Мошинському, В. Ольшевському і В. Гудимі.

Далі Головна рада розглянула анкети, що вступили** від Варшавської місцевої ради, від місцевої ради при Т-ві вояків армії УНР в Каліші, від місцевої ради при Спілці укр. військових інвалідів та ті анкети, які вступили до президії Головної ради від окремих вояків. Всього на першому засіданні признано право на хрест 136 особам (в тому числі 12 померлим пп. генералам).

...18 травня с. р. відбулося 2-е засідання пленуму Головної ради, на якому признано право на хрест протопрєсвітерові армії УНР митрофорному протоієреєві П. Пащєвському, ген.-хор. О. Алмазову та ще 143 особам, згідно з анкетами, що вступили від місцевих рад: Паризької, Варшавської, Луцької, Тереспільської та від окремих осіб.

Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1936. Ч. 23—24. 14 травня. С. 30—31.

*Дата встановлена за текстом документа.

**Тут і далі розуміється як "надійшли".

**Інструкція управи Товариства
бувших вояків армії УНР у Франції
до уповноважених, зв'язкових та всіх членів
цього Товариства про порядок заповнення
анкет на право отримання ордена
Хреста Симона Петлюри**

16 грудня 1936 р.

**Од управи Товариства б. вояків
армії УНР у Франції
до уповноважених, зв'язкових та всіх
членів товариства**

Від Головної президії Ради Хреста Симона Петлюри отримано повідомлення, в якому про заповнення анкет пишеться таке:

“Із тих анкет, що за 5 місяців вступили на розгляд Головної ради, переважаюча більшість мала ознаки поспіху їх складання. Цей поспіх відбився негативно на докладності відомостей, що мусили давати анкети, з яких коло третини потребували доповнення додатковими відомостями. Наслідком було — втрата часу на зайве листування, тобто затримка розв'язання справи признання права на Хрест.

Найголовніші недокладності анкет: 1) Не зазначувалося ранги; 2) Бракувало місця або часу народження: іноді не подавалося імен батьків (пп. 1 і 2 анкети); 3) Не зазначувалося докладно (місяць і рік) вступу на службу або до якої частини (п. 3). Коли ж була перерва в службі, то бракувало відомостей, де був вояк під час перерви і що робив; 4) Не перелічувано боїв, у яких вояк брав участь (п. 4). Замість цього в анкеті часто подавалося: “у всіх боях у складі своєї частини”. Отже не можна припустити, щоб вояк не міг одновити в пам'яті хоч би кількох боїв, учасником яких він був, а тому на належну відповідь на цей п. анкети необхідно звернути увагу; 5) Називалося прізвище лише одного начальника: між тим кожному воякові не могли бути невідомі прізвища командирів дивізії (групи), бригади, полку, курія, сотні (п. 5), й лише випадком якесь одне-друге прізвище щонайменше можуть бути забуті; 6) Не завжди називалося прізвища щонайменше двох начальників або товаришів (п. 7), між тим наведення більшої кількості прізвищ полегшує справджування відомостей; 7) Не завжди подавалася частина (або установа), із складу якої вояка звільнено в безтермінову відпустку (п. 6); 8) Бракувало іноді підпису анкети.

Осіб, що складають анкети, проситься звернути увагу на докладність відповідей на всі запитання анкети, уникаючи помилок і нестислостей, перелічених у пп. 1—8.

При тім особи, що не були в складі частин армії УНР, а тільки в повстанських загонах, зосібна малих, мусять у відповідях:

на п. 3 анкети зазначити: а) коли і де сформувався їхній загін, б) прізвище отамана загону, в) з якими ще повстанськими загонами або частинами армії УНР утримував зв'язок їхній загін, г) коли дана особа вступила до загону і який час перебувала в ньому;

на п. 4 анкети — перелічити головніші боєві події загону (коли й де й проти якого ворога), а у відповіді на п. 6 — подати обставини залишення загону, місце й час переходу кордону України та місце інтернування.

Особи, що хотіли б порушити питання про признання права на Хрест померлим воякам, мають скласти на них анкети й подати їх до місцевої ради свого району або до Головної ради, коли місцевої ради в своєму районі не маєть. На терені Франції всі прохання й анкети належить

направляти на адресу управи Т-ва б. вояків армії УНР у Франції, яка є місцевою радою Хреста Симона Петлюри у Франції.

Право на Хрест Симона Петлюри прислуговує також священникам, лікарям, урядовцям і сестрам-жалібницям як військових частин, так і тилових установ армії УНР і Військового міністерства”.

Подаючи ці інструкції Головної ради Хреста Симона Петлюри до відома членів і нечленів Т-ва, воякам армії УНР, що перебувають на терені Франції, управа Т-ва просить уважно виконувати цю інструкцію для того, щоб полегшити справу нагородження Хрестом прохачів.

Управа Т-ва поновно подає додатковий свій обіжник про те, хто має право на Хрест.

Згідно з п. 2 наказу Головної команди військ УНР з 22 травня 1933 р.,

“на відзнаку “Хрест Симона Петлюри” має право кожен вояк армії УНР та повстанчих відділів, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України під проводом бл. пам. Головного отамана, за винятком тих, що: а) зрадили ідеї державності України, перейшовши до табору ворогів її і б) запламували себе негідною українського вояка поведінкою чи переступами”.

Так само управа Т-ва повідомляє, що ті б. вояки армії УНР, що не є “членами Т-ва і які мають право на набуття відзнаки “Хрест Симона Петлюри”, — можуть його отримати, подаючи анкети через уповноважених та зв’язкових, коли такі є в районі їхнього перебування, чи посилаючи анкети безпосередньо до управи, коли в їхніх районах представників Т-ва нема.

Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1936. Ч. 44—45. 13 грудня. С. 30—31.

Наказ Головного Командування УПА про встановлення й надання військових відзначень

Постій

27 січня 1944 р.

I. Військові відзначення.

З днем 27.1.1944 р. впроваджується в УПА слідуєчі військові відзначення за бойові заслуги, працю для Українських Збройних Сил і за рани:

A. Відзначення бойової заслуги.

1. Військове відзначення першого ступеня — Золотий Хрест бойової заслуги першої кляси. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.

2. Військове відзначення другого ступеня — Золотий Хрест бойової заслуги другої кляси. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.

3. Військове відзначення третього ступеня — Срібний Хрест бойової заслуги першої кляси. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.

4. Військове відзначення четвертого ступеня — Срібний Хрест бойової заслуги другої кляси. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.

5. Військове відзначення п'ятого ступеня — Бронзовий Хрест бойової заслуги. Це відзначення надає Крайовий К-р УПА на внесок Воєнної Округи-Групи.

6. Військове відзначення шостого ступеня — Вирізнення у наказі КВШ. Це відзначення надає крайовий К-р УПА на внесок К-ра ВО.

7. Військове відзначення сьомого ступеня — Похвала в наказі ВО. Це відзначення надає К-р ВО на внесок К-ра окремої частини.

Найнижчим військовим відзначенням за бойові заслуги є призначення наказом К-ра підвідділу.

Військове відзначення бойової заслуги може одержати кожний вояк УПА без різниці ранги і функції за бойові заслуги під час служби в рядах УПА.

Б. Хрест Заслуги.

За особливу працю для Українських Збройних Сил військові і цивільні особи можуть одержати військове відзначення — Хрест Заслуги відповідної кляси.

1. Золотий Хрест Заслуги. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.

2. Срібний Хрест Заслуги. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.

3. Бронзовий Хрест Заслуги. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.

В. Відзначення за рани.

Для відзначення вояків УПА, що були ранені в боях, впроваджується відзначення за рани. Кожне окреме поранення від одного до п'яти зазначається срібною зіркою, а від шести до десяти золотую зіркою на стяжці, яку носить над кляпою лівої кишені. Всі дальші поранення зазначаються комбінацією золотих зірок зі срібними.

Г. Пропам'ятна Відзнака УПА.

Всім особам військовим і цивільним, що брали участь в боях УПА чи запільних установах, а також тим, що в який-небудь спосіб причинилися до розбудови УПА, признається право на ношення Пропам'ятної Відзнаки УПА.

II. Внески на надання Хрестів Заслуги і Хрестів Бойової Заслуги.

1. Всіх вояків УПА та цивільних осіб, що положили особливі заслуги для розбудови Українських Збройних Сил, представити до надання їм Хреста Заслуги.

2. Всіх вояків УПА*, що визначилися особливим вояцьким чином, представити до надання їм Хреста Бойової Заслуги, згідно відзначень нижчих ступенів.

При внесках під точкою 1 і 2 треба подати точний опис заслуги, умовини та свідків.

III. Функційні відзнаки.

Для упорядкування старшинства в УПА, оснований на функційній системі, впроваджується функційні відзнаки, які носить на лівій кляпі, а при уніформах на передлікті лівого рукава.

І так:

1. Гол. К-р УПА — срібни[й] тризуб з дубовим листком;
2. Краєвий К-р УПА — червоний тризуб у римській п'ятці;
3. К-р Воєнної Округи (Групи) — три червоні п'ятки;

*Додано рукою: УПА.

4. К-р загону — дві червоні п'ятки;
5. Курінний — одну червону п'ятку;
6. Сотенний — три червоні паски;
7. Чотовий — два червоні паски;
8. Ройовий — один червоний пасок.

Шефи штабів, інспектори, начальники відділів штабу та поодинокі працівники штабів носять відповідні до сповненої* функції — відзнаки жовтої краски. Всі відзнаки носяться на чорному тлі.

При рівних відзначеннях функційного** старшинства, старший є той, що носить відзнаку жовтої краски.

Форма і вимір функційних відзнак подані в залучнику ч. 1/44 з дня 27.1.1944.

З хвилиною перенесення з даної функції належить функційну відзнаку звернути своєму зверхникові.

IV. Військові ступені поляглим на полі слави.

Всіх вояків УПА, що, виконуючи певні функційні старшинства, полягли на Полі Слави, представити до іменування. При подаванні внесків слід придержуватися таких норм для поодиноких функцій:

1. Для ройового — вістун, ст. вістун, булавний;
2. Для чотового — булавний, ст. булавний, хорунжий;
3. Для сотенного — хорунжий, поручник;
4. Для курінного — поручник, сотник;
5. Для К-ра загону — сотник, майор.

V. Хрест Заслуги та Хрест Бойової Заслуги поляглим на полі слави.

1. Всіх вояків УПА та цивільних осіб, що за життя положили для розбудови Українських Збройних Сил особливі заслуги, представити до відзначення Хрестом Заслуги.

2. Всіх вояків УПА, що, виконуючи свої обов'язки, визначилися в бою особливим вояцьким чином і знайшли смерть на Полі Слави, представити до відзначення Хрестом Бойової Заслуги.

При внесках під точ. 1 і 2 треба подати точний опис заслуги, умовини та свідків.

в.о. Гол. К-ра УПА

(-) Т. Чупринка

в.о. Шеф ГВШ

(-) О. Перебийніс

Літопис Української повстанської армії. Торонто, 1989. Т. 1, кн. 1. С. 164—167.

*В оригіналі — повненної.

**Далі текст нечіткий.

Статут Хреста українського козацтва

20 жовтня 1947 р.

Щоб відзначити видатних громадян і борців за волю України та зберегти в пам'яті нащадків згадки про славетну боротьбу українського вільного козацтва в часі з березня 1917 р., встановлюється для цього відзнака Хрест українського козацтва.

Розділ I

Хрест українського козацтва з мечами

Надається: а) бравшим активну участь у Визвольних змаганнях за волю України (1917—1921 рр.);

б) за бойові акції проти ворогів України пізнішого періоду;

в) забитим в боях або померлим від ран та хвороб, набутих в боротьбі проти ворогів України.

Розділ II

Хрест українського козацтва без мечів

Надається за визначну працю на користь української нації в галузі:

а) політичній (державній),

б) суспільно-організаційній (громадській),

в) науковій (технічній), мистецькій, літературній.

Розділ III

Лаврова гілка та зірка до стяжки Хреста

а) Нагородженим особам, які брали участь в бойових акціях проти ворогів України, до Хреста додаються мечі і золота лаврова гілка на стяжці Хреста.

б) Нагородженим особам, які були поранені в боротьбі за волю України, додається на стяжці Хреста (нижче гілки) золота зірка за кожне поранення чи контузію.

в) Нагородженим особам, які були ув'язнені або заслані з політичних мотивів, додається срібна лаврова гілка на стяжці Хреста.

Розділ IV

Нагородні ради

Головна нагородна рада Хреста українського козацтва складається з осіб, вибраних Генеральною управою українського вільного козацтва. Голову й секретаря Головної нагородної ради представляє військовий отаман УВК на затвердження Президенту УНР.

В країнах більшого поселення українців можуть бути утворені місцеві нагородні ради Хреста українського козацтва, які підпорядковуються Головній нагородній раді.

Грамота та Хрест українського козацтва видаються за підписами Голови й секретаря Головної нагородної ради.

Розділ V

Порядок нагородження

Представляти до нагороди може українська організація, установа або відповідальна і заслужена особа. Представлення вноситься до місцевої нагородної ради, яка свої висновки передає до Головної нагородної ради. Головна нагородна рада дає остаточний висновок, чи дана особа достойна нагороди чи ні.

В часі найближчих українських національних свят (або інших урочистих зібрань) Хрест і Грамота передаються прилюдно і урочисто, заслуженою старшого віку особою чи старшим рангом вояком, або головою місцевої української організації чи інституції.

Розділ VI

Свято відзнаки

Свято відзнаки Хрест українського козацтва встановлюється щорічно 14 жовтня (н. ст.) в день Козацької Покрови Божої Матері.

Розділ VII

Опис відзнаки

а) Хрест українського козацтва золочений, чотирираменний, проміром в 36 мм. Рамена Хреста покриті емаллю блакитного кольору; в середині Хреста на червоному (малиновому) полі — Державний герб України — Золотий Тризуб. Зворотна сторона в тих же емалях, а посередині, в малиновому крузі — букви “У.К.”.

б) Хрест завішений на стяжці (ширина хреста) червоної барви зі смужками з обидвох боків, разом в 6 мм, кожна смужка складається з двох блакитних і поміж неї жовтої одної смужечок. Ширина кожної смужечки в 2 мм.

Розділ VIII

Правило ношення відзнаки

Хрест українського козацтва носить на лівому боці грудей з нагоди всіх українських національних свят та урочистостей.

Розділ IX

Позбавлення права на відзнаку Хрест українського козацтва

Уневажнюється нагородження Хрестом українського козацтва за:

- а) співпрацю з ворожими Україні силами;
- б) кримінальні злочини;
- в) поведінку, яка є ганебною або розкладовою для української спільноти.

Уневажнення може бути переведено гоноровим судом УВК.

Остаточний висновок оправдуючого чи засуджуючого характеру переводиться гоноровою радою УВК, яка теж розглядає постанови гонорового суду.

З первісною копією згідно:

Секретар Головної нагородної
ради Хреста українського козацтва
полк. значковий*

Андрій Новицький

З приватного архіву Я. Семотюка. Засвідчена копія.

*Крім підпису, документ засвідчено круглою печаткою 20 травня 1947 р.

**Правильник
капітули пропам'ятних відзнак
1-ї Української дивізії
Української Національної Армії
та битви під Бродами**

18 вересня 1951 р.

1. Капітула відзнак існує з метою надавання відзнак 1-ї Української дивізії Української Національної Армії і битви під Бродами бувшим воякам—членам Дивізії та учасникам битви під Бродами 13—22.7.1944.

2. Капітула діє на підставі прийнятого нею правильника.

3. Склад Капітули, затверджений п. ген. Павлом Шандруком, бувшим Командувачем УНА, дня 22.II.1949, становить п'ятнадцять осіб, бувших членів 1-ї Української дивізії, а саме: п. п. М. Длябога, А. Тимкевич, Д. Порохняк, П. Силенко, Р. Долинський, Г. Сосідко, М. Карпинець, В. Яворський, Р. Барицький, Я. Гаврих, о. М. Левенець, Б. Підгайний, В. Козак, В. Керод, О. Городиський.

4. Зі складу Капітули її член вибуває:

а) на власне бажання,

б) у випадку смерті,

в) рішенням принайменше трьох четвертин складу. На місце вибувшого члена Капітула поповнює свій склад новим членом. Для кооптації нового члена вимагана є згода двох третин складу Капітули.

5. Екзекутивою Капітули є її Президія, яка складається з Голови, його заступника і секретаря, вибраних з-поміж складу Капітули. Склад Президії може бути змінений рішенням Капітули на внесок щонайменше трьох членів.

6. Про місце осідку Капітули рішає Капітула.

7. В країнах, де перебувають бувші вояки 1-ї Української дивізії і де не буде члена Капітули, Капітула діє через Мужів Довір'я, яких кожночасно Капітула може відкликати.

8. В рамках Капітули діє окрема Комісія відзнаки битви під Бродами. Ця Комісія складається з вісьмох членів Капітули, учасників битви під Бродами. До виключної компетенції цієї Комісії належать всі справи, зв'язані з відзнакою битви під Бродами.

9. Відзнаку 1-ї Української дивізії можуть одержати всі бувші старшини, підстаршини і стрільці Дивізії, що належали до її складу не менше одного місяця в часі 17.7.1943—8.5.1945.

10. Відзнаку битви під Бродами можуть одержати лише її учасники.

11. Чужинці, бувші вояки 1-ї Української дивізії, також можуть одержати за окремим рішенням Капітули відзнаки 1-ї УД і битви під Бродами.

12. Рішення відносно надання відзнаки оголошується в окремому бюлетені Капітули.

13. Бувший вояк 1-ї Української дивізії, що допустився антинаціонального злочину або вчинку, негідного вояка, не має права на отримання відзнаки. Рішенням Капітули відбирається відзнаку у випадку поповнення вище згаданих вчинків, про що оголошується в бюлетені.

14. Відзнака 1-ї Української дивізії: чорний хрест, на якому відзнака 1-ї Української дивізії — у формі щитика — золотий левик на синьому тлі. На хресті напис: 1. УД Відзнаку видається у двох величинах: 1) 18 × 18 міліметрів, яка повинна бути ношена на цивільному одязі; 2) 36 × 36 міліметрів, яка повинна бути ношена тільки на військовому однострої.

15. Відзнака битви під Бродами: щитик з написом “Броди” і датами “13.7—22.7.1944”, посередині меч, збоку дубові листки. Ця відзнака лише одної величини 36 × 36 міліметрів.

16. Особи, яким признано відзнаку, покривають її кошти.

17. Відзнака та грамота її надання залишається власністю Капітули.

18. Грошову надвишку з розпродажу відзнак передається на українські харитативні цілі.

19. Всі рішення Капітули, за винятком зазначених у точках 4 і 21, проходять звичайною більшістю голосів. У випадку рівності рішає голос Голови, згідно його заступники.

20. Капітула діє до часу, доки остаються в живих бувші вояки 1-ї Української дивізії.

21. Зміни цього правильника можуть бути проведені рішенням трьох четвертин складу Капітули.

* * *

Правильник Капітули пропам'ятних відзнак 1-ї Української дивізії УНА та битви під Бродами затверджую.

дня 18 вересня 1951 р.

Генер. Штабу ген. пор.

П. Шандрук

Манзуренко В. Історія створення пропам'ятних відзнак Першої Української дивізії Української Національної Армії // Вісник Львівського університету. Сер. історична. 2003. Вип. 38. С. 482.

Наказ міністра військових справ УНР про встановлення пам'ятного знака — Воєнний хрест Української Народної Республіки

25 червня 1958 р.

§ 1.

Оголошую до відома українського вояцтва, на чужині перебуваючого, що в пам'ять сорокових років (1917—1957) відродження Українських збройних сил законом, схваленим президією Української Національної Ради, дня 8 березня 1958 р. встановлено пам'ятковий знак на орденській стрічці під назвою: “Воєнний хрест”.

§ 2.

В параграфах статуту Воєнного хреста, який (статут) є невід'ємною частиною схваленого закону, зазначено:

§ 3. Право одержання й ношення Воєнного хреста мають ті учасники збройних визвольних змагань, що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками. Це право стверджується відповідною грамотою.

§ 4. Для пам'яті майбутніх поколінь про боротьбу українських збройних сил за Українську державу Воєнний хрест призначається як спадщинна регалія для родів відзначених ним вояків усіх станів (рядового, підстаршинського й старшинського) і передається їхнім нащадкам обох статей*.

*§ 5 у документі пропущений.

§ 6. Воєнний хрест надає Президент Української Народної Республіки на підставі писемного внеску Міністерства військових справ, опертого на ухвалення Головної ради Воєнного хреста.

§ 7. Надання Воєнного хреста оголошується в наказі війську Української Народної Республіки.

§ 8. Знаки Воєнного хреста та грамоти на них заготовляє й підписує Міністерство військових справ і безпосередньо доручає відзначеному воякові.

§ 9. Видатки, зв'язані з заготовленням знаків Воєнного хреста й грамоти, поносять відзначені вояки, які належні квоти пересилають до Міністерства фінансів на conto Міністерства військових справ.

§ 3.

За учасників українських збройних визвольних змагань вважається:

а) українських вояків, що брали активну участь у визвольній боротьбі проти ворогів української державності в складі армій Української Народної Республіки (Дієвої Наддніпрянської й Галицької) в часі від 9 травня 1917 р. до 21 листопада 1921 р.;

б) українських вояків, що на теренах України брали активну участь у збройній боротьбі проти московської окупаційної влади в часі від 21 листопада 1921 р. до 22 червня 1941 р., в складі українських повстанчих відділів різних найменувань, що діяли самостійно з власної ініціативи чи на підставі директив Державного центру Української Народної Республіки;

в) українських вояків, що на теренах Карпатської України брали активну участь у збройній боротьбі за її державну незалежність в часі від 4 листопада 1938 р. (проголошення державної незалежності Карпатської України) до 1 вересня 1939 р. (початок німецько-польської війни) в складі легальних відділів Карпатської України і повстанчих відділів різних найменувань, що діяли самостійно з власної ініціативи чи на підставі директив української державної влади Карпатської України;

г) українських вояків, що на теренах України брали активну участь у збройній боротьбі проти московсько-комуністичної та гітлерівсько-нацистівської окупаційних влад протягом часу від 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. в складі українських повстанчих відділів різних найменувань, що діяли самостійно з власної ініціативи чи за директивами Державного центру Української Народної Республіки або відокремлено в тісному контакті з Українською повстанчою армією, чи як її організаційні частини;

г) українських вояків, що на теренах України чи на інших чужих державних теренах брали активну участь у збройній боротьбі проти московсько-комуністичної збройної сили в часі від 15 лютого 1944 р. до 9 травня 1945 р. в складі регулярних формацій Української національної армії (1-ша українська дивізія і протипантерна бригада) в оперативному зв'язку з чужими військами чи самодільно;

д) українських вояків, що брали активну участь у збройній боротьбі на теренах України проти московсько-комуністичної влади після 9 травня 1945 р. в складі українських повстанчих відділів різних найменувань, які діяли самостійно з власної ініціативи чи за директивами Державного центру Української Народної Республіки або в тісному контакті з Українською повстанчою армією й виконували накази її командування.

§ 4.

Для виконання закону про надання Воєнного хреста визначаю такий порядок:

а) Кожний вояк, управнений до одержання Воєнного хреста, складає до своєї комбатантської організації чітко виповнений формуляр "Внесення", по формі, що додається до цього (додаток ч. 1).

б) Управа комбатантської організації всі виповнені формуляри "Внесення" передає краєвій раді Воєнного хреста, яку покликуює при своїй організації в складі двох старшин і одного підстаршини чи рядового. Склад краєвої ради подається до канцелярії Міністерства військових справ на затвердження.

в) Краєва рада Воєнного хреста розглядає внесення, перевіряє докладність виповненого формуляра проходження служби й бойових чинів, на підставі чого творить свою опінію, яку вписує до формуляра кожного вояка, й пересилає всі формуляри до канцелярії Міністерства військових справ.

г) Канцелярія МВС одержані від краєвих рад формуляри передає до Головної ради Воєнного хреста на остаточний розгляд і ухвалення.

г) Головна рада Воєнного Хреста, затверджена Президентом Української Народної Республіки, розглядає, перевіряє всі формуляри внесення, вписує до них свої ухвали й пересилає їх міністрові військових справ для остаточного оформлення надання Воєнного хреста.

д) Головна рада і краєва рада Воєнного хреста при виконанні своїх функцій керуються інструкціями, доданими до цього (додатки ч. 2 і ч. 3).

§ 5.

Приступаючи до виконання закону про Воєнний хрест, пригадую усім учасникам збройного чину, що мета, за яку хоробро й мужньо Ви змагалися на побойовищах слави, ще не осягнена. Бій триває далі!..*

Най же пропам'ятний Воєнний хрест буде для всіх Вас не лишень символом довершених Вами героїчних чинів, жертвенної самопосягати за світлу ідею державності України, але й пригадкою Ваших обов'язків супроти поневоленої Батьківщини.

Будьте вірні до кінця світлим заповітам лицарів, що впали на полі бою, але не зрадили Україні!

Міністер військових справ,
генерал-хорунжий

Андрій Вовк

З оригіналом згідно:
Начальник канцелярії
Міністерства військових справ,
полковник

М. Стечишин

*Тут і далі крапки в тексті документа.

**Внесення
до Міністерства військових справ
Української Народної Республіки
вояка українських збройних визвольних змагань
на одержання Воєнного хреста
в пам'ять сорокових роковин (1917—1957)
відродження Українських збройних сил**

I. Загальні персональні дані

1. Прізвище, ім'я й по батькові.
2. Дата (день, місяць, рік) і місце народження.
3. Віровизнання.
4. Вояцький стан (подати старшинський ранг або підстаршинське звання чи рядовий ступінь).
5. Рід зброї чи служби.
6. До якої комбатантської організації належить (подати повну назву) і чи має комбатантську відзнаку (подати її номер).
7. Чи був судово караний і, якщо так, то коли (день, місяць, рік), де (назвати місцевість), яким судом (точна назва), за що і яким виміром кари.
8. Родинний стан (одружений, неодружений, вдівець, розведений; якщо має дружину й дітей, то подати роки народження їх).
9. Місце теперішнього замешкання (вписати виразно латинкою ім'я, прізвище й поштову адресу, на яку має бути вислано Воєнний хрест).

**II. Короткий перебіг української
військової служби**

10. а) Коли (день, місяць, рік) і в якій українській військовій частині (подати повну назву) розпочав первісно українську військову службу, б) місце її постю (назвати місцевість), в) хто був її командиром (ранг, прізвище, ім'я).

11. а) Коли (день, місяць, рік) і з якої української військової частини (подати повну назву) був звільнений у безтермінову відпустку чи зовсім від служби, б) де саме (подати її місце постю), в) хто був її командиром (ранг, прізвище, ім'я).

12. а) Чи брав участь у боях проти ворогів України і яких саме (назвати), б) коли (місяці, роки), в) де (назвати місцевості чи райони боїв), г) в складі якої української військової частини (подати повну назву), г) хто був її командиром (ранг, прізвище, ім'я).

13. Які має відзначення за службу в українському чи неукраїнському війську і за якими номерами: а) орденські (назвати), б) пам'яткові (назвати).

Стверджуючи правдивість поданих мною в розділах I і II відомостей словом вояцької честі і власним підписом, прошу про надання мені Воєнного хреста як вояку українських збройних визвольних змагань.

(назва місцевості)...

дня "... " 195... року.

(власноручний підпис)

III. Опінієдавче ствердження краєвої ради Военного хреста

Краєва рада Военного хреста (назва місцевості й країни) в складі: 1) голова, 2) член, 3) секретар, перевіrivши персональні й військово-службові дані в розділах I, II та перебіг життя кандидата на одержання Военного хреста, стверджує:

..., дня 195... р.

підписи: голови, члена і секретаря.

IV. Ухвала Головної ради Военного хреста

Головна рада Военного хреста в складі: 1) голова, 2) заступник голови, 3) член, 4) член і 5) секретар, розглянувши зазначені в розділах I і II персональні й військовослужбові дані та опінієдавче ствердження краєвої ради Военного хреста в розділі III, ухвалила:

... дня 195... р.

підписи: голови, заступника голови, підписи двох членів і секретаря.

Додаток ч. 2
до наказу МВС ч. 5, § 4, т. "д"

Інструкція для Головної ради Военного хреста

§ 1. Головна рада Военного хреста, покликана на підставі § 5 статуту Военного хреста в складі п'яти старшин армії Української Народної Республіки, одержує від начальника канцелярії МВС виповнені формуляри "внесення" вояків учасників збройних визвольних змагань, розглянені попередньо краєвими радами Военного хреста (де такі покликано), розглядає ці внесення, складає на кожного вояка свою опінію і вписує її до відповідного розділу формуляра "внесення".

§ 2. Свою функцію Головна рада Военного хреста виконує на спеціальних засіданнях, які, в міру потреби, скликає голова Головної ради в місці осідку виконавчого органу Української Національної Ради.

Засідання вважаються правомочними в приявності голови або його заступника, одного члена і секретаря Головної ради Военного хреста.

Про кожне засідання списується протокол, до якого додається або вписується список вояків, внесення яких розглянено й опінії схвалено. Протокол підписує голова і секретар.

§ 3. Головна рада Военного хреста при розгляді формулярів внесень звертає особливу увагу на:

а) проходження української військової служби й бойові чини в часі за Української Центральної ради, за гетьманату, за Директорії, за Української Національної Ради;

б) назви українських військових частин чи повстанчих відділів, в яких вояк брав участь у збройних визвольних змаганнях. Прізвища командирів тих військових частин за бойові чини й за службу (орденські чи пам'яткові);

в) одержані вояком відзначення за бойові чини й за службу (орденські чи пам'яткові);

г) моральні якості вояка як одну з важливих умов, що їх ставить § 3 статуту Военного хреста: — "що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками".

На підставі матеріалу, поданого у формулярах вояків і opinii краєвих рад, Головна рада Воєнного хреста схвалює свою opiniiю і в стислій формі заносить її до протоколу та внесення вояка:

(достойний одержати Воєнний хрест або — відхилити внесок з причин... подати причини: бо честь українського вояка заплямував негідним вчинком, або — зрадив українську державну ідею, перейшов до ворожих московських організацій...).

§ 4. У випадку, коли Головна рада Воєнного хреста при розгляді внесення знайде його недостатньо виповненим чи перевіреним краєвою радою, то робить внесок до канцелярії МВС про докладнішу перевірку чи доповнення формуляра.

§ 5. Після кожного засідання Головна рада Воєнного хреста представляє міністрові військових справ копію протоколу враз з розгляненими формулярами внесень і записаними до них своїми схваленими opiniiями для остаточного оформлення надання Воєнного хреста.

Міністр військових справ,
генерал-хорунжий

Андрій Вовк

Додаток ч. 3
до наказу МВС ч. 5, § 4, т. "д"

Інструкція для краєвих рад Воєнного хреста

§ 1. Краєві ради Воєнного хреста є допоміжними органами Головної ради Воєнного хреста й покликаються, в міру потреби, згідно з наказом міністра військових справ ч. 5, § 4, комбатантськими організаціями, в складі двох старшин і одного підстаршини або рядовика.

§ 2. Краєві ради Воєнного хреста одержують від своїх комбатантських організацій формуляри внесення, виповнені вояками — учасниками збройних визвольних змагань, розглядають їх, перевіряють докладність вписаного, звертають особливу увагу на:

а) проходження української військової служби й бойові чини в часі за Української Центральної ради, за гетьманату, за Директорії УНР, за Української Національної Ради;

б) назви українських військових частин чи повстанчих відділів, в яких вояк брав участь у збройних визвольних змаганнях. Прізвища командирів тих військових частин;

в) одержані вояком відзначення за службу й бойові чини (орденські чи пам'яткові);

г) моральні якості вояка як одну з важливих умов, що їх ставить § 3 статуту Воєнного хреста: — "що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками".

§ 3. На підставі матеріалу, поданого в формулярі вояка, краєві ради схвалюють свою opiniiю про кожного вояка і вписують її до відповідного розділу формуляра внесення.

§ 4. Свою функцію краєві ради Воєнного хреста виконують на засіданнях, які скликає голова краєвої ради, в міру потреби, в місті свого перебування.

Про кожне таке засідання списується протокол, до якого вписуються усі прізвища вояків, внесення яких розглянено, і коротке схвалення: (достойний одержати Воєнний хрест або — відхилити внесок з причин...

подати причини: — бо честь українського вояка заплямував негідним вчинком, або — зрадив українську державну ідею, перейшов до ворожих московських організацій...).

§ 5. Протокол, підписаний головою і секретарем, враз з формулярами внесень, розгляненими краєвою радою і записаними до них схваленими опініями, негайно пересилається до канцелярії Міністерства військових справ для дальшого полагодження.

Копії протоколів залишаються в краєвих радах до закінчення перегляду усіх зложених вояками внесень, після чого передаються до управ своїх комбатантських організацій, якими краєві ради були покликані до чинності.

Про закінчення чинності краєві ради списують протокол, який пересилають до канцелярії МВС.

Міністер військових справ,
генерал-хорунжий

Андрій Вовк

Український комбатант. (Мюнхен). 1958. Ч. 7. С. 3—10.

Правильник “Золотого хреста за особливі заслуги” і “Пропам’ятної медалі pro fide et patria”

12 березня 1989 р.

1. Згідно з постановою VIII-го Делегатського з’їзду Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, Головна управа встановлює у 1988 році відзначення:

“Золотого хреста за особливі заслуги” і “Пропам’ятної медалі pro fide et patria”.

2. Президія Головної управи (голова, 1-й заступник голови, діловий секретар, протоколярний секретар і фінансовий референт) адмініструє і затверджує відзначення для поодиноких осіб або для цієї мети назначує окрему Комісію у складі п’ятьох осіб (голова, заступник голови, секретар, касир, член).

3. “Золотим хрестом за особливі заслуги” відзначається поодиноких осіб (за життя чи після їхньої смерті) за видатну діяльність в українських комбатантських організаціях або за незвичайні осяги для добра української справи.

Управи станиць, Крайові управи, три члени Головної управи Братства чи три члени громадської української організації уповноважені подавати до Президії Головної управи Братства пропозицію на письмі на відзначення певної особи “Золотим хрестом за особливі заслуги”.

Президія Головної управи чи окрема її Комісія мають право уневажнити відзначення даної особи, подаючи причину й вимагаючи повернення “Золотого хреста” і грамоти — повідомляючи про це публічно.

4. “Пропам’ятну медалю pro fide et patria” на честь Тисячолітнього ювілею удержавнення християнства в Україні видається для кожного українського вояка.

5. На випадок ліквідації Братства інвентар “Золотого хреста” і “Пропам’ятної медалі” передається на власність одного українського музею, який вибере Президія Братства або ліквідаційна комісія.

Нарис 5

НАГОРОДНА
СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ

Від орденської корпорації до відзнак “пролетарської держави”

У величезному просторі між державними інституціями та громадянським суспільством лежить доволі широкий і водночас маловивчений дослідниками пласт суспільних відносин, пов'язаний із функціонуванням офіційних норм, стереотипів та правил соціальної поведінки в межах певного соціуму. Серед низки чинників, які формують повсякденну соціально-психологічну мотивацію поведінки різних верств населення, чільне місце належить офіційній системі державних нагород і відзнак, яка відігравала і відіграє виняткову роль в авторитарних суспільствах, часом перетворюючись на одержавлену “Табель про ранги”, що суттєвою мірою визначає соціальну цінність особистості залежно від державних знаків, яких вона удостоєна. Принципи функціонування цієї системи, як правило, зумовлюються структурою та ієрархією суспільних відносин, зв'язків між соціальними спільнотами, які водночас складають засади державної організації суспільства певної історичної епохи. У суворо окресленій та оформленій за канонічним принципом станової належності конкретного громадянина системі соціальних відносин (як, наприклад, у Російській імперії) використання державних нагород і відзнак диктувалося відповідними засадами державної організації та соціальної диференціації суспільства, тобто установленими нормами і традиціями соціального буття, упорядкованого та означеного становими межами¹. Подібним “становим” чином була організована і “Радянська імперія” СРСР та її нагородна система, що мала чітко ієрархізований характер. Законодавчо станові норми та принципи функціонування нагородної системи в Російській імперії були оформлені в законі “Про застосування орденів та інших відзнак”. Стаття 90 цього закону встановлювала, що Верховний начальник російських орденів, тобто імператор-самодержець, вирішує й “определяет раздачу сих почестей, заслуги же и достоинства, при незазорном поведении, открывают путь к их достижению”². Визначався законодавством і перелік усіх духовних, військових, цивільних і придворних чинів, високих осіб іноземного підданства, які визнавалися гідними нагород імперії³. Становий принцип нагородження зберігався впродовж

усього існування дореволюційної Росії, про що переконливо свідчать переліки сановних осіб, військових та цивільних чинів, які були нагороджені орденами та відзнаками імперії⁴. Тому статuti низки орденів і законодавчі акти Російської імперії щодо нагородної системи мали виразний відбиток пережитків доби Середньовіччя, що вказувало на їх походження та спорідненість із відзнаками тогочасних лицарських орденів Європи⁵. Одержання ордену передусім означало вступ до орденської корпорації, а його власник здобував титул особливого роду — кавалера орденської корпорації. Пізніше, з середини XIX століття, в Російській імперії орден набув дещо нових якостей як знак особистої нагороди за формального збереження й орденських корпорацій. Сам орден тоді вже якісно відрізнявся від нагород-подарунків у вигляді грошових видатків, маєтків, кубків, дорогих обручок-перснів, табакерок, зброї, коштовних нагрудних портретів, а також від нагородних і пам'ятних знаків-медалей. Доцільно вказати й на обмежене функціональне призначення імперської нагородної системи: 1) репрезентація атрибутів влади російського імператора-самодержця у відзнаках та нагородах військових і цивільних чинів імперії; 2) ідентифікація персональної належності нагородженої особи до відповідного почесного і привілейованого стану, про що свідчило окреслене у статуті коло осіб, які могли бути удостоєні цієї нагороди; 3) заохочення представників різних станів, які виявили свою відданість на імператорській службі. Щоправда, імперська нагородна система все-таки коригувалася залежно від соціально-політичних потреб російського державного апарату, а іноді у зв'язку з калейдоскопом зовнішніх подій, що виступали як каталізатор певних дій уряду. Так, у 1807 році під час кількох запеклих воєн для героїв-солдатів було засновано спеціальний знак Святого Георгія, розділений у 1856 році на 4 ступені й відомий пізніше як солдатський Георгіївський хрест. Однак, незважаючи на певну еволюцію нагородної системи протягом понад 200-річного існування, вона в цілому зберегла свій становий характер до останніх днів, оскільки процес формування громадянського суспільства на широкому просторі імперії розпочався тільки наприкінці XIX століття.

Жовтнева революція 1917 року не тільки скасувала імперську нагородну систему декретами РНК, а й анулювала всі стани та становий поділ населення, ліквідувала чини, цивільні та військові звання, титули, всі інші ознаки ідентифікації та вирізнення. Вона висунула й величезну низку завдань щодо створення нових засад державної та соціальної організації суспільства. Характерними ознаками нової влади були революційний нігілізм у ставленні до історичної спадщини та орієнтація на ультрареволюційні традиції західноєвропейської історії, насамперед яacobінської диктатури. Ці тенденції в розвитку молоді держави з "лівосоціалістичним урядом", що передували створенню "тоталітарного монстра", за іронією долі вперше були помічені "колегами-соціаліста-

ми”, які побачили за “нищівним революційним терором” дещо більше, ніж звичайні прикмети будівництва “нового соціального ладу”⁶. Відкинувши історичну минувшину Російської імперії, керівники “пролетарської держави” мусили шукати інших аналогів та прецедентів для створення як нової зовнішньої атрибутики держави, так і нової нагородної системи. Аналогом, а певною мірою і джерелом нової атрибутики та нагородної системи стала “святкова обрядовість” доби Французької революції кінця XVIII століття. Однак, “позбувшись” історичної спадщини, що можна визначити як логічний розвиток подій, коли відбулися кардинальні зміни суспільного ладу, й остаточно не визначивши нових історичних аналогів, радянська влада як основа державної організації опинилася перед складною проблемою якимось чином усе ж відзначати на державному рівні тих громадян, які зробили вагомий внесок у захист та будівництво першої у світі соціалістичної держави. Одна справа — радикально відкинути систему станів у суспільстві, знищити разом з нею офіцерські та класні чини, відповідно звання та ордени, титулування, інша — налагодити нову державну машину, де мали обов’язково залишатися такі символи соціального буття і суспільної обрядовості, як відзнаки. До того ж перед радянською владою постав і цілий комплекс складних проблем, пов’язаний не тільки з навчанням велетенської “солдатсько-селянської маси” новітніх стереотипів соціальної поведінки, а й із завданням практичного виховання цілих верств населення в “комуністичному дусі”, чого не передбачалося постулатами „класичного марксизму” 60—80-х років XIX ст. Як влучно зазначає відомий український історик права Лев Окіншевич, “щодо цього провідники советської влади ніби оперлися на думку грецького філософа Платона, який гадав у своєму проекті ідеальної комуністичної держави, що робота державних органів має полягати у виховній діяльності”⁷. Таким чином, докорінно змінювалося й основне функціональне призначення нагородної системи, що виступала тепер як важливий чинник виховної роботи в умовах жорсткої революційної дійсності й побудови держави на засадах партійної диктатури. Так сталася дивна метаморфоза ідеї загального егалітаризму, що виявилася не зовсім відповідною проголошеним постулатам про загальну рівність, оскільки з’являвся прошарок громадян “найкращих з кращих”, а фактично нова “селянсько-пролетарська еліта”. Радянська держава пішла на такий крок, створюючи коло відзначених почестями напівміфічних героїв, на яких, у разі потреби, можна було завжди спертися як на “ідеологічний” важіль для досягнення політичних цілей. За взірцем, як уже зазначалося, було взято ультрареволюційні традиції Французької революції кінця XVIII століття: свято Федерації, вівтарі Вітчизни, загальнонаціональні поховання героїв тощо. Однак провести демаркаційну лінію між старими законами Російської імперії й нововведеннями, якими б привабливими вони не видавалися через благо-

родність мети своїх творців та цілей планетарного масштабу, поставлених ними, врешті так і не вдалося. Хоч би як називалися нагороди, дістали вони матеріальне втілення у вигляді знака чи ні, сама сутність відзнаки мала характер, притаманний їй скрізь і завжди: прилюдне визнання особливих заслуг перед державою, вшанування за подвиг, героїзм, за зміцнення обороноздатності країни, розвиток її науки, культури та мистецтва, сприяння економічному процвітанню, поступу у світовій цивілізації.

Однак, попри все, захоплююча і саме тому часто безмежно руйнівна ідея колективізму, що з часом виродилася в ідею тоталітаристської колективності, виявилась настільки сильною, а її прихильники — такими енергійними, що проникла вона й до системи нагород радянської доби, породивши справді унікальне явище в нагородній світовій традиції — одночасне відзначення заводів, колективів людей (скажімо, пролетаріату міста), населення області або навіть республіки, військових частин і з'єднань. Наголошуючи на тому, що держава дбає про всіх громадян, виявляючи турботу в справі охорони їх прав законом, підкреслюючи, що це є величною перемогою і завоюванням народу, закріпленим Конституцією, нова влада все ж мусила використовувати певні, й не лише репресивні, стимули заохочення і окремих трудящих для досягнення визначних трудових успіхів на різних ділянках життя радянського суспільства. Так склалися два напрями складної еволюції зовнішньої атрибутики країни Рад, зокрема її нагородної системи.

Почесні відзнаки революційної доби

Історія заснування, присвоєння та функціонування державних нагород і почесних звань як державних нагород в СРСР, зокрема в Україні, має свої особливості та передісторію.

На початковому етапі, коли перед державою гостро постало питання про необхідність мати хоч якісь нагороди для будівників та захисників нового суспільства, творці першої у світі соціалістичної держави, категорично відмовляючися від спадщини Російської імперії в цій галузі, мріяли, що ті нагороди не матимуть нічого спільного з відзнаками інших країн. Виходячи з факту необхідності створення та існування відзнак у державній атрибутиці, наявності нагородних систем практично в усіх країнах світу, без огляду на їх тип, державний устрій та суспільний лад, радянська влада будь-що хотіла підкреслити: вона — виняткове явище в історії людства, не має жодних аналогів, і навіть відзначення громадян за нового суспільного ладу принципово відрізнятимуться від відзнак усіх попередніх етапів цивілізаційного розвитку. Держава проголосила мету — підняти широкі верстви на-

селення до свідомої участі в розбудові соціалістичної держави, надаючи кожному громадянину вільні можливості виявити свої здібності, розвивати природні обдарування, бути творцем у різних сферах суспільно-політичного, господарського й культурного життя. За це держава вимагала суспільної самовіддачі, обов'язково декларуючи при цьому, що найактивніші, найвідданіші з тих будівничих, які відзначаються серед загалу запальністю, відчайдушністю, ідеологічною стійкістю та відданістю справі партії, тобто ідеологічному аналогу держави, мають бути удостоєні відзначення на високому рівні.

Оскільки система державних нагород в Україні почала складатися після Жовтневої революції під безпосереднім впливом та аналогічно нагородній системі центральної, провідної держави майбутнього Союзу — Російської Федерації, вона обов'язково мала віддзеркалювати й копіювати все те, що робилося в центрі. Про якісь відмінності чи суверенність, національні історичні традиції тут не могло бути й мови, бо це сприймалося як вияв самостійництва і, зрештою, націоналізму.

Кому саме належить ідея, яка протягом понад сімдесяти років утілювалась у цілу систему “почестей”, віддавання шани по честі (наголос на слово “честь” обов'язковий), установити тепер важко. Але з певністю можна стверджувати, що введення до державної нагородної системи почесних звань, почесних військових найменувань, почесної зброї, почесних грамот з високим престижем і визнанням у суспільстві як особливого виду нагород насамперед морального стимулювання спричинилося до того, що вони великою мірою заповнили значну прогалину — відсутність упродовж тривалого часу в Україні, а зрештою і в радянській Росії, повноцінної системи нагородних відзнак, що передбачає наявність передусім орденів та медалей.

Коли доля радянської влади вирішувалася на фронтах кривавої Громадянської війни та в боротьбі з інтервентами, коли йшлося про майбутнє нового соціального ладу, першими особами в державі, чиї заслуги в її захисті відзначались як героїзм і подвиг, ставали саме військові. Увага влади до дій та вчинків тих, від кого залежала доля та й, врешті, саме існування соціалістичної держави, була винятково пильною, що наочно ілюструвало ідеологічні прийоми і методи компартії та державні пріоритети у формуванні стереотипів соціальної поведінки.

Впродовж 1918—1921 років виникає і набирає чинності колективна військова бойова нагорода — *Почесний Революційний Червоний прапор*, заснована державними органами влади влітку 1918 року⁸. Ця своєрідна колективна нагорода започаткувала інші почесні відзнаки та звання. У рішенні уряду відзначено, що цією нагородою необхідно оперативно нагороджувати полки (кораблі), роти (батареї), дивізії, армії, бронепотяги, військові навчальні заклади, міста⁹. Власне, створюючи прецедент відзначення військових формувань, особовий склад яких постійно

змінювався у ході війни, таке нагородження було нічим іншим, як вирізненням всіх і нікого особисто, оскільки прапор-нагорода лишався у військовій частині як спадок, як згадка про героїзм, виявлений колективно. Це накладало на військових, що служили в тих частинах, особливу відповідальність.

Подекуди в 1919—1921 роках з'являлися без правового фіксування на рівні держави *особисті почесні звання* — Почесний червоноармієць, Почесний кіннотник тощо, якими відзначались відомі державні діячі або видатні воєначальники, що безпосередньо в боях участі не брали. Рішення про присвоєння таких звань “вождям революційного пролетаріату” ухвалювали на загальних зборах частин, здебільшого вони ніде не фіксувались, а їх носії ніяких обов'язків не мали. Особам, яким присвоювали звання, надсилались телеграми-вітання. З квітня 1920 року бере початок традиція, що встановлювала нагородження деяких категорій військовослужбовців РСЧА наруканими знаками розрізнення із заміною на вишивки шовком жовтого кольору — вишивкою золотою чи срібною сухозліткою (мішурою). Знак, вишитий золотою сухозліткою, присвоювався всім особам, що служили в частинах, нагороджених Почесним Революційним Червоним прапором за бойові дії. У такий спосіб держава створювала своєрідну когорту з нагороджених на зразок орденського капіталу, члени якого вирізнялись серед інших військових зовнішніми відзнаками. Отже, санкціоноване 10 листопада 1917 року на засіданні ЦВК рішення про скасування всіх “зовнішніх знаків вирізнення” втрачало реальну силу¹⁰.

Спочатку єдиного зразка Почесного Революційного Червоного прапора не існувало як у Російській Федерації, так і в Україні, хоча на червоних полотнищах різного розміру, здебільшого квадратної форми, обов'язковим був напис “Від ВУЦВК” або “Від ЦВК”, наявність нової емблеми — п'ятикутної зірки із серпом і плугом (пізніше — молотом) на тлі сонця з променями. Тільки в березні 1920 року Рада Народних Комісарів Росії затвердила Положення про військові формування. І хоча за наявності військово-політичного союзу Української СРР з Росією нагородження вже тоді належало до компетенції верховного уряду, відзначення частин, що дислокувалися в Україні, відбувалось і прапорами від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Що це мали бути за відзнаки, в якому вигляді вони повинні були існувати, якими правами могли користуватися нагороджені, що за обов'язки покладались на них при відзначенні — жодного разу в рішеннях ВУЦВК не роз'яснювалось.

Нагородна система країни Рад у своєму розвитку не обминула і стадії речових відзнак, матеріалізованих у своєрідний спосіб відповідно до вимог воєнного часу, що пізніше стало традицією. Унікальним видом почесних нагород “за особливі бойові заслуги” стала *Почесна революційна зброя*, рішення про нагородження якою ухвалювали ЦВК, ВУЦВК, Реввійськрада країни,

Реввійськради фронтів та інші органи влади¹¹. Почесною революційною зброєю нагороджували в 1919—1930 роках вищий командний склад діючої армії. Її атрибутами були шабля, кортик із знаком ордена Червоного Прапора РРФСР. Хоча декрет про заснування Почесної революційної зброї видано тільки 8 квітня 1920 року, нагородження відбувалось раніше, починаючи з серпня 1918 року. Всього було нагороджено холодним видом Почесної зброї понад 20 видатних воєначальників (із тих, хто воював на території України, — М. Тухачевський, І. Уборевич, Й. Якір, М. Фрунзе, К. Ворошилов, С. Будьонний, Г. Котовський та ін.).

12 грудня 1924 року президія ЦВК СРСР затвердила положення “Про нагородження осіб вищого комскладу РСЧА і Флоту Почесною революційною зброєю”, де, крім холодного її виду, затверджувалась і вогнепальна — пістолет (“маузер”), на рукоять якого кріпився знак ордена Червоного Прапора і срібна пластина — накладка з написом “Чесному воїну (бійцю) РСЧА від ЦВК Союзу РСР”. Нагороджувати Почесною вогнепальною зброєю почали ще з січня 1921 року¹². В Україні нагородження велось від імені ВУЦВК. Причому для нагородження ніколи не було встановлено якогось одного визначеного типу шаблі, як і вогнепальної зброї. Щодо напису, то легенда могла містити прізвище нагородженого або навіть вказівку на військову частину, до якої він належав чи якою командував. Нагородження, що здійснювалися в Україні від імені її уряду, мали відповідний напис — “Від ВУЦВК”. Про спеціальний державний реєстр нагороджених годі й говорити, оскільки інформація про подібні визначення фіксувалася хіба що в спеціальній військовій пресі. Є відомості, що в перші роки нагородження супроводжувались і наданням грамот на зразок тих, які видавали при нагородженні орденом Червоного Прапора. Та відсутність архівних документів не дає змоги встановити легенду-супровід такої грамоти, як і кількість та прізвища нагороджених.

До почесних державних нагород перших років радянської епохи можна з деяким застереженням віднести *цінні подарунки* (портсигари, годинники тощо) від імені ЦВК або ВУЦВК. Спеціальний декрет ВУЦВК від 8 квітня 1920 року офіційно встановлював нагородження військовослужбовців цінними подарунками. Це робилось у тому випадку, коли подвиг у боях не визнавався достатньо вагомою підставою для нагородження орденом Червоного Прапора. Отже, відзначення окремих колективів та осіб, що заслуговували на нагороду від радянської влади, спочатку мало цілком стихійний характер, жодним чином не регламентований відповідними законодавчими актами. Треба взяти до уваги й той факт, що спочатку в Російській Федерації, а потім в Союзі РСР усе-таки повернулися до ідеї заснування орденів, як найвищих відзнак нагородної системи. Перший орден Червоного Прапора РРФСР засновано у вересні 1918 року. Невдовзі,

впродовж 1920—1921 років, з'являються ордени в інших радянських республіках¹³.

Оскільки боротьба за владу Рад на фронтах війни поєднувалась із титанічною працею, спрямованою на піднесення з руїн “народного господарства” та побудову соціалістичної економіки, то для відзначення громадян за трудову доблесть заснували у грудні 1920 року орден Трудового Червоного Прапора РРФСР. Аналогічний орден засновано в Україні рішенням V Всеукраїнського з'їзду Рад у 1921 році. У початковий період існування СРСР з 1922 по вересень 1928 року орден Червоного Прапора СРСР був єдиною на території країни нагородою для окремих осіб, колективів та військових частин, що відзначилися в боях за соціалістичну Вітчизну. 7 вересня 1928 року з'явився перший загальносоюзний цивільний орден Трудового Червоного Прапора СРСР. Однак, незважаючи на це, для відзначення за виняткові заслуги в галузі наукової, державної та громадської діяльності в Україні продовжувалось нагородження республіканським орденом Трудового Червоного Прапора УСРР до квітня 1933 року. Паралельно з орденами центру і республіканською державною відзнакою в нагородній системі України набули високого авторитету і значення *почесні звання* — нова форма відзначення громадян за успіхи в господарському та культурному будівництві в республіці. На кінець 30-х років у СРСР з'явилася досить складна нагородна система, що охоплювала кілька видів нагород: 1) ордени СРСР, кількість яких поступово збільшувалася відповідно до етапів розвитку країни; 2) медалі СРСР за ратні та трудові звершення, що почали з'являтися починаючи з 1938 року; 3) почесні звання; 4) Почесний Революційний Червоний прапор; 5) Почесна революційна зброя; 6) Почесна грамота Верховної Ради СРСР, що була заснована 1936 року; 7) грошова винагорода¹⁴. Наявність почесних звань у союзній системі нагород, а також власних найвищих відзнак у республіках ставила останні на нижчий щабель даної системи, автоматично закріплюючи їхню другорядність. Проте брак інших видів республіканських відзнак усе ж робив соціальний статус наявних відзнак досить високим навіть тоді, коли їх присвоювали за відсутності встановлених державою нагрудних знаків.

Гене́за нагородної системи УСРР

Правове оформлення нагороджень почесними званнями в Україні бере початок з 1922 року. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, приймаючи “Кодекс законів про народну освіту УСРР”, окремо виділив у розділі третьому положення “Про надання почесного чину”¹⁵. У даному законодавчо-

Нарис 5
НАГОРОДНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

му акті наголошено, що працівникам мистецтва, надто видатним та обдарованим, тим, які тривалий час віддано служили трудящим масам, може бути присвоєно звання “Заслужений артист (художник) УСРР”. Далі роз’яснювався механізм надання почесного чину: “означене звання присвоюється постановою колегії Наркомосу за поданням Головополітосвіти при погодженні з відповідними керівними профспілковими органами і може супроводжуватися присудженням цінних матеріальних винагород”. У разі, коли “присвоюється почесний чин “Народний артист (художник)”, а також відзнаки, які супроводжуються матеріальним пожиттєвим забезпеченням, Головополітосвіта через Наркомос подає матеріали на затвердження Ради Народних Комісарів. Отже, виникла двоступенева система почесних звань України: Заслужений артист (художник) УСРР та Народний артист (художник) УСРР. Перше — Заслужений артист, художник — було у віданні Наркомату освіти, присвоювалося постановою його колегії, а представлення до звання супроводжувалося поданням Головополітосвіти за погодженням із профспілковими органами. Головополітосвіта через Наркомос здійснювала подання на присвоєння більш високого звання — Народний артист (художник) — на затвердження Ради Народних Комісарів. ВУЦВК залишав у відомчій компетенції РНК тільки надання вищої, як тоді вважалося, почесної відзнаки. Доволі цікаво порівняти правовий статус системи почесних звань на початку 20-х і наприкінці 70-х — на початку 80-х років, оскільки у ньому відбивається ідеологічна трансформація даного типу нагород: від відзнак військової доблесті та особистої мужності революційної доби до державних відзнак за найрізноманітніші заслуги у зміцненні “тоталітарної імперії”.

Почесні звання УРСР, як це визначено і зафіксовано в радянських енциклопедичних виданнях, — “одна з форм нагородження осіб, що є державним визнанням їх заслуг, засобом морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за подальший розвиток економіки, науки й культури республіки”¹⁶. Це визначення стосується періоду 60—80-х років. Зокрема, в Загальному положенні про ордени, медалі і почесні звання СРСР (затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 липня 1979 р.)¹⁷ у главі V, ст. 18 дещо відкориговано неодноразово вже редагований текст відповідних положень, що весь час змінювалися за радянської доби з метою уточнення та надання більшої ваги почесним званням у системі нагород держави, а також приведення у відповідність змінам політичної термінології програмних положень Комуністичної партії та еволюції державної організації. Визначаючи (ст. 1), що ордени, медалі, почесні звання СРСР є державними нагородами “за особливі заслуги в комуністичному будівництві, захисті соціалістичної Вітчизни, а також за інші особливі заслуги перед Радянською державою і суспільством”, Положення пояснює: “Почесні звання

СРСР встановлюються для присвоєння за особливі заслуги в галузі розвитку виробництва, науки, охорони здоров'я, народної освіти, культури, мистецтва, зміцнення оборони країни, за видатні досягнення і високу майстерність у професійній діяльності”.

Відповідно до загальних союзних положень у радянських республіках “підправляли” свої положення. Зокрема, Положення про державні нагороди Української РСР, у якому державними нагородами УСРР визначено в комплексі Почесні звання, Почесні Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР, уточнює, що звання “присвоюються за особливі заслуги у господарському і соціально-культурному будівництві, зміцненні оборонної могутності країни, комуністичному вихованні трудящих, за високу професійну майстерність та активну участь у громадському житті”¹⁸. Хоча у цьому визначенні вилучено слова про “моральне стимулювання” громадян, на практиці такі відзначення званнями правили за вагомих моральний стимул і за своїм правовим статусом особливих пільг нагородженим формально не давали (хіба що в останні роки існування СРСР особам, які одержували почесні звання). Щоправда, їх наявність урахувалася при наданні персональних пенсій за заслуги перед державою. Так чи інакше, в ієрархії суспільних відносин за доби “розвинутого соціалізму” почесні звання дедалі більше виконували функцію державно затвердженого ідентифікатора належності особи до певної соціальної верстви, хоча де-юре залишалися персональною відзнакою за особисті заслуги. Такою була й загальна еволюція “номенклатурного апарату” в СРСР, коли певна посада в “народному господарстві”, партійній чи радянській ієрархії, науці або культурі й навіть певні урядові нагороди, зокрема й почесні звання, свідчили радше про реальну належність особи до певної соціальної спільноти чи галузевої номенклатури, ніж про персональні заслуги нагородженого. Ця деформація первинної сутності почесних звань не мала вагомих зовнішніх та формально-правових ознак. Звичайно, така метаморфоза системи почесних звань, як і інших нагород СРСР та УСРР, у жодному разі не перекреслює реальний, а не декларований доробок визначних особистостей, за який вони були удостоєні даної державної нагороди.

Вивчення особливостей функціонування нагородної системи в УСРР дає змогу відзначити й ряд цікавих аспектів щодо соціально-політичного розвитку республіки в радянський період. Достатньо уважно у хронологічній ретроспективі розглянути та проаналізувати історію функціонування нагородної системи в УСРР у вигляді почесних звань, як стане очевидним незаперечний факт явної обмеженості суверенітету республіки як державного утворення, один із найважливіших формальних атрибутів якої довгі роки залишався без суттєвих змін. Плин часу вносив свої корективи: розширювалася кількість, змінювалися назви або ліквідувалися окремі звання. Однак сама система залишалася у первісному вигляді до часу проголошення в серпні 1991 року незалеж-

ності України, коли виникла реальна можливість заснувати свої вітчизняні ордени. Таким чином, походження та еволюція почесних звань як типу нагород, зміна їх правового статусу та функціонального призначення були щонайтісніше пов'язані з історією УРСР і певною мірою відбивали провідні тенденції в соціально-політичному розвитку республіки, її вторинної ерзац-державності радянського типу.

На зорі революційної доби почесні звання стали своєрідними ідеологічними символами епохи, позначеної ультрарадикальними пошуками ідейних орієнтирів нового соціального буття.

Про те, як відбувалися нагородження на початку 20-х років, чи супроводжувалися вони якимись акціями, достовірних відомостей, які б підтверджувалися архівними джерелами, не виявлено. Поодинокі дані щодо осіб, відзначених почесними званнями, знаходимо у “Збірнику узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР” за 1925—1934 роки та серед архівних матеріалів.

Першими серед відзначених почесними званнями Української СРР були визнані корифеї української сцени. Так, 13 січня 1925 року згідно з п. 2 протоколу № 2/213 Раднаркому України почесне звання Народної артистки України надано Марії Костянтинівні Заньковецькій (Андросовській), одній з основоположниць українського професійного театру, провідній акторці кращих українських труп, неперевершеному майстру художнього перетворення в драматичних, трагедійних та комедійних сценічних образах, що з незмінним успіхом виступала як у драматичних, так і музичних виставах.

В архіві виявлено також постанову РНК УСРР “Про нагородження артиста і режисера Олександра Степановича Курбаса званням Народного артиста Республіки”¹⁹. Досить характерним для тих часів є текст представлення до нагороди: “Беручи до уваги невтомну роботу тов. Курбаса О. С. в галузі революційного театрального мистецтва, його заслуги як провідника нових течій в українському театральному мистецтві, що значно сприяв розвитку пролетарського театру в Україні й поступовому перетворенню форм останнього, а також заслужену популярність його серед робітників, селян не тільки в УСРР, але й поза її межами, — Рада Народних Комісарів постановила: нагородити артиста і режисера Курбаса Олександра Степановича званням Народного артиста Республіки. Харків, 8 серпня 1925 р.” Дещо видозмінено в публікації документів окремі формулювання („в галузі” — „на царині”, „поступове перетворення” — „ступеневе перетворення” тощо), як і в оголошеному у “Вістях ВУЦВК” 28 серпня²⁰ повідомленні, але почесне звання, надане головному режисерові й художньому керівникові Українського державного драматичного театру “Березіль”, з'являється на афішах гастрольних подорожей постійно, починаючи чомусь з 2 серпня 1925 року²¹.

18 вересня 1925 року уряд України видав постанову “Про нагороду артиста Саксаганського (Тобілевича) званням Народного артиста Республіки”. Як видно з її тексту, Опанаса Карповича Саксаганського нагороджено почесним званням, зважаючи “на величезні заслуги артиста... в царині українського театрального мистецтва”²².

Впродовж 1926 року радянського “почесного чину” були удостоєні: видатна актриса українського театру Марія Михайлівна Старицька та один із найстаріших українських акторів Іван Едуардович Замічковський. Цікаво навести слова з постанови колегії Наркомосу УСРР від 2 липня 1926 року, де зазначалось, що М. М. Старицька є “найстаршою й видатнішою акторкою Українського театру, що вона є фундатором першої на Україні Драматичної школи, що існує й досі, що вона, маючи змогу займати дуже видатне положення в колі найкращих театрів, головним чином проводила свою роботу в фабрично-заводських районах і заснувала кілька народних театрів, що існують дотепер. Протягом 40 років М. М. Старицька цілком віддавалася артистичній і педагогічній діяльності і має заслуги як “Герой Труда”²³. У нагородній справі М. Старицької було також представлено документи, надіслані до колегії НКО, де є докладний її життєпис. Там підкреслено, що актриса виступила фундатором Музично-драматичного театру ім. Лисенка та першої в Україні Драматичної школи, редагувала мистецько-науковий часопис, виховала плеяду мистецьких і громадських діячів, працювала в різних наукових організаціях і що їй у 1922 році присуджено звання Заслуженого професора і Героя Труда²⁴. Ніяких роз’яснень щодо статусу звання “Героя Труда” авторами й досі не виявлено, хоча в особових справах видатних діячів театру, відомих учених і працівників охорони здоров’я та інших галузей трапляються посилання на це звання. Цілком імовірно припустити, що воно було засноване і функціонувало як відзнака за особисті й особливо значні успіхи у професійній діяльності протягом багатьох років. Ще одна деталь: за присудження почесного звання Народної артистки М. Старицькій висловили свою позитивну думку Всеукраїнська Академія наук, Всеукраїнська профспілка працівників мистецтв), відділи народосвіти Київщини, Вищий муздрам, інститут ім. Лисенка та інші організації, підкресливши велику популярність імені актриси серед української радянської інтелігенції та її значний вплив на цю верству населення²⁵.

Справа про нагородження артиста Української державної драми м. Одеси Івана Едуардовича Замічкового теж містить низку відповідних клопотань, витягів із протоколів засідань колегій, зокрема Наркомосу УСРР № 16 від 2 липня 1926 року²⁶, де в різних документах, зокрема Всеукраїнському (від 14 січня), висловлені клопотання одного разу за присвоєння звання “заслужованого артиста”, а в іншому випадку — “Народного артиста”²⁷. У написаній власноруч автобіографії артист докладно перелічує ос-

новні віхи свого мистецького життя, що почалося з 13 років, коли за постановку українських п'єс та вистав через поліцейські утиски всього українського доводилось ночувати в буцегарні. Серед документів показовою є своєрідна розписка, на жаль, невідомо кому адресована і представлена. На окремому аркуші паперу написано: “Я, нижче підписаний Іван Едуардович Замічковський, Артист українського театру, даю свій підпис, що до цього часу проти Радянської влади не виступав і виступати не буду”. Власноручний підпис²⁸ артиста завірено підписом адміністратора театру і печаткою установи 18 березня 1926 року. Ця заява “про благонадійність” та лояльне ставлення до влади — найкращий доказ того, що партійні, профспілкові та карні органи пильно стежили за всяким і кожним, кому держава виявляла прихильність, пропускаючи крізь сито на калібрування за єдиною ознакою: “свої — чужі”. Такий документ у разі потреби можна було витягти на світло як звинувачувальний або виправдний.

Майже тотожний зміст мають документи зі справи представлення О. Г. Мосіна, видатного співака Харківської державної опери, до присвоєння почесного звання Заслужений артист. Клопотання управління Політосвіти, відділу мистецтв, Всеукраїнського Центрального правління профспілки працівників мистецтв СРСР тощо, врешті витяг із протоколу № 16 засідання колегії Наркомосу УСРР від 2 липня 1926 року, все як годиться, але попередньо поданий документ: “В Наркомпросвещения артиста Государственной оперы Александра Григорьевича Мосина. Заявление. Настоящим подтверждаю, что за все время существования Советской власти к последней относился всегда сочувственно и ни в каких выступлениях против Советской власти не участвовал. Харьков, 25.III.26”²⁹. Отже, винятку для майбутніх нагороджених не робилося: всі, без урахування “першорядних художніх та артистичних даних”, незалежно від таланту і стажу сценічної роботи, широкого визнання громадськості республіки та в інших регіонах СРСР, де проходило творче життя видатних майстрів, повинні засвідчувати власноруч, хоча і в довільній формі, свою безперечну лояльність до влади.

Серед офіційних нагородних документів, опублікованих до 1934 року, є постанови уряду щодо нагородження видатних майстрів сцени. Так, 26 лютого 1930 року, “зважаючи на видатні заслуги тов. Юри Г. П. в царині українського революційного театрального мистецтва, зокрема — його десятирічну роботу художнього керівника театру імені Франка, а так само заслужену його популярність серед робітників і широких трудящих мас УСРР, Рада Народних Комісарів УСРР постановила: “Надати тов. Юрі Гнатові Петровичу звання Народного артиста Республіки”³⁰. Наявні документи засвідчують, що урядовці, а також державні службовці, які мали за обов’язок керувати справою представлення до нагород, оформленням відповідних документів, чітко не уявляли різницю між почесними званнями. Через це у представленнях ча-

сто одночасно, як тотожні, присутні обидві назви звань, хоча процедура оформлення та рівень прийняття рішення свідчать, що звання “народний”, без сумніву, було значно вищим і елітарнішим, ніж “заслужений”.

Навіть короткий перелік нагороджень, що відбувалися в Україні на державному рівні з 1922 року, дає підставу стверджувати — надання “почесного чину” не мало чітко визначеного правового підґрунтя. Подання про нагородження надходили від різних установ та відомств, надсилалися до Наркомосу, ВУЦВК або РНК УСРР, а далі справа полягала тільки в тому, щоб проштовхнути в урядових інстанціях того чи іншого кандидата. Саме через це і через відсутність архівних джерел та документів установ за ті роки відомості про кількість та персональний склад нагороджених не потрапили до статистичних документів офіційної звітності. Облік державних нагороджень в Україні почали вести систематично лише з 1935 року.

Республіканські нагороди сталінської доби: від революційного романтизму до продержавного прагматизму

До питання про почесні звання, відтепер уже для працівників науки, техніки й мистецтва, держава повернулася тільки в 1934 році. У спільній постанові № 23 ВУЦВК і РНК УСРР від 13 січня 1934 року встановлювалися звання: Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва; Народний артист (художник); Заслужений артист (художник) республіки. У тексті постанови чітко визначалось: звання Заслуженого діяча науки або техніки надається за особливо цінні праці в галузі науки або техніки, чи за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи, чи за видатну науково-популяризаторську діяльність.

Званням Заслуженого діяча мистецтв передбачалося відзначати за видатну художню діяльність або за винятково цінні художні твори в будь-якій галузі мистецтв, широко визнані громадськістю і фахівцями.

Народним артистом (художником) республіки могли стати особи, що “мають винятково високі заслуги й досягнення в музичному, сценічному й кінематографічному мистецтві, виявлені як у художній творчості, так рівно у виконанні”. Звання Заслуженого артиста або художника могло надаватись особам за “особливі заслуги в мистецтві, зокрема, у виконанні мистецьких

творів”. У постанові вперше визначено й стажові цензи для нагороджених: передбачалось, що претенденти на звання Народного або Заслуженого артиста чи художника повинні мати стаж роботи в галузі мистецтва не менше 10 років за радянської влади. Звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва й Народного артиста (художника) республіки надавалися виключно постановою Президії ВУЦВК за поданням відповідних народних комісаріатів, ЦВК Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки, обласних виконавчих комітетів, професійних та інших громадських організацій. Віднесенням до компетенції Наркомосу УСРР залишилось звання Заслуженого артиста (художника) республіки, причому його надання обумовлювалось “порозумінням з Всеукраїнським комітетом професійної спілки працівників мистецтва”. Ця постанова скасовувала частину 3 (відділу 3, книги IV) Кодексу закону про народну освіту УСРР³¹.

Коментувати цю постанову досить важко з кількох причин. Власне, з неї випливало, що чотири звання — Народного артиста (художника) та Заслуженого артиста (художника) — вже існували, перебуваючи юридично в компетенції різних відомств, при цьому два звання — “народних” — затверджувала РНК, тоді як звання “заслужених” остаточно присвоювались на рівні колегиї Наркомосу. Тепер тільки постанова Президії ВУЦВК надавала почесне звання артистам (художникам), визнаним гідними звання народних, або нововведене звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва. Треба зауважити, що нечіткість, невизначеність щодо звань Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва не дає можливості з’ясувати, як же іменувались вони: Заслужений діяч науки чи науки і техніки одночасно.

Ситуація, яка склалася в СРСР на початку 30-х років ХХ століття, характеризувалася стрімкими зрушеннями в соціальній структурі, що докорінно змінювали усталену у 20-х роках диференціацію населення в країні, зокрема сприяли розширенню індустріального сектора економіки та зростанню питомої ваги індустріальних робітників і персоналу науково-технічних працівників. За таких умов соціально-економічного розвитку надзвичайно зростала роль фахівців у найрізноманітніших галузях “народного господарства”, в той час як “старі спеці” з дореволюційним стажем нещадно винищувались сталінською машиною терору, яка дедалі більше набирала обертів. Такими суперечливими тенденціями, що виявилися у вузькій за історичним виміром хронологічній ретроспективі 20—30-х років, відзначався соціально-політичний розвиток країни Рад: злам усталених стереотипів соціальної поведінки, нав’язування суспільству тоталітарної ідеології та зміна фахової й соціальної належності значних верств населення, нищівна нівеляція соціальної структури міста і села та тотальне використання ресурсів останнього для широкомасштабної індустріалізації, які можна порівняти тільки з „первісним нагромадженням” капіталу в західноєвро-

пейському регіоні за доби пізнього Середньовіччя, та й то з урахуванням того, що подібні процеси зайняли в історії цих країн кілька сторіч, а не одне десятиліття. І, нарешті, на основі кадрів, вихованих та підготовлених майже виключно за радянської доби, блискавично швидко формувався новий партійно-адміністративний та індустріально-технічний апарат бюрократії, що в постсталінське десятиліття перетвориться на сумнозвісну і наймогутнішу номенклатуру “тоталітарної імперії”. Тож і постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 січня 1934 року не була випадковою, коли комплексно оцінювати загальну спрямованість тогочасних процесів, оскільки її поява вказувала на зміну, за збереження загального напрямку, акцентів у соціальній, зокрема нагородній, політиці в республіці: з просвітницько-культурних на промислово-індустріальні.

Цей процес розтягнувся в часі на кілька десятиліть і повною мірою виявився значно пізніше — у 50—60-ті роки.

23 червня 1935 року Президія ЦВК УСРР ухвалила постанову № 91 “Про постійні комісії при Президії ЦВК УСРР”, де в розділі другому повідомлялося про утворення комісії з нагород у складі: “Тт.: Войцехівський Ю. О. — голова, Просвірнін, Клінков, Рєзніченко, Шергов”³². Менш ніж через місяць, 16 липня 1935 року, ЦВК і РНК УСРР ухвалюють постанову “Про зміну порядку надання почесного звання працівникам науки, техніки й мистецтва”, згідно з якою змінюється ст. 7 постанови ЦВК і РНК УСРР від 13 січня 1934 року. Нова редакція ст. 7 вказаної постанови свідчить про певне підвищення статусу та престижу цієї республіканської нагороди, оскільки вона різко обмежувала перелік організацій, які могли вносити на розгляд ЦВК УСРР подання щодо присвоєння почесних звань. Цей перелік охоплював: відповідні народні комісаріати, ЦВК Автономної Молдавської СРР та обласні виконавчі комітети³³. Згадка про “громадські організації”, що містилася в попередньому варіанті редакції, вилучалася, що вказувало на перехід цієї правової процедури в повну компетенцію лише державних органів влади і значне одержавлення нагородної системи України. Принагідно відзначимо, що постановою Президії ЦВК СРСР від 23 квітня 1933 року нагородну справу було остаточно зацентралізовано, ордени перейшли виключно у ведення союзного центру, а нагородження орденом Червоного Трудового Прапора, як і іншими орденами союзних республік, назавжди припинено³⁴. З цього часу нагородження проводилось тільки орденами СРСР, що суттєво підвищило інтерес органів республіканської влади до іншого типу нагород — почесних звань. З прийняттям сталінської Конституції СРСР (1936 р.), у якій проголошувалися нові засади соціалістичного ладу, настала черга змін і конституцій союзних республік.

30 січня 1937 року надзвичайний XIV з’їзд Рад України прийняв нову — третю Конституцію УРСР. Згідно з п. “ж” ст. 30 нової Конституції УРСР Президія ЦВК УРСР “присвоює почесні звання

Української РСР і удостоює нагород³⁵. Тим самим правовий статус почесних звань як республіканського типу нагород було значно піднесено.

Серед перших осіб, удостоєних почесних звань республіки за новим законодавчо встановленим порядком, були: Заслуженого діяча науки УСРР — професори Г. Ф. Писемський та В. П. Філатов (постанова від 4 серпня 1935 р.), Народного артиста УСРР — А. М. Пазовський (постанова від 20 квітня 1935 р.), Заслуженого артиста УСРР — Д. Ф. Васильчиков та Г. Є. Манько (постанова від 4 листопада та 4 лютого 1936 р.)³⁶. 7 березня 1935 року постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету УСРР нагороджено велику групу жінок — ударниць виробництва Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської Автономної Республіки. Серед нагороджених була трактористка жіночої механізаторської бригади Старобешівського МТС Донецької області Паша Ангеліна. Однак відомості про правовий статус цієї відзнаки відсутні³⁷.

Постановою Президії ЦВК УСРР від 4 січня 1936 року почесне звання Заслужений діяч науки УСРР було присвоєно авторові більш ніж 150 винаходів, доктору математичних наук Дмитру Матвійовичу Синцову³⁸. Після прийняття Конституції УРСР (1937 р.) почесними званнями республіки було відзначено кілька відомих діячів культури та мистецтва. Постановою Президії ЦВК УРСР від 15 квітня 1937 року почесного звання Заслуженої артистки УРСР удостоєна Наталія Михайлівна Ужвій, артистка Державного драматичного театру УРСР ім. Івана Франка³⁹. Іншою постановою Президії ЦВК УРСР від 20 квітня 1937 року почесним званням Народного артиста УРСР удостоєно Самуїла Олександровича Столермана, головного диригента Одеського міського театру опери та балету⁴⁰. Остання постанова була приурочена до 40-ї річниці творчої діяльності С. О. Столермана, що згодом, у добу “розвинутого соціалізму”, стане своєрідною традицією.

На початку 1940 року в Українській РСР функціонувало п'ять почесних звань, нагородження якими здійснювалося згідно з чинним законодавством: Заслужений артист УРСР, Заслужений діяч мистецтв УРСР, Заслужений діяч науки УРСР, Заслужений діяч науки і техніки УРСР, Народний артист УРСР. У травні 1940 року уряд повернувся до питання розширення сфери функціонування республіканської нагородної системи, зокрема такого типу нагород, як почесні звання. Внаслідок ініціативи вищих органів державної влади до наявної системи було законодавчо введено ще два звання: Заслужений вчитель школи Української РСР та Заслужений лікар Української РСР. До нових почесних звань майже одразу після їх започаткування було представлено велику групу вчителів — 104 особи і групу лікарів — 5 осіб. Такі кроки республіканського уряду зумовлювалися принаймні двома чинниками: шкільною реформою в СРСР, курс на яку був прого-

лошений у 1936 році, та приєднанням західноукраїнських земель, які треба було терміново асимілювати. Окрім того, слід згадати й низку серйозних проблем у галузі народної освіти, зокрема нестачу кваліфікованих кадрів освітян, низький після революції соціальний престиж цієї професії. Запроваджені урядові заходи, вочевидь, мали на меті сприяти швидкому зростанню новітньої генерації вчителів, вірних провідників партійної політики, оскільки були орієнтовані на сумнозвісну систему “висуванців”, штучне створення прошарку квазіелітарних педагогів, відзначених тоталітарною державою.

Початок 1940 року ознаменувався одночасним нагородженням Президією Верховної Ради УРСР кількох десятків працівників з різних галузей “народного господарства”. 16 осіб здобули звання Заслуженого діяча науки УРСР, 9 — Заслуженого діяча мистецтв УРСР, 37 — Заслуженого артиста УРСР, 1 — Заслуженого діяча науки і техніки УРСР. Ряд викладачів шкіл дістали почесне звання Заслужений вчитель школи УРСР. Серед осіб, удостоєних почесного звання Заслуженого діяча науки УРСР, — О. З. Лазарева, Заслуженого діяча мистецтв УРСР — О. О. Шовкуненко, Народного артиста УРСР — В. Д. Манзій, Заслуженого вчителя школи УРСР — В. С. Богок, І. Й. Ігнатенко, Є. С. Капленко, І. М. Криволапа, А. Г. Левицька⁴¹.

З початком Великої Вітчизняної війни територія УРСР була в 1941—1942 роках повністю окупована фашистськими військами. Більшість державних установ, ряд промислових підприємств, науково-дослідних центрів та осередків евакуювали в інші регіони СРСР, де вони розгорнули свою роботу. Незважаючи на вкрай важкі умови евакуації, вище радянське і партійне керівництво всіляко сприяло роботі республіканських органів влади поза межами української території, оскільки в нещадних умовах війни та за складних дипломатичних відносин з антигітлерівськими союзниками роль зовнішньополітичного представництва УРСР, навіть формально декларована, набула неабиякої ваги. Тому процес нагородження республіканськими нагородами не припинявся в найскладніші періоди Великої Вітчизняної війни. Так, у лютому 1942 року почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР надано І. М. Іщенку⁴². За період з листопада 1942 по жовтень 1943 року цього почесного звання були удостоєні відомі вчені О. М. Ястребов, П. П. Будников, Г. М. Гуревич, В. С. Деркач, Б. М. Маньковський, О. В. Нагорний, І. О. Поваженко, М. С. Спіров, Г. О. Татарінов⁴³.

Із звільненням частини території УРСР від німецько-фашистських військ постала низка пекучих проблем, пов'язаних із відбудовою економіки. Серед них — питання щодо вдосконалення системи “морального стимулювання”, зокрема республіканської нагородної системи. Менше ніж через місяць після переїзду Верховної Ради та РНК УРСР до Харкова, 11 жовтня 1943 року, Президія Верховної Ради УРСР під головуванням М. С. Гречухи ухва-

лює постанову “Про встановлення звання Народний художник УРСР”⁴⁴. Ця постанова готувалася, очевидно, надзвичайно поспішно і спричинила певну плутанину, оскільки почесне звання Народний артист (художник) республіки було встановлено ще постановою № 23 ВУЦВК і РНК УСРР від 13 січня 1934 року і з того часу ніким і ніколи не скасовувалося. Більше того, почесне звання Народний артист (художник) надавалося окремим особам у 20—30-х роках згідно з постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року⁴⁵.

На 1943 рік припали й численні нагородження іншими республіканськими відзнаками. Так, заслуженими діячами науки УРСР стали Ф. А. Уфимцев, М. М. Цехновіцев, С. Х. Чавдаров; заслуженими діячами мистецтв УРСР — М. Г. Дерегус, Д. Г. Євтушенко, В. І. Касіян, П. О. Козицький, М. Г. Лисенко, П. Д. Муравін, О. С. Пащенко, М. А. Шаронов; народними артистами УРСР — Д. С. Антонович-Будло, Ф. А. Барвінська, М. К. Висоцький, Л. М. Гаккебуш, Л. П. Карташов, В. Г. Магара, Г. В. Маринич, Г. М. Полежаєв, О. Г. Сердюк, В. М. Чистякова⁴⁶. Почесного звання Заслуженого артиста УРСР у 1943 році було удостоєно 35 осіб⁴⁷. До речі, приблизно в цей самий час почесні звання СРСР надано постановою Президії Верховної Ради СРСР від 4 січня 1944 року О. М. Бучмі, З. М. Гайдай, О. О. Іванову, М. М. Крушельницькому, І. С. Паторжинському, Л. М. Ревуцькому, Н. М. Ужвій, В. І. Касіяну, О. Г. Петрицькому, О. О. Шовкуненку⁴⁸ та іншим видатним діячам української науки та культури.

Особливо щедрим та рясним на республіканські нагороди виявився рік визволення України від фашистських загарбників. У 1944 році почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно К. Г. Воблomu, О. М. Диннику, Г. Ф. Проскурі, М. В. Птусі, О. І. Смирнову-Замковому, М. Г. Холодному, Заслуженого діяча мистецтв УРСР — М. І. Вериківському, Народного художника УРСР — А. М. Браславському-Страхову, К. Д. Трохименку, Заслуженого лікаря УРСР — В. В. Іванову, М. М. Міхно, Г. К. Гнідому, А. Й. Пілашевському⁴⁹, Заслуженого артиста УРСР — О. Н. Сороці⁵⁰. Таке інтенсивне використання нагородної системи республіки потребувало упорядкування правових норм щодо сфери функціонування почесних звань. Спеціальною постановою Президії Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1944 року було ухвалено Положення “Про почесні звання Української РСР”⁵¹.

Положення складалося з чотирьох статей, досить детально регламентувало та чітко окреслювало коло осіб, які могли бути удостоєні встановлених на той час почесних звань: Заслуженого діяча науки й техніки (Заслуженого діяча науки) УРСР, Народного художника УРСР, Заслуженого артиста УРСР, Заслуженого вчителя школи УРСР, Заслуженого лікаря УРСР. Наприклад, почесне звання Заслуженого вчителя школи УРСР присвоювалося “вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних

і педагогічних шкіл, які мають стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справі навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості батьківщині”⁵². Друга стаття регламентувала порядок подання та клопотання про присвоєння почесних звань, які переводились виключно до компетенції народних комісаріатів та Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР. Інші радянські, партійні, профспілкові та громадські організації могли відтепер тільки звертатися з початковою ініціативою до відповідних органів. Вельми цікавими з огляду на формування правового статусу цього типу республіканських нагород є третя й четверта стаття Положення.

Третя стаття встановлювала, що особам, “яким присвоєні почесні звання Української РСР, вручаються особливі грамоти Президії Верховної Ради Української РСР”, четверта чітко регламентувала порядок позбавлення почесного звання УРСР, що могло бути “проведене тільки Президією Верховної Ради Української РСР”⁵³. Принагідно зазначимо, що після затвердження Положення “Про почесні звання Української РСР” їх статус та престиж як високої республіканської нагороди значно підвищився. Загалом ці заходи вищого радянського і партійного керівництва України слід розглядати в контексті зовнішньополітичної гри Сталіна із західними державами, в якій Україні формально відводилося почесне місце “рівноправного партнера”. Для більшої вірогідності сталінська верхівка пішла навіть на такий надзвичайний крок, як створення наркоматів закордонних справ та оборони УРСР. Однак із закінченням Другої світової війни та початком “холодної” війни потреба в такому активному використанні “української карти” відпала, і на республіку накотилася нова хвиля нищівного сталінського терору.

Впродовж останніх років сталінського режиму нагородна система в УРСР не зазнала суттєвих змін. За цей проміжок часу Верховна Рада УРСР поверталася до проблем функціонування республіканських почесних звань єдиний раз, та й то з суто прагматично-утилітарних міркувань, виходячи з нагальних потреб “народного господарства”. Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 19 травня 1949 року було запроваджено почесні звання Заслужений зоотехнік Української РСР та Заслужений ветеринарний лікар Української РСР⁵⁴. Цікаво, що необхідність введення таких почесних звань обгрунтовувалася безпосереднім посиленням на відповідну постанову Президії Верховної Ради СРСР про встановлення таких почесних звань на союзному рівні⁵⁵. Таке обгрунтування не потребує коментарів і чудово ілюструє реальну компетенцію республіканських органів влади. У ці роки активно присвоювалися й інші почесні звання. Проте персональних справ указанного періоду віднайдено в архівах небагато. Серед них — справа про надання почесного звання Заслужений діяч науки і техніки УРСР професорові Київського інженерно-будівельного інституту Яріну В’ячеславу Миколайовичу, автору будівельних проектів понад 100 мостів (постанова від 22 липня 1947 р.)⁵⁶.

Нарис 5
НАГОРОДНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У цілому в 1947 році було удостоєно почесних звань 154 особи, у 1948—1949 роках — відповідно 161 та 182. У 1950 році кількість нагороджених дещо зменшується — 90 осіб і стрімко зростає у 1951 році — 413. Останнє значне зростання кількості нагороджених відбувалося переважно за рахунок присвоєння почесних звань Заслужений вчитель школи УРСР та Заслужений лікар УРСР. Ці категорії нагороджених працівників у 1951 році становили відповідно 113 та 227 осіб⁵⁷. У 1952 році кількість удостоєних почесних звань зменшується до 48 осіб. Загалом кількість нагороджених почесними званнями за 1934—1952 роки становила 1801 особу, з яких:

1) заслужених діячів науки УРСР	104;
2) заслужених діячів науки і техніки УРСР	11;
3) заслужених діячів мистецтв УРСР	79;
4) народних артистів УРСР	91;
5) народних художників УРСР	6;
6) заслужених артистів УРСР	404;
7) заслужених вчителів школи УРСР	860;
8) заслужених лікарів УРСР	224;
9) заслужених ветеринарних лікарів УРСР	11;
10) заслужених зоотехніків УРСР	11.

За період з 1946 по 1955 рік Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР було нагороджено 1214 областей, міст, організацій, окремих осіб⁵⁸.

Порівнюючи загальну кількість удостоєних почесних звань по роках, не важко помітити кілька “пиків” зростання нагородної активності (1940—1941, 1946—1949, 1951 роки):

1935 —	3;	1944 —	15;
1936 —	26;	1945 —	59;
1937 —	1;	1946 —	154;
1938 —	15;	1947 —	161;
1939 —	8;	1948 —	182;
1940 —	163;	1949 —	125;
1941 —	264;	1950 —	90;
1942 —	4;	1951 —	413;
1943 —	70;	1952 —	48 ⁵⁹ .

Усі вони логічно вписуються в загальну канву соціально-політичних процесів та партійного курсу сталінської доби:

— 1940—1941 роки — “освоєння” західноукраїнських земель та шкільна реформа;

— 1946—1948 роки — голодомор в Україні та занепад сільського господарства, новітня повторна асиміляція Західної України;

— 1951 рік — пленум ЦК КП(б)У в листопаді 1950 року ухвалив постанову про укрупнення колгоспів та заходи щодо їх подальшого організаційно-господарського забезпечення. Значне зменшення кількості нагороджених у 1952 році (майже в 10 разів

порівняно з 1951 роком) стає відразу зрозумілим, якщо взяти до уваги політичну ситуацію в УРСР, зокрема пленум ЦК КП(б)У в листопаді 1951 року, присвячений боротьбі з “українським буржуазним націоналізмом та космополітизмом”, рішення якого майже цілком унеможливлювали нагородження видатних представників культури, мистецтва, науки, освіти тощо. Таким чином, історія нагородної системи періоду кінця 20-х — початку 50-х років в УРСР виявилася щонайтісніше пов’язаною з соціально-політичною історією суспільства та радянської держави, відбивши всі метаморфози цієї суперечливої й жорстокої епохи.

Відзнаки “провінційної номенклатури”

З кінцем сталінської доби СРСР вступив у непевний перехідний період 1953—1954 років, що характеризувався боротьбою кланів вищої номенклатурної бюрократії за владу в країні. Серед проголошених пріоритетів “нового курсу” Г. М. Маленкова називалися легка промисловість та сільське господарство. Щодо методів і засобів “морального забезпечення” цього курсу, то вони залишилися традиційними. Однією з форм “морального стимулювання” на республіканському рівні стала постанова Президії Верховної Ради УРСР від 9 грудня 1953 року “Про встановлення почесного звання “Заслужений агроном Української РСР”⁶⁰. Ця постанова практично не відрізнялася від попередньої постанови 1949 року і стосувалася відповідних доповнень щодо нового почесного звання до чинного Положення 1944 року.

Друга половина 50-х років проминула під гаслом тотальної технократизації, яка, здавалося, охопила всі сфери економічного та соціального буття. З цього часу орієнтація на технократичні засоби вирішення будь-яких проблем суспільного розвитку, у тому числі гуманітарної сфери життя та діяльності, увійшла до неодмінних атрибутів політики радянської держави аж до припинення її існування. Тому для УРСР переломний 1956 рік став роком не тільки XX з’їзду КПРС, активної десталінізації та докорінних зрушень в економічній політиці, а й кардинальних змін у республіканській нагородній системі.

Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 29 серпня 1956 року встановлювалися почесні звання Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР та Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР⁶¹. Отже, технократичні засоби вирішення проблем економіки та освіти були офіційно підтверджені й законодавчо оформлені у сфері республіканської нагородної системи. До постанови додавалося Положення “Про порядок присвоєння почесних звань Заслуженого

майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР”⁶². Нове Положення складалося з шести статей і, порівняно з Положенням 1944 року, докладніше визначало коло осіб, що могли бути удостоєні цих почесних звань, процедуру клопотання й оформлення подання щодо їх присвоєння. Зокрема, в Положенні були перелічені документи, які необхідно додавати до клопотання про присвоєння почесних звань, визначався й рівень виконавчої влади — виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих, що розглядала клопотання та ухвалювала рішення про подання, а вже тоді разом з усіма документами й висновком обласної ради профспілок облрада надсилала в Українське республіканське управління трудових резервів при Раді Міністрів УРСР перелічений блок паперів⁶³. Далі детально регламентувався порядок проходження подання через Українське республіканське управління трудових резервів та опрацювання цієї установою документів представленого кандидата. Подібно до постанови 1944 року, якою було встановлено 10-річний стаж роботи з відповідного фаху для присвоєння почесного звання Заслужений вчитель школи Української РСР, Положенням 1956 року встановлювався аналогічний ценз для надання нових почесних звань. Характерною рисою згаданої постанови та Положення 1956 року є суворо номенклатурна регламентація процедури клопотання та подання щодо присвоєння цього типу нагород, що яскраво засвідчує завершення трансформації її правового статусу: від напівгромадської, напівурядової відзнаки пост-революційної доби до офіційної урядової, значною мірою номенклатурної відзнаки республікансько-місцевого значення.

Того ж 1956 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила ще дві постанови: “Про встановлення почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР” від 3 грудня⁶⁴ та “Про встановлення почесних звань Української РСР для мистецьких колективів Української РСР” від 20 грудня⁶⁵. Щодо першої постанови, то вона цілком відбивала тенденції соціально-економічного розвитку СРСР, зокрема “аграрні дослідження” 1953—1959 років. Інша постанова, на перший погляд, була поворотом до революційних традицій доби Громадянської війни та повоєнних 20-х років, коли відзначалися цілі військові частини та з’єднання, трудові колективи, міста. Проте при уважнішому розгляді, зокрема з урахуванням еволюції союзної нагородної системи в роки Другої світової війни (встановлення нових відзнак — орденів, медалей, знаків розрізнення для військових, у чомусь подібних до відзнак дореволюційної Росії), стає зрозумілим, що реально йдеться про новий засіб “морального стимулювання” і наступність традицій тільки декларовано. Новою постановою передбачалося введення таких почесних звань: Заслужена капела Української РСР, Заслужений ансамбль Української РСР, Заслужений оркестр Української РСР, Заслужений хор Української РСР. Цікавим аспектом цієї постанови було встановлення 20-річного

цензу творчої діяльності для колективів, що виступали як кандидати на подання про присвоєння певного почесного звання.

Упродовж наступних восьми років "хрущовської відлиги" (1957—1964 рр.) Президія Верховної Ради УРСР затвердила й низку інших постанов щодо встановлення нових почесних звань, регламентації порядку їх присвоєння. Однак загальна "технократична" спрямованість розвитку нагородної системи республіки, яка визначилася у 1956 році, залишилася без суттєвих змін. 14 грудня 1957 року Президія Верховної Ради Української РСР ухвалила постанову "Про поширення дії Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 4 травня 1940 року "Про присвоєння почесного звання Заслуженого вчителя УРСР" на учителів шкіл робітничої і сільської молоді, вихователів шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл, дитячих будинків, дитячих садків, учителів, які працюють в позашкільних установах і відділах народної освіти, інститутах удосконалення учителів та установах і підрозділах Міністерства освіти Української РСР"⁶⁶. У 1958 році з'явилося ще чотири постанови Президії Верховної Ради УРСР: "Про встановлення почесних звань Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР" від 6 лютого; "Про встановлення почесного звання "Заслужений будівельник Української РСР" від 4 серпня; "Про встановлення почесного звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР" від 3 грудня; "Про встановлення почесного звання Заслужений лісовод Української РСР" від 4 грудня⁶⁷. До кожної постанови додавалося Положення про присвоєння даних почесних звань. Коментувати ці постанови та положення досить складно, оскільки вони як за формальною структурою, так і за встановленим регламентом присвоєння почесних звань були доволі подібними. Змінювався тільки порядок "номенклатурного проходження" в міністерствах та установах у відповідності з галузевою належністю кандидата, а також розширювалося коло документів, необхідних для представлення на почесне звання. Так, для подання документів на присвоєння почесного звання Заслужений лісовод УРСР необхідні були: "Короткі біографічні дані на представленою кандидата, основні показники його виробничої і громадської діяльності та заслуги в області лісового господарства". До цих документів долучалася ще й персональна справа кандидата на присвоєння почесного звання⁶⁸. Стосовно інших змін порівняно з Положенням 1956 року слід відзначити конкретизацію заслуг та досягнень, які давали право висувати особу для присвоєння їй почесного звання. Відтепер право на подання щодо ряду почесних звань надавалося радам народного господарства економічних адміністративних районів⁶⁹. Щоправда, воно не поширювалося на почесні звання Заслуженого майстра народної творчості УРСР та Заслуженого лісовода УРСР. Як видно навіть із самої термінології („майстер народної творчості”. — Авт.), технократичний підхід тепер поширився й на

суто гуманітарну сферу суспільства. З інших особливостей слід відзначити, що позбавлення почесного звання за всіма затвердженими 1958 року положеннями беззастережно переводилося до виключної компетенції Президії Верховної Ради УРСР.

Рясним на встановлення нових почесних звань виявився й 1960 рік, протягом якого Президією Верховної Ради УРСР було ухвалено кілька постанов: “Про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР” від 17 травня⁷⁰ та “Про встановлення почесного звання Заслужений енергетик Української РСР” від 16 грудня⁷¹. Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 19 травня 1960 року було встановлено почесне звання Заслужений ветеринарний лікар Української РСР.

Окрім відповідних положень щодо регламенту та порядку призначення нових почесних звань, постанова Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 року вперше встановлювала спеціальні відзнаки для осіб, удостоєних відповідних почесних звань: золотий нагрудний знак “Заслужений винахідник Української РСР” та срібний нагрудний знак “Заслужений раціоналізатор Української РСР”. Згідно з поданим описом золотий нагрудний знак “має форму правильного кола, діаметром 25 мм. Знак з лицьового боку облямований обідком шириною 0,6 мм. Напис на лицьовому боці “Заслужений винахідник Української РСР” виконано випуклими літерами. Під написом — лаврова вітка зі стрічкою, що розвивається. У верхній частині — п’ятикутна зірка діаметром 3 мм. Зображення зірки, вітки і стрічки випукле. На зворотному боці знака — порядковий номер”⁷².

Аналогічні характеристики з невеликими відмінностями мав і срібний нагрудний знак “Заслужений раціоналізатор Української РСР”. Однак і це нововведення не обійшлося без ряду прогалин, передусім технічних, що засвідчило провінційний характер і нерозвиненість республіканської нагородної системи. Вони були усунені спеціальною постановою Президії Верховної Ради УРСР “Про внесення змін в Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 р. “Про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР, в Положення та описи нагрудних знаків, затверджені цим Указом” від 29 вересня 1960 року⁷³. Із погіршенням ситуації в народному господарстві України на зламі 50—60-х років діяльність союзної, а також республіканської влади у сфері вдосконалення нагородної системи майже повністю припинилася. Адже зусилля влади були сконцентровані на паліативних реформах, які на початку 60-х років поступово переходили у стагнацію економіки. Винятком слід вважати постанову Президії Верховної Ради УРСР “Про встановлення почесного звання Заслужений шляховик Української РСР” від 8 травня 1962 року з відповідним Положенням та описом нагрудного знака “Заслужений шляховик Української РСР”⁷⁴. Щодо нагородження почесни-

ми званнями, то воно дедалі частіше просто приурочувалося до чергових ювілейних річниць. Так, у зв'язку із 300-річчям з дня заснування Львівського ордена Леніна державного університету імені Івана Франка почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно професорам університету: С. О. Гребінському, Г. В. Козію, І. П. Крип'якевичу, Є. К. Лазаренку, М. П. Шереметьєву (постанова від 4 жовтня 1961 р.)⁷⁵. Така ж акція нагородження була проведена щодо професури Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка в 1959 році у зв'язку з 125-річчям від часу його заснування. Проте загальний розвиток та вдосконалення республіканської нагородної системи в наступні роки “хрущовської відлиги” було уповільнено.

Грамоти як атрибут “нагородного суверенітету”

Радянська система нагородження мала у своєму арсеналі дещо нетрадиційний для загальносвітової практики вид відзначень. Ідеться про офіційне визнання заслуг окремої особи, зафіксоване на спеціальному паперовому бланку, що називався “грамотою” і надавався вищим державним, партійним або військовим керівництвом. Якщо в багатьох інших країнах грамоти виконували роль атрибута нагородного знака (головним чином ордена), то радянська нагородна практика звела грамоти в окремий і самостійний вид відзначення.

Історія нагородження грамотами від імені вищих органів влади бере свій початок з революційної доби. Законодавчо статус цих відзнак довгий час не був оформлений. Тому функціонували такі “неофіційні нагороди” радянської влади на стихійних засадах. Грамоти, або своєрідні довідки про досягнення певних успіхів, надавалися як центральними, так і місцевими органами державної влади, військовими частинами, підприємствами, установами, різноманітними громадськими організаціями тощо. Ці “посвідчення про заслуги” здебільшого не мали ніяких регламентуючих документів, як і юридичних наслідків (окрім морального задоволення) для нагородженого.

Однак певний період стихійного функціонування відзнак такого роду створив передумови для їх правової регламентації і зведення в ранг офіційних нагород. Наприкінці 30-х років почесні грамоти Верховної Ради Союзу РСР дістали статус державної нагороди союзного рівня⁷⁶.

Тривалий час у систему найвищих власних нагород радянської України входили Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР. З травня 1981 року вони отримали

статус державних нагород УРСР і в такому стані де-юре існують понині, хоча нагородження ними не проводилося з грудня 1991 року і поновлено десь із кінця 90-х років.

Історію виникнення і розвитку цього виду нагороджень ніхто з істориків спеціально не досліджував, мабуть, не надаючи йому скільки-небудь серйозного значення, а можливо, через надзвичайну складність у з'ясуванні обставин і конкретних етапів у становленні цього інституту нагородження. Архівні документи не дають змоги чітко відповісти на питання, коли і як були засновані Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

За офіційною версією, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР беруть початок з 1923 року. В енциклопедичному довіднику "Українська Радянська Соціалістична Республіка" (К., 1987) у розділі "Державні нагороди УРСР" зазначається, що 1923 року ВУЦВК заснував грамоту, якою "зокрема була відзначена група військовослужбовців у зв'язку з 5-ю річницею робітничо-селянської Червоної Армії". Однак звернення до архівних джерел дає підстави для дещо іншого трактування. Зразок виявленої грамоти зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Грамота була заснована спеціально для нагородження від імені ВУЦВК виключно (а не "зокрема") військовослужбовців "п'ятирічників", тобто тих, хто прослужив без перерви в Червоній армії п'ять років. На це чітко вказано в самому тексті грамоти. Цитуємо за оригіналом: "В день славного существования Рабоче-Крестьянской Красной Армии дана настоящая грамота Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов честному воину Красной Армии (зазначено посаду та військову частину. — Авт.), тов. (ім'я, по батькові та прізвище. — Авт.) в знак его отличной непрерывной пятилетней службы в рядах Красной Армии с первых дней ее существования и непосредственного участия в героической вооруженной борьбе рабочих и крестьян.

Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов, вручая настоящую грамоту доблестному воину Красной Армии, тов. (ім'я, по батькові, прізвище. — Авт.), отмечает этим его заслуги и его честную службу Рабоче-Крестьянскому Правительству и трудящемуся народу.

Дана настоящая грамота 1923 года февраля 23 дня в г. Харькове"⁷⁷.

На зразку цієї грамоти стоїть печатка ВУЦВК та надруковані прізвища Голови ВУЦВК Петровського, секретаря ВУЦВК Єрмощенко та 11 членів Президії ВУЦВК (Буздаліна, Манцева, Лобачева, Киркижа, Ейдемана, Лобанова, Кузнецова, Шумського, Затонського, Скрипника та Угарова) для підпису ними. Друкувалася грамота у друкарні ВУЦВК кількістю 100 примірників. Такий мізерний тираж свідчить про цільове призначення грамоти, отже

Грамота Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Зразок кінця 20-х років
З колекції Харківського обласного краєзнавчого музею

нагородження нею не передбачалось у майбутньому. Таким чином, 1923 рік можна вважати датою заснування Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

Але в 30-х роках існував інший зразок грамоти, якою нагороджували від імені ВУЦВК. У колекціях багатьох обласних краєзнавчих музеїв зберігаються зразки таких грамот, які атрибутовані як грамоти ВУЦВК. Наприклад, в експозиції Харківського обласного краєзнавчого музею представлені дві грамоти: однією з них 17 серпня 1933 року за заслуги в розвитку радянської авіації нагороджений Г. Ф. Проскура (номер грамоти 300), а іншою 7 березня 1935 року за заслуги на виробництві та активну участь в організації трудящих жінок нагороджена А. В. Полякова (грамота номер 518).

Побутує думка, що ці грамоти видавалися на додаток нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. При цьому посилаються на те, що в нижній частині грамоти зображений дещо модифікований знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1925 року. Справді, статутом ордена, затвердженим 4 листопада 1925 року постановою ВУЦВК та РНК УСРР, передбачалося вручення особі або колективу разом з орденським знаком спеціальної грамоти.

Проте відомо, що новий варіант знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР виготовлений не був. Крім того, і Г. Проскура, і А. Полякова орденом Трудового Червоного Прапора УСРР не нагороджувалися і нагородженими бути не могли, оскільки з квітня 1933 року перший і єдиний орден радянської України вже не існував у нагородній системі республіки.

Можна висловити припущення, що бланки грамот до ордена були надруковані наприкінці 1925 — на початку 1926 років, але через те, що новий варіант орденського знака так і не побачив світ, грамоти до ордена не вручалися. Справді, як їх можна було вручати, коли нагородженим видавався знак ордена зразка 1921 року, а на грамоті зображався його неіснуючий варіант?! Єдине, що не підлягає сумніву, це те, що (згідно з випускними даними друку, петитом надрукованими в лівій нижній частині бланка) грамоти були виготовлені в Харкові у друкарні політичного видавництва в кількості 3 тис. примірників.

Розвиваючи нашу версію, доходимо думки, що такий самостійний вид нагородження, як грамоти ВУЦВК, міг виникнути на початку 30-х років та існував паралельно з орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, а з ліквідацією ордена союзним центром самостійно функціонував без будь-яких правових підстав, за традицією, заповнюючи нагородну прогалину. Принаймні, незважаючи на всі пошуки, нам не вдалося виявити такого документа Президії ВУЦВК, який би безпосередньо вказував на факт офіційного заснування Почесної Грамоти або Грамоти Президії ВУЦВК як самостійного виду нагородження і визначав би її юридичний статус.

Але якщо грамоти функціонували без жодних правових підстав, то чи можна їх вважати нагородою ВУЦВК? Гадаємо, що так. У тексті грамот, що видавалися на початку 30-х років, зазначалося: "Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, відзначаючи заслуги (такого-то громадянина або колективу), постановив нагородити (громадянина чи колектив) цією грамотою, яка йому вручається". Грамота підписувалася головою і секретарем ВУЦВК, ставилася печатка ВУЦВК, вдруковувалися дата ухвалення рішення про нагородження і номер грамоти. Тому є всі підстави називати ці грамоти саме грамотами ВУЦВК, хоча в документах така назва офіційно не фігурувала.

Вперше, як це можна визначити з наявних документів, офіційна назва "Почесна грамота Президії Верховної Ради УРСР" з'явилася 4 травня 1940 року в Указі Президії Верховної Ради УРСР про встановлення нових почесних звань УРСР. Пунктом 2 Указу затверджувалися Положення про почесні звання УРСР* і зразки почесних грамот (виділено нами. — Авт.) Президії Верховної Ради УРСР, які "належать врученню особам, яким присвоюються почесні звання"⁷⁸. Отже, до почесних звань мали з 1940 року одночасно видаватися і почесні грамоти Президії Верховної Ради УРСР, але з часом вони трансформувалися в самостійний вид нагород. Так, у жовтні 1944 року почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР були нагороджені відомі вчені Академії наук УРСР, академіки В. І. Вернадський, М. В. Луговцов, О. Н. Соколовський, Д. М. Синцов та О. Д. Тимофіївський.

Нагородження почесними грамотами Верховної Ради УРСР не припинялося і надалі. Однак уперше вони були зафіксовані на державному рівні й отримали юридичний статус тільки в 1969 році. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року затверджувалося Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради УРСР та засновувався нагрудний знак до них. На наш погляд, цю дату можна вважати датою правового оформлення цього виду нагород в Українській РСР. Таким чином, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року легалізував уже наявну, але до того часу юридично не оформлену практику нагородження двома різновидами грамот — Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Якщо вважати, що нагородні грамоти законодавчого органу України виникли на початку 30-х років, то чи не забагато часу пішло в законодавців на правове оформлення власного виду нагородження?

Які ж були правові підстави у Верховної Ради УРСР для заснування нового виду нагород? У першому пункті Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради УРСР, затвердженого Указом Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року,

*Усі спроби відшукати текст "Положення про почесні звання УРСР", затверджений цим Указом, не дали позитивних результатів. Сам Указ приймався методом опитування членів Президії Верховної Ради УРСР.

зазначено: “Відповідно до пункту “ж” статті 30 Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки в республіці здійснюється нагородження Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР”⁷⁹. Проте всі спроби відшукати в Основному Законі УРСР прямі вказівки на право Верховної Ради УРСР нагороджувати саме грамотами Президії Верховної Ради УРСР, виявляться марними. У п. “ж” ст. 30 Конституції УРСР, прийнятої 30 січня 1937 року, говориться про те, що Верховна Рада УРСР “присвоює почесні звання УРСР і удостоює нагород”⁸⁰. Цей запис проіснував без змін до 1977 року і з’явився в новій Конституції України, прийнятій 20 квітня 1977 року, в такій редакції: “встановлює і присвоює почесні звання Української РСР; нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР”⁸¹. Побіжно звернімо увагу, що в Конституції УРСР 1977 року нагороди республіки не визначаються як державні нагороди Української РСР. Таким чином, посилання в Положенні про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року на чинну до того часу Конституцію України було не зовсім юридично коректним. Тоді виникає питання, чому законодавці свідомо пішли на такий крок і як його можна пояснити?

З одного боку, практика нагородження цим видом відзнак в УРСР існувала впродовж тривалого часу. З іншого — статус цих нагород вимагав конкретизації й правового оформлення. Тому керівництво УРСР у 1969 році вже “заднім числом” юридично закріпило практику нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а згодом тихесенько “протягло” Положення про нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР до Конституції УРСР 1977 року.

Віддамо належне керівництву України: в тогочасних умовах безроздільного панування загальносоюзних нагород воно мало мужність здійснити такий маневр, який юридично закріпив уже існуючий багато років неофіційний вид нагороджень Української РСР — Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради УРСР. Надати цьому виду нагородження значення повноцінної державної нагороди — то вже була справа техніки.

Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради УРСР відповідно до Положення про них були одночасно нагородами колективними та індивідуальними. Ними могли бути нагороджені як окремі громадяни, так і підприємства, установи, організації, а також населені пункти (райони, міста, селища та села) за досягнуті успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політичну діяльність. Цими нагородами передбачалось також відзначати військові частини та з’єднання за високі показники в бойовій та політичній підготовці. У травні 1981 року право нагородження було поширено на працівників охорони здоров’я та державних органів.

УКРАЇНСЬКА
РАДЯНЬСКА СОЦІАЛІСТИЧНА
РЕСПУБЛІКА

Гос. *Чинченко*
Василь Завиш

З а значний особистий внесок у зміцнення законності і
правопорядку та зразкове виконання службового обов'язку

ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Указом від 11 лютого 1970 р. нагороджує Вас

ПОЧЕСНОЮ ГРАМОТОЮ

Президія Верховної Ради
Української РСР

Завиш

В. М. КРАВЧУК

11 лютого 1970 р. № 10000

Почесна Грамота Президії Верховної Ради
Української РСР. Зразок 1970 р.

Та за всіх зовні демократичних засад та ознак нагородження Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради УРСР виступали як засіб ушанування партійно-державного і господарського керівництва з нагоди здебільшого персональних ювілеїв. Показовим є той факт, що першими після затвердження Положення про грамоти Президії Верховної Ради УРСР нагородженими Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР стали 29 липня 1969 року голови колгоспів “Росія” Тальнівського району Черкаської області Ілля Васильченко та “Колос” Христинівського району Черкаської області Хома Хуторянський з нагоди 60-річчя з дня народження, а також перший секретар Севастопольського міськкому Компартії України Валентин Пашков з нагоди його 50-річчя⁸².

Процедура подання клопотання про нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, вручення та позбавлення нагороди, видачі дублікатів нагрудних знаків була аналогічною відповідній процедурі для почесних звань Української РСР. До оригіналу Указу Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року доданий зразок нагородного листа, про який, однак, у тексті Указу не згадується. У нагородному листі містився стандартний набір пунктів: прізвище, ім'я та по батькові кандидата до нагородження, місце і дата його народження, освіта, партійність, національність, наявність наукового ступеня та вченого звання, урядових (так в оригіналі. — Авт.) нагород, коротка характеристика та перелік заслуг, за які представлено до нагородження. Нагородний лист мав підписуватися керівником підприємства, установи або організації, секретарем партійної організації та головою комітету профспілки⁸³.

Положення про грамоти Верховної Ради УРСР у редакції 1969 року не передбачало нагородження громадян іноземних держав та осіб без громадянства, не визначало старшинство нагород між собою і не вказувало на можливість повторного нагородження однією й тією самою відзнакою. Ці аспекти нагородної політики щодо Почесної Грамоти та Грамоти Президії Верховної Ради УРСР були відрегульовані в Положенні про державні нагороди УРСР, затвердженому Указом Президії Верховної Ради УРСР 7 травня 1981 року. Зокрема, у ньому зазначалося, що Почесна Грамота є вищою щодо Грамоти Президії Верховної Ради УРСР, що за нові заслуги можливе повторне нагородження цими відзнаками, що ними можуть бути нагороджені також особи без громадянства, які постійно проживають на території УРСР, та іноземні громадяни. У Положенні про державні нагороди УРСР чітко викладалася теза про можливість нагородження Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради УРСР громадян інших республік СРСР, яку в Положенні про грамоти від 25 липня 1969 року було сформульовано не конкретно.

За нашими підрахунками, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР у 1987 році нагороджено 20 громадян рес-

республік СРСР (Російська Федерація, Білорусія, Казахстан, Башкирія), у 1988 році — 4 (Краснодарський край Російської Федерації, Казахстан), у 1990 році — 6 (Російська Федерація та Естонія), у 1989 та 1991 роках — жодного. За цей же час Грамотою Президії Верховної Ради відзначено всього 5 громадян Російської Федерації та Естонії. За підсумками проведення в Україні Днів літератури і мистецтва Казахської РСР у вересні 1988 року сім творчих колективів з Казахстану були нагороджені Почесною Грамотою і стільки ж — Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Під час церемонії завершення днів культури нагороди України особисто вручила Голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко. Це стало останнім нагородженням грамотами Верховної Ради УРСР колективів з республік СРСР. За ці п'ять років тільки четверо громадян іноземних країн були нагороджені Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Серед них генеральні консули Народної Республіки Болгарія в Києві Цветан Ночев (1987 р.), Республіки Куба Хуан Альберто Моренте та Монгольської Народної Республіки Гомбусурен Сундевін (1989 р.), а також письменник з Польської Народної Республіки Збігнев Доміно. Про вручення державних нагород України будь-кому з капіталістичних країн тоді годі було й думати.

З 1969 року нагородженням Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради УРСР вручалися нагрудні знаки. Вони мали форму правильного кола діаметром 29 мм. Знаки до Почесної Грамоти і Грамоти мали єдиний дизайн лицьового боку, а відрізнялися кольором металу та написами. На лицьовому боці поміщалося зображення Державного герба Української РСР, будинку Верховної Ради УРСР, лаврова гілка та напис "УРСР". Нагрудний знак до Почесної Грамоти виготовлявся з томпаку з позолотою, а до Грамоти — також з томпаку, але з наступним посрібленням та патинуванням. На зворотному боці знаків випуклими літерами писалася назва нагороди: "Почесна Грамота Президії Верховної Ради Української РСР" або "Грамота Президії Верховної Ради Української РСР". Факт дещо анекдотичний, оскільки нагрудний знак повторював назву іншої за формою нагороди, саме грамоти, яку нагороджений просто не міг носити на грудях.

Нагрудні знаки до Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР виготовлялися на Московському монетному дворі за затвердженням зразком, виконаним фахівцями Київської ювелірної фабрики. Для виготовлення 10 тис. примірників кожного із знаків було виділено 1 кг золота і 1 кг срібла. За цінами кінця 60-х років вартість знака до Почесної Грамоти становила 1 крб. 26 коп., а для Грамоти Президії Верховної Ради УРСР — 1 крб. 11 коп.⁸⁴

Як зазначалося вище, Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР за Положенням могли бути нагороджені окремі трудові колективи, міста, райони, селища міського типу та села. За статистичними даними Відділу нагород

Нагрудні знаки до Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР. 1969 р.

Президії Верховної Ради УРСР, з 1969 по 1989 рік цими нагородами було відзначено 41 місто, 11 районів, 5 селищ міського типу і 87 сіл, а також 2480 підприємств промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, колгоспів, установ науки, культури, мистецтва, військових формувань. Проте наведені дані не охоплюють весь період існування інституту Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

Як правило, ці нагороди вручалися трудовим колективам і населеним пунктам з нагоди ювілеїв. Таким чином, абсолютно втрачався сенс нагороди, і її можна було отримати, дочекавшись якоїсь гучної ювілейної дати. Зваживши на те, що такий підхід нівелює саме значення нагороди, Президія Верховної Ради УРСР у постанові "Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами Української РСР" від 15 листопада 1988 року відмінила нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР районів, міст та інших населених пунктів, трудових колективів.

Грунтовного дослідження потребує визначення кількості нагороджених осіб. За офіційними даними, на 1 січня 1986 року Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР було нагороджено 42,9 тис. осіб⁸⁵. За нашими підрахунками, зробленими на основі статистичних даних Президії Верховної Ради УРСР, у 1986 році цими відзнаками нагороджено 6173 особи, у 1987 — 2749, 1988 — 3323, 1989 — 2062, 1990 — 2319 та 1991 році — 2033 особи. Разом за 1986—1991 роки — 18 659 осіб. Таким чином, загальна кількість нагороджених цими нагородами становить приблизно 61,5 тис. осіб.

Проте найбільш точні дані можуть дати книги обліку та реєстрації нагороджених Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, які велися у Відділі нагород Президії Верховної Ради УРСР, за свідченнями працівників відділу, починаючи з кінця 40-х років. У цих книгах в окремій графі зазначався номер грамоти. Останнє нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради вже не УРСР, а України відбулося за Указом Президента України Л. Кравчука 4 грудня 1991 року. Згідно з книгою реєстрації, остання Почесна Грамота за номером 29361 була вручена Олександрю Соколову — генеральному директорові науково-виробничого об'єднання швейної промисловості "Либідь", а Грамота Президії Верховної Ради України за номером 40 479 — операторові Харківського орендного виробничо-торгівельного об'єднання "Червона нитка" Тетяні Шешиній. Отже, якщо покластися на ретельність укладачів цих реєстрів, загальна кількість нагороджених Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради України становить приблизно 70 тис. осіб.

3 грудня 1991 року нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради України не проводилося. З розбудовою системи нагород незалежної України постало питання і про скасування попередніх рішень Верховної Ради УРСР щодо функціонування державних нагород УРСР, якими були Почесна

Грамота і Грамота Президії Верховної Ради УРСР: Серед представників депутатського корпусу панувала думка про недоцільність збереження цього виду нагород і перенесення їх на ґрунт нагородної системи України. Проектом постанови Верховної Ради України “Про державні нагороди України”, внесеним 12 січня 1995 року Комісією Верховної Ради України з питань культури і духовності на розгляд парламенту, окремим пунктом “7” пропонувалося визнати таким, що втратив чинність, і Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1969 року “Про затвердження Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР та заснування нагрудних знаків до них”. Але тоді це рішення не було прийняте через те, що Верховна Рада України не була готовою до законодавчого оформлення нагородної системи України. З прийняттям 16 березня 2000 року Верховною Радою України Закону України “Про державні нагороди України” у справі правового регулювання питання про існування Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР поставлено крапку. Цей вид відзначення не було внесено до системи державних нагород України.

Разом з тим цей закон установив, що його дія поширюється на правовідносини, пов’язані з нагородженням Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І все ж таки з нагородного поля України грамоти вищого законодавчого органу держави не зникли. Постановою Верховної Ради України від 5 липня 2001 року засновано відзнаки Верховної Ради України — Почесну Грамоту і Грамоту Верховної Ради України. Дивовижне їх відродження саме як відзнак українського парламенту (а не державних нагород) можна оцінювати з різних позицій. Полярні думки щодо Почесної Грамоти і Грамоти Верховної Ради як “пережитків радянських часів” або як нового витка розвитку нагородної справи України, спрямованого на ширше відзначення заслуг перед українським народом у становленні правової держави, право на існування мають. Як, до речі, і ще одна: а чи не стануть із часом ці грамоти державними нагородами? Адже за Конституцією України державні нагороди встановлюються виключно законами України, які приймає Верховна Рада України.

Почесні звання УРСР. 60—70-ті роки

І з закінченням “хрущовської відлиги” СРСР вступив до нового етапу своєї історії — періоду “розвинутого соціалізму”. У серпні 1966 року від гасел про реформування суспільства та соціально-економічної системи, під якими проминули кінець

50-х — друга половина 60-х років, радянська держава повернулася до тези про “поступальний розвиток соціалізму”, опертого на старі “технократичні засади”. Водночас із трибун партійних форумів було проголошено й про нові пріоритети: поліпшення добробуту й матеріального забезпечення радянських громадян та інтенсивний розвиток сфери послуг, зокрема в галузі гуманітарних потреб. Відповідні союзні й республіканські постанови не примусили себе довго чекати, і невдовзі нагородна система Союзу РСР та республік збагатилася новими засобами морального стимулювання трудящих, які свідчили про доволі примітивну фантазію їхніх авторів.

15 жовтня 1965 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову “Про встановлення почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР” та відповідне Положення про присвоєння цього почесного звання⁸⁶. На початку наступного, 1966 року було прийнято ще одну постанову та Положення, за якими встановлювалося почесне звання Заслужений юрист Української РСР⁸⁷. Того ж року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову “Про встановлення почесного звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР” від 21 липня⁸⁸, “Про встановлення почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР” від 25 серпня⁸⁹ та “Про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 3 грудня 1956 року “Про встановлення почесного звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР” від 20 грудня⁹⁰. Щодо положень про присвоєння нових почесних звань, то вони відрізнялися тільки незначними дрібницями, зумовленими галузевою специфікою, і загалом визначали порядок “номенклатурного проходження” представлених кандидатів.

Цікавою особливістю затверджених постанов було встановлення нагрудних знаків тільки для одного з трьох уведених і одного зміненого положення про присвоєння почесних звань — Заслужений меліоратор Української РСР та Заслужений механізатор Української РСР. Нові нагрудні знаки значно відрізнялися за своїми технічними та зображувальними характеристиками від аналогічних відзнак 1960 року. Наприклад, згідно з описом нагрудного знака “Заслужений меліоратор Української РСР”, ця відзнака виготовляється “із томпаку і являє собою за формою восьмигранник, кожна сторона якого дорівнює 10 мм, а радіус описаного кола становить 13 мм. Окантовка знака випукла. Лицьова сторона знака покрита блакитною емаллю: на ній у верхній частині знака розташовано напис випуклими літерами (висота літер 2,5 мм) золотистого кольору в один рядок по півколу “Заслужений меліоратор Української РСР”. Під написом в центрі знака розташовано випукло-рельєфне зображення пшеничного колосу золотистого кольору на фоні рельєфного полірованого зображення шестерні світло-жовтого кольору. Внизу по-

середині знака випуклі зображення серпа і молота, по обидві сторони від нього лаврові вітки золотистого кольору”⁹¹.

Згодом розбіжності в нагрудних знаках було ліквідовано і встановлено єдиний республіканський стандарт цієї відзнаки двома спеціальними постановами Верховної Ради УРСР: “Про встановлення нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР” від 20 лютого 1967 року⁹² та “Про затвердження опису нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР” від 9 жовтня 1967 року⁹³. Лютневою постановою було скасовано всі введені раніше нагрудні знаки, а також установлювалося, що ця відзнака вручається особі, якій присвоєно почесне звання разом з Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Цією постановою затверджувалося також єдиний стандарт нагрудного знака. Згідно з описом, що додається до постанови від 20 лютого 1967 року: “Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю. У центрі знака — рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом — дві випуклі лаврові гілки з перев’яззю. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання”⁹⁴. В іншому описі, доданому до жовтневої постанови, текст конкретизувався, зокрема подавався опис зворотної сторони знака: “... графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем — гребля ДніпроГЕС імені В. І. Леніна і силуети металургійних та хімічних підприємств. Над ними — літак АН-22 “Антей”. В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої — ліра і циркуль”⁹⁵.

У 60-ті роки тривало інтенсивне нагородження почесними званнями та почесними грамотами і грамотами Президії Верховної Ради УРСР. Нагородження, як правило, приурочувалися до чергових ювілейних річниць: республіки, області, міста, установи, організації, певної святкової події, а зрештою — ювілею конкретної особи. Так, гортаючи сторінки “Відомостей Верховної Ради УРСР”, часто натрапляємо на такі звороти: “За багаторічну бездоганну роботу та в зв’язку з 50-річчям Української РСР нагородити...” (далі перелік — 35 прізвищ); “За плідотворну роботу по комуністичному вихованню трудящих... та в зв’язку з 50-річчям виходу перших номерів нагородити такі газети...” (далі перелік — 7 газет); “За активну роботу в радянській пресі та в зв’язку з 50-річчям з дня виходу першого номера газети “Радянська Україна” нагородити...” (далі перелік співробітників — 15 осіб)⁹⁶. Такий підхід до використання нагородної системи республіки серйозно знижував, а зрештою зводив реальний статус почесних звань та почесних грамот до “номенклатурних відзнак” місцевого, провінційного рівня. Проте слід зазначити, що законодавчо оформлений правовий статус “почесних нагород” був доволі високим, про що свідчить спеціальний пункт ст. 40 тогочасної Кон-

ституції УРСР, зміненої й доповненої на першій сесії Верховної Ради Української РСР сьомого скликання⁹⁷.

У 60-х роках кількість установ, організацій та окремих осіб, які нагороджувались Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, надзвичайно зросла. Протягом 1956—1970 років Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР було нагороджено 11655 населених пунктів, організацій, установ та окремих осіб. А всього кількість нагороджень даними типами відзнак по 1970 рік включно склала 13394⁹⁸. Це зумовило необхідність правової регламентації нагородної системи. 25 липня 1969 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову “Про затвердження Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР та заснування нагрудних знаків до них”⁹⁹. За описом нагрудний знак до Почесної Грамоти та Грамоти Президії Верховної Ради УРСР мав “форму правильного кола діаметром 29 мм з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю. У верхній частині кола — зображення Державного герба УРСР, у нижній частині над написом “УРСР” — зображення будинку Верховної Ради Української РСР, на нижній правій стороні — лаврова гілка. Всі зображення випуклі”¹⁰⁰.

Щодо почесних звань республіки, то протягом 1953—1969 років ними було нагороджено 7104 особи:

1953 —	224;	1962 —	373;
1954 —	503;	1963 —	232;
1955 —	27;	1964 —	480;
1956 —	186;	1965 —	639;
1957 —	300;	1966 —	525;
1958 —	386;	1967 —	784;
1959 —	158;	1968 —	816
1960 —	392;	1969 —	946 ¹⁰¹ .
1961 —	133;		

Як видно з цих даних, найбільше зростання кількості нагороджених припадає на 1965—1969 роки. Найбільшу кількість осіб було удостоєно таких республіканських відзнак: Заслужений артист УРСР — 587 осіб, Заслужений лікар УРСР — 813, Заслужений будівельник УРСР — 650 та Заслужений ветеринарний лікар УРСР — 1360 осіб¹⁰². Ці категорії працівників склали майже половину нагороджених за означений період — 3410 осіб (48 %), що вкотре засвідчує тодішні республіканські пріоритети в розвитку “морального стимулювання народних мас”.

10 жовтня 1969 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову “Про почесні звання Української РСР” та Положення про присвоєння почесних звань, які цілком уніфікували та впорядковували видані протягом попередніх десятиріч нормативні акти¹⁰³. За новим Положенням установлювалося 30 почесних звань:

Нагрудні знаки до почесних звань УРСР.
Зразки 1969 р.

- Заслужений працівник промисловості УРСР;
- Заслужений металург УРСР;
- Заслужений шахтар УРСР;
- Заслужений енергетик УРСР;
- Заслужений машинобудівник УРСР;
- Заслужений будівельник УРСР;
- Заслужений працівник транспорту УРСР;
- Заслужений зв'язківець УРСР;
- Заслужений геолог УРСР;
- Заслужений працівник сільського господарства УРСР;
- Заслужений агроном УРСР;
- Заслужений зоотехнік УРСР;
- Заслужений лісовод УРСР;
- Заслужений винахідник УРСР;
- Заслужений раціоналізатор УРСР;
- Заслужений працівник торгівлі УРСР;
- Заслужений працівник служби побуту УРСР;
- Заслужений юрист УРСР;
- Заслужений лікар УРСР;
- Заслужений вчитель УРСР;
- Заслужений працівник вищої школи УРСР;
- Заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР;
- Заслужений працівник культури УРСР;
- Заслужений діяч науки УРСР;
- Заслужений артист УРСР;
- Народний артист УРСР;
- Народний художник УРСР;
- Заслужений діяч мистецтв УРСР;
- Заслужений архітектор УРСР;
- Заслужений майстер народної творчості УРСР.

Одночасно цією постановою та Положенням скасовувалися тринадцять почесних звань: Заслужений діяч науки і техніки УРСР, Заслужений вчитель школи УРСР, Заслужена капела УРСР, Заслужений ансамбль УРСР, Заслужений вчитель профтехосвіти УРСР, Заслужений майстер профтехосвіти УРСР, Заслужений механізатор сільського господарства УРСР, Заслужений оркестр УРСР, Заслужений хор УРСР, Заслужений гірник УРСР, Заслужений ветеринарний лікар УРСР, Заслужений шляховик УРСР, Заслужений меліоратор УРСР.

Новітня номенклатура почесних звань, установа жовтневою постановою 1969 року, насамперед засвідчувала перехід від суто фахового принципу встановлення почесних звань до галузевого, оскільки з плином часу стала очевидною неможливість удосконалення республіканської нагородної системи на старих засадах. Щодо інших статей Положення 1969 року, доцільно вказати на конкретне врахування ряду особливих моментів функціонування нагородної системи УРСР: перелік установ, що могли порушити клопотання про позбавлення почесного звання, порядок

надання дублікатів посвідчень тощо. Новий опис нагрудного знака зазнав порівняно з описами 1967 року деяких змін, які стосувалися окремих технічних характеристик цієї відзнаки. Затверджена Президією Верховної Ради УРСР у жовтні 1969 року система почесних звань УРСР із незначними змінами та доповненнями проіснувала до 1981 року.

Реформи нагородні та реформи суспільні. 70—80-ті роки

Впродовж 70-х років республіканська нагородна система зазнала відносно незначних змін, які здебільшого стосувалися введення нових почесних звань та окремих, як правило, редакційних доповнень до Положення 1969 року. Першим із доповнень до чинного Положення стала постанова Президії Верховної Ради УРСР від 24 лютого 1970 року, яка відновила скасоване постановою від 10 жовтня 1969 року почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР¹⁰⁴. Постановою Президії Верховної Ради УРСР “Про внесення доповнень до Положення про Почесну Грамоту та Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР” від 17 грудня 1971 року було встановлено місця зберігання цих почесних відзнак для нагороджених колективів, установ, організацій тощо¹⁰⁵. Пізніше оприлюднено ще дві нагородні постанови Президії Верховної Ради УРСР від 21 березня та 20 вересня 1972 року, які встановлювали такі нові почесні звання: Заслужений художник Української РСР та Заслужений економіст Української РСР¹⁰⁶. Протягом 1975—1978 років постановами Президії Верховної Ради УРСР було засновано ще чотири почесних звання: Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР, Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР та Заслужений рибовод Української РСР¹⁰⁷, а також відновлено почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР¹⁰⁸, скасоване постановою від 10 жовтня 1969 року, що знову свідчило про часткове повернення до суто фахового принципу встановлення почесних звань. Спеціальною постановою Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1978 року було розширено коло осіб, що могли удостоюватися почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР¹⁰⁹. Загалом зміни, внесені протягом 70-х років до республіканської нагородної системи, були орієнтовані на збереження галузевого принципу нагородження почесними званнями, хоча встановлення таких почесних звань, як Заслужений інженер сільського господарства Української РСР та Заслужений механізатор сільського господарства Української

РСР, певною мірою слід розглядати як порушення цього принципу, зокрема як данину відповідним політичним кампаніям, що проводилися тоді вищим політичним керівництвом СРСР.

У 1978 році з'явилася й четверта Конституція радянської України, в якій, на відміну від попередньої, у пункті про почесні звання встановлювалися й інші республіканські нагороди: Почесна Грамота й Грамота Президії Верховної Ради УРСР¹¹⁰. Відповідно до змін у Конституції УРСР постановою Президії Верховної Ради УРСР від 25 квітня 1979 року були внесені поправки й до чинного Положення про почесні звання¹¹¹. Таким чином, наприкінці 70-х років нагородна система УРСР складалася із 38 почесних звань, окрім інших республіканських відзнак. Слід зауважити, що приблизно в той самий час нагородна система Союзу РСР передбачала тільки 12, а у 1982 році — 14 почесних звань¹¹². На нашу думку, такий стан речей вказує як мінімум на дві обставини: по-перше, на провінційну та другорядну, навіть меншовагартісну роль республіканської нагородної системи в СРСР; по-друге, на перетворення республіканських почесних звань у найпрестижнішу відзнаку УРСР. Про це свідчить і загальна кількість нагороджених з 1 січня 1970 року по 1 жовтня 1978 року — 6500 осіб, які так розподілилися по роках:

1970 —	739;	1975 —	648;
1971 —	378;	1976 —	773;
1972 —	857;	1977 —	1094;
1973 —	720;	1978 —	668.
1974 —	623;		

У 1971—1977 роках та за десять місяців 1978 року Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР було також нагороджено 8957 установ, організацій, населених пунктів та окремих осіб¹¹³.

Найбільша питома вага припала на такі відзнаки: Заслужений будівельник УРСР — 564, Заслужений вчитель УРСР — 948; Заслужений працівник культури УРСР — 593¹¹⁴. Цих трьох почесних звань були удостоєні 2105 осіб (32,4 % загальної кількості нагороджених). Збільшення питомої ваги вчителів та працівників культури серед нагороджених свідчило про тісний зв'язок змін засад функціонування нагородної системи УРСР з політичними кампаніями.

Нову “кодифікацію” республіканської нагородної системи було проведено в 1981 році, коли Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову “Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР” від 7 травня¹¹⁵. Нове Положення стало найбільшим, найгрунтовнішим та найдокладнішим за всю історію функціонування республіканської нагородної системи і складалося з восьми розділів: I. Загальні положення; II. Почесні звання Української РСР; III. Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР; IV. Порядок представлення до

нагородження державними нагородами Української РСР; V. Порядок вручення державних нагород Української РСР; VI. Права й обов'язки нагороджених; VII. Позбавлення державних нагород Української РСР; VIII. Відповідальність за незаконні дії щодо державних нагород Української РСР. Ці розділи, у свою чергу, поділялися на 34 статті. Згідно з новим Положенням установлювалася рекордна за всю історію існування нагородної системи Української РСР кількість почесних звань — 40:

- Заслужений працівник промисловості УРСР;
- Заслужений металург УРСР;
- Заслужений шахтар УРСР;
- Заслужений енергетик УРСР;
- Заслужений машинобудівник УРСР;
- Заслужений будівельник УРСР;
- Заслужений працівник транспорту УРСР;
- Заслужений зв'язківець УРСР;
- Заслужений геолог УРСР;
- Заслужений працівник сільського господарства УРСР;
- Заслужений агроном УРСР;
- Заслужений зоотехнік УРСР;
- Заслужений меліоратор УРСР;
- Заслужений інженер сільського господарства УРСР;
- Заслужений механізатор сільського господарства УРСР;
- Заслужений лісовод УРСР;
- Заслужений рибовод УРСР;
- Заслужений винахідник УРСР;
- Заслужений раціоналізатор УРСР;
- Заслужений економіст УРСР;
- Заслужений працівник торгівлі УРСР;
- Заслужений працівник житлово-комунального господарства УРСР;
- Заслужений працівник служби побуту УРСР;
- Заслужений юрист УРСР;
- Заслужений лікар УРСР;
- Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР;
- Заслужений вчитель УРСР;
- Заслужений працівник вищої школи УРСР;
- Заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР;
- Заслужений наставник молоді УРСР;
- Заслужений діяч науки УРСР;
- Народний артист УРСР;
- Заслужений артист УРСР;
- Народний художник УРСР;
- Заслужений художник УРСР;
- Заслужений діяч мистецтв УРСР;
- Народний архітектор УРСР;
- Заслужений архітектор УРСР;
- Заслужений працівник культури УРСР;
- Заслужений майстер народної творчості УРСР.

Стаття 8 нового Положення встановлювала 10-річний ценз роботи в певній галузі та освітній ценз для присвоєння певних почесних звань. Статтею 9 вводився порядок нагородження почесними званнями, що мають два ступені — “Заслужений” та “Народний”. Передбачалося, що почесне звання “Народний” може присвоюватися не раніше як через п’ять років після присвоєння почесного звання “Заслужений”. В інших розділах конкретизувався загальний регламент функціонування республіканської нагородної системи та здебільшого подавався розширений варіант тлумачення певних аспектів, що містилися і в попередніх положеннях.

Порівняно новими були тільки статті 15–16, які встановлювали правила нагородження для осіб з іноземним громадянством та військових, а також восьмий розділ Положення — “Відповідальність за незаконні дії щодо державних нагород Української РСР”. Того ж 1981 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила ще три постанови: “Про встановлення почесного звання Народний архітектор Української РСР” від 23 січня¹¹⁶; “Про встановлення почесних звань Заслужений хімік Української РСР і Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР” від 1 жовтня¹¹⁷; “Про встановлення почесного звання Заслужений працівник фізичної культури Української РСР” від 2 грудня¹¹⁸. Якщо січнева постанова 1981 року про затвердження почесного звання Народний архітектор УРСР була врахована новим Положенням, то дві останні постанови від 1 жовтня та 2 грудня доповнювали його, запровадивши три нові почесні звання. Таке екстенсивне розширення обсягу республіканської нагородної системи тривало і надалі. За доби “розвинутого соціалізму” з’явилися ще дві постанови: “Про встановлення почесного звання Заслужений журналіст Української РСР” від 9 лютого 1982 року¹¹⁹ та “Про встановлення почесних звань Заслужений конструктор Української РСР і Заслужений технолог Української РСР”¹²⁰. Остання, навіть за датою, була так відверто приурочена до червневої Всесоюзної наради з прискорення науково-технічного прогресу, що це зводило республіканське керівництво фактично до ролі “безсловесного робота” у стосунках з вищими партійними та державними союзними органами влади.

Таким чином, у середині 80-х років республіканська нагородна система складалася з 46 почесних звань, кількість яких безперервно зростала, перетворюючи останні на сумнозвісні відзнаки вузької корпоративно-номенклатурної належності.

Початок “перебудови” ознаменувався поступовою еволюцією усталених норм соціальної поведінки, а також швидкою метаморфозою самих засад суспільного буття та соціально-економічної організації суспільства. Паліативні заходи вищого партійного керівництва аж ніяк не могли змінити усталені суспільні традиції та засади організації радянської держави. Тож ряд реформ перетворився на “декларовані заяви”, під гаслами яких розгорнулися

процеси, що привели до руйнації Радянського Союзу. Одним із зовнішніх виявів “перебудови” стало й деклароване реформування державного управління, зокрема нагородної системи. На українському терені всі ці процеси штучно загальмовувалися і розпочалися дещо пізніше, зокрема реформування республіканської нагородної системи розгорнулося в 1988 році й було розпочато двома постановами Президії Верховної Ради УРСР: “Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами Української РСР” та “Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР”¹²¹ від 15 листопада. Щодо соціально-політичної аргументації даного “реформування”, то у преамбулі до першої постанови читаємо: “Центральний Комітет КПРС в постанові “Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами СРСР” визнав за необхідне істотно змінити практику нагородження державними нагородами країни, поставити цю справу так, щоб вона активно сприяла успіху перебудови, прискоренню соціально-економічного розвитку, відповідала вимогам демократизації і гласності”¹²². Цією ж постановою передбачалися певні зміни в номенклатурному регламенті нагородження: надавалося право трудовим колективам ініціювати клопотання щодо присвоєння почесного звання певній особі та розширювалося коло громадських організацій, що мали аналогічне право, встановлювалася заборона на повторне присвоєння почесних звань, окрім двоступеневих, вводився п’ятирічний термін для нагородження республіканськими відзнаками з моменту попереднього нагородження, скасовувалися нагородження з приводу персональних ювілеїв життя та творчості окремих осіб, а також нагородження Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР районів, міст та інших населених пунктів, трудових колективів.

Водночас постановою Президії Верховної Ради УРСР давалося доручення Міністерству юстиції УРСР разом з Академією наук УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України та іншими організаціями внести пропозиції у першому півріччі 1989 року щодо встановлення нових державних нагород УРСР. Постановами також скасовувалися 21 із 46 існуючих почесних звань Української РСР:

- Заслужений хімік УРСР;
- Заслужений зв’язківець УРСР;
- Заслужений геолог УРСР;
- Заслужений агроном УРСР;
- Заслужений зоотехнік УРСР;
- Заслужений меліоратор УРСР;
- Заслужений інженер сільського господарства УРСР;
- Заслужений механізатор УРСР;
- Заслужений лісовод УРСР;
- Заслужений рибовод УРСР;
- Заслужений конструктор УРСР;

- Заслужений технолог УРСР;
- Заслужений працівник торгівлі УРСР;
- Заслужений працівник житлово-комунального господарства УРСР;
- Заслужений працівник служби побуту УРСР;
- Заслужений працівник соціального забезпечення УРСР;
- Заслужений працівник вищої школи УРСР;
- Заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР;
- Заслужений наставник молоді УРСР;
- Заслужений діяч науки УРСР;
- Заслужений працівник фізичної культури УРСР.

Натомість було встановлено 29 почесних звань:

- Заслужений працівник промисловості УРСР;
- Заслужений металург УРСР;
- Заслужений шахтар УРСР;
- Заслужений енергетик УРСР;
- Заслужений машинобудівник УРСР;
- Заслужений будівельник УРСР;
- Заслужений працівник транспорту УРСР;
- Заслужений працівник сільського господарства УРСР;
- Заслужений винахідник УРСР;
- Заслужений раціоналізатор УРСР;
- Заслужений економіст УРСР;
- Заслужений працівник сфери послуг УРСР;
- Заслужений юрист УРСР;
- Заслужений лікар УРСР;
- Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР;
- Заслужений вчитель УРСР;
- Заслужений працівник народної освіти УРСР;
- Заслужений діяч науки і техніки УРСР;
- Народний артист УРСР;
- Заслужений артист УРСР;
- Народний художник УРСР;
- Заслужений художник УРСР;
- Заслужений діяч мистецтв УРСР;
- Народний архітектор УРСР;
- Заслужений архітектор УРСР;
- Заслужений журналіст УРСР;
- Заслужений працівник культури УРСР;
- Заслужений працівник фізичної культури і спорту УРСР;
- Заслужений майстер народної творчості УРСР.

Щодо нового опису нагрудного знака, який вручався особам, удостоєним почесних звань УРСР, то він практично не зазнав змін порівняно з описом 1969 року.

Чергова "кодифікація" системи нагород УРСР засвідчила остаточну перемогу галузевого принципу формування та функціонування республіканських відзнак. Вона також вказувала на декларований відхід від "старих засад" нагородження. Проте де-

факто почесні звання залишалися відзнаками номенклатурної системи в УРСР не тільки до руйнації Союзу РСР, а й у пострадянську добу. Про республіканську нагородну систему Верховна Рада УРСР згадала в радянську добу ще один-єдиний раз, коли 1989 року ухвалила дві постанови: “Про внесення змін і доповнень до Положення про державні нагороди Української РСР” від 20 квітня та “Про затвердження форми нагородного листа для представлення до нагородження державними нагородами Української РСР”¹²³. Суттєвих змін у чинну нагородну систему УРСР та засади її функціонування ці постанови не внесли.

Між історичними традиціями і новою соціальною реальністю

Події серпня 1991 року в Москві поклали початок новій посттоталітарної доби в історії республік колишнього СРСР. За іронією долі національно-державний суверенітет України, якого намагалися досягти не одна генерація українців, виявився настільки несподіваним, що викликав надзвичайну розгубленість, втрату світоглядних, соціально-політичних, економічних та геополітичних орієнтирів як населенням нової держави, так і частково її керівництвом. Майбутньому історику та досліднику в галузі суспільних та гуманітарних наук ще доведеться шукати засади та принципи аналізу, пояснення та оцінки цього феномена, який умовно можна характеризувати як накладення кількох історичних епох, коли держава, суспільство та населення одночасно опинилися у кількох системах виміру, а загалом — у різних „системах координат”.

Ці особливості соціально-політичного розвитку посттоталітарної епохи яскраво виявилися у процесі формування зовнішньої атрибутики незалежної української держави, в якому продовжували співіснувати радянська та національно-державна символіка. Таке химерне поєднання старих і нових атрибутів та засад організації суспільства і держави збереглося з певними модифікаціями аж до нашого часу. Воно збереглося і в нагородній системі, хоча перші проекти національно-державної системи виникали ще на початку 90-х років. Активно цей процес розгорнувся у 1995 році, коли указами Президента України було встановлено ряд державних нагород: „Орден Богдана Хмельницького”, зірку „За мужність” і хрест „За мужність”, іменну вогнепальну зброю та ін. Водночас продовжувалося функціонування старої системи почесних звань, успадкованої від Української РСР. Таким чином, наприкінці 1995 року нагородна система України складалася з відзнак Президента України та почесних звань.

У роки незалежності було встановлено й новий стандарт нагрудного знака для осіб, удостоєних почесних звань. Згідно з Описом нагрудного знака від „... має фігурну форму, утворену п'ятьма вигнутими назовні та чотирма увігнутими всередину дугами. Уздовж зовнішнього краю — пружка шириною 1 мм. Розмір знака: висота — 28 мм, ширина — 26 мм. Лицьовий бік знака випуклий. У центрі розміщено овал з пружкою, покритий емаллю малинового кольору. В овалі — рельєфне зображення профілю жуночої голови, прикрашеної вінком з квітів і колоса пшениці як уособлення України. Овал обрамлений рослинним орнаментом у стилі українського бароко. Зворотний бік знака плоский. Посередині — зображення соняшника, над яким зліва направо по колу розміщено назву відповідного почесного звання. У нижній частині знака — рослинний орнамент та стилізований картуш, на тлі якого гравірується номер знака”¹²⁴.

Історичний досвід більш ніж 60-річного функціонування почесних звань України (УСРР — УРСР) переконливо показав, що побудова нагородної системи на ідеологічних засадах або з пріоритетною орієнтацією тільки на певний тип традицій урешті-решт не може змінити її первинні функції. Історія довела марність спроб відкинути національну спадщину чи певну її частину, наочно продемонструвавши багаторічну еволюцію радянських нагород: від відзнак революційної доблесті та вірності новому соціальному ладові до номенклатурних відзнак “тоталітарної імперії”.

Підбиваючи підсумок нашому оглядові історії розвитку та функціонування нагородної системи радянської України, можемо дійти таких загальних висновків:

нагородна система будь-якої держави орієнтована на формування пріоритетних стереотипів соціальної поведінки;

у процесі функціонування нагородна система зберігає елементи своїх первісних функцій, зокрема у формальній та зовнішній атрибутиці (наприклад, належність до орденської корпорації);

створення нагородної системи виключно на ідеологічних засадах або з домінантою певного типу традицій з плином часу неминуче призводить до метаморфози її функцій, а також розриву між правовим статусом відзнак і реальною практикою, тобто становищем де-факто;

еволюція нагородної системи, як і окремих типів відзнак, щонайтісніше пов'язана з соціально-політичною історією країни.

Майбутнє почесних звань, як і всієї нагородної системи в Україні, тривалий час залишалося невизначеним. Засоби масової інформації, громадськість, учені неодноразово порушували питання щодо введення у правове поле держави документів, які б визначили систему державних нагород нового типу. На нашу думку, тоді було можливо розв'язати проблему державних нагород, ідучи одним із двох шляхів:

— трансформація всіх наявних відзнак та введення у дію ряду нових на засадах відтворення всього спектра національних тра-

дицій нагородної системи, у тому числі і традицій радянської України;

— створення нагородної системи з пріоритетною орієнтацією на певний тип національних традицій без урахування розмаїття історичної спадщини. Ці свої погляди автори книги тоді оприлюднили в пресі.

Запорукою ж повноцінного розвитку нагородної системи української держави може стати тільки успішна побудова громадянського суспільства, в якому взаємодія різних історичних традицій відбуватиметься на правових засадах з урахуванням інтересів усіх громадян, усього розмаїття національної історичної спадщини, незалежно від рівня її ідеологічної привабливості.

¹ Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991. С. 12—25.

² Цит. за: Лобода В. Ф., Каргальцев И. И. Ордена и медали СССР. М., 1950. С. 4—5.

³ Высочайше утвержденное установление о Российских императорских орденах // Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. СПб., 1830. Т. 24. № 17908.

⁴ Див., наприклад: Бантыш-Каменский Д. Н. Историческое собрание списков кавалерам четырех российских императорских орденов: св. апостола Андрея Первозванного, св. великомученицы Екатерины, св. благоверного великого князя Александра Невского и св. Анны, с самого учреждения оных, до установления в 1797 году Орденского капитула. М., 1814. 336, XVII с.; Степанов В. С., Григорович Н. И. В память столетнего юбилея императорского военного ордена святого великомученика и победоносца Георгия (1769—1869). СПб., 1869. 433 с.; Список кавалеров Российских императорских и царских орденов всех наименований на лето от Рождества Христова на 1849 год. СПб., 1850. 141 с.; Список удостоенных знаком отличия беспорочной службы в 1828 году. СПб., 1829. 256 с. тощо.

⁵ Спасский И. Г. Иностранцы и русские ордена до 1917 года. Л., 1963. С. 7—9.

⁶ Див.: Мартов Ю. Мировой большевизм. Берлин, 1923. С. 11—14, 16—18; Каутский К. Демократия и диктатура. Харьков, 1918. С. 1—8; Его же. Диктатура пролетариата. Екатеринослав, 1919. С. 7—12, 22, 29, 31—37.

⁷ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен, 1987. С. 215.

⁸ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Ред. І. Ф. Курас. К., 1987. С. 444.

⁹ Гражданская война и военная интервенция: Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. М., 1983. С. 469.

¹⁰ Шепелев Л. Е. Указ. соч. С. 215—216.

¹¹ Гражданская война и военная интервенция. С. 470.

¹² Душенькин В. В. Почетное революционное оружие // Советская историческая энциклопедия: В 16 т. / Гл. ред. Е. М. Жуков. М., 1968. Т. 11. Стб. 487—488.

¹³ Гражданская война и военная интервенция. С. 414.

¹⁴ Струве М. Награды // Большая Советская Энциклопедия: В 65 т. / Гл. ред. О. Ю. Шмидт. М., 1939. Т. 41. Стб. 26.

¹⁵ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1922. № 49. Ст. 765—767. С. 922; див. також: Кодекс законів про народну освіту УСРР: “Про надання почесного чину” (Відділ З. Ч. З. Кн. 4) // Вісті ВУЦВК. 1922. 15 грудня. № 283.

¹⁶ Украинская Советская Энциклопедия: В 12 т. К., 1980. Т. 9. С. 123.

¹⁷ Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1982. С. 279.

¹⁸ Державні нагороди Української РСР. К., 1983. С. 5—6.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 5, спр. 435, арк. 26.

²⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1925. Ч. 64—65. Ст. 358. С. 75; Вісті ВУЦВК. 1925. 28 серпня. № 195.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 5, спр. 435, арк. 32.

²² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1925. № 70. Ст. 397. С. 838.

²³ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 4, спр. 22, арк. 108.

²⁴ Там само. Арк. 109.

²⁵ Там само. Арк. 109-а—133.

²⁶ Там само. Арк. 45.

- ²⁷ Там само. Арк. 48—51.
- ²⁸ Там само. Арк. 53.
- ²⁹ Там само. Арк. 73.
- ³⁰ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1930. № 6. Ст. 71. С. 221.
- ³¹ Там само. 1934. № 4. Ст. 23. С. 5—6.
- ³² Там само. 1935. № 17. Ст. 91. С. 7.
- ³³ Там само. № 5. Ст. 107. С. 2.
- ³⁴ Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971. С. 7; Кузнецов А. Энциклопедия русских наград. М., 2001. С. 353—357.
- ³⁵ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Із змінами і доповненнями, прийнятими за час з 1937 по грудень 1962 року // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. К., 1963, Т. 1. С. 486.
- ³⁶ Збірник статистичних даних про народження орденами і медалями СРСР та республіканськими нагородами (вересень 1918 р. — вересень 1978 р.) (Для службового користування). Б. м., 1978. С. 13.
- ³⁷ Там само. С. 12.
- ³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 1.
- ³⁹ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1937. № 18. С. 1—2.
- ⁴⁰ Там само. № 22. С. 7.
- ⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 8—15.
- ⁴² Там само. Спр. 20.
- ⁴³ Там само. Спр. 60—68.
- ⁴⁴ Відомості Верховної Ради УСРР. 1944. № 5. Ст. 24.
- ⁴⁵ Збірник постанов та розпоряджень уряду УСРР. 1922. № 49. Ст. 765—767. С. 922.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 69—89.
- ⁴⁷ Там само. Спр. 90—97, 102, 103, 114, 120.
- ⁴⁸ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР: Хронологический справочник / Отв. ред. Ю. Ю. Кондуфор. К., 1990. С. 364.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 239—247, 249—252.
- ⁵⁰ Там само. Спр. 248.
- ⁵¹ Відомості Верховної Ради УСРР. 1945. № 7—8. Ст. 13.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. 1949. № 3. Ст. 13. С. 5—6.
- ⁵⁵ Там само. С. 5.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 728.
- ⁵⁷ Збірник статистичних даних про народження орденами і медалями СРСР та республіканськими нагородами. С. 172.
- ⁵⁸ Там само. С. 113.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Відомості Верховної Ради УСРР. 1953. № 3. С. 45.
- ⁶¹ Там само. 1956. № 7. Ст. 129.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. № 10. Ст. 157. С. 263. Тексту Положення до Постанови Президії Верховної Ради УСРР від 3 грудня 1956 року не додано.
- ⁶⁵ Там само. Ст. 161. С. 264.
- ⁶⁶ Там само. 1957. № 11. Ст. 138. С. 313.
- ⁶⁷ Там само. 1958. № 2. Ст. 21. С. 43—44; № 8. Ст. 85. С. 176—177; № 13. Ст. 125, С. 353; Ст. 126. С. 354.
- ⁶⁸ Там само. Ст. 126. С. 355.
- ⁶⁹ Там само. 1958. № 2. Ст. 21. С. 43; № 8. Ст. 85. С. 177.
- ⁷⁰ Там само. 1960. № 17. Ст. 117. С. 205—207.
- ⁷¹ Там само. № 47. Ст. 429. С. 826.
- ⁷² Там само. № 17. Ст. 117. С. 207.
- ⁷³ Там само. № 36. Ст. 311. С. 586.
- ⁷⁴ Там само. 1961. № 42. Ст. 491. С. 907.
- ⁷⁵ Там само. 1962. № 20. Ст. 254. С. 430—432.
- ⁷⁶ Струве М. Награды. Стб. 26.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 968, арк. 98.
- ⁷⁸ Там само. Оп. 16, спр. 7, арк. 7.
- ⁷⁹ Відомості Верховної Ради УСРР. 1969. № 31. Ст. 253.
- ⁸⁰ Див.: Конституции Советских Социалистических Республик. М., 1937. С. 59.
- ⁸¹ Див.: Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, Конституции (Основные Законы) Союзных Советских Социалистических Республик. М., 1985. С. 129.
- ⁸² ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 16, спр. 2008, арк. 187—189.
- ⁸³ Там само. Арк. 176.
- ⁸⁴ Там само. Оп. 18, спр. 311, арк. 61, 63.
- ⁸⁵ Статистический сборник о награждении государственными наградами СССР и Украинской ССР. К., 1986. С. 4.
- ⁸⁶ Відомості Верховної Ради УСРР. 1965. № 43. Ст. 677.
- ⁸⁷ Там само. 1966. № 4. Ст. 15—16. Див. також: Спецвестник РПАУ. 1966. 18 января. С. 126.
- ⁸⁸ Відомості Верховної Ради УСРР. 1966. № 28. Ст. 174.
- ⁸⁹ Там само. № 33. Ст. 200.
- ⁹⁰ Там само. № 49. Ст. 299.
- ⁹¹ Там само. № 33. Ст. 200.
- ⁹² Там само. 1967. № 9. Ст. 79.
- ⁹³ Там само. № 40. Ст. 276.
- ⁹⁴ Там само. № 9. Ст. 79.
- ⁹⁵ Там само. № 40. Ст. 276.
- ⁹⁶ Там само. 1968. № 1. Ст. 3. С. 4—5, 6; № 25. Ст. 160. С. 257.

- ⁹⁷ Конституція (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики: С изменениями и дополнениями, принятыми на первой сессии Верховного Совета Украинской ССР седьмого созыва. К., 1967. С. 19.
- ⁹⁸ Збірник статистичних даних про нагородження орденами і медалями СРСР та республіканськими нагородами. С. 116, 119.
- ⁹⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 31. Ст. 253.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Збірник статистичних даних про нагородження орденами і медалями СРСР та республіканськими нагородами. С. 173—174.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 42. Ст. 337.
- ¹⁰⁴ Там само. 1970. № 10. Ст. 67.
- ¹⁰⁵ Там само. 1971. № 52. Ст. 398.
- ¹⁰⁶ Там само. 1972. № 13. Ст. 85; № 39. Ст. 348.
- ¹⁰⁷ Там само. 1975. № 46. Ст. 498; 1977. № 44. Ст. 520; 1978. № 44. Ст. 622.
- ¹⁰⁸ Там само. 1977. № 44. Ст. 520.
- ¹⁰⁹ Там само. 1978. № 5. Ст. 84.
- ¹¹⁰ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята позачерговою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. К., 1978. С. 39.
- ¹¹¹ Відомості Верховної Ради УРСР. 1979. № 19. Ст. 232.
- ¹¹² Указ Президиума Верховного Совета СССР об утверждении общего положения об орденах, медалях и почетных званиях СССР; Общее Положение об орденах, медалях и почетных званиях СССР. М., 1979. С. 9; Ордени і медалі Союзу РСР. С. 255—256.
- ¹¹³ Збірник статистичних даних про нагородження орденами і медалями СРСР та республіканськими нагородами. С. 124, 129, 175.
- ¹¹⁴ Там само. С. 175.
- ¹¹⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. № 20. Ст. 290.
- ¹¹⁶ Там само. № 5. Ст. 70.
- ¹¹⁷ Там само. № 41. Ст. 674. Див. також: Державні нагороди Української РСР. С. 6—7.
- ¹¹⁸ Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. № 50. Ст. 856.
- ¹¹⁹ Там само. 1982. № 8. Ст. 98.
- ¹²⁰ Там само. 1985. № 27. Ст. 599.
- ¹²¹ Там само. 1988. № 48. Ст. 1126, 1127.
- ¹²² Там само. Ст. 1126.
- ¹²³ Там само. 1989. № 18. Ст. 164.
- ¹²⁴ Пам'ятки України. 1995. Ч. 2. С. 24—25.

3 Кодексу законів про народну освіту УСРР Про присвоєння почесних звань працівникам мистецтва

м. Харків

22 листопада 1922 р.

Раздел третий. О присвоении почетных званий.

765. Особо отличившиеся как дарованиями, так и продолжительностью и преданностью служения трудящимся массам, работники искусств могут быть награждаемы званием Заслуженного артиста (художника) УССР.

766. Означенные звания присваиваются постановлениями коллегии Наркомпроса, по представлениям Главполитпросвета, согласованным с соответственными руководящими профессиональными органами и могут быть сопровождаемы присуждением ценных материальных наград.

767. Присвоение звания Народного артиста (художника), а также отличий, сопровождаемых материальным пожизненным обеспечением, вносится Главполитпросветом через Наркомпрос на утверждение Совета Народных Комиссаров.

Председатель Всеукраинского
Центрального Исполнительного
Комитета

Г. Петровский

Секретарь ВУЦИК

А. Иванов

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. № 49. Ст. 765—767.

Постанова Раднаркому УСРР про надання М. К. Заньковецькій звання Народної артистки УСРР

м. Харків

12 січня 1923 р.

В ознаменованіе сорокалетія сценичної діяльності Марии Константиновны Заньковецкой и заслуги ее перед украинским театром Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Представитъ Марии Константиновне Заньковецкой звание Народной артистки УСРР.

2. Театр бывший Троицкий народный дом в Киеве именовать впредь театром им. М. К. Заньковецкой.

3. Признать за М. К. Заньковецкой право на усиленную пожизненную пенсию и предложить НКСобесу и НКПросу установить размер таковой.

За Председателя Совета
Народных Комиссаров УСРР

М. Фрунзе

Управляющий делами Совнаркома

П. Солодуб

Секретарь СНК

И. Стрелков

ЦДАВО України. Ф. 2, оп. 2, спр. 598, арк. 29. Оригінал.

Постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР про почесні звання працівникам науки, техніки й мистецтва

м. Харків

13 січня 1934 р.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Встановити такі почесні звання для працівників науки, техніки й мистецтва:

- а) Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва
- б) Народний артист (художник) республіки
- в) Заслужений артист (художник) республіки.

2. Звання Заслуженого діяча науки або техніки надається за особливо цінні праці в галузі науки або техніки, чи за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи, або за видатну науково-практичну, науково-педагогічну й науково-популяризаторську діяльність.

3. Звання Заслуженого діяча мистецтв надається за видатну художню діяльність або за виключно цінні художні твори в будь-якій галузі мистецтва.

4. Звання Народного артиста (художника) республіки надається особам, що мають винятково високі заслуги й досягнення в музичному, сценічному й кінематографічному мистецтві, виявлені як у художній творчості, так рівно у виконанні.

5. Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається особам, що мають особливі заслуги в мистецтві, зокрема у виконанні мистецьких творів.

6. Для нагороди діячів мистецтва званням Народного чи Заслуженого артиста (художника) республіки (арт. арт. 4 і 5) треба, щоб вони мали стаж художньої роботи в галузі мистецтва не менш як 10 років за Радянської влади.

7. Звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва й Народного артиста (художника) республіки надається за постановами Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за поданням відповідних народних комісаріатів, ЦВК АМСРР, обласних виконавчих комітетів, професійних та інших громадських організацій.

Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається за постановами Народного комісаріату освіти УСРР у порозумінні з Всеукраїнським комітетом професійної спілки працівників мистецтва.

8. З виданням цієї постанови скасувати відділ 3 частини 3, книги IV Кодексу законів про народну освіту УСРР "Про надання почесного чину" (З. З. УСРР, 1922, № 49, арт. 729).

Голова ВУЦВК

Г. Петровський

Заст. голови РНК УСРР

П. Любченко

Секретар ВУЦВК

Ю. Войцехівський

**Постанова Центрального Виконавчого Комітету
і Ради Народних Комісарів УСРР
про зміну порядку надання почесного звання
працівникам науки, техніки й мистецтва**

м. Київ

16 липня 1935 р.

Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановляють:

1. Ст. 7 постанови ЦВК і РНК УСРР від 13 січня 1934 р. “Про почесні звання працівникам науки, техніки й мистецтва” (Зб. Зак. УСРР, 1934 р., № 4, ст. 23) змінити й викласти в такій редакції:

“7. Звання Заслуженого діяча науки, техніки й мистецтва, Народного артиста (художника) республіки і Заслуженого артиста (художника) республіки надається за постановою Центрального Виконавчого Комітету УСРР, на подання відповідних народних комісаріатів, ЦВК АМСРР і обласних виконавчих комітетів”.

Голова Центрального
Виконавчого Комітету УСРР

Г. Петровський

Голова Ради Народних
Комісарів УСРР

П. Любченко

Секретар Центрального
Виконавчого Комітету УСРР

Ю. Войцехівський

Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1935. № 20. Ст. 107.

**Указ Президії Верховної Ради УРСР
про встановлення звання
Народний художник УРСР**

м. Харків

11 жовтня 1943 р.

1. Встановити для видатних діячів образотворчого мистецтва УРСР, що відзначилися своїми творами в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва, звання Народний художник УРСР.

2. Звання Народний художник УРСР — присвоюється Президією Верховної Ради УРСР.

Голова Президії
Верховної Ради УРСР

М. Гречуха

Секретар Президії
Верховної Ради УРСР

О. Межжерін

Відомості Верховної Ради УРСР. 1944. № 5. Ст. 24.

Постанова Президії Верховної Ради УРСР про затвердження Положення про почесні звання Української РСР

м. Київ

26 вересня 1944 р.

Затвердити Положення про почесні звання Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради УРСР

М. Гречуха

Секретар Президії
Верховної Ради УРСР

О. Межжерін

Положення про почесні звання Української РСР

1. Почесні звання Української РСР присвоюються Президією Верховної Ради Української РСР:

а) звання Заслуженого діяча науки й техніки або звання Заслуженого діяча науки Української РСР присвоюється за особливо цінні труди в галузі науки й техніки, за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи або за видатну науково-практичну й науково-популяризаторську діяльність;

б) звання Народного художника Української РСР присвоюється живописцям, скульпторам, графікам та архітекторам, які створили видатні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, архітектури і декоративно-прикладного мистецтва та які мають особливі заслуги в справі розвитку мистецтва;

в) звання Народного артиста Української РСР присвоюється режисерам і артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіють винятковою виконавчою майстерністю, що створили видатні художні твори, вистави, кінофільми, музично-виконавчі твори і мають особливі заслуги в справі розвитку мистецтва;

г) звання Заслуженого діяча мистецтв Української РСР присвоюється режисерам, артистам, художникам, скульпторам, архітекторам, композиторам, диригентам, педагогам художніх учбових закладів, що створили великі по своєму значенню твори мистецтва або мають великі заслуги в справі виховання й підготовки художніх кадрів, а також у створенні наукових праць в галузі мистецтва;

д) звання Заслуженого артиста Української РСР присвоюється режисерам, артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіють високою майстерністю, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми, музично-вокальні твори і своєю діяльністю сприяють розвитку мистецтва;

е) звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоюється вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мають стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справі навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості батьківщині;

є) звання Заслуженого лікаря Української РСР присвоюється лікарям лікарських дільниць, амбулаторій, родильних будинків, лікарень, поліклінік, лікувально-профілактичних, санітарних установ і органів охо-

рони здоров'я, які пропрацювали в цих установах не менше 10 років і особливо відзначились у своїй практичній діяльності в галузі охорони здоров'я.

2. Почесні звання присвоюються по представленню народних комісаріатів і Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР.

Про присвоєння почесних звань можуть порушити клопотання районні, міські ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети, партійні, профспілкові й інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, які вносять свої пропозиції до відповідних наркоматів або Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР.

3. Особам, яким присвоєні почесні звання Української РСР, вручаються особі грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

4. Позбавлення почесного звання Української РСР може бути проведене тільки Президією Верховної Ради Української РСР.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1945. № 7—8. С. 13—14.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений агроном Української РСР

м. Київ

9 грудня 1953 р.

У відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1953 року "Про встановлення почесного звання Заслужений агроном республіки" Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити для висококваліфікованих агрономів, які мають видатні заслуги в розвитку сільського господарства, почесне звання Заслужений агроном Української РСР.

2. Доповнити Положення про почесні звання Української РСР пунктом "и" такого змісту:

и) звання Заслуженого агронома Української РСР присвоюється висококваліфікованим агрономам машинно-тракторних станцій, колгоспів, радгоспів, науково-дослідних установ по сільському господарству і сільськогосподарських органів, які мають видатні заслуги в розвитку сільського господарства".

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Гречуха

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Нижник

Відомості Верховної Ради УРСР. 1953. № 3. Ст. 45.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесних звань Заслуженого майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР

м. Київ

29 серпня 1956 р.

1. Встановити за визначені заслуги в галузі професійно-технічної освіти почесні звання Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР для майстрів виробничого навчання і викладачів училищ і шкіл трудових резервів.

2. Затвердити Положення про порядок представлення до присвоєння почесних звань Заслуженого майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесних звань Заслуженого майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР

1. Звання Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР присвоюється майстрам виробничого навчання ремісничих, залізничних, гірничопромислових, гірничотехнічних, технічних, спеціально-ремісничих (сільськогосподарських) училищ, ремісничих училищ по механізації сільського господарства, училищ механізації сільського господарства, шкіл ФЗН, гірничопромислових, будівельних, гірничо-механічних шкіл, інспекторам республіканських і обласних управлінь трудових резервів, які працювали в учбових закладах професійно-технічної освіти безперервно не менше 10 років і особливо відзначились виховально-педагогічною діяльністю, домоглися визначних успіхів у справі комуністичного виховання і професійного навчання молоді та беруть активну участь в громадській роботі.

2. Звання Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР присвоюється викладачам ремісничих, залізничних, гірничопромислових, художньо-ремісничих, гірничотехнічних, спеціально-ремісничих (сільськогосподарських) училищ, ремісничих училищ по механізації сільського господарства, училищ механізації сільського господарства, шкіл ФЗН, гірничопромислових, будівельних, гірничомеханічних шкіл, інспекторам республіканських і обласних управлінь трудових резервів, які мають вищу освіту, працювали в галузі професійно-технічної освіти безперервно не менше 10 років та особливо відзначились виховально-педагогічною діяльністю, домоглися визначних успіхів у справі комуністичного виховання і навчання молоді і беруть активну участь у громадському житті.

3. Почесні звання Заслуженого майстра, Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР присвоюються Президією Верховної Ради Української РСР по представленню Українського республіканського управління трудових резервів Головного управління трудових резервів при Раді Міністрів СРСР.

4. Клопотання про присвоєння почесних звань Заслуженого майстра, Заслуженого учителя професійно-технічної освіти можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесних звань додаються такі документи:

докладна виробнича характеристика на кандидата, який представляється, з зазначенням основних моментів його виробничої, педагогічної і громадської діяльності та заслуг в галузі професійно-технічної освіти, автобіографія, особовий листок по обліку кадрів, дві фотокартки розміром 9 × 12 см.

5. Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих, розглянувши клопотання, приймає рішення про представлення до присвоєння почесного звання і разом з усіма документами та висновком обласної ради профспілок надсилає в Українське республіканське управління трудових резервів Головного управління трудових резервів при Раді Міністрів СРСР.

6. Українське республіканське управління трудових резервів у матеріалах представлення, що подаються Президії Верховної Ради Української РСР, зазначає короткі біографічні дані представленої кандидата, основні моменти його виробничої, педагогічної і громадської діяльності та заслуги в справі комуністичного виховання і професійного навчання молоді.

Представлення підписується начальником управління. До цього представлення додається персональна справа представленої кандидата, в якій повинні бути такі документи: рішення виконкому обласної ради депутатів трудящих, виробнича характеристика, автобіографія, особовий листок по обліку кадрів, дві фотокартки і висновок республіканського комітету профспілки, до якої належить представлений кандидат.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 7. Ст. 129.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР

м. Київ

3 грудня 1956 р.

1. Встановити для висококваліфікованих працівників, техніків, механіків, які мають видатні заслуги в механізації сільського господарства, почесне звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР.

2. Затвердити Положення про порядок представлення до присвоєння почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР*.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 10. Ст. 157.

* Текст Положення відсутній.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про встановлення почесних звань Української РСР
для мистецьких колективів Української РСР**

м. Київ

20 грудня 1956 р.

Встановити для мистецьких колективів Української РСР, які мають видатні заслуги в розвитку радянського мистецтва, почесні звання:

- а) Заслужена капела Української РСР
- б) Заслужений ансамбль Української РСР
- в) Заслужений оркестр Української РСР
- г) Заслужений хор Української РСР

Доповнити Положення про почесні звання Української РСР пунктом "і" такого змісту:

"і) Звання Заслуженої капели Української РСР, Заслуженого ансамблю Української РСР, Заслуженого оркестру Української РСР, Заслуженого хору Української РСР присвоюються державним і самодіяльним мистецьким колективам, які мають видатні заслуги в розвитку радянського мистецтва і не менше як 20-річну творчу діяльність".

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 10. Ст. 161.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про поширення дії Указу Президії Верховної Ради
Української РСР від 4 травня 1940 р.
"Про присвоєння почесного звання
Заслуженого вчителя школи УРСР"
на учителів шкіл робітничої і сільської молоді,
вихователів шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл,
дитячих будинків, дитячих садків, учителів,
які працюють в позашкільних установах і відділах
народної освіти, інститутах удосконалення учителів
та Міністерстві освіти Української РСР**

м. Київ

14 грудня 1957 р.

Поширити дію Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 4 травня 1940 р. "Про присвоєння почесного звання Заслуженого вчителя школи УРСР" на учителів шкіл робітничої і сільської молоді, вихователів шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл, дитячих будинків, дитячих садків, учителів, які працюють в позашкільних установах і відділах народної освіти, інститутах удосконалення учителів та Міністерстві освіти Української РСР.

В зв'язку з цим пункт "е" Положення про почесні звання Української РСР викласти так:

"Звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоюється вчителям початкових, семирічних, середніх, спеціальних шкіл, шкіл робітничої і сільської молоді та педагогічних училищ, вихователям шкіл-

інтернатів, спеціальних шкіл, дитячих будинків, дитячих садків, учителям, які працюють і безпосередньо займаються питаннями навчально-виховної роботи в позашкільних установах, відділах народної освіти, інститутах удосконалення кваліфікації вчителів та Міністерстві освіти УРСР, мають стаж педагогічної роботи не менше 10 років і особливо відзначились виховною і педагогічною діяльністю, показали видатні успіхи в справі комуністичного виховання дітей, беруть активну участь у громадському житті”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1957. № 11. Ст. 138.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про встановлення почесних звань
Заслужений шахтар Української РСР,
Заслужений гірник Української РСР
і Заслужений металург Української РСР**

м. Київ

6 лютого 1958 р.

1. Встановити почесні звання Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР для відзначення кращих працівників вугільної, гірничодобувної та металургійної промисловості.

2. Затвердити Положення про почесні звання Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

**Положення про почесні звання
Заслужений шахтар Української РСР,
Заслужений гірник Української РСР
і Заслужений металург Української РСР**

Почесні звання Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР присвоюються Президією Верховної Ради Української РСР по представленню рад народних господарств економічних адміністративних районів Української РСР, відповідних відділів Держплану УРСР та профспілкових організацій.

1. Почесне звання Заслужений шахтар Української РСР присвоюється робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівни-

кам, які працюють на діючих шахтах і шахтах, які будуються, на кар'єрах, збагачувальних і брикетних фабриках вугільної промисловості і на основі впровадження нової техніки і передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищення продуктивності праці, покращення якості і зниження собівартості вугілля, вугільних брикетів і будівництва та беруть активну участь у громадській роботі.

2. Почесне звання Заслужений гірник Української РСР присвоюється робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які працюють на шахтах, кар'єрах і збагачувальних фабриках гірничодобувної промисловості, відзначались впровадженням нової техніки і технології виробництва, передових методів праці і на цій основі домоглися значних успіхів у виконанні і перевиконанні державних планів по відобутку металургійної сировини, підвищенні продуктивності праці, покращенні якості і зниженні собівартості випускаємої продукції та беруть активну участь в громадській роботі.

3. Почесне звання Заслужений металург Української РСР присвоюється робітникам провідних професій, старшим майстрам і майстрам, а також інженерно-технічним працівникам, які працюють безпосередньо у доменних, сталеплавильних, феросплавних, прокатних, трубопрокатних, коксохімічних, агломераційних, збагачувальних та вогнетривких цехах металургійних і коксохімічних заводів, відзначились впровадженням нової техніки і технології виробництва, передових методів праці, домоглися значних успіхів у виконанні і перевиконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості в виробництві металу і металургійної сировини та беруть активну участь в громадській роботі.

4. Особам, яким присвоєні почесні звання Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР, вручаються грамоти Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цих звань.

5. Позбавлення почесного звання Заслуженого шахтаря Української РСР, Заслуженого гірника Української РСР і Заслуженого металурга Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 2. Ст. 21.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений будівельник Української РСР

м. Київ

4 серпня 1958 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений будівельник Української РСР для відзначення кращих робітників провідних професій та інженерно-технічних працівників, які працюють на будівництві та підприємствах будівельних матеріалів, конструкцій і деталей.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений будівельник Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого будівельника Української РСР

1. Почесне звання Заслужений будівельник Української РСР присвоюється робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які працюють на будівництві та підприємствах будівельних матеріалів, конструкцій і деталей і на основі впровадження нової техніки і передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищення продуктивності праці, покращення якості і зниження собівартості та беруть активну участь в громадській роботі.

2. Почесне звання Заслужений будівельник Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР по представленню рад народних господарств економічних адміністративних районів, виконавчих комітетів обласних рад депутатів трудящих, відповідних міністерств, відомств Української РСР, відповідних відділів Держплану УРСР та профспілкових організацій.

3. Клопотання про присвоєння почесного звання Заслужений будівельник Української РСР можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесного звання необхідно додавати такі документи:

докладну виробничу характеристику на представленого кандидата, в якій необхідно зазначити основні моменти його виробничої, наукової та громадської діяльності і заслуги в галузі будівництва, автобіографію та особовий листок по обліку кадрів і дві фотокартки розміром 9 × 12 см.

4. Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих, розглянувши клопотання, своє рішення про представлення до присвоєння почесного звання разом з усіма документами, а також з висновком обласної ради профспілки надсилає відповідному раднаргоспу, міністерству або відомству Української РСР за належністю.

5. Ради народних господарств економічних адміністративних районів, відповідні міністерства і відомства Української РСР входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслужений будівельник Української РСР, вказуючи в ньому короткі біографічні дані на представленого кандидата, основні показники його виробничої і громадської діяльності та заслуги в галузі будівництва.

6. Особам, яким присвоєні почесні звання Заслужений будівельник Української РСР, вручаються грамоти Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання.

7. Позбавлення почесного звання Заслуженого будівельника Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР

м. Київ

3 грудня 1958 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР для відзначення кращих майстрів художньої народної творчості.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесне звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР

1. Почесне звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР присвоюється народним майстрам, які створили видатні художні твори в галузі вишивки, килимарства, ткацтва, кераміки, скла, різьбярства, декоративного розпису, живопису, словесного, музичного та інших видів української народної творчості.

2. Почесне звання присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням відповідного міністерства, відомства, республіканської творчої, профспілкової та кооперативної організації.

Клопотання про присвоєння почесного звання можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських і обласних рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські і творчі організації.

3. Відповідні міністерства, відомства, кооперативні організації входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР, в якому зазначаються короткі біографічні дані представленого кандидата, основні показники його виробничої, творчої і громадської діяльності та заслуги в галузі розвитку народної творчості.

До подання додається персональна справа на представленого кандидата, в якій повинні бути такі документи:

рішення виконавчого комітету обласної ради депутатів трудящих, виробнича або творча характеристика, автобіографія, листок по обліку кадрів, дві фотокартки.

4. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР, вручається грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

5. Позбавлення почесного звання Заслужений майстер народної творчості Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 13. Ст. 125.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений лісовод Української РСР

м. Київ

4 грудня 1958 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений лісовод Української РСР для спеціалістів лісового господарства, які домоглися визначних успіхів у розвитку лісоводства.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений лісовод Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про присвоєння почесного звання Заслужений лісовод Української РСР

1. Почесне звання Заслужений лісовод Української РСР присвоюється висококваліфікованим спеціалістам — інженерам і технікам лісового господарства лісгоспів, ліспромгоспів, науково-дослідних установ і інших сільськогосподарських органів, які мають вищу або середню освіту, не менше 10 років безперервно працюють в лісовому господарстві, особливо відзначилися своєю участю у підвищенні рівня ведення лісового господарства, забезпечили:

створення на значній площі насаджень з швидкоростучих порід високої товарності, проведення осушувальних робіт, закріплення ярів і пісків та залісення їх, створення полезахисних смуг, зелених насаджень навколо міст, промислових центрів і водоймищ, озеленення шляхів, сіл, садіб колгоспів, радгоспів, РТС;

вирощування посадкового матеріалу для озеленення;

збереження пам'яток природи, проведення значної роботи по охороні природи, збереження корисної і рідкісної флори і фауни;

високу приживлюваність штучних лісонасаджень, їх дострокову зімкненість та значне підвищення продуктивності лісів;

впровадження в лісгосподарське виробництво передового досвіду, досягнень науки і нової техніки, а також домоглися значних успіхів у підвищенні продуктивності праці, зниження собівартості робіт по створенню лісних культур, одержали виробничу економію по інших показниках і беруть активну участь у громадському житті.

2. Звання Заслуженого лісовода Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР по представленню відповідних міністерств і відомств Української РСР.

3. клопотання про присвоєння почесного звання Заслужений лісовод Української РСР можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесного звання необхідно додавати такі документи: докладну виробничу характеристику на представленого кандидата, автобіографію, листок по обліку кадрів і дві фотографії розміром 6 × 9 см.

4. Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих, розглянувши клопотання, своє рішення про представлення до почесного звання разом з усіма документами, а також з висновком обласної ради профспілки надсилає відповідному міністерству або відомству Української РСР за належністю.

5. Відповідні міністерства і відомства Української РСР входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслуженого лісоведа Української РСР, вказуючи в ньому короткі біографічні дані на представленого кандидата, основні показники його виробничої і громадської діяльності та заслуги в галузі лісового господарства. До подання про присвоєння почесного звання додається персональна справа на представленого кандидата.

6. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслужений лісоведа Української РСР, вручається грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

7. Позбавлення почесного звання може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 13. Ст. 126.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР

м. Київ

17 травня 1960 р.

З метою заохочення винахідників і раціоналізаторів в справі розробки і запровадження в промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок та інші галузі народного господарства цінних винаходів, відкриттів і раціоналізаторських пропозицій, що сприяють дальшому технічному прогресу виробництва, Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений винахідник Української РСР з врученням Грамоти і золотого нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР та почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР з врученням Грамоти і срібного нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР.

2. Затвердити Положення про почесні звання Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР.

3. Затвердити Опис золотого нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР і срібного нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесні звання Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР

1. Почесне звання Заслужений винахідник Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР авторам запроваджених у народне господарство винаходів, що мають важливе значення для дальшого технічного прогресу і вдосконалення виробництва, а також особам, які мають заслуги в справі розвитку винахідництва і впровадження винаходів у народне господарство.

2. Почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР авторам реалізованих раціоналізаторських пропозицій, що сприяють удосконаленню виробництва, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості і зниженню собівартості продукції, а також особам, які мають заслуги в справі розвитку раціоналізаторського руху та у впровадженні раціоналізаторських пропозицій у народне господарство.

3. Присвоєння почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР проводиться на подання рад народних господарств економічних адміністративних районів Української РСР, міністерств і відомств Української РСР, виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських рад депутатів трудящих разом з Українською республіканською радою професійних спілок та Українською республіканською радою Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

До клопотання про присвоєння почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР додаються такі документи: особовий листок по обліку кадрів, виробнича характеристика, копія авторського свідоцтва на винахід або посвідчення на раціоналізаторські пропозиції, а також виписки з рішень організацій, які порушують клопотання про присвоєння вищезазначених почесних звань.

4. Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений винахідник Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також золотий нагрудний знак встановленого зразка.

5. Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також срібний нагрудний знак встановленого зразка.

6. Нагрудні знаки Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР носяться на правому боці грудей.

7. Позбавлення почесного звання Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис золотого нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР

Нагрудний знак Заслужений винахідник Української РСР має форму правильного кола, діаметром 26 мм. Знак з лицьового боку облямований обідком шириною 0,6 мм.

Напис на лицьовому боці Заслужений винахідник Української РСР виконано випуклими літерами. Під написом — лаврова вітка зі стрічкою, що розвивається. У верхній частині — п'ятикутна зірка, діаметром 3 мм. Зображення зірки, вітки і стрічки випукле. На зворотному боці знака — порядковий номер.

Нагрудний знак за допомогою вушка і кільця з'єднується з прямокутною рамкою шириною 20 мм, до якої прикріплено муарову стрічку шириною 20 мм, висотою 9 мм. Стрічка складається з двох поздовжніх смуг: верхня — червоного кольору шириною 6 мм і нижня — лазурового кольору шириною 3 мм.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою шпильки.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис срібного нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР

Нагрудний знак Заслужений раціоналізатор Української РСР має форму правильного кола діаметром 26 мм. З лицьового боку облямований обідком шириною 0,6 мм.

Напис на лицьовому боці Заслужений раціоналізатор Української РСР виконано випуклими літерами. Під написом — лаврова вітка зі стрічкою, що розвивається. У верхній частині — п'ятикутна зірка діаметром 3 мм. Зображення зірки, вітки і стрічки випукле. На зворотному боці знака — порядковий номер.

Нагрудний знак за допомогою вушка і кільця з'єднується з прямокутною рамкою шириною 20 мм, до якої прикріплено муарову стрічку шириною 20 мм, висотою 9 мм. Стрічка складається з двох поздовжніх смуг: верхня — червоного кольору шириною 6 мм і нижня — лазурового кольору шириною 3 мм.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою шпильки.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 17. Ст. 117.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення змін в Указ Президії Верховної Ради
Української РСР від 17 травня 1960 р.**

**“Про встановлення почесних звань
Заслужений винахідник Української РСР
і Заслужений раціоналізатор Української РСР”,
в Положення та в описи нагрудних знаків,
затверджених цим Указом**

м. Київ

29 вересня 1960 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

Внести такі зміни в Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 р., в Положення та в описи нагрудних знаків, затверджених цим Указом:

1. Статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 р. “Про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР” викласти в такій редакції:

“Встановити почесне звання Заслужений винахідник Української РСР з врученням Грамоти і нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР та почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР з врученням Грамоти і нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР”.

2. Статтю 3 Указу викласти в такій редакції:

“Затвердити опис нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР і нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР”.

3. Статтю 4 Положення про почесні звання Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР викласти в такій редакції:

“Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений винахідник Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також нагрудний знак Заслужений винахідник Української РСР”.

4. Статтю 5 цього Положення викласти в такій редакції: “Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також нагрудний знак Заслужений раціоналізатор Української РСР”.

5. Заголовок опису нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР викласти в такій редакції:

“Опис нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР”.

Абзац перший опису викласти в такій редакції:

“Нагрудний знак Заслужений винахідник Української РСР — з томпаку*, позолочений, має форму правильного кола діаметром 26 мм. Знак з лицьового боку облямований обідком шириною 0,6 мм”.

6. Заголовок Опису нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР викласти в такій редакції:

“Опис нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР”.

Абзац перший Опису викласти в такій редакції:

*Томпак — сорт латуні, сплав міді з цинком, іноді додається олово. Колір — від золотисто-жовтого до мідно-червоного. — Авт.

“Нагрудний знак Заслужений раціоналізатор Української РСР — з нейзильберу*, посріблений, має форму правильного кола діаметром 26 мм. З лицьового боку облямований обідком шириною 0,6 мм”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 36. Ст. 311.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений енергетик Української РСР

м. Київ

16 грудня 1960 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений енергетик Української РСР для відзначення кращих працівників енергетичної промисловості.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений енергетик Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесне звання Заслужений енергетик Української РСР

1. Почесне звання Заслужений енергетик Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням раднархозів, облвиконкомів, міністерств і відомств та профспілкових організацій.

2. Почесне звання Заслужений енергетик Української РСР присвоюється робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які мають значні заслуги в розвитку енергетики Української РСР і, працюючи на електростанціях, в електричних і теплових мережах, відзначились впровадженням нової техніки, передових методів праці, домоглися значних успіхів у виконанні і перевиконанні виробничих завдань, підвищення продуктивності праці і зниження собівартості електричної і теплової енергії та беруть активну участь у громадському житті.

3. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслужений енергетик Української РСР, вручаються грамоти Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання.

4. Позбавлення почесного звання Заслужений енергетик Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 47. Ст. 429.

*Нейзильбер — сплав міді, нікелю й цинку. Має колір срібла.— Авт.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений шляховик Української РСР

м. Київ

8 травня 1962 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений шляховик Української РСР для присвоєння кращим робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які працюють у шляхових органах, на будівництві і експлуатації автомобільних шляхів загального користування, в кар'єрних господарствах, ремонтних майстернях та на підприємствах, що належать шляховим органам, а також у проектних і науково-дослідних шляхових організаціях.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений шляховик Української РСР.

3. Затвердити Опис нагрудного знака Заслужений шляховик Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого шляховика Української РСР

1. Почесне звання Заслужений шляховик Української РСР присвоюється робітникам провідних професій та інженерно-технічним і керівним працівникам, які працюють не менше 10 років у шляхових організаціях на будівництві або експлуатації автомобільних шляхів загального користування, в кар'єрних господарствах, ремонтних майстернях та на підприємствах, що належать шляховим органам, а також у проектних і науково-дослідних шляхових організаціях і які на основі впровадження нової техніки, прогресивних конструкцій шляхових покриттів і штучних споруд та передових методів праці домоглися значних успіхів у поліпшенні шляхового господарства, виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, поліпшення якості і зниження собівартості робіт і продукції та беруть активну участь у громадській роботі.

При особливо значних заслугах в галузі шляхового господарства це почесне звання може бути присвоєно зазначеним робітникам, інженерно-технічним і керівним працівникам, що працюють менше 10 років, за спеціальним клопотанням Міністерства автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР і Республіканської ради профспілок.

2. Почесне звання Заслуженого шляховика Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням Міністерства автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників зв'язку, робітників автотранспорту і шосейних шляхів або через них за поданням виконкомів обласних рад депутатів трудящих і раднаргоспів.

3. Клопотання про присвоєння робітникам провідних професій та інженерно-технічним і керівним працівникам, які працюють у шляховому господарстві, почесного звання Заслужений шляховик Української РСР порушуються перед Міністерством автомобільного транспорту і

шосейних шляхів УРСР та Українським республіканським комітетом профспілки працівників зв'язку, робітників автотранспорту і шосейних шляхів:

а) виконавчими комітетами районних рад депутатів трудящих, партійними, профспілковими та іншими громадськими організаціями району через виконавчі комітети обласних рад депутатів трудящих, якщо робітник або інженерно-технічний керівний працівник працюють у шляхових господарствах районного підпорядкування;

б) виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, партійними, профспілковими та іншими громадськими організаціями області, якщо робітник або інженерно-технічний працівник працюють у шляхових господарствах обласного підпорядкування, а також у шляхових господарствах загальнодержавного і республіканського підпорядкування, розташованих на території області і підвідомчих місцевим обласним шляховим організаціям;

в) республіканськими шляховими управліннями, раднаргоспами, трестами та іншими організаціями і відповідними партійними, профспілковими й іншими громадськими організаціями, якщо робітник або інженерно-технічний і керівний працівник працюють у цих управліннях, раднаргоспах, трестах і організаціях та підвідомчих їм шляхових господарствах загальнодержавного і республіканського підпорядкування.

До клопотання про присвоєння зазначеного почесного звання додаються такі документи: докладна виробнича характеристика на представленого кандидата, засвідчена керівництвом, партійною і профспілковою організаціями за місцем роботи, в якій зазначаються основні моменти його виробничої, наукової та громадської діяльності і заслуги в галузі шляхового господарства, особовий листок по обліку кадрів і дві фотокартки розміром 6 × 9 см.

На керівників, їх заступників і головних інженерів республіканських шляхових управлінь, раднаргоспів, трестів та інших організацій, а також на інженерно-технічних і керівних працівників центрального апарату шляхових органів документацію для присвоєння почесного звання Заслужений шляховик Української РСР готує безпосередньо Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР разом з Республіканською радою профспілок.

4. Виконавчі комітети обласних рад депутатів трудящих розглядають подані виконавчими комітетами районних рад депутатів трудящих, партійними, профспілковими та іншими громадськими організаціями району або області клопотання про присвоєння цього почесного звання і своє рішення в цьому питанні разом з усіма документами, а також з відповідним висновком обласних рад профспілок надсилають Міністерству автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР.

Республіканські шляхові управління, раднаргоспи, трести та інші організації надсилають свої клопотання про присвоєння зазначеного почесного звання також разом з усіма документами і висновками відповідних рад профспілок за територіальним місцем постійної роботи представленого до нагороди безпосередньо Міністерству автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР.

5. Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР входить до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслужений шляховик Української РСР, зазначаючи в ньому короткі біографічні дані представленого до нагороди, основні показники його виробничої і громадської діяльності та заслуги в галузі шляхового господарства.

6. Особам, яким присвоєно звання Заслужений шляховик Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання та нагрудний знак Заслужений шляховик Української РСР.

7. Позбавлення почесного звання Заслужений шляховик Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака Заслужений шляховик Української РСР

Нагрудний знак Заслужений шляховик Української РСР виготовляється з кольорового металу. Форма знака округла. Розмір — 30 × 40 мм.

У верхній частині знака — червоний прапор з написом літерами білого кольору на ньому “Заслужений шляховик УРСР”. З-під прапора виступають з лівого боку шестерня сірого кольору, а з правого боку — золотистий вінок з колоссям, які з’єднуються внизу і разом з стрічкою кольору прапора Української РСР створюють в цілому обрамлення знака.

На червоній смузі стрічки — напис білими літерами “Українська РСР”. Нижче під стрічкою прапора Української РСР на дубовому листі — накладний серп і молот.

В центральній частині знака на зеленому фоні поля зображення пересічення автомобільних шляхів з шляхопроводом. Уздовж шляхів розташовані зелені насадження. На верхньому шляху показано автобус, а на нижньому — вантажний і легковий автомобілі. В далечині зображено схід сонця золотистого кольору. Колір неба блакитний. Всі зображення на знакові рельєфні і покриті емальовою фарбою відповідних кольорів.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою шпильки.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1962. № 20. Ст. 254.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР

м. Київ

15 жовтня 1965 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений працівник культури Української РСР для відзначення кращих працівників і активістів культурно-освітніх установ, художньої самодіяльності, видавництв, поліграфії, книжкової торгівлі, кінопрокату, радіомовлення і телебачення.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений працівник культури Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР

1. Почесне звання Заслужений працівник культури Української РСР присвоюється таким категоріям працівників, які працюють не менше 10 років на культурно-освітній роботі, особливо відзначились на ній та мають вищу або середню освіту. А саме: працівникам палаців і будинків культури, клубів, парків, музеїв, бібліотек, будинків народної творчості, методичних кабінетів, кінотеатрів, кіноустановок, контор по прокату кінофільмів, видавництв, поліграфії, книжкової торгівлі, радіомовлення і телебачення, працівникам органів культури, кінопрокату, радіомовлення і телебачення, які мають великі заслуги в розвитку радянської культури і комуністичному вихованні трудящих, учасникам художньої самодіяльності та особам, що беруть участь у роботі згаданих установ і органів на громадських засадах.

2. Почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням відповідних міністерств і відомств Української РСР.

3. Клопотання про присвоєння почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесного звання необхідно додавати такі документи:

докладну характеристику на представленого кандидата, в якій потрібно зазначати основні моменти його виробничої та громадської діяльності і заслуги в галузі культурно-освітньої роботи, засвідчені копії автобіографії та особового листка по обліку кадрів і фотокартку розміром 9 × 12 см.

4. Виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих, розглянувши клопотання, своє рішення про представлення до присвоєння почесного звання разом з усіма документами, а також з висновком обласної ради профспілки надсилають відповідному міністерству або відомству Української РСР за належністю.

5. Відповідні міністерства і відомства Української РСР входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР, вказуючи в ньому короткі біографічні дані на представленого кандидата, основні показники його виробничої і громадської діяльності та заслуги в галузі культурно-освітньої роботи.

До подання міністерства або відомства про присвоєння почесного звання додається особова справа на представленого кандидата, в якій повинні бути такі документи: рішення виконавчого комітету обласної, міської (міст республіканського підпорядкування) ради депутатів трудящих, виробнича характеристика, копії автобіографії й особового листка по обліку кадрів, фотокартка і висновок відповідної профспілки.

6. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

7. Позбавлення почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1965. № 43. Ст. 677.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений юрист Української РСР

м. Київ

18 січня 1966 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений юрист Української РСР для відзначення висококваліфікованих юристів, які мають значні заслуги в справі зміцнення соціалістичної законності і правопорядку.

2. Затвердити Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслужений юрист Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого юриста Української РСР

1. Почесне звання Заслужений юрист Української РСР присвоюється висококваліфікованим юристам з вищою освітою, які працюють не менше 10 років по спеціальності в органах суду, прокуратури, державної безпеки, охорони громадського порядку, в арбітражі, адвокатурі, на підприємствах, в установах та організаціях, мають значні заслуги в зміцненні соціалістичної законності та правопорядку і беруть активну участь у громадському житті.

2. Почесне звання Заслуженого юриста Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням відповідних міністерств і відомств Української РСР.

3. Клопотання про присвоєння почесного звання Заслуженого юриста Української РСР можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесного звання необхідно додавати такі документи:

докладну характеристику на представленого кандидата, в якій потрібно зазначати основні моменти його виробничої та громадської діяльності і заслуги в справі зміцнення соціалістичної законності і пра-

вопорядку, засвідчені копії автобіографії та особового листка по обліку кадрів і фотокартку.

4. Виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих, розглянувши клопотання, своє рішення про представлення до присвоєння почесного звання разом з усіма документами, а також з висновком обласної ради профспілки надсилають відповідному міністерству або відомству Української РСР за належністю.

5. Відповідні міністерства і відомства Української РСР входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання Заслуженого юриста Української РСР, вказуючи в ньому короткі біографічні дані на представленого кандидата, основні показники його виробничої й громадської діяльності та заслуги в справі зміцнення соціалістичної законності і правопорядку.

До подання міністерства або відомства про присвоєння почесного звання додається особова справа на представленого кандидата, в якій повинні бути такі документи: рішення виконавчого комітету обласної, міської (міст республіканського підпорядкування) ради депутатів трудящих, виробнича характеристика, копії автобіографії й особового листка по обліку кадрів, фотокартка і висновок відповідних профспілок.

6. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслуженого юриста Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

7. Позбавлення почесного звання Заслужений юрист Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1966. № 4. Ст. 16.

Інформаційне повідомлення РАТАУ про встановлення Президією Верховної Ради УРСР почесного звання Заслужений юрист Української РСР

18 січня 1966 р.

Чтобы отметить высококвалифицированных юристов, имеющих значительные заслуги в деле укрепления социалистической законности и правопорядка, Президиум Верховного Совета Украинской РСР своим Указом от 18 января 1966 г. учредил почетное звание Заслуженный юрист Украинской ССР.

Это почетное звание присваивается Президиумом Верховного Совета Украинской ССР по представлению соответствующих министерств и ведомств или через них по представлению исполкомов областных, городских/городов республиканского подчинения/ советов депутатов трудящихся.

Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР и Положение о порядке присвоения почетного звания Заслуженного юриста Украинской ССР будут опубликованы в Ведомостях Верховного Совета Украинской ССР.

ЦДАВО України. Ф. 5111, оп. 1, спр. 511, арк. 126. Засвідчена копія*.

*В кінці документа стоїть нерозбірливий підпис.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР

м. Київ

21 липня 1966 р.

1. Встановити почесне звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР.
2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого працівника торгівлі Української РСР

1. Почесне звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР присвоюється кваліфікованим працівникам державної і кооперативної торгівлі, громадського харчування, спеціальних учбових та науково-дослідних закладів, заготівельних, постачальницьких організацій і підприємств, які бездоганно працюють в системі торгівлі і громадського харчування не менше 15 років, особливо відзначились у виконанні планових і виробничих завдань, розвитку торгової мережі, впровадженні прогресивних форм обслуговування населення, досягненні високої культури торгівлі, підготовці кадрів працівників торгівлі й громадського харчування та беруть активну участь у громадському житті.

2. Почесне звання Заслуженого працівника торгівлі Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням відповідних міністерств і відомств Української РСР та виконкомів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

3. Клопотання про присвоєння почесного звання Заслуженого працівника торгівлі Української РСР можуть порушувати виконавчі комітети районних, міських рад депутатів трудящих, партійні, профспілкові та інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

До клопотання про присвоєння почесного звання необхідно додавати такі документи:

а) докладну характеристику на представленого кандидата, в якій потрібно зазначити основні моменти його виробничої, наукової та громадсько-політичної діяльності або інших заслуг;

б) засвідчені копії автобіографії, особового листка по обліку кадрів та 2 фотокартки розміром 4 × 6 см.

4. Виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих, розглянувши клопотання, своє рішення про представлення кандидата до присвоєння почесного звання разом з усіма документами, а також з висновком відповідних

партійних та профспілкових органів надсилають міністерству або відомству Української РСР за належністю.

5. Міністерства і відомства Української РСР входять до Президії Верховної Ради Української РСР з поданням про присвоєння почесного звання, вказуючи в ньому короткі біографічні дані на представленого кандидата, основні показники його виробничої і громадської діяльності.

До подання міністерств і відомств про присвоєння почесного звання додається особова справа на представленого кандидата, в якій повинні бути всі вищезазначені документи.

6. Особам, яким присвоєно почесне звання Заслуженого працівника торгівлі Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

7. Позбавлення почесного звання Заслужений працівник торгівлі Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1966. № 28. Ст. 174.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР

м. Київ

25 серпня 1966 р.

З метою відзначення висококваліфікованих колгоспників, робітників радгоспів і водогосподарських організацій, спеціалістів сільського і водного господарства, працівників науково-дослідних закладів, партійних, радянських, сільськогосподарських і водогосподарських органів, які мають значні успіхи в розвитку меліорації земель Української РСР, Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР з врученням Грамоти Президії Верховної Ради УРСР і нагрудного знака Заслужений меліоратор Української РСР.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР.

3. Затвердити Опис нагрудного знака Заслужений меліоратор Української РСР.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР

1. Почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР висококваліфікованим колгоспникам, робітникам радгоспів і водогосподарських організацій, спеціалістам сільського і водного господарства, працівникам науково-дослідних закладів, партійних, радянських, сільськогосподарських і водогосподарських органів, які мають значні успіхи в розвитку меліорації земель Української РСР і відзначились у впровадженні передових методів виробництва і праці по найбільш повному та продуктивному використанню сільськогосподарських угідь на меліорованих землях, широкому розвитку зрошення, осушення і обводнення земель з метою одержання високих і сталих врожаїв сільськогосподарських культур та беруть активну участь в громадському житті.

2. Присвоєння почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР проводиться за поданням міністерств і відомств Української РСР, виконавчих комітетів обласних рад депутатів трудящих разом з Українською республіканською радою професійних спілок.

3. До клопотання про присвоєння почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР додаються такі документи: особовий листок по обліку кадрів, виробнича характеристика, виписки з рішень організацій, що порушують клопотання про присвоєння почесного звання.

4. Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений меліоратор Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також нагрудний знак Заслужений меліоратор Української РСР.

5. Нагрудний знак Заслужений меліоратор Української РСР носить на правому боці грудей.

6. Позбавлення почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака Заслужений меліоратор Української РСР

Нагрудний знак Заслужений меліоратор Української РСР виготовляється із томпаку і являє собою за формою восьмигранник, кожна сторона якого дорівнює 10 мм, а радіус описаного кола становить 13 мм.

Окантовка знака опукла. Лицьова сторона знака покрита блакитною емаллю: на ній в верхній частині знака розташовано напис випуклими літерами (висота літер 2,5 мм) золотого кольору в один рядок по півколу "Заслужений меліоратор Української РСР".

Під написом в центрі знака розташовано випукло-рельєфне зображення пшеничного колосу золотистого кольору на фоні рельєфного полірованого зображення шестерні світло-жовтого кольору.

Внизу посередині знака випукле зображення: серпа і молота, по обидві сторони від нього лаврові вітки золотистого кольору.

Розміри зображення згідно з малюнком.

Зворотна сторона знака гладка.

Нагрудний знак за допомогою кільця і ланки з'єднується з прямокутною колодкою, яка має по боках виїмки.

Розмір колодки 23 × 13 мм, в місці виїмки 20 × 3 мм.

Колодка золотистого кольору, полірована.

Вздовж основ колодки ідуть прорізи. Прорізи також робляться в середині колодки на відстані 5 мм від нижньої сторони, між якими залишається смужка металу шириною 0,5 мм.

Внутрішні частини колодки між прорізами покриті:

верхня — червоною муаровою стрічкою шириною 7 мм; нижня — блакитною муаровою стрічкою шириною 33 мм.

Колодка має на зворотній стороні булавку для кріплення знака до одягу.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1966. № 33. Ст. 200.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення змін і доповнень до Указу
Президії Верховної Ради Української РСР
від 3 грудня 1956 р. “Про встановлення почесного
звання Заслуженого механізатора сільського
господарства Української РСР”**

м. Київ

20 грудня 1966 р.

На зміну Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 3 грудня 1956 року “Про встановлення почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР” (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1956 р., № 10, ст. 157) Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити, що почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР присвоюється висококваліфікованим інженерам, технікам, механікам, бригадирам тракторних бригад, особливо видатним трактористам-машиністам та іншим механізаторам колгоспів, радгоспів, районних об'єднань і відділень “Сільгосптехніка” та інших сільськогосподарських підприємств, організацій, працівникам науково-дослідних закладів, партійних, радянських та сільськогосподарських органів, які мають значні заслуги в розвитку механізації сільського господарства.

2. Затвердити Положення про почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР.

3. Затвердити Опис нагрудного знака Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР.

4. Визнати таким, що втрачає чинність, “Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР”, яке затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 3 грудня 1956 р.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР

1. Почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР присвоюється Президією Верховної Ради Української РСР висококваліфікованим інженерам, технікам, механікам, бригадирам тракторних бригад, особливо видатним трактористам-машиністам та іншим механізаторам колгоспів, радгоспів, районних об'єднань і відділень "Сільгосптехніка" та інших сільськогосподарських підприємств і організацій, працівникам науково-дослідних закладів, партійних, радянських та сільськогосподарських органів, які мають значні заслуги в розвитку механізації сільського господарства і особливо відзначились у впровадженні в сільськогосподарське виробництво нової техніки, передових методів виробництва і праці по найбільш повному та високопродуктивному використанню машинно-тракторного парку.

2. Присвоєння почесного звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР провадиться за поданням міністерств і відомств Української РСР виконавчим комітетом обласних рад депутатів трудящих разом з Українською республіканською радою професійних спілок.

3. До клопотання про присвоєння почесного звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР додаються такі документи: особовий листок по обліку кадрів, виробнича характеристика, виписки з рішень організацій, що порушують клопотання про присвоєння почесного звання.

4. Особам, яким присвоєне почесне звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР, вручається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння цього звання, а також нагрудний знак Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР.

5. Нагрудний знак Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР носить на правому боці грудей.

6. Позбавлення почесного звання Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР може бути проведено лише Президією Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР

Нагрудний знак має форму восьмигранника, на якому зображено розгорнутий сніп пшениці. В нижній правій частині знака знаходиться випукле зображення гусеничного трактора, під яким випукле зображення серпа і молота, покритих червоною емаллю. З-під серпа і молота вправо виходить лаврова вітка.

На сніп накладена червона стрічка, на якій розташовані слова "Заслужений механізатор УРСР".

Знак за допомогою кільця і вушка з'єднується з прямокутною колодкою, яка покрита червоно-лазуровою емаллю (колодка має два кольо-

ри подібно до Державного прапора УРСР; відношення червоного кольору до лазурового 2:1).

Знак виготовляється з позолоченого кольорового металу — томпаку.

Колодка виготовляється з полірованого анодованого алюмінію.

Емаль — рубіново-червона і лазурова гаряча.

Знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої з протилежної сторони колодки.

Натуральний розмір знака — восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм.

Відомості Верховної Ради УРСР. 1966. № 49. Ст. 299.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР

м. Київ

20 лютого 1967 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити нагрудний знак для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР, і затвердити його опис.

2. Нагрудний знак вручається разом з Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР особі, якій присвоєно відповідне почесне звання Української РСР. Право на одержання нагрудного знака мають також особи, яким почесні звання Української РСР присвоєні до видання цього Указу.

3. Визнати такими, що втратили чинність:

а) статтю 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 р. "Про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1960 р., №17, ст. 117);

б) статті 2, 5 та 6 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 29 вересня 1960 р. "Про внесення змін в Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 р. "Про встановлення почесних звань Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР", в Положення та в описи нагрудних знаків, затверджені цим Указом" (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1960 р., № 36, ст. 311);

в) статтю 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 8 травня 1962 р. "Про встановлення почесного звання Заслужений шляховик Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1962 р., № 20, ст. 254);

г) статтю 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 25 серпня 1966 р. "Про встановлення почесного звання Заслужений меліоратор Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1966 р., № 33, ст. 200);

д) статтю 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 20 грудня 1966 р. "Про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 3 грудня 1956 р. "Про встановлення

почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР” (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1966 р., № 49, ст. 299).

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР

Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю.

У центрі знака — рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом — дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з фігурно-прямокутною колодкою, покритою червоно-лазуровою муаровою стрічкою, яка символізує кольори Державного прапора УРСР. (Співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1.)

Нагрудний знак для почесних звань Народного артиста Української РСР, Народного художника Української РСР, Заслуженого діяча науки і техніки Української РСР, Заслуженого діяча науки Української РСР, Заслуженого діяча мистецтва Української РСР, Заслуженого винахідника Української РСР виготовляється з позолоченого кольорового металу — томпаку.

Нагрудний знак для почесних звань Заслуженого шахтаря Української РСР, Заслуженого гірника Української РСР, Заслуженого металурга Української РСР, Заслуженого будівельника Української РСР, Заслуженого енергетика Української РСР, Заслуженого шляховика Української РСР, Заслуженого зоотехніка Української РСР, Заслуженого ветеринарного лікаря Української РСР, Заслуженого агронома Української РСР, Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР, Заслуженого меліоратора Української РСР, Заслуженого лісовода Української РСР, Заслуженого раціоналізатора Української РСР, Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР, Заслуженого вчителя професійно-технічної освіти Української РСР, Заслуженого вчителя школи Української РСР, Заслуженого лікаря Української РСР, Заслуженого юриста Української РСР, Заслуженого працівника культури Української РСР, Заслуженого працівника торгівлі Української РСР, Заслуженого артиста Української РСР, Заслуженого майстра народної творчості Української РСР — виготовляється з посрібленого металу — нейзильберу.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Натуральний розмір знака — восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про поширення дії Указу Президії Верховної Ради
Української РСР від 15 жовтня 1965 р.
“Про встановлення почесного звання
Заслужений працівник культури Української РСР”
на працівників товариства “Знання”
і охорони пам’ятників історії та культури, газет,
журналів, лекторів партійних комітетів
та громадських організацій і товариств трудящих,
пропагандистів системи партійної освіти,
викладачів культосвітніх вищих та середніх
учбових закладів, а також осіб, які беруть участь
у роботі згаданих установ на громадських засадах**

м. Київ

20 лютого 1967 р.

Поширити дію Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 15 жовтня 1965 р. “Про встановлення почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР” на працівників товариств “Знання” і охорони пам’ятників історії та культури, газет, журналів, лекторів партійних комітетів та громадських організацій і товариств трудящих, пропагандистів системи партійної освіти, викладачів культосвітніх вищих та середніх учбових закладів, а також осіб, які беруть участь у роботі згаданих установ на громадських засадах.

В зв’язку з цим пункт 1 Положення про порядок присвоєння почесного звання Заслужений працівник культури Української РСР викласти так:

“Почесне звання Заслужений працівник культури Української РСР присвоюється особам, які працюють на культурно-освітній роботі не менше 10 років, особливо відзначились на ній та мають вищу або середню освіту. А саме: працівникам палаців і будинків культури, клубів, парків, музеїв, бібліотек, будинків народної творчості, методичних кабінетів, кінофікації та кінопрокату, газет, журналів, видавництва, поліграфії, книжкової торгівлі, радіомовлення і телебачення, органів культури, товариств “Знання” і охорони пам’ятників історії та культури, лекторам партійних комітетів та громадських організацій і товариств трудящих, пропагандистам системи партійної освіти, викладачам культосвітніх вищих та середніх учбових закладів, учасникам художньої самодіяльності та іншим особам, які беруть участь у роботі згаданих установ і органів на громадських засадах і мають великі заслуги в розвитку радянської культури і комуністичному вихованні трудящих”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1967. № 9. Ст. 80.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про затвердження Опису нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР

м. Київ

9 жовтня 1967 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Затвердити Опис нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР (додається).

2. Визнати такою, що втратила чинність, статтю першу Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 20 лютого 1967 р. "Про встановлення нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1967 р., № 9, ст. 79) в частині затвердження опису нагрудного знака.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР

Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком уздовж зовнішнього краю.

На лицьовій стороні знака — рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом — дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання.

На зворотній стороні знака графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем — гребля Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і силуети металургійних та хімічних підприємств. Над ними — літак АН-22 "Антей". В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої — ліра і циркуль.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з фігурно-прямокутною колодкою, покритою червоно-лазуровою емаллю кольорів Державного прапора УРСР. (Співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1.)

Нагрудний знак для почесних звань Народного артиста Української РСР, Народного художника Української РСР, Заслуженого діяча науки і техніки Української РСР, Заслуженого діяча науки Української РСР, Заслуженого діяча мистецтв Української РСР, Заслуженого винахідника Української РСР виготовляється з позолоченого кольорового металу — томпаку.

Нагрудний знак для почесних звань Заслуженого шахтаря Української РСР, Заслуженого гірника Української РСР, Заслуженого металурга Української РСР, Заслуженого будівельника Української РСР, Заслуженого енергетика Української РСР, Заслуженого шляховика Української РСР, Заслуженого зоотехніка Української РСР, Заслуженого ветеринарного лікаря Української РСР, Заслуженого агронома Української РСР, Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР, Заслуженого меліоратора Української РСР, Заслуженого лісочода Української РСР, Заслуженого раціоналізатора Україн-

ської РСР, Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР, Заслуженого вчителя професійно-технічної освіти Української РСР, Заслуженого вчителя школи Української РСР, Заслуженого лікаря Української РСР, Заслуженого юриста Української РСР, Заслуженого працівника культури Української РСР, Заслуженого працівника торгівлі Української РСР, Заслуженого артиста Української РСР, Заслуженого майстра народної творчості Української РСР — виготовляється з посрібленого металу — нейзильберу.

На нагрудних знаках зазначених вище почесних звань містяться такі написи: “Народний артист УРСР”, “Народний художник УРСР”, “Заслужений діяч науки і техніки УРСР”, “Заслужений діяч науки УРСР”, “Заслужений діяч мистецтв УРСР”, “Заслужений винахідник УРСР”, “Заслужений шахтар УРСР”, “Заслужений гірник УРСР”, “Заслужений металург УРСР”, “Заслужений будівельник УРСР”, “Заслужений енергетик УРСР”, “Заслужений шляховик УРСР”, “Заслужений зоотехнік УРСР”, “Заслужений ветлікар УРСР”, “Заслужений агроном УРСР”, “Заслужений механізатор с/г УРСР”, “Заслужений меліоратор УРСР”, “Заслужений лісовод УРСР”, “Заслужений раціоналізатор УРСР”, “Заслужений майстер профтехосвіти УРСР”, “Заслужений вчитель профтехосвіти УРСР”, “Заслужений вчитель школи УРСР”, “Заслужений лікар УРСР”, “Заслужений юрист УРСР”, “Заслужений працівник культури УРСР”, “Заслужений працівник торгівлі УРСР”, “Заслужений артист УРСР”, “Заслужений майстер народної творчості УРСР”.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Натуральний розмір знака — восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1967. № 40. Ст. 276.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про затвердження Положення
про Почесну Грамоту і Грамоту Президії
Верховної Ради Української РСР
та заснування нагрудних знаків до них**

м. Київ

25 липня 1969 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Затвердити Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР (додається).

2. Заснувати нагрудні знаки до Почесної Грамоти та Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР і затвердити Опис цих знаків (додається).

3. Встановити, що право на одержання нагрудних знаків мають також особи, які нагороджені Почесною Грамотою або Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР до видання цього Указу.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ляшко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР

1. Відповідно до пункту "ж" статті 30 Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки в республіці здійснюється нагородження Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Почесною Грамотою або Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР нагороджуються:

окремі громадяни, підприємства, установи, організації, колективи трудящих, а також населені пункти за досягнуті успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політичну діяльність та за інші заслуги;

військові частини і з'єднання за високі показники в бойовій і політичній підготовці, активну участь у виконанні народногосподарських завдань.

2. Нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР здійснюється Президією Верховної Ради Української РСР за поданням міністерств і відомств Української РСР, республіканських профспілкових та інших громадських організацій, виконавчих комітетів обласних і міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

Клопотання про подання до нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР перед виконкоми обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих можуть порушувати виконкоми районних, міських рад депутатів трудящих, профспілкові та інші громадські організації.

3. На кожную особу, яка представляється до нагородження Почесною Грамотою або Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, надсилається Президії Верховної Ради Української РСР, крім подання, нагородний лист.

На підприємства, колгоспи, установи та організації, що представляються до нагородження, надсилаються подання міністерств, відомств, громадських організацій республіки, обласних партійних та радянських органів.

4. Нагородженій особі вручається Почесна Грамота або Грамота Президії Верховної Ради Української РСР встановленого зразка та відповідний нагрудний знак. Нагрудний знак носить на правій стороні грудей.

5. Почесні Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР та нагрудні знаки нагородженим вручають від імені Президії Верховної Ради Української РСР: голова, заступники голови, секретар, члени Президії Верховної Ради Української РСР або за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР — депутати Верховної Ради Української РСР, голови, заступники голів, секретарі та члени виконкомів обласних, районних, міських (міст обласного і республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

6. Після смерті нагородженої особи Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР та нагрудні знаки зберігаються в сім'ї покійного.

7. Дублікати Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР та нагрудних знаків, як правило, не видаються. Вони можуть бути видані лише як виняток, якщо Почесна Грамота або Грамота та нагрудні знаки втрачені під час стихійного лиха (пожежа, повінь, землетрус) та за інших обставин, коли нагороджений не мав змоги вжити необхідних заходів до збереження нагороди.

8. Позбавити Почесної Грамоти або Грамоти може лише Президія Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудних знаків до Почесної Грамоти та Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР

Нагрудні знаки до Почесної Грамоти та Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР мають форму правильного кола діаметром 29 мм з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю.

У верхній частині кола — зображення Державного герба УРСР, у нижній частині над написом “УРСР” — зображення будинку Верховної Ради Української РСР, на нижній правій стороні — лаврова гілка. Всі зображення випуклі.

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР виготовляється з томпаку з наступною позолотою та електрополіруванням.

На зворотній стороні знака у сім рядків написано випуклими літерами слова: “Почесна Грамота Президії Верховної Ради Української РСР”.

Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР виготовляється з томпаку з наступним посрібленням та патинуванням*. На зворотній стороні знака у шість рядків написано випуклими літерами слова: “Грамота Президії Верховної Ради Української РСР”.

Знаки за допомогою кільця з вушком з’єднуються з фігурною колодкою, покритою червоно-лазуровою муаровою стрічкою кольорів Державного прапора УРСР (співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1).

Нагрудні знаки прикріплюються до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 31. Ст. 253.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про почесні звання Української РСР

м. Київ

10 жовтня 1969 р.

В числі засобів морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за дальший розвиток економіки, науки і культури республіки почесні звання Української РСР набувають все більшого значення. З метою впорядкування раніше виданих нормативних актів про по-

*Патинування (від іт. патина) — дуже тонка плівка на поверхні виробів з міді, бронзи й латуні. Утворюється в природних умовах або при обробці виробів у спеціальних окислювачах (патинуванні, що є видом окисдування металів). Патина запобігає проникненню корозії в глиб виробів, надає поверхні різних відтінків — від зеленого до коричневого. — Авт.

чесні звання Української РСР, а також поширення їх на працівників усіх галузей народного господарства, науки, культури, освіти, охорони здоров'я і служб побуту Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити такі почесні звання Української РСР: Заслужений працівник промисловості Української РСР, Заслужений металург Української РСР, Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений енергетик Української РСР, Заслужений машинобудівник Української РСР, Заслужений будівельник Української РСР, Заслужений працівник транспорту Української РСР, Заслужений зв'язківець Української РСР, Заслужений геолог Української РСР, Заслужений працівник сільського господарства Української РСР, Заслужений агроном Української РСР, Заслужений зоотехнік Української РСР, Заслужений лісовод Української РСР, Заслужений винахідник Української РСР, Заслужений раціоналізатор Української РСР, Заслужений працівник торгівлі Української РСР, Заслужений працівник служби побуту Української РСР, Заслужений юрист Української РСР, Заслужений лікар Української РСР, Заслужений вчитель Української РСР, Заслужений працівник вищої школи Української РСР, Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений працівник культури Української РСР, Заслужений діяч науки Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Народний артист Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Заслужений архітектор Української РСР, Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Почесні звання Української РСР, присвоєні до видання цього Указу, зберігають свою силу для осіб, яким ці звання присвоєні.

2. Почесні звання Української РСР присвоюються Президією Верховної Ради Української РСР.

3. Затвердити Положення про почесні звання Української РСР.

4. Затвердити Опис нагрудного знака для осіб, яким присвоюються встановлені цим Указом почесні звання Української РСР.

Особи, яким почесні звання Української РСР присвоєні до видання цього Указу, мають право на одержання нагрудного знака, встановленого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 20 лютого 1967 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1967 р., № 9, ст. 79).

5. Затвердити зразок посвідчення.

6. Вважати такими, що повністю або частково втратили чинність, законодавчі акти згідно з додатком.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ляшко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Положення про почесні звання Української РСР

1. За видатні заслуги в розвитку народного господарства, науки і культури, народної освіти і охорони здоров'я окремим особам в залежності від фаху і роботи, яку вони виконують, можуть присвоюватись такі почесні звання Української РСР:

Заслужений працівник промисловості Української РСР

Заслужений металург Української РСР

Заслужений шахтар Української РСР

Заслужений енергетик Української РСР
Заслужений машинобудівник Української РСР
Заслужений будівельник Української РСР
Заслужений працівник транспорту Української РСР
Заслужений зв'язківець Української РСР
Заслужений геолог Української РСР
Заслужений працівник сільського господарства Української РСР
Заслужений агроном Української РСР
Заслужений зоотехнік Української РСР
Заслужений лісовод Української РСР
Заслужений винахідник Української РСР
Заслужений раціоналізатор Української РСР
Заслужений працівник торгівлі Української РСР
Заслужений працівник служби побуту Української РСР
Заслужений юрист Української РСР
Заслужений лікар Української РСР
Заслужений вчитель Української РСР
Заслужений працівник вищої школи Української РСР
Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР
Заслужений працівник культури Української РСР
Заслужений діяч науки Української РСР
Заслужений артист Української РСР
Народний артист Української РСР
Народний художник Української РСР
Заслужений діяч мистецтв Української РСР
Заслужений архітектор Української РСР
Заслужений майстер народної творчості Української РСР

2. Почесні звання Української РСР присвоюються:

Заслужений працівник промисловості Української РСР — робітникам та інженерно-технічним працівникам промислових підприємств, працівникам міністерств і відомств, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро та лабораторій, які бездоганно пропрацювали у відповідних галузях промисловості не менш як 10 років і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки та передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості і зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті. Це звання не присвоюється тим працівникам, для яких встановлені почесні звання Заслужений металург Української РСР, Заслужений шахтар Української РСР, Заслужений енергетик Української РСР та Заслужений машинобудівник Української РСР;

Заслужений металург Української РСР — робітникам провідних професій, старшим майстрам і майстрам, а також інженерно-технічним працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років на металургійних підприємствах чорної і кольорової металургії і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки та передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений шахтар Української РСР — робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років безпосередньо на шахтах, кар'єрах, збагачувальних і брикетних фабриках вугільної, залізорудної та інших галузей гірничодобувної промисловості і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки та передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні

продуктивності праці, поліпшенні якості і зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений енергетик Української РСР — робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років в галузі енергетики і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки, передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості електричної і теплової енергії та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений машинобудівник Української РСР — робітникам та інженерно-технічним працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років у галузі авіаційної, оборонної, електронної, суднобудівної, верстатобудівної, інструментальної, автомобільної, електротехнічної промисловості, радіопромисловості, загального, середнього, важкого, енергетичного і транспортного, тракторного і сільськогосподарського, хімічного і нафтового, будівельного, шляхового і комунального машинобудування, приладобудування, засобів автоматизації і систем керування, машинобудування для легкої і харчової промисловості і побутових приладів та на підприємствах машинобудування інших галузей промисловості і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки і передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості і зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений будівельник Української РСР — робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам будівельних організацій, підприємств будівельних матеріалів, конструкцій і деталей, організацій будівництва та ремонту шляхів, працівникам міністерств і відомств, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро та лабораторій, які бездоганно пропрацювали у зазначених підприємствах, установах та організаціях не менш як 10 років і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки та передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості і зниженні вартості будівництва та собівартості будівельних матеріалів, беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений працівник транспорту Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям залізничного, морського, річкового, повітряного та автомобільного транспорту, експлуатації шосейних шляхів, працівникам міністерств і відомств, науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро та лабораторій, які бездоганно пропрацювали на транспорті не менш як 10 років і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки і передових методів праці домоглися високопродуктивного використання машинного парку і обладнання, високих показників у виконанні виробничих завдань та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений зв'язківець Української РСР — працівникам підприємств і установ, науково-дослідних та проектних інститутів і лабораторій зв'язку, які бездоганно пропрацювали в органах зв'язку не менш як 10 років і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, техніки і передових методів праці домоглися значних успіхів у виконанні виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, високої культури обслуговування народного господарства і населення та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений геолог Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років в геологічних, геофізичних, гідрогеологічних, топографо-

геодезичних організаціях і установах, науково-дослідних інститутах та лабораторіях в галузі геології та розвідки надр і на основі впровадження досягнень науки і техніки, передових методів праці домоглися високих показників у своїй роботі та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений працівник сільського господарства Української РСР — колгоспникам, робітникам та спеціалістам сільського господарства, працівникам сільськогосподарських органів і відомств, науково-дослідних установ та проектних інститутів, конструкторських бюро, дослідних станцій, експериментальних баз, учбових господарств, ветеринарних установ, які бездоганно пропрацювали в сільському та водному господарстві не менш як 10 років і на основі впровадження у сільськогосподарське виробництво досягнень науки, техніки та передового досвіду домоглися значних успіхів у розвитку сільськогосподарського виробництва, меліорації земель, в підвищенні врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва та беруть активну участь у громадському житті. Це звання не присвоюється тим працівникам, для яких встановлені почесні звання Заслужений агроном Української РСР, Заслужений зоотехнік Української РСР і Заслужений лісовод Української РСР;

Заслужений агроном Української РСР — агрономам, які мають вищу спеціальну освіту і бездоганно пропрацювали не менш як 10 років у колгоспах, радгоспах, науково-дослідних установах сільського господарства, сільськогосподарських органах і відомствах та інших організаціях і на основі впровадження у виробництво досягнень науки та передового досвіду домоглися значних успіхів у розвитку сільського господарства, підвищенні культури землеробства і зниженні собівартості сільськогосподарської продукції та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений зоотехнік Української РСР — зоотехнікам, які мають вищу спеціальну освіту, бездоганно пропрацювали не менш як 10 років у колгоспах, радгоспах, зооветеринарних дільницях і пунктах, державних племінних розплідниках, державних заводських стайнях і кінних заводах, інкубаторно-птахівничих станціях, експериментальних базах, дослідних станціях, науково-дослідних установах, сільськогосподарських органах і відомствах та інших організаціях і на основі впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки і передового досвіду домоглися значних успіхів у розвитку тваринництва і птахівництва, підвищенні їх продуктивності і зниженні собівартості тваринницької продукції та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений лісовод Української РСР — висококваліфікованим робітникам, спеціалістам лісгоспів, ліспромгоспів, ліскокомбінатів, науково-дослідних установ і організацій лісового господарства, які бездоганно пропрацювали у лісовому господарстві не менш як 10 років і досягли високого рівня ведення лісового господарства, забезпечили значне підвищення продуктивності лісів, впровадження у виробництво досягнень науки і нової техніки, передового досвіду, домоглися значних успіхів у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості робіт по створенню лісових культур та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений винахідник Української РСР — авторам впроваджених у народне господарство винаходів, що мають важливе значення для дальшого технічного прогресу і вдосконалення виробництва, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості і зниження собівартості продукції, а також особам, які мають заслуги в справі розвитку винахідництва та впровадження винаходів у народне господарство;

Заслужений раціоналізатор Української РСР — авторам реалізованих раціоналізаторських пропозицій, що сприяють удосконаленню виробництва, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості і зниженню собівартості продукції, а також особам, які мають заслуги в справі розвитку раціоналізаторського руху та впровадження раціоналізаторських пропозицій у народне господарство;

Заслужений працівник торгівлі Української РСР — працівникам підприємств, установ і організацій державної або кооперативної торгівлі, громадського харчування, науково-дослідних і проектних інститутів та лабораторій, заготівельних організацій і підприємств, які бездоганно пропрацювали в галузі торгівлі та громадського харчування не менш як 10 років і на основі впровадження наукової організації праці, прогресивних форм роботи і передового досвіду добилися великих успіхів у виконанні планових і виробничих завдань, розвитку торгової мережі і громадського харчування, домоглися високої культури обслуговування населення та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений працівник служби побуту Української РСР — працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років на підприємствах, в організаціях та установах побутового обслуговування населення та комунального господарства, міністерствах і відомствах, науково-дослідних інститутах та лабораторіях, особливо відзначились у виконанні планових і виробничих завдань, підвищенні продуктивності праці, розвитку мереж побутових і комунальних підприємств, впровадженні прогресивних форм роботи і домоглися високої культури обслуговування населення та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений юрист Української РСР — висококваліфікованим юристам з вищою освітою, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років у органах суду, прокуратури, державної безпеки, внутрішніх справ, в арбітражі, адвокатурі, на підприємствах, в установах та організаціях, мають значні заслуги в зміцненні соціалістичної законності і правопорядку та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений лікар Української РСР — лікарям поліклінік, лікарень, лікарських дільниць, амбулаторій, пологових будинків, науково-дослідних інститутів, лікувально-профілактичних, санітарних установ і органів охорони здоров'я, які мають вищу спеціальну освіту, бездоганно пропрацювали в цих установах не менш як 10 років і на основі впровадження досягнень медичної науки домоглися значних успіхів у практичній лікарській діяльності, мають заслуги в галузі охорони здоров'я та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений вчитель Української РСР — вчителям загальноосвітніх шкіл та училищ професійно-технічної освіти, викладачам середніх спеціальних учбових закладів, вихователям шкіл-інтернатів, дитячих будинків та дошкільних закладів, вчителям (викладачам), які мають вищу або середню спеціальну освіту, працюють і безпосередньо займаються питаннями навчально-виховної роботи в позашкільних установах, методичних кабінетах, відділах народної освіти, працівникам міністерств і відомств республіки, які бездоганно пропрацювали на педагогічній роботі не менш як 10 років і добилися значних успіхів у справі навчання і комуністичного виховання дітей, учнівської молоді, студентів, у підготовці кадрів для народного господарства, охорони здоров'я, освіти, культури та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений працівник вищої школи Української РСР — викладачам, які мають стаж викладацької роботи у вищих учбових закладах не менш як 10 років, домоглися значних успіхів у навчально-виховній і науковій роботі, внесли вагомий вклад у справу підготовки висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, охорони здоров'я, освіти, культури і мистецтва, систематично працюють над

підвищенням свого науково-теоретичного рівня і педагогічної майстерності та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР — майстрам, інспекторам, інженерам та іншим працівникам, які бездоганно пропрацювали в системі професійно-технічної освіти не менш як 10 років, мають вищу або середню освіту та домоглися значних успіхів у справі комуністичного виховання і професійного навчання молоді та беруть активну участь у громадському житті. Це звання не присвоюється тим працівникам, для яких встановлено почесне звання Заслужений вчитель Української РСР;

Заслужений працівник культури Української РСР — працівникам палаців і будинків культури, клубів, парків, музеїв, бібліотек, будинків народної творчості, методичних кабінетів, редакцій газет, журналів, видавництв, комітетів радіомовлення і телебачення, установ культури, кінофікації, кінопрокату, товариств “Знання” і охорони пам’яток історії та культури, лекторам партійних комітетів, працівникам партійних і радянських органів та громадських організацій і товариств трудящих, пропагандистам системи партійної освіти, учасникам художньої самодіяльності, працівникам колективів фізкультури, спортивних споруд, організацій фізкультури і спорту та іншим особам, які беруть участь у роботі згаданих установ і органів на громадських засадах і мають великі заслуги в розвитку радянської культури і комуністичному вихованні трудящих; це почесне звання присвоюється особам, які мають вищу або середню освіту, бездоганно пропрацювали в зазначених установах і організаціях не менше як 10 років;

Заслужений діяч науки Української РСР — докторам наук та професорам, які працюють у системі Академії наук Української РСР, відомчих науково-дослідних інститутах, науково-дослідних станціях, лабораторіях, вищих учбових закладах та на підприємствах, беруть активну участь у громадському житті, за видатні праці в галузі науки і техніки, за особливо важливі для господарського і соціально-культурного будівництва відкриття і винаходи, за значну науково-практичну та науково-популяризаторську діяльність та за підготовку наукових кадрів, висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, охорони здоров’я, освіти, науки, культури і мистецтв;

Заслужений артист Української РСР — режисерам, артистам театрів, кіно, естради, цирку, ансамблю, капели, диригентам оркестрів, музикантам, які мають вищу або середню спеціальну освіту, досягли високої виконавської майстерності, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми і своєю діяльністю сприяють розвитку мистецтва та беруть активну участь у громадському житті;

Народний артист Української РСР — режисерам, артистам театрів, кіно, естради, цирку, ансамблю, капели, диригентам оркестрів, музикантам, які мають вищу або середню спеціальну освіту, почесне звання Заслуженого артиста Української РСР та досягли виняткової виконавської майстерності, створили видатні художні образи, вистави, кінофільми, мають особливі заслуги в справі розвитку мистецтв та беруть активну участь у громадському житті;

Народний художник Української РСР — видатним діячам образотворчого мистецтва, які мають вищу спеціальну освіту і створили високохудожні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений діяч мистецтв Української РСР — композиторам, режисерам, диригентам, письменникам, драматургам, сценаристам, кінооператорам, мистецтвознавцям та літературознавцям, які мають вищу освіту і створили видатні високохудожні твори в галузі му-

зики, літератури, драматургії, а також спектаклі, кінофільми, наукові праці з питань мистецтв та літератури і мають особливі заслуги в справі розвитку мистецтв і літератури та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений архітектор Української РСР — архітекторам, які мають вищу спеціальну освіту і особливі заслуги в розвитку радянської архітектури, домоглися видатних творчих успіхів у галузі містобудування, в створенні сучасних цивільних, промислових і сільських архітектурних комплексів, будинків і споруд, що дістали широке визнання, в справі реставрації пам'яток архітектури та беруть активну участь у громадському житті;

Заслужений майстер народної творчості Української РСР — народним майстрам, які створили видатні художні твори в галузі вишивки, килимарства, ткацтва, кераміки, скла, різьблення, декоративного розпису, живопису та інших видів народної творчості і беруть активну участь у громадському житті.

3. Почесні звання Української РСР присвоюються Президією Верховної Ради Української РСР за поданням міністерств і відомств Української РСР, республіканських профспілкових та інших громадських організацій, виконкомів обласних і міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

Клопотання про присвоєння почесних звань Української РСР перед міністерствами і відомствами Української РСР, республіканськими профспілковими та іншими громадськими організаціями, виконкомом обласних і міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих можуть порушувати виконкоми районних, міських рад депутатів трудящих, профспілкові та інші громадські організації.

4. На кожну особу, яка представляється до присвоєння почесного звання Української РСР, до Президії Верховної Ради Української РСР надсилається, крім подання, нагородний лист.

На осіб, які представляються до присвоєння почесного звання Заслуженого діяча науки Української РСР, додаються копія диплома про вчений ступінь доктора наук і звання професора та перелік наукових праць; на Заслуженого діяча мистецтв Української РСР, Народного артиста Української РСР, Заслуженого артиста Української РСР, Народного художника Української РСР та Заслуженого майстра народної творчості Української РСР — список творів або перелік основних образів, створених у театрах і кіно; Заслуженого архітектора Української РСР — список основних праць в галузі архітектури; Заслуженого винахідника Української РСР та Заслуженого раціоналізатора Української РСР — перелік авторських свідоцтв на винаходи та посвідчень на раціоналізаторські пропозиції.

5. Особам, яким присвоєні почесні звання Української РСР, вручається нагрудний знак та посвідчення встановленого зразка.

Нагрудні знаки та посвідчення від імені Президії Верховної Ради Української РСР вручають голова, заступники голови, секретар, члени Президії Верховної Ради Української РСР або за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР — депутати Верховної Ради Української РСР, голови, заступники голів, секретарів та члени виконкомів обласних, районних, міських (міст республіканського і обласного підпорядкування) рад депутатів трудящих.

6. Дублікати нагрудних знаків та посвідчень, як правило, не видаються. Вони можуть бути видані лише як виняток, якщо нагрудний знак або посвідчення втрачені під час стихійного лиха (пожежа, повінь, землетрус) та за інших обставин, коли не було можливості зберегти їх.

7. Після смерті особи, якій присвоєно почесне звання Української РСР, нагрудний знак та посвідчення зберігаються в сім'ї покійного.

8. Почесного звання Української РСР може позбавити лише Президія Верховної Ради Української РСР.

З поданням про позбавлення почесних звань можуть входити суди, міністерства, відомства, виконкоми обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР

Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника, вписаного в коло діаметром 26 мм, з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю.

На лицьовій стороні знака — рельєфне зображення Державного герба Української РСР, у нижній частині під гербом — дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо по колу навколо герба розміщується назва відповідного почесного звання.

На зворотній стороні знака графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем — гребля Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і силуети металургійних та хімічних підприємств, над ним — літак АН-22 "Антей". В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої — ліра і циркуль.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з прямокутною фігурною колодкою, покритою червоно-лазуровою емаллю кольорів Державного прапора УРСР (співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1).

Нагрудний знак для почесних звань Народного артиста Української РСР, Народного художника Української РСР, Заслуженого діяча науки Української РСР, Заслуженого діяча мистецтв Української РСР, Заслуженого винахідника Української РСР виготовляється з позолоченого кольорового металу — томпаку.

Нагрудний знак для почесних звань Заслуженого працівника промисловості Української РСР, Заслуженого металурга Української РСР, Заслуженого шахтаря Української РСР, Заслуженого енергетика Української РСР, Заслуженого машинобудівника Української РСР, Заслуженого будівельника Української РСР, Заслуженого працівника транспорту Української РСР, Заслуженого зв'язківця Української РСР, Заслуженого геолога Української РСР, Заслуженого працівника сільського господарства Української РСР, Заслуженого агронома Української РСР, Заслуженого зоотехніка Української РСР, Заслуженого лісоведа Української РСР, Заслуженого раціоналізатора Української РСР, Заслуженого працівника торгівлі Української РСР, Заслуженого працівника служби побуту Української РСР, Заслуженого юриста Української РСР, Заслуженого лікаря Української РСР, Заслуженого вчителя Української РСР, Заслуженого працівника вищої школи Української РСР, Заслуженого працівника професійно-технічної освіти Української РСР, Заслуженого працівника культури Української РСР, Заслуженого артиста Української РСР, Заслуженого архітектора Української РСР, Заслуженого майстра народної творчості Української РСР виготовляється з посрібленого кольорового металу — томпаку.

На нагрудних знаках містяться такі написи: “Заслужений працівник промисловості УРСР”, “Заслужений металург УРСР”, “Заслужений шахтар УРСР”, “Заслужений енергетик УРСР”, “Заслужений машинобудівник УРСР”, “Заслужений будівельник УРСР”, “Заслужений працівник транспорту УРСР”, “Заслужений зв’язківець УРСР”, “Заслужений геолог УРСР”, “Заслужений працівник сільського господарства УРСР”, “Заслужений агроном УРСР”, “Заслужений зоотехнік УРСР”, “Заслужений лісовод УРСР”, “Заслужений винахідник УРСР”, “Заслужений раціоналізатор УРСР”, “Заслужений працівник торгівлі УРСР”, “Заслужений працівник служби побуту УРСР”, “Заслужений юрист УРСР”, “Заслужений лікар УРСР”, “Заслужений вчитель УРСР”, “Заслужений працівник вищої школи УРСР”, “Заслужений працівник профтехосвіти УРСР”, “Заслужений працівник культури УРСР”, “Заслужений діяч науки УРСР”, “Заслужений артист УРСР”, “Народний артист УРСР”, “Народний художник УРСР”, “Заслужений діяч мистецтв УРСР”, “Заслужений архітектор УРСР”, “Заслужений майстер народної творчості УРСР”.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Нагрудний знак носить на правій стороні грудей.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 42. Ст. 337.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення змін і доповнень
до Указу Президії Верховної Ради
Української РСР від 10 жовтня 1969 р.
“Про почесні звання Української РСР”**

м. Київ

24 лютого 1970 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337) після слів “Заслужений зоотехнік Української РСР” словами “Заслужений меліоратор Української РСР”.

2. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

статтю 1 Положення після слів “Заслужений зоотехнік Української РСР” доповнити словами “Заслужений меліоратор Української РСР”;

статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту: “Заслужений меліоратор Української РСР — висококваліфікованим колгоспникам, робітникам радгоспів і водогосподарських організацій, спеціалістам водного господарства, працівникам науково-дослідних закладів, сільськогосподарських, водогосподарських органів та інших організацій, які бездоганно пропрацювали в галузі водного господарства не менш як 10 років і на основі впровадження у виробництво досягнень науки, техніки та передового досвіду домоглися значних успіхів у розвитку меліорації земель, повному та продуктивному використанні сільськогосподарських угідь на меліорованих землях, широкому розвитку зрошення, осушення і обводнення земель з метою одержання високих

і сталих врожаїв сільськогосподарських культур та беруть активну участь в громадському житті”;

в цій же статті абзац про почесне звання Заслуженого працівника сільського господарства Української РСР після слів “Заслужений зоотехнік Української РСР” доповнити словами “Заслужений меліоратор Української РСР”; в цьому ж абзаці виключити слова “та водному” і “меліорації земель”.

3. В абзаці 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого зоотехніка Української РСР” додати слова “Заслуженого меліоратора Української РСР”.

В абзаці 7 цього ж Опису після слів “Заслужений зоотехнік УРСР” додати слова “Заслужений меліоратор УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ляшко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1970. № 10. Ст. 67.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення доповнень до Положення про Почесну Грамоту та Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР

м. Київ

17 грудня 1971 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

Доповнити пункт 4 Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР абзацами другим і третім такого змісту:

“Підприємства, установи, організації і колективи трудящих зберігають Почесні Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР, якими вони нагороджені, та знаки до них у клубах, червоних кутках, залах засідань або в інших виділених для цього приміщеннях.

Почесні Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР, якими нагороджено населені пункти, а також знаки до них зберігаються у приміщеннях виконавчих комітетів відповідних Рад депутатів трудящих”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ляшко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 52. Ст. 398.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення доповнень
до Указу Президії Верховної Ради
Української РСР від 10 жовтня 1969 р.
“Про почесні звання Української РСР”**

м. Київ

21 березня 1972 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. «Про почесні звання Української РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67) після слів “Народний артист Української РСР” — словами “Заслужений художник Української РСР”.

2. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

статтю 1 Положення після слів “Народний артист Української РСР” доповнити словами “Заслужений художник Української РСР”;

статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту:

“Заслужений художник Української РСР — художникам з вищою або середньою освітою, які створили високохудожні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, монументального, декоративного та прикладного мистецтва, досягли творчих успіхів в художньому оформленні театральних вистав, кінофільмів, книг, журналів, альбомів і в інших видах художньо-оформлювальних робіт та беруть активну участь у громадському житті”;

абзац цієї ж статті, в якому передбачені умови присвоєння почесного звання “Народний художник Української РСР”, після слів “мають вищу спеціальну освіту” доповнити словами “почесне звання “Заслуженого художника Української РСР”;

другий абзац статті 4 Положення після слів “Заслуженого артиста Української РСР” доповнити словами “Заслуженого художника Української РСР”.

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого артиста Української РСР” доповнити словами “Заслуженого художника Української РСР”.

В абзаці 7 цього ж Опису після слів “Народний артист УРСР” додати слова “Заслужений художник УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ляшко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1972. № 13. Ст. 85.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення доповнень до Указу
Президії Верховної Ради Української РСР
“Про почесні звання Української РСР”**

м. Київ

20 вересня 1972 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85) після слів “Заслужений майстер народної творчості Української РСР” словами “Заслужений економіст Української РСР”.

2. Внести такі доповнення до Положення про почесні звання Української РСР:

статтю 1 Положення після слів “Заслужений майстер народної творчості Української РСР” доповнити словами “Заслужений економіст Української РСР”;

статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту: “Заслужений економіст Української РСР — висококваліфікованим економістам підприємств, організацій, радгоспів, колгоспів, міністерств, відомств, наукових установ, планових, фінансових, банківських і статистичних органів, які бездоганно пропрацювали за спеціальністю не менше 10 років, мають вищу або середню спеціальну освіту та значні заслуги у практичній діяльності по поліпшенню організації, удосконаленню і підвищенню рівня економічної роботи в галузях народного господарства, дальшому розвитку економічної науки та беруть активну участь у громадському житті”.

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого майстра народної творчості Української РСР” доповнити словами “Заслуженого економіста Української РСР”.

В абзаці 7 цього ж Опису після слів “Заслужений майстер народної творчості Української РСР” додати слова “Заслужений економіст Української РСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

І. Грушецький

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1972. № 39. Ст. 348.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про встановлення почесного звання
Заслужений працівник охорони здоров'я
Української РСР**

м. Київ

3 листопада 1975 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року “Про почесні звання Української РСР” (Відо-

мості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348) після слів “Заслужений лікар Української РСР” — словами “Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР”.

3. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

статтю 1 Положення після слів “Заслужений лікар Української РСР” доповнити словами “Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР”;

статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту:

“Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР — фармацевтам, середнім та молодшим медичним працівникам, технічному, обслуговуючому та іншому персоналу медичної служби міністерств і відомств Української РСР, які бездоганно пропрацювали в галузі охорони здоров'я не менш як 10 років, сприяли дальшому поліпшенню якості і культури медичного обслуговування населення та беруть активну участь у громадському житті”.

4. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого лікаря Української РСР” доповнити словами “Заслуженого працівника охорони здоров'я Української РСР”.

Абзац 7 цього ж Опису після слів “Заслужений лікар УРСР” доповнити словами “Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

І. Грушецький

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1975. № 46. Ст. 498.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. “Про почесні звання Української РСР”

м. Київ

17 жовтня 1977 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесні звання Заслужений інженер сільського господарства Української РСР та Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498) після слів “Заслужений меліоратор Української РСР” — словами “Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР”.

3. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

статтю 1 Положення після слів “Заслужений меліоратор Української РСР” доповнити словами “Заслужений інженер сільського госпо-

дарства Української РСР, Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР”;

статтю 2 Положення доповнити абзацами такого змісту:

“Заслужений інженер сільського господарства Української РСР — висококваліфікованим інженерам колгоспів, радгоспів та інших підприємств сільського, водного, лісового господарства і “Сільгосптехніки”, науково-дослідних установ, проектних організацій, працівникам партійних, радянських та сільськогосподарських органів, які мають вищу спеціальну освіту, бездоганно пропрацювали в сільському господарстві не менше 10 років, досягли визначних успіхів у справі механізації сільськогосподарського виробництва, впровадженні нової техніки, передових методів праці, зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті”;

“Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР — висококваліфікованим технікам, механікам, керівникам комплексних загонів, бригадирам тракторних бригад, трактористам, комбайнерам, машиністам та іншим механізаторам колгоспів, радгоспів, підприємств сільського, водного, лісового господарства і “Сільгосптехніки”, які бездоганно пропрацювали в сільському господарстві не менше 10 років, особливо відзначились високопродуктивним використанням техніки, домоглися визначних успіхів у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції та беруть активну участь у громадському житті”.

В цій же статті абзац про почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства Української РСР” після слів “Заслужений меліоратор Української РСР” доповнити словами “Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР”.

4. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого меліоратора Української РСР” доповнити словами “Заслуженого інженера сільського господарства Української РСР, Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР”.

В абзаці 7 цього ж Опису після слів “Заслужений меліоратор УРСР” додати слова “Заслужений інженер сільського господарства УРСР, Заслужений механізатор сільського господарства УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1977. № 44. Ст. 520.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення зміни до Положення про почесні звання Української РСР

м. Київ

17 січня 1978 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

абзац “Заслужений працівник культури Української РСР” статті 2 Положення про почесні звання Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року

(Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337), після слів “пропагандистам системи партійної освіти” доповнити словами “працівникам туристсько-екскурсійних організацій і установ”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1978. № 5. Ст. 84.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесних звань Заслужений рибовод Української РСР і Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР

м. Київ

16 жовтня 1978 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесні звання Заслужений рибовод Української РСР і Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. «Про почесні звання Української РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520) після слів “Заслужений лісовод Української РСР” словами “Заслужений рибовод Української РСР” і після слів “Заслужений працівник торгівлі Української РСР” — словами “Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР”.

3. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

1) статтю 1 Положення після слів “Заслужений лісовод Української РСР” доповнити словами “Заслужений рибовод Української РСР” і після слів “Заслужений працівник торгівлі Української РСР” — словами “Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР”;

2) статтю 2 Положення доповнити абзацами такого змісту:

“Заслужений рибовод Української РСР — робітникам, колгоспникам, спеціалістам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років у виробничих об'єднаннях, рибокомбінатах, риболовецьких колгоспах, колгоспах і радгоспах, науково-дослідних і проектних установах та на інших підприємствах, в установах і організаціях рибного господарства, особливо відзначились у виконанні виробничих планів і соціалістичних зобов'язань по розвитку рибництва і рибальства, раціональному використанні рибних запасів та їх відтворенні, підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості продукції, впровадженні у виробництво досягнень науки і техніки, передового досвіду, механізації трудомістких процесів у виробництві і вилові риби та беруть активну участь у громадському житті”;

“Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР — працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років на підприємствах, в організаціях і

установах, науково-дослідних інститутах, конструкторських бюро і лабораторіях житлово-комунального господарства, особливо відзначились у виконанні виробничих планів і соціалістичних зобов'язань, підвищенні продуктивності праці, розвитку мережі комунальних підприємств, їх матеріально-технічної бази, збереженні і зразковій експлуатації житлового фонду і об'єктів комунального господарства, поліпшенні якості комунальних послуг, культури обслуговування населення та беруть активну участь у громадському житті”.

В цій же статті у зв'язку з встановленням почесного звання Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР абзац Заслужений працівник служби побуту Української РСР викласти в такій редакції:

“Заслужений працівник служби побуту Української РСР — працівникам, які бездоганно пропрацювали не менш як 10 років на підприємствах, в організаціях і установах побутового обслуговування населення, науково-дослідних інститутах і лабораторіях побутового обслуговування, особливо відзначилися у виконанні виробничих планів і соціалістичних зобов'язань, підвищенні продуктивності праці, розвитку мережі побутових підприємств, їх матеріально-технічної бази, домоглися впровадження прогресивних форм і високої культури обслуговування населення та беруть активну участь у громадському житті”.

4. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого лісовода Української РСР” доповнити словами “Заслуженого рибовода Української РСР” і після слів “Заслуженого працівника торгівлі Української РСР” — словами “Заслуженого працівника житлово-комунального господарства Української РСР”.

Абзац 7 цього Опису після слів “Заслужений лісовод УРСР” доповнити словами “Заслужений рибовод УРСР” і після слів “Заслужений працівник торгівлі УРСР” — словами “Заслужений працівник житлово-комунального господарства УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1978. № 44. Ст. 622.

**Указ Президії Верховної Ради Української РСР
про внесення змін до Положення
про Почесну Грамоту і Грамоту Президії
Верховної Ради Української РСР
та до Положення про почесні звання
Української РСР**

м. Київ

25 квітня 1979 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Внести такі зміни до Положення про Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 25 липня 1969 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 31, ст. 253; 1971 р., № 52, ст. 398):

в частині першої статті 1 слова “відповідно до пункту “ж” статті 30” замінити словами “відповідно до пункту 10 статті 108”;

в статтях 2, 4 і 5 слова “депутатів трудящих” замінити словами “народних депутатів”.

2. Внести зміни до Положення про почесні звання Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337), замінивши в статтях 3, 5 і 8 слова “депутатів трудящих” словами “народних депутатів”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1979. № 19. Ст. 232.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений наставник молоді Української РСР

м. Київ

14 лютого 1980 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений наставник молоді Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622) після слів “Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР” словами “Заслужений наставник молоді Української РСР”.

3. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:

1) статтю 1 Положення після слів “Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР” доповнити словами “Заслужений наставник молоді Української РСР”;

2) статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту:

“Заслужений наставник молоді Української РСР — висококваліфікованим робітникам, колгоспникам, службовцям підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій, які свій багаторічний виробничий досвід передають працюючій молоді, навчають юнаків і дівчат професійної майстерності, виховують в них комуністичне ставлення до праці, високі ідейні і моральні якості будівника комунізму та беруть активну участь у громадському житті”.

4. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого працівника професійно-технічної освіти Української РСР” доповнити словами “Заслуженого наставника молоді Української РСР”.

Абзац 7 цього Опису після слів “Заслужений працівник профтехосвіти УРСР” доповнити словами “Заслужений наставник молоді УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1980. № 9. Ст. 125.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Народний архітектор Української РСР

м. Київ

23 січня 1981 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Народний архітектор Української РСР.
 2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 року “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125) після слів “Заслужений архітектор Української РСР” словами “Народний архітектор Української РСР”.
 3. Внести такі доповнення і зміни до Положення про почесні звання Української РСР:
 - 1) статтю 1 Положення після слів “Заслужений архітектор Української РСР” доповнити словами “Народний архітектор Української РСР”;
 - 2) статтю 2 Положення доповнити абзацом такого змісту:
“Народний архітектор Української РСР — архітекторам, які мають почесне звання Заслуженого архітектора Української РСР, видатні заслуги в розвитку радянської архітектури і містобудування, внесли значний вклад у справу виховання архітектурних кадрів і беруть активну участь у громадському житті”.
 4. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого архітектора Української РСР” доповнити словами “Народного архітектора Української РСР”.
- Абзац 7 цього Опису після слів “Заслужений архітектор УРСР” доповнити словами “Народний архітектор УРСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. № 5. Ст. 70.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР

м. Київ

7 травня 1981 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Затвердити Положення про державні нагороди Української РСР.
2. Визнати такими, що повністю або частково втратили чинність, законодавчі акти згідно з додатком.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Положення про державні нагороди Української РСР

Розділ I

Загальні положення

Стаття 1. Державними нагородами Української РСР є почесні звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 2. Відповідно до пункту 10 статті 108 Конституції Української РСР почесні звання Української РСР встановлює і присвоює, а Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР нагороджує Президія Верховної Ради Української РСР. Вид нагороди визначається характером і ступенем заслуг нагороджуваного.

Стаття 3. Державних нагород Української РСР удостоюються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи і організації, військові частини, райони, міста, селища і села Української РСР та інших союзних республік.

Державних нагород Української РСР можуть бути удостоєні також особи, які не є громадянами СРСР.

Стаття 4. Почесна Грамота Президії Верховної Ради Української РСР є вищою по відношенню до Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР нагородою.

Стаття 5. Про присвоєння почесних звань Української РСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР Президія Верховної Ради Української РСР видає укази, які публікуються для загального відома у "Відомостях Верховної Ради Української РСР", республіканській і місцевій пресі.

Розділ II

Почесні звання Української РСР

Стаття 6. Почесні звання Української РСР присвоюються за особливі заслуги у господарському і соціально-культурному будівництві, зміцненні оборонної могутності країни, комуністичному вихованні трудящих, за високу професійну майстерність та активну участь у громадському житті.

Стаття 7. Встановлено такі почесні звання Української РСР:
Заслужений працівник промисловості Української РСР
Заслужений металург Української РСР
Заслужений шахтар Української РСР
Заслужений енергетик Української РСР
Заслужений машинобудівник Української РСР
Заслужений будівельник Української РСР
Заслужений працівник транспорту Української РСР
Заслужений зв'язківець Української РСР
Заслужений геолог Української РСР
Заслужений працівник сільського господарства Української РСР
Заслужений агроном Української РСР
Заслужений зоотехнік Української РСР
Заслужений меліоратор Української РСР
Заслужений інженер сільського господарства Української РСР
Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР
Заслужений лісовод Української РСР
Заслужений рибовод Української РСР
Заслужений винахідник Української РСР
Заслужений раціоналізатор Української РСР
Заслужений економіст Української РСР
Заслужений працівник торгівлі Української РСР
Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР
Заслужений працівник служби побуту Української РСР
Заслужений юрист Української РСР
Заслужений лікар Української РСР
Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР
Заслужений вчитель Української РСР
Заслужений працівник вищої школи Української РСР
Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР
Заслужений наставник молоді Української РСР
Заслужений діяч науки Української РСР
Народний артист Української РСР
Заслужений артист Української РСР
Народний художник Української РСР
Заслужений художник Української РСР
Заслужений діяч мистецтв Української РСР
Народний архітектор Української РСР
Заслужений архітектор Української РСР
Заслужений працівник культури Української РСР
Заслужений майстер народної творчості Української РСР

Стаття 8. Почесні звання Української РСР присвоюються особам, які працюють у відповідній галузі народного господарства не менше 10 років, за винятком тих, хто удостоюється почесних звань Заслужений винахідник Української РСР, Заслужений раціоналізатор Української РСР, Заслужений діяч науки Української РСР, Народний артист Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений художник Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Народний архітектор Української РСР, Заслужений архітектор Української РСР, Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Особи, яких представляють до присвоєння почесного звання Заслужений агроном Української РСР, Заслужений зоотехнік Української РСР, Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений економіст Української РСР, Заслужений юрист Української РСР, Заслужений лікар Української РСР, Заслужений працівник вищої школи

Української РСР, Заслужений діяч науки Української РСР, Народний артист Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Народний архітектор Української РСР, Заслужений архітектор Української РСР, повинні мати вищу спеціальну освіту, а ті, яких представляють до присвоєння почесного звання Заслужений вчитель Української РСР, Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Заслужений художник Української РСР, Заслужений працівник культури Української РСР, — вищу або середню спеціальну освіту.

Стаття 9. Присвоєння почесних звань, що мають два ступені — “Заслужений” і “Народний”, провадиться у такому порядку: почесне звання “Народний” може присвоюватися, як правило, не раніше як через п’ять років після присвоєння почесного звання “Заслужений”.

Стаття 10. Почесні звання Української РСР присвоюються:

Заслужений працівник промисловості Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам підприємств, об’єднань, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій та іншим працівникам, які працюють у відповідних галузях промисловості;

Заслужений металург Української РСР — робітникам провідних професій, старшим майстрам, майстрам, інженерно-технічним працівникам підприємств і об’єднань чорної і кольорової металургії;

Заслужений шахтар Української РСР — робітникам провідних професій, інженерно-технічним працівникам об’єднань, шахт, кар’єрів, збагачувальних і брикетних фабрик вугільної, залізорудної та інших галузей гірничодобувної промисловості;

Заслужений енергетик Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам підприємств, об’єднань, установ і організацій енергетики;

Заслужений машинобудівник Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам підприємств, об’єднань, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій авіаційної, оборонної, електронної, суднобудівної, верстатобудівної, інструментальної, автомобільної, електротехнічної промисловості, радіопромисловості, загального, середнього, енергетичного, транспортного, тракторного, сільськогосподарського, хімічного, нафтового, будівельного, шляхового, комунального машинобудування, приладобудування, засобів автоматизації і систем керування, машинобудування для легкої, харчової промисловості і побутових приладів та інших галузей машинобудування і металообробки;

Заслужений будівельник Української РСР — робітникам провідних професій, інженерно-технічним працівникам будівельних організацій, підприємств будівельних матеріалів, конструкцій і деталей, організацій по будівництву і ремонту шляхів, працівникам науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій та іншим працівникам, які працюють в галузі будівництва;

Заслужений працівник транспорту Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям залізничного, морського, річкового, повітряного, автомобільного транспорту та міського електротранспорту, експлуатації шосейних шляхів, працівникам науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій та іншим працівникам транспорту;

Заслужений зв’язківець Української РСР — працівникам підприємств і установ, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій зв’язку, організацій “Союздруку”;

Заслужений геолог Української РСР — робітникам, інженерно-технічним працівникам геологічних, геофізичних, гідрогеологічних, топографо-геодезичних установ і організацій, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій геології та розвідки надр;

Заслужений працівник сільського господарства Української РСР — колгоспникам, робітникам, спеціалістам сільського господарства, працівникам сільськогосподарських органів, відомств, науково-дослідних установ, проектних та інших організацій;

Заслужений агроном Української РСР — агрономам колгоспів, радгоспів, науково-дослідних установ, сільськогосподарських органів, відомств та інших організацій;

Заслужений зоотехнік Української РСР — зоотехнікам колгоспів, радгоспів, зооветеринарних діляниць і пунктів, дослідних станцій, науково-дослідних установ, сільськогосподарських органів, відомств та інших організацій;

Заслужений меліоратор Української РСР — колгоспникам, робітникам радгоспів, працівникам сільськогосподарських, меліоративних, водогосподарських органів і організацій, науково-дослідних установ, проектних та інших організацій;

Заслужений інженер сільського господарства Української РСР — інженерам колгоспів, радгоспів та інших підприємств сільського, водного, лісового господарства, об'єднань по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства, науково-дослідних установ, проектних та інших організацій;

Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР — технікам, механікам, керівникам комплексних загонів, бригадирам тракторних бригад, трактористам, комбайнерам, машиністам та іншим механізаторам колгоспів, радгоспів, підприємств сільського, водного, лісового господарства і об'єднань по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства;

Заслужений лісовод Української РСР — робітникам, спеціалістам лісгоспів, лісгоспзагів, лісокомбінатів, лісомеліоративних станцій, науково-дослідних установ, працівникам виробничих об'єднань та інших організацій лісового господарства;

Заслужений рибовод Української РСР — робітникам, колгоспникам, спеціалістам державного і колгоспного риболовного флоту, виробничих об'єднань, рибокомбінатів, колгоспів, науково-дослідних і проектних інститутів та іншим працівникам рибогосподарських організацій;

Заслужений винахідник Української РСР — авторам впроваджених у народне господарство винаходів, а також особам, які мають заслуги у справі розвитку винахідництва та впровадження винаходів у народне господарство;

Заслужений раціоналізатор Української РСР — авторам впроваджених у народне господарство раціоналізаторських пропозицій, а також особам, які мають заслуги у справі розвитку раціоналізаторського руху та впровадження раціоналізаторських пропозицій у народне господарство;

Заслужений економіст Української РСР — економістам підприємств, організацій, колгоспів, радгоспів, науково-дослідних установ, планових, фінансових, банківських, статистичних органів, органів ціноутворення, матеріального постачання, контрольно-ревізійних служб та інших організацій;

Заслужений працівник торгівлі Української РСР — працівникам підприємств, установ і організацій державної, кооперативної торгівлі, громадського харчування, науково-дослідних і проектних інститутів, лабораторій, заготівельних підприємств і організацій;

Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР — працівникам підприємств, установ, організацій, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій житлово-комунального господарства;

Заслужений працівник служби побуту Української РСР — працівникам підприємств, установ і організацій, науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій побутового обслуговування населення;

Заслужений юрист Української РСР — юристам, які працюють у судах, органах прокуратури, юстиції, державної безпеки, внутрішніх справ, арбітражі, адвокатурі, на підприємствах, в установах і організаціях;

Заслужений лікар Української РСР — лікарям поліклінік, лікарень, лікарських дільниць, амбулаторій, пологових будинків, науково-дослідних інститутів, лікувально-профілактичних, санітарних, санаторно-курортних та інших установ і закладів охорони здоров'я і соціального забезпечення;

Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР — фармацевтам, середнім та молодшим медичним працівникам, технічному обслуговуючому та іншому персоналу установ і закладів охорони здоров'я і соціального забезпечення;

Заслужений вчитель Української РСР — вчителям загальноосвітніх шкіл та училищ професійно-технічної освіти, навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів, викладачам середніх спеціальних учбових закладів, вихователям шкіл-інтернатів, дитячих будинків і дошкільних закладів, вчителям, які безпосередньо займаються питаннями навчально-виховної роботи в позашкільних і методичних установах, та іншим працівникам народної освіти;

Заслужений працівник вищої школи Української РСР — викладачам вищих учбових закладів та іншим працівникам системи вищої школи, які займаються питаннями навчально-виховної і науково-методичної роботи;

Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР — майстрам, інспекторам, інженерам та іншим працівникам системи професійно-технічної освіти;

Заслужений наставник молоді Української РСР — робітникам, колгоспникам, службовцям підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій, які свій багаторічний виробничий досвід передають працюючій молоді, навчають юнаків і дівчат професійної майстерності, виховують у них комуністичне ставлення до праці, високі ідейні і моральні якості будівника комунізму;

Заслужений діяч науки Української РСР — науковцям, які мають вчений ступінь доктора наук;

Народний артист Української РСР — режисерам, артистам театрів, кіно, естради, цирку, ансамблів, хорових колективів, диригентам оркестрів, композиторам, музикантам, дикторам телебачення і радіомовлення, яким присвоєно почесне звання Заслуженого артиста Української РСР;

Заслужений артист Української РСР — режисерам, артистам театрів, кіно, естради, цирку, ансамблів, хорових колективів, диригентам оркестрів, композиторам, музикантам, дикторам телебачення і радіомовлення;

Народний художник Української РСР — діячам образотворчого мистецтва, яким присвоєно почесне звання Заслуженого художника Української РСР;

Заслужений художник Української РСР — діячам образотворчого мистецтва;

Заслужений діяч мистецтв Української РСР — композиторам, художникам, режисерам, диригентам, письменникам, драматургам, сценаристам, кінооператорам, мистецтвознавцям та літературознавцям;

Народний архітектор Української РСР — архітекторам і реставраторам пам'яток архітектури, яким присвоєно почесне звання Заслуженого архітектора Української РСР;

Заслужений архітектор Української РСР — архітекторам і реставраторам пам'яток архітектури;

Заслужений працівник культури Української РСР — працівникам культурно-освітніх закладів, редакцій газет, журналів, видавництв, книжкової торгівлі, підприємств поліграфії, комітетів по телебаченню і радіомовленню, кінофікації, кінопрокату, архівів, товариств "Знання", охорони пам'яток історії та культури, лекторам, пропагандистам системи політичної освіти, працівникам громадських організацій і товариств, туристсько-екскурсійних установ і організацій, організацій фізичної культури і спорту, викладачам культурно-освітніх і спортивних навчальних закладів, учасникам художньої самодіяльності та іншим працівникам культури;

Заслужений майстер народної творчості Української РСР — майстрам прикладного, декоративного мистецтв та інших видів народної творчості.

Стаття 11. Пропозиції про встановлення нових почесних звань Української РСР можуть вносити Рада Міністрів Української РСР, міністерства, державні комітети і відомства республіки, а також громадські організації в особі їх республіканських органів.

Розділ III

Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР

Стаття 12. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР нагороджуються громадяни СРСР, а також підприємства, об'єднання, установи і організації, райони, міста, селища і села за успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, народної освіти, охорони здоров'я, у державній і громадській діяльності, комуністичному вихованні трудящих та військові частини за високі показники у бойовій і політичній підготовці.

Нагороджені Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР можуть бути за нові заслуги знову удостоєні цих нагород.

Стаття 13. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР можуть нагороджуватись також особи без громадянства, які постійно проживають на території Української РСР, та іноземні громадяни.

Розділ IV

Порядок представлення до нагородження державними нагородами Української РСР

Стаття 14. Присвоєння почесного звання Української РСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР провадяться за поданням Ради Міністрів Української РСР, міністерств, державних комітетів і відомств Української РСР, громад-

ських організацій в особі їх республіканських органів, обласних і Київського міського комітетів партії, виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, військових рад військових округів і флоту.

Подання вносяться як з ініціативи вищезазначених органів, так і за клопотанням нижчестоящих щодо них органів, підприємств, об'єднань, установ і організацій.

Стаття 15. Клопотання про присвоєння почесного звання Української РСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР порушується перед вищестоящим органом чи організацією, як правило, в трудовому колективі, де працює особа, яку представляють до нагороди. Клопотання порушується адміністрацією спільно з партійною, профспівковою і комсомольською організаціями підприємства, об'єднання, установи, організації. Клопотання може порушуватись також районним, міським партійним органом, виконавчим комітетом районної, міської ради народних депутатів.

Клопотання про нагородження державними нагородами Української РСР військовослужбовців, робітників і службовців Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, військ і органів внутрішніх справ, Комітету державної безпеки Української РСР, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ порушується відповідно військовими радами військових округів, флоту, Міністерством внутрішніх справ Української РСР, Комітетом державної безпеки Української РСР.

Стаття 16. Представлення до нагородження державними нагородами Української РСР осіб без громадянства, які постійно проживають на території Української РСР, та іноземних громадян провадиться на загальних підставах (статті 14, 15 цього Положення).

Стаття 17. Клопотання про нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР підприємств, об'єднань, установ, організацій порушуються вищестоящими органами, щодо військових частин — вищестоящим військовим командуванням.

Клопотання про нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР районів, міст, селищ і сіл порушуються відповідними вищестоящими партійними і радянськими органами.

Розділ V

Порядок вручення державних нагород Української РСР

Стаття 18. Вручення державних нагород Української РСР провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР в обстановці урочистості і широкої гласності.

Стаття 19. Державні нагороди Української РСР вручають Голова Президії Верховної Ради Української РСР, заступники голови, секретар і члени Президії Верховної Ради Української РСР, а також за уповноваженням Президії Верховної Ради Української РСР депутати Верховної Ради Української РСР, члени уряду республіки, голови виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів та інші особи.

Про вручення державних нагород Української РСР складається протокол, що підписується особою, яка вручала нагороди, і скріплюється печаткою.

Стаття 20. Вручення державних нагород Української РСР провадиться у Президії Верховної Ради Української РСР, виконавчих комітетах місцевих рад народних депутатів, у трудових колективах, де працюють нагороджені, на нарадах, зльотах передовиків та інших зборах.

Військовослужбовцям державні нагороди Української РСР вручаються, як правило, у військових частинах.

Стаття 21. Вручення державної нагороди Української РСР підприємству, об'єднанню, установі, організації, району, місту, селищу, селу провадиться на урочистих зборах, а військовій частині — перед строем або на урочистих зборах представників військових частин.

Стаття 22. Удостоєним державних нагород Української РСР вручається відповідно посвідчення до почесного звання, грамота, а також знак.

Зразки посвідчень до почесних звань, грамот і знаків затверджує Президія Верховної Ради Української РСР.

Розділ VI

Права і обов'язки нагороджених

Стаття 23. Громадянин СРСР, удостоєний державної нагороди Української РСР, повинен подавати приклад у праці, виконанні військового та інших обов'язків, які покладаються на нього Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР і радянськими законами.

Стаття 24. Державні органи, громадські організації, адміністрація підприємств, об'єднань, установ і організацій, трудові колективи, командування військових частин проводять роботу по пропаганді досягнень і заслуг нагороджених, поширенню їх досвіду, вихованню громадян, підростаючого покоління у дусі поваги і вдячності до заслуг осіб, удостоєних державних нагород Української РСР.

Стаття 25. Громадяни, удостоєні державних нагород Української РСР, носять знаки до цих нагород, як правило, в дні загальнодержавних свят, під час проведення сесії рад народних депутатів, з'їздів, конференцій громадських організацій та урочистих засідань. Вони можуть носити їх постійно. Знаки носяться на правому боці грудей нижче державних нагород СРСР.

Стаття 26. Нагороджені Почесною Грамотою, Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР підприємства, об'єднання, установи, організації, військові частини, райони, міста, селища, села мають право поміщати збільшені макети знака до Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР на адміністративних будинках, у музеях, кімнатах трудової і бойової слави, в палацах і будинках культури, клубах, а органи преси — відтворювати зображення знака на своїх періодичних виданнях. Збільшений макет знака може поміщатися при в'їздах на територію району, міста, селища, села.

Стаття 27. Посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР та знаки померлих нагороджених громадян залишаються в сім'ї або передаються їй для зберігання як пам'ять.

За згодою спадкоємців померлого нагородженого його нагороди і документи про нагородження за рішенням Президії Верховної Ради Української РСР, виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів можуть бути передані для експонування і зберігання музеям, а за рішенням військового командування — музеям історії військ військових округів, флоту, військовим музеям Радянської Армії і Військово-Морського Флоту.

Якщо у померлого нагородженого немає спадкоємців, його нагороди і документи про нагородження повертаються в Президію Верховної Ради Української РСР.

Стаття 28. В разі реорганізації нагородженого підприємства, об'єднання, установи, організації Почесна Грамота і Грамота Президії

Верховної Ради Української РСР та знак за рішенням Президії Верховної Ради Української РСР можуть бути збережені за наступником. Клопотання про збереження нагороди за наступником порушує орган, який проводив реорганізацію.

В разі ліквідації нагородженого підприємства, об'єднання, установи, організації, розформування військової частини Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР та знак підлягають поверненню в Президію Верховної Ради Української РСР або з її дозволу можуть бути передані в музей для експонування і зберігання.

Стаття 29. Удостоєні державних нагород Української РСР повинні дбайливо ставитись до їх схоронності. У разі їх втрати нагороджені зберігають свої права.

Стаття 30. Дублікати посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР та знака, як правило, не видаються. Як виняток вони можуть бути видані Президією Верховної Ради Української РСР лише у випадках втрати нагороди у бойовій обстановці, внаслідок стихійного лиха або за інших обставин, коли нагороджений не міг запобігти їх втраті.

Розділ VII

Позбавлення державних нагород Української РСР

Стаття 31. Позбавлення Почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР у випадках:

- а) засудження нагородженого за тяжкий злочин — за поданням суду на підставі і в порядку, встановлених законодавством;
- б) вчинення особою проступку, що порочить її як нагороджену, — за поданням органу, який має право представлення до нагородження;
- в) позбавлення нагородженого громадянства СРСР.

Стаття 32. Посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР та знаки, що належать особі, позбавленій нагороди, підлягають поверненню в Президію Верховної Ради Української РСР.

Розділ VIII

Відповідальність за незаконні дії щодо державних нагород Української РСР

Стаття 33. Забороняється встановлення і виготовлення знаків та значків, які за зовнішнім виглядом мають схожість із знаками до почесних звань Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 34. Носіння знаків до почесних звань Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР особою, яка не має на те права, а так само їх привласнення або вчинення інших незаконних дій щодо державних нагород Української РСР тягнуть встановлену законодавством відповідальність.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

**Указ Президії Верховної Ради
Української РСР про встановлення почесних звань
Заслужений хімік Української РСР
і Заслужений працівник соціального
забезпечення Української РСР**

м. Київ

1 жовтня 1981 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесні звання Заслужений хімік Української РСР і Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. "Про почесні звання Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125; 1981 р., № 5, ст. 70) після слів "Заслужений машинобудівник Української РСР" — словами "Заслужений хімік Української РСР" і після слів "Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР" — словами "Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР".

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів "Заслуженого машинобудівника Української РСР" доповнити словами "Заслуженого хіміка Української РСР" і після слів "Заслуженого працівника охорони здоров'я Української РСР" — словами "Заслуженого працівника соціального забезпечення Української РСР".

Абзац 7 Опису після слів "Заслужений машинобудівник УРСР" доповнити словами "Заслужений хімік Української РСР" і після слів "Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР" — словами "Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР".

4. Внести такі доповнення і зміни до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290):

1) статтю 7 Положення після слів "Заслужений машинобудівник Української РСР" доповнити словами "Заслужений хімік Української РСР" і після слів "Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР" — словами "Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР";

2) статтю 10 Положення доповнити абзацами такого змісту:

"Заслужений хімік Української РСР — робітникам провідних професій, майстрам, інженерно-технічним працівникам підприємств і об'єднань, науково-дослідних, технологічних та інших організацій хімічної, нафтопереробної і нафтохімічної промисловості, підприємств і організацій аналогічного профілю в інших галузях народного господарства";

"Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР — працівникам підприємств, установ, організацій, закладів та органів соціального забезпечення".

В цій же статті у зв'язку з встановленням почесного звання Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР абзац "Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР" викласти в такій редакції:

"Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР — фармацевтам, середнім та молодшим медичним

працівникам, технічному, обслуговуючому та іншому персоналу установ і закладів охорони здоров'я”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. № 41. Ст. 674.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений працівник фізичної культури Української РСР

м. Київ

2 грудня 1981 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений працівник фізичної культури Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125; 1981 р., № 5, ст. 70; № 41, ст. 674) після слів “Заслужений працівник культури Української РСР” — словами “Заслужений працівник фізичної культури Української РСР”.

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого працівника культури Української РСР” доповнити словами “Заслуженого працівника фізичної культури Української РСР”.

Абзац 7 Опису після слів “Заслужений працівник культури УРСР” доповнити словами “Заслужений працівник фізичної культури Української РСР”.

4. Внести такі доповнення і зміни до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290; № 41, ст. 674):

1) статтю 7 і частину другу статті 8 Положення після слів “Заслужений працівник культури Української РСР” доповнити словами “Заслужений працівник фізичної культури Української РСР”;

2) статтю 10 Положення після абзацу “Заслужений працівник культури Української РСР” доповнити абзацом такого змісту:

“Заслужений працівник фізичної культури Української РСР — організаторам фізкультурного руху, видатним ученим і тренерам, викладачам спортивних навчальних закладів та іншим працівникам фізичної культури і спорту”.

У цій же статті у зв'язку з встановленням почесного звання Заслужений працівник фізичної культури УРСР абзац “Заслужений працівник культури Української РСР” викласти в такій редакції:

“Заслужений працівник культури Української РСР — працівникам культурно-освітніх закладів, редакцій газет, журналів, видавництва, книжкової торгівлі, підприємств поліграфії, комітетів по телебаченню і радіомовленню, кінофікації, кінопрокату, архівів, товариств

“Знання”, охорони пам’яток історії та культури, лекторам, пропагандистам системи політичної освіти, працівникам громадських організацій і товариств, туристсько-екскурсійних установ і організацій, викладачам культурно-освітніх навчальних закладів, учасникам художньої самодіяльності та іншим працівникам культури”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. № 50. Ст. 856.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесного звання Заслужений журналіст Української РСР

м. Київ

9 лютого 1982 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесне звання Заслужений журналіст Української РСР.
2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. “Про почесні звання Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125; 1981 р., № 5, ст. 70; № 41, ст. 674; № 50, ст. 856) після слів “Заслужений наставник молоді Української РСР” словами “Заслужений журналіст Української РСР”.

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів “Заслуженого наставника молоді Української РСР” доповнити словами “Заслуженого журналіста Української РСР”.

Абзац 7 Опису після слів “Заслужений наставник молоді УРСР” доповнити словами “Заслужений журналіст Української РСР”.

4. Внести такі доповнення до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290; № 41, ст. 674; № 50, ст. 856):

1) статтю 7 Положення після слів “Заслужений архітектор Української РСР” доповнити словами “Заслужений журналіст Української РСР”;

2) частину першу статті 8 Положення після слів “Заслужений архітектор Української РСР” доповнити словами “Заслужений журналіст Української РСР”;

3) статтю 10 Положення після абзацу “Заслужений архітектор Української РСР” доповнити абзацом такого змісту:

“Заслужений журналіст Української РСР — членам Спілки журналістів, які працюють в редакціях газет, телебачення, радіомовлення, журналів, інформаційних агентств, видавництв та інших організаціях”.

Голова Президії
Верховної ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1982. № 8. Ст. 98.

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР про порядок вручення державних нагород Української РСР

м. Київ

22 березня 1982 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Відповідно до ст. 19 Положення про державні нагороди Української РСР державні нагороди Української РСР вручають Голова Президії Верховної Ради Української РСР, заступники голови, секретар, члени Президії Верховної Ради Української РСР.

Державні нагороди Української РСР за уповноваженням Президії Верховної Ради Української РСР вручають також:

депутати Верховної Ради Української РСР;

Голова, перші заступники і заступники Голови Ради Міністрів Української РСР, міністри, голови державних комітетів і керівники відомств Української РСР;

керівники республіканських органів профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій; секретарі обласних, районних, міських комітетів партії;

голови, заступники голів, секретарі виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів; голови виконавчих комітетів районних і міських (міст обласного підпорядкування) рад народних депутатів.

Військовослужбовцям, робітникам і службовцям Радянської Армії і Військово-Морського Флоту державні нагороди Української РСР вручають командири (не нижче командирів дивізії та їм рівних) і начальники політорганів.

2. Нагородженим підприємствам, об'єднанням, установам, організаціям, військовим частинам, районам, містам, селищам і селам державні нагороди Української РСР вручають особи, в кожному окремому випадку уповноважені на це Президією Верховної Ради Української РСР.

3. Державну нагороду Української РСР має бути вручено нагородженому протягом місяця з дня одержання Указу Президії Верховної Ради Української РСР про нагородження і нагороди органом, який зобов'язаний провести вручення.

Відповідальність за організацію і своєчасне вручення державних нагород Української РСР покласти на виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, а також на міністерства, державні комітети і відомства Української РСР, яким доручено провести вручення нагород.

4. Затвердити Інструкцію про порядок представлення до нагородження державними нагородами Української РСР і вручення нагород та Інструкцію про порядок видачі нагородженим дублікатів посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР та знака замість втрачених.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Інструкція про порядок представлення до нагородження державними нагородами Української РСР і вручення нагород

1. Відповідно до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р., державних нагород Української РСР удостоюються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи і організації, військові частини, райони, міста, селища і села Української РСР та інших союзних республік. Державних нагород Української РСР можуть бути удостоєні також особи, які не є громадянами СРСР.

2. Присвоєння почесного звання Української РСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР провадяться Президією Верховної Ради Української РСР за поданням Ради Міністрів Української РСР, міністерств, державних комітетів, відомств Української РСР, громадських організацій в особі їх республіканських органів, обласних і Київського міського комітетів партії, виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, військових рад військових округів і флоту.

3. Клопотання про присвоєння почесного звання Української РСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР порушується перед вищестоящим органом чи організацією, як правило, в трудовому колективі, де працює особа, яку представляють до нагородження. Клопотання порушується адміністрацією спільно з партійною, профспілковою і комсомольською організацією підприємства, об'єднання, установи, організації. Клопотання може порушуватись також районним, міським комітетом партії, виконавчим комітетом районної, міської ради народних депутатів. Селищна і сільська ради народних депутатів порушують такі клопотання перед виконавчим комітетом вищестоящої ради народних депутатів.

4. Республіканські та місцеві органи, яким надано право представляти до нагородження державними нагородами Української РСР, надсилають до Президії Верховної Ради Української РСР у двох примірниках: подання і нагородний лист — на громадян; подання і довідку-характеристику — на підприємство, об'єднання, установу, організацію, військову частину, район, місто, селище, село, а якщо останні представляються до нагородження з нагоди ювілею — додається також архівний документ, який підтверджує дату ювілею.

5. На осіб, яких представляють до присвоєння почесного звання Заслужений діяч Української РСР, — копії дипломів про вчений ступінь доктора наук і звання професора та перелік наукових праць;

при представленні до присвоєння почесних звань Народний артист Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений художник Української РСР, Заслужений майстер народної творчості Української РСР — список творів або перелік основних образів, створених у театрі і кіно;

при представленні до присвоєння почесних звань Народний архітектор Української РСР і Заслужений архітектор Української РСР, Заслужений винахідник Української РСР і Заслужений раціоналізатор Української РСР — відповідно список основних праць у галузі архітектури, пе-

релік авторських свідоцтв на винаходи та посвідчень на раціоналізаторські пропозиції.

6. Відповідно до ст. 18 Положення про державні нагороди Української РСР вручення державних нагород республіки провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР в обстановці урочистості і широкої гласності.

7. Державні нагороди Української РСР вручають Голова Президії Верховної Ради Української РСР, заступники Голови, секретар, члени Президії Верховної Ради Української РСР.

Державні нагороди Української РСР за уповноваженням Президії Верховної Ради Української РСР вручають також:

депутати Верховної Ради Української РСР;

Голова, перші заступники і заступники Голови Ради Міністрів Української РСР, міністри, голови державних комітетів і керівники відомств Української РСР;

керівники республіканських органів профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій; секретарі обласних, районних, міських комітетів партій;

голови, заступники голів, секретарі виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів; голови виконавчих комітетів районних і міських (міст обласного підпорядкування) рад народних депутатів.

Військовослужбовцям, робітникам і службовцям Радянської Армії і Військово-Морського Флоту державні нагороди Української РСР вручають командири (не нижче командирів дивізій та їм рівних) і начальники політорганів.

8. Державні нагороди Української РСР вручаються у Президії Верховної Ради Української РСР, виконавчих комітетах місцевих рад народних депутатів, у трудових колективах, де працюють нагороджені, на нарадах, зльотах передовиків та інших зборах. Військовослужбовцям нагороди вручають, як правило, у військових частинах.

9. Вручення державної нагороди Української РСР має бути проведено протягом місяця з дня одержання Указу Президії Верховної Ради Української РСР про нагородження і нагороди органом, який зобов'язаний провести вручення.

Відповідальність за організацію і своєчасне вручення державних нагород Української РСР покладається на виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, а також на міністерства, державні комітети і відомства Української РСР, яким доручено провести вручення нагород.

10. Державна нагорода Української РСР вручається особисто нагородженому. Пред врученням оголошується Указ Президії Верховної Ради Української РСР про нагородження.

11. Нагородженим підприємствам, об'єднанням, установам, організаціям, військовим частинам, районам, містам, селищам і селам державні нагороди Української РСР вручають особи, в кожному окремому випадку уповноважені на це Президією Верховної Ради Української РСР. Вручення державної нагороди Української РСР провадиться на урочистих зборах, а військовій частині — перед строем або на урочистих зборах її представників. Нагороду приймають представники підприємства, об'єднання, установи, організації, населеного пункту, військової частини.

12. Удостоєним державних нагород Української РСР вручаються відповідно посвідчення до почесного звання, Почесна Грамота або Грамота Президії Верховної Ради Української РСР і знак.

13. Посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР заповнюються у Президії Верховної Ради Української РСР. Виправлення в докумен-

тах про нагородження не допускаються. У зв'язку з зміною прізвища, імені, по батькові нагородженого документ про нагородження заміні не підлягає.

14. Про проведення вручення державних нагород Української РСР складається протокол вручення (форми № 1, 2). Протокол звіряється з указом про нагородження, підписується особою, що вручала нагороду, і скріплюється печаткою органу, який проводив вручення. Протокол вручення нагород складається у двох примірниках. Перший примірник протоколу не пізніш як через п'ять днів після вручення нагород надсилається до Президії Верховної Ради Української РСР, другий — залишається у виконавчому комітеті обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) ради народних депутатів, міністерстві, державному комітеті, відомстві Української РСР.

Якщо вручення нагород відбувається у виконавчому комітеті районної або міської ради народних депутатів, протокол складається у трьох примірниках. Один примірник протоколу вручення залишається у виконавчому комітеті ради, де проводилося вручення нагороди, а два інші надсилаються у виконавчий комітет обласної, міської (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, один з яких надсилається до Президії Верховної Ради Української РСР.

15. При виявленні розбіжностей у написанні прізвища, імені, по батькові нагородженого або його посади вручення державної нагороди затримується і складається акт уточнень, які слід внести до відповідних указів про нагородження (форма № 3). Акт уточнень складається на підставі документів підприємством, об'єднанням, установою, організацією за місцем роботи нагородженого, які підтверджують необхідність внесення уточнень. Після з'ясування причин допущених розбіжностей акт уточнень підписується головою виконавчого комітету відповідної ради народних депутатів, заступником міністра, головою державного комітету, керівником відомства Української РСР і надсилається до Президії Верховної Ради Української РСР.

16. У разі смерті нагородженого, якому за життя державну нагороду Української РСР не було вручено, нагорода передається його сім'ї для зберігання як пам'ять. Передача нагороди Української РСР сім'ї померлого оформляється протоколом (форма № 4). Протокол передачі надсилається до Президії Верховної Ради Української РСР.

17. З метою забезпечення контролю за своєчасним врученням державних нагород Української РСР в указах про нагородження проти прізвища нагородженого, після вручення йому нагороди, робиться відмітка "вручено" з зазначенням дати вручення.

18. Президія Верховної Ради Української РСР, виконавчі комітети обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, а також міністерства, державні комітети і відомства Української РСР, що мали доручення провести вручення, ведуть персональний облік осіб, яким нагороди не вручені, з'ясовують причини неявки нагороджених на вручення і вживають заходів до вручення нагород.

У тому разі, коли нагороджений внаслідок хвороби, інвалідності не зміг з'явитися на вручення, нагорода йому може бути вручена вдома або в лікарні, де він перебуває.

19. Якщо змінилося місце проживання або роботи нагородженого, то має бути вжито заходів для встановлення його місцеперебування і вручення нагороди. Коли нагороджений вибув за межі області або республіки, нагорода повинна бути повернута до Президії Верховної Ради Української РСР з зазначенням нового місця проживання нагородженого.

Протокол
вручення державних нагород Української РСР

_____ 19 р.
(місце вручення) (дата вручення)

Мною, _____
(посада, прізвище та ініціали того, хто вручає)

від імені Президії Верховної Ради Української РСР вручено нагородже-
ним:

за Указом Президії Верховної Ради Української РСР
від "___"_____ 19 р.
"За заслуги _____"

Посвідчення до почесного звання
Української РСР та знак

Павлову Віктору Петровичу — бригадирові комплексної бригади тресту

за Указом Президії Верховної Ради Української РСР
від "___"_____ 19 р.
"За заслуги _____"

Почесну Грамоту Президії Верховної Ради
Української РСР та знак

Смирнову Миколі Михайловичу — трактористові колгоспу ім. Кірова
_____ району.

Грамоту Президії Верховної Ради
Української РСР та знак

Морозу Юрію Федоровичу — бригадирові колгоспу "Прогрес"
_____ району.

(місце печатки)

_____ (підпис того, хто вручив нагороди)

Протокол
вручення _____
(найменування нагороди)

(підприємству, об'єднанню, установі, організації, військовій частині, району, місту, селищу, селу)

_____ 19 р.
(місце вручення) (дата вручення)

Мною, _____
(посада, прізвище та ініціали того, хто вручив нагороду)

за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР вручено Почесну Грамоту (Грамоту) Президії Верховної Ради Української РСР та знак _____
(найменування підприємства, об'єднання, установи та ін.)

нагородженому (ій) Указом Президії Верховної Ради
Української РСР
від "_____" _____ 19 р.
за _____
(формулювання указу)

(підпис того, хто вручив нагороду)

(місце печатки)

_____ (місто, район, область)

До протоколу вручення

від "____" _____ 19 р.

АКТ

**про внесення уточнень до прізвищ, імен,
по батькові і посад нагороджених**

При підготовці до вручення посвідчень до почесних звань Української РСР, Почесних Грамот і Грамот Президії Верховної Ради Української РСР встановлено такі неточності у прізвищах, іменах, по батькові і посадах нагороджених:

Указом Президії Верховної Ради Української РСР

від "____" _____ 19 р.

Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР

Надруковано:

Полторацька

Галина Михайлівна

медична сестра лікарні № 1,

м. Київ

Повинно бути:

Полторацька

Галина Михайлівна

медична сестра лікарні №1,

м. Київ

Указом Президії Верховної Ради Української РСР

від "____" _____ 19 р.

Удостоєних почесного звання

Заслужений працівник сільського господарства Української РСР

Сіліна

Марія Петрівна

доярка колгоспу "Перемога"

_____ району.

Сіліна

Марія Петрівна

доярка колгоспу "Перемога"

_____ району.

(голова виконкому _____ ради народних депутатів, заступник міністра, голови державного комітету, керівника відомства Української РСР)

"____" _____ 19 р.

(підпис)

Протокол
передачі посвідчення до почесного звання
Української РСР, Почесної Грамоти, Грамоти Президії
Верховної Ради Української РСР та знака сім'ї
померлого нагородженого

" ____ " _____ 19 ____ р. мною _____

_____ (посада, прізвище та ініціали того, хто проводив передачу)

передані _____ (вид нагороди, документа)

померлого нагородженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від " ____ " _____ 19 ____ р.

_____ (прізвище, ім'я, по батькові нагородженого)

його (її) _____ (чоловікові, дружині, синові, дочці, батькові, матері, братові, сестрі нагородженого)

_____ (прізвище, ім'я, по батькові)

_____ (посада і підпис того, хто проводив передачу)

(місце печатки)

Інструкція
про порядок видачі нагородженим
дублікатів посвідчення до почесного звання
Української РСР, Почесної Грамоти
і Грамоти Президії Верховної Ради
Української РСР та знака замість втрачених

1. Відповідно до ст. 30 Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р., дублікати посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР та знака, як правило, не видаються. Як виняток вони можуть бути видані Президією Верховної Ради Української РСР лише у випадках втрати нагороди у бойовій обстановці, внаслідок стихійного лиха або за інших обставин, коли нагороджений не міг запобігти їх втраті.

2. Про втрату посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР або знака нагороджений повідомляє виконавчий комітет районної, міської, районної у місті ради народних депутатів за місцем проживання, а нагороджений військовослужбовець — військове командування. В разі їх викрадення нагороджений повідомляє про це також органи внутрішніх справ.

3. Питання про видачу дублікатів посвідчення до почесного звання Української РСР, Почесної Грамоти, Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР і знаків замість втрачених за обставин, передбачених пунктом 1 цієї Інструкції, розглядається Президією Верховної Ради Української РСР за клопотанням виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад народних депутатів, а щодо військовослужбовців — за клопотанням військового командування.

4. Нагороджений може звернутися до Президії Верховної Ради Української РСР з заявою про видачу дублікату державної нагороди Української РСР замість втраченої. Заява подається до виконавчого комітету районної, міської, районної у місті ради народних депутатів за місцем проживання нагородженого. До заяви додається документ державного органу або установи про обставини втрати нагороди і характеристика на нагородженого з місця роботи, а для тих, хто не працює, — з місця проживання. В разі викрадення нагороди до заяви додається довідка органу внутрішніх справ про звернення з приводу її викрадення і результати розшуку.

5. Виконавчий комітет районної, міської, районної у місті ради народних депутатів після розгляду заяви нагородженого надсилає своє рішення, заяву нагородженого з документами про обставини втрати державної нагороди Української РСР до виконавчого комітету обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) ради народних депутатів. У рішенні виконавчого комітету має бути викладена пропозиція по суті заяви нагородженого щодо видачі дублікатів нагороди.

Виконавчий комітет обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) ради народних депутатів після перевірки обставин втрати нагороди розглядає надіслані виконавчим комітетом районної, міської, районної у місті ради народних депутатів матеріали і приймає рішення або про порушення клопотання про видачу дублікатів нагороди, або про відмовлення заявнику в порушенні такого клопотання.

Рішення про порушення клопотання про видачу дублікату державної нагороди Української РСР з доданням заяви нагородженого і документів щодо обставин втрати нагороди виконавчий комітет обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) ради народних депу-

татів надсилає Президії Верховної Ради Української РСР. В разі відмовлення порушити клопотання про видачу дубліката нагороди прийняття про це рішення доводиться до відома нагородженого.

6. Втрачені нагородженими державні нагороди Української РСР в разі їх знайдення надсилаються для обліку і зберігання до Президії Верховної Ради Української РСР. Вони можуть бути повернуті нагородженому за його заявою.

7. Підготовку для розгляду в Президії Верховної Ради Української РСР матеріалів по клопотаннях про видачу дублікатів і по заявах про повернення нагородженим знайдених державних нагород Української РСР, а також виконання прийнятих з цих питань рішень здійснює Відділ нагород Президії Верховної Ради Української РСР. Дублікати посвідчень до почесних звань Української РСР, Почесних Грамот і Грамот Президії Верховної Ради Української РСР видаються на бланках діючих зразків цих нагород з написом "дублікат".

8. Дублікати посвідчень до почесного звання Української РСР, Почесних Грамот і Грамот Президії Верховної Ради Української РСР та знака надсилаються виконавчому комітету відповідної ради народних депутатів, який порушив клопотання про видачу дубліката нагороди, для передачі нагородженому. Розписка нагородженого про одержання дубліката державної нагороди Української РСР надсилається до Президії Верховної Ради Української РСР.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

Я. Колотуха

Відомості Верховної Ради УРСР. 1982. № 14. Ст. 181.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін до Положення про державні нагороди Української РСР

м. Київ

28 березня 1983 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:
доповнити ст. 10 Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290; № 41, ст. 674; № 50, ст. 856; 1982 р., № 8, ст. 98), в абзаці "Заслужений економіст Української РСР" після слова "економістам" — словами "і бухгалтерам".

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

О. Ватченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1983. № 15. Ст. 295.

**Указ Президії Верховної Ради
Української РСР про встановлення почесних звань
Заслужений конструктор Української РСР
і Заслужений технолог Української РСР**

м. Київ

21 червня 1985 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити почесні звання Заслужений конструктор Української РСР і Заслужений технолог Української РСР.

2. Доповнити статтю 1 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. "Про почесні звання Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125; 1981 р., № 5, ст. 70; № 41, ст. 674; № 50, ст. 856; 1982 р., № 8, ст. 98) після слів "Заслужений раціоналізатор Української РСР" словами "Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР".

3. Абзац 6 Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР, після слів "Заслуженого раціоналізатора Української РСР" доповнити словами "Заслуженого конструктора Української РСР, Заслуженого технолога Української РСР".

Абзац 7 цього Опису після слів "Заслужений раціоналізатор УРСР" доповнити словами "Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог УРСР".

4. Внести такі доповнення і зміни до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290; № 41, ст. 674; № 50, ст. 856; 1982 р., № 8, ст. 98; 1983 р., № 15, ст. 295):

1) статтю 7 Положення після слів "Заслужений раціоналізатор Української РСР" доповнити словами "Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР";

2) частину першу статті 8 Положення після слів "Заслужений раціоналізатор Української РСР" доповнити словами «Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР»;

3) статтю 10 Положення після абзацу "Заслужений раціоналізатор Української РСР" доповнити абзацом такого змісту:

"Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР — працівникам конструкторських і технологічних організацій, науково-дослідних установ, виробничих і науково-виробничих об'єднань та підприємств, які внесли значний вклад у розробку та впровадження принципово нової високоефективної техніки і технології, що відповідають за своїми техніко-економічними показниками найвищому світовому рівню".

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1985. № 27. Ст. 599.

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами Української РСР

м. Київ

15 листопада 1988 р.

Центральний Комітет КПРС в постанові “Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами СРСР” визнав за необхідне істотно змінити практику нагородження державними нагородами країни, поставити цю справу так, щоб вона активно сприяла успіху перебудови, прискоренню соціально-економічного розвитку, відповідає вимогам демократизації і гласності. Виходячи з цих положень та з метою вдосконалення діючої системи державних нагород республіки, порядку присвоєння почесних звань, нагородження Почесною Грамотою та Грамотою, Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Представлення до присвоєння почесних звань Української РСР, нагородження Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР працівників виробництва, науки, народної освіти, охорони здоров'я, культури, інших сфер діяльності, груп трудящих здійснювати за конкретні високі досягнення у вирішенні завдань соціально-економічного розвитку республіки і культурного будівництва з урахуванням особистих заслуг осіб, які нагороджуються. Масових нагороджень, у тому числі за підсумками п'ятирічок, надалі не провадити.

Кожний трудовий колектив має право самостійно порушувати відповідне клопотання про нагородження державними нагородами Української РСР.

Представлення до державних нагород республіки може здійснюватися також за ініціативою партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів, органів інших громадських організацій, міністерств, державних комітетів, відомств Української РСР.

Кандидатури для нагородження розглядаються на зборах трудового колективу або його радою, про що робиться запис у нагородному листі. У разі відхилення клопотання про нагородження відповідний орган повідомляє трудовому колективу про причину відмови.

2. Встановити, що присвоєння почесних звань Української РСР, за винятком тих, які мають два ступені — “Заслужений” і “Народний”, вдруге не провадиться, а повторне нагородження Почесною Грамотою або Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР допускається лише у виняткових випадках. Наступне представлення до відзначення державною нагородою республіки можливе, як правило, не раніше як через 5 років після попереднього нагородження державною нагородою СРСР або державною нагородою Української РСР.

Не провадиться нагородження громадян державними нагородами у період їх трудової діяльності з нагоди ювілеїв.

3. Для відзначення особливих заслуг і високої професійної майстерності працівників основних сфер трудової діяльності вважати за доцільне мати такі почесні звання Української РСР:

Заслужений працівник промисловості Української РСР

Заслужений металург Української РСР

Заслужений шахтар Української РСР

Заслужений енергетик Української РСР

Заслужений машинобудівник Української РСР

Заслужений будівельник Української РСР

Заслужений працівник транспорту Української РСР

Заслужений працівник сільського господарства Української РСР
Заслужений винахідник Української РСР
Заслужений раціоналізатор Української РСР
Заслужений економіст Української РСР
Заслужений працівник сфери послуг Української РСР
Заслужений юрист Української РСР
Заслужений лікар Української РСР
Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР
Заслужений вчитель Української РСР
Заслужений працівник народної освіти Української РСР
Заслужений діяч науки і техніки Української РСР
Народний артист Української РСР
Заслужений артист Української РСР
Народний художник Української РСР
Заслужений художник Української РСР
Заслужений діяч мистецтв Української РСР
Народний архітектор Української РСР
Заслужений архітектор Української РСР
Заслужений журналіст Української РСР
Заслужений працівник культури Української РСР
Заслужений працівник фізичної культури і спорту
Української РСР
Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Міністерству юстиції УРСР разом з заінтересованими міністерствами і відомствами до 1 березня 1989 р. внести до Президії Верховної Ради УРСР пропозиції про те, яким категоріям працівників і за які заслуги присвоювати почесні звання Заслужений працівник сфери послуг Української РСР, Заслужений працівник народної освіти Української РСР, Заслужений діяч науки і техніки Української РСР, Заслужений працівник фізичної культури і спорту Української РСР, про внесення змін до діючого законодавства про державні нагороди Української РСР, маючи на увазі приведення його у відповідність з даною постановою, а також уточнення підстав для нагородження з урахуванням завдань економічного і соціального розвитку республіки, перебудови всіх сторін суспільного життя, дальшої демократизації процесу представлення до нагород.

4. Представлення до присвоєння почесного звання УРСР, нагородження Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради УРСР подаються безпосередньо до Президії Верховної Ради Української РСР:

на працівників підприємств, об'єднань, установ, організацій, членів колгоспів, інших сільськогосподарських кооперативів, споживчої кооперації, кооперативів у сфері виробництва і послуг — виконкомми обласних, Київської і Севастопольської міських рад народних депутатів спільно з обласними та Київською міською радами профспілок, а також міністерствами, державними комітетами та відомствами УРСР спільно з відповідними республіканськими комітетами профспілок;

на працівників підприємств, об'єднань і установ громадських організацій, членів творчих спілок республіканськими органами громадських організацій, творчих спілок, спільно з відповідними республіканськими профспілковими органами.

Клопотання трудових колективів про нагородження працівників підприємств, об'єднань, установ і організацій погоджується з райкомми, міськкомми партії та виконкомми районних, міських, районних у містах рад народних депутатів.

Присвоєння почесних звань Української РСР, нагородження Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР здійснюється також за поданням міністерств, державних комітетів, відомств СРСР, керівних органів союзних і автономних республік.

5. Не нагороджувати надалі Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР райони, міста та інші населені пункти, трудові колективи.

6. Доручити Міністерству юстиції УРСР разом з Академією наук УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України та іншими організаціями вивчити і у першому півріччі 1989 р. внести пропозиції про можливість встановлення нових державних нагород Української РСР з урахуванням революційних, трудових традицій і таких, що увічнюють імена видатних прогресивних національних діячів.

7. Міністерствам, державним комітетам і відомствам УРСР, органам громадських організацій, трудовим колективам, засобам масової інформації широко пропагувати досягнення громадян, які удостоєні державних нагород, виховувати на їх прикладі трудящих, насамперед молодь, переконливо показувати при цьому, що високої нагороди удостоюється лише той, хто самовіддано, з повною віддачею, творчо виконує свій обов'язок перед народом, перед соціалістичною Батьківщиною.

8. Радянським, правоохоронним органам забезпечити контроль за неухильним додержанням встановленого порядку позбавлення державних нагород осіб, які скоїли тяжкі злочини, скомпрометували себе як нагороджені.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1988. № 48. Ст. 1126.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін у систему почесних звань Української РСР

м. Київ

15 листопада 1988 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Встановити такі почесні звання Української РСР: Заслужений працівник сфери послуг Української РСР, Заслужений працівник народної освіти Української РСР, Заслужений діяч науки і техніки Української РСР, Заслужений працівник фізичної культури і спорту Української РСР.

2. Скасувати почесні звання Української РСР:

Заслужений хімік Української РСР, Заслужений зв'язківець Української РСР, Заслужений геолог Української РСР, Заслужений агроном Української РСР, Заслужений зоотехнік Української РСР, Заслужений меліоратор Української РСР, Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР, Заслужений лісовод Української РСР, Заслужений рибовод Української РСР, Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР, Заслужений працівник торгівлі Української РСР, Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР, Заслужений працівник служби побуту Української РСР, Заслужений працівник соціального забезпечення Української

РСР, Заслужений працівник вищої школи Української РСР, Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений наставник молоді Української РСР, Заслужений діяч науки Української РСР, Заслужений працівник фізичної культури Української РСР.

Почесні звання Української РСР, присвоєні до видання цього Указу, зберігають свою силу для осіб, яким вони присвоєні.

3. Внести до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981р., № 20, ст. 290, № 41, ст. 674, № 50, ст. 856; 1982 р., № 8, ст. 98), такі зміни і доповнення:

1) статті 7 і 8 викласти у такій редакції:

Стаття 7. Встановлено такі почесні звання Української РСР:

Заслужений працівник промисловості Української РСР,
Заслужений металург Української РСР,
Заслужений шахтар Української РСР,
Заслужений енергетик Української РСР,
Заслужений машинобудівник Української РСР,
Заслужений будівельник Української РСР,
Заслужений працівник транспорту Української РСР,
Заслужений працівник сільського господарства Української РСР,
Заслужений винахідник Української РСР,
Заслужений раціоналізатор Української РСР,
Заслужений економіст Української РСР,
Заслужений працівник сфери послуг Української РСР,
Заслужений юрист Української РСР,
Заслужений лікар Української РСР,
Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР,
Заслужений вчитель Української РСР,
Заслужений працівник народної освіти Української РСР,
Заслужений діяч науки і техніки Української РСР,
Народний артист Української РСР,
Заслужений артист Української РСР,
Народний художник Української РСР,
Заслужений художник Української РСР,
Заслужений діяч мистецтв Української РСР,
Народний архітектор Української РСР,
Заслужений архітектор Української РСР,
Заслужений журналіст Української РСР,
Заслужений працівник культури Української РСР,
Заслужений працівник фізичної культури і спорту Української РСР,
Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Стаття 8. Почесні звання Української РСР присвоюються особам, які працюють у відповідній галузі народного господарства не менш як 10 років. Це правило не поширюється на тих, хто удостоюється почесних звань Заслужений винахідник Української РСР, Заслужений раціоналізатор Української РСР, Заслужений діяч науки і техніки Української РСР, Народний артист Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений художник Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Народний архітектор Української РСР, Заслужений архітектор Української РСР, Заслужений журналіст Української РСР, Заслужений майстер народної творчості Української РСР.

Особи, яких представляють до присвоєння почесного звання Заслужений економіст Української РСР, Заслужений юрист Української РСР, Заслужений лікар Української РСР, Заслужений діяч науки і техніки Ук-

раїнської РСР, Народний артист Української РСР, Народний художник Української РСР, Заслужений діяч мистецтв Української РСР, Народний архітектор Української РСР, Заслужений архітектор Української РСР, повинні мати вищу спеціальну освіту, а ті, яких представляють до присвоєння почесного звання Заслужений вчитель Української РСР, Заслужений працівник народної освіти Української РСР, Заслужений артист Української РСР, Заслужений художник Української РСР, Заслужений працівник культури Української РСР, Заслужений працівник фізичної культури і спорту Української РСР, — вищу або середню спеціальну освіту;

2) у статті 10 вилучити абзаци про почесні звання Заслужений хімік Української РСР, Заслужений зв'язківець Української РСР, Заслужений геолог Української РСР, Заслужений агроном Української РСР, Заслужений зоотехнік Української РСР, Заслужений меліоратор Української РСР, Заслужений інженер сільського господарства Української РСР, Заслужений механізатор Української РСР, Заслужений лісовод Української РСР, Заслужений рибовод Української РСР, Заслужений конструктор Української РСР, Заслужений технолог Української РСР, Заслужений працівник торгівлі Української РСР, Заслужений працівник житлово-комунального господарства Української РСР, Заслужений працівник служби побуту Української РСР, Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР, Заслужений працівник вищої школи Української РСР, Заслужений працівник професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений наставник молоді Української РСР, Заслужений діяч науки Української РСР, Заслужений працівник фізичної культури Української РСР.

4. Затвердити Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР.

5. Затвердити зразок посвідчення до почесних звань Української РСР.

6. Визнати такими, що втратили чинність:

Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10 жовтня 1969 р. "Про почесні звання Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1969 р., № 42, ст. 337; 1970 р., № 10, ст. 67; 1972 р., № 13, ст. 85; № 39, ст. 348; 1975 р., № 46, ст. 498; 1977 р., № 44, ст. 520; 1978 р., № 44, ст. 622; 1980 р., № 9, ст. 125; 1981 р., № 5, ст. 70; 1985 р., № 27, ст. 599);

статті 1, 2 і 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 1 жовтня 1981 р. "Про встановлення почесних звань Заслужений хімік Української РСР і Заслужений працівник соціального забезпечення Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., №41, ст. 674);

статті 1, 2 і 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 2 грудня 1981 р. "Про встановлення почесного звання Заслужений працівник фізичної культури Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 50, ст. 856);

статті 1, 2 і 3 Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 9 лютого 1982 р. "Про встановлення почесного звання Заслужений журналіст Української РСР" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1982 р., № 8, ст. 98).

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР

Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника, вписаного в коло діаметром 26 мм, з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю.

На лицьовій стороні знака — рельєфне зображення Державного герба Української РСР, у нижній частині під гербом — дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо по колу навколо герба розміщується назва відповідного почесного звання.

На зворотній стороні знака графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем — гребля Дніпрогесу імені В. І. Леніна і силуети металургійних та хімічних підприємств, над ними — літак АН-22 “Антей”. В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої — ліра і циркуль.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з прямокутною фігурною колодкою, покритою червоно-лазуровою емаллю кольорів Державного прапора УРСР (співвідношення червоного кольору і лазурового — 2:1).

Нагрудний знак для почесних звань Народного артиста Української РСР, Народного художника Української РСР, Народного архітектора Української РСР виготовляється з позолоченого кольорового металу — томпаку.

Нагрудний знак для почесних звань Заслуженого працівника промисловості Української РСР, Заслуженого металурга Української РСР, Заслуженого шахтаря Української РСР, Заслуженого енергетика Української РСР, Заслуженого машинобудівника Української РСР, Заслуженого будівельника Української РСР, Заслуженого працівника транспорту Української РСР, Заслуженого працівника сільського господарства Української РСР, Заслуженого винахідника Української РСР, Заслуженого раціоналізатора Української РСР, Заслуженого економіста Української РСР, Заслуженого працівника сфери послуг Української РСР, Заслуженого юриста Української РСР, Заслуженого лікаря Української РСР, Заслуженого працівника охорони здоров'я Української РСР, Заслуженого вчителя Української РСР, Заслуженого працівника народної освіти Української РСР, Заслуженого діяча науки і техніки Української РСР, Заслуженого артиста Української РСР, Заслуженого художника Української РСР, Заслуженого діяча мистецтв Української РСР, Заслуженого архітектора Української РСР, Заслуженого журналіста Української РСР, Заслуженого працівника культури Української РСР, Заслуженого працівника фізичної культури і спорту Української РСР, Заслуженого майстра народної творчості Української РСР виготовляється з посрібленого кольорового металу — томпаку.

На нагрудних знаках містяться такі написи: “Заслужений працівник промисловості УРСР”, “Заслужений металург УРСР”, “Заслужений шахтар УРСР”, “Заслужений енергетик УРСР”, “Заслужений машинобудівник УРСР”, “Заслужений будівельник УРСР”, “Заслужений працівник транспорту УРСР”, “Заслужений працівник сільського господарства УРСР”, “Заслужений винахідник УРСР”, “Заслужений раціоналізатор УРСР”, “Заслужений економіст УРСР”, “Заслужений працівник сфери послуг УРСР”, “Заслужений юрист УРСР”, “Заслужений лікар УРСР”, “Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР”, “Заслужений вчитель УРСР”, “Заслужений працівник народної освіти УРСР”, “Заслужений діяч науки і техніки УРСР”, “Народний артист УРСР”, “Заслужений артист УРСР”, “Народний художник УРСР”, “Заслужений художник УРСР”, “Заслужений діяч мистецтв УРСР”, “Народний архітектор УРСР”, “За-

служений архітектор УРСР”, “Заслужений журналіст УРСР”, “Заслужений працівник культури УРСР”, “Заслужений працівник фізичної культури і спорту УРСР”, “Заслужений майстер народної творчості УРСР”.

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Нагрудний знак носить на правій стороні грудей.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Відомості Верховної Ради УРСР. 1988. № 48. Ст. 1127.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін і доповнень до Положення про державні нагороди Української РСР

м. Київ

20 квітня 1989 р.

Відповідно до постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 15 листопада 1988 р. “Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1988 р., № 48, ст. 1127) Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

Внести до Положення про державні нагороди Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1981 р., № 20, ст. 290, № 41, ст. 674, № 50, ст. 856; 1982 р., № 8, ст. 98; 1983 р., № 15, ст. 295; 1985 р., № 27, ст. 599; 1988 р., № 48, ст. 1127), такі зміни і доповнення:

1. У статті 3 слова “підприємства, об’єднання, установи і організації, військові частини, райони, міста, селища і села Української РСР та інших союзних республік” виключити.

2. Доповнити статтю 10:

після абзацу “Заслужений економіст Української РСР” абзацом такого змісту:

“Заслужений працівник сфери послуг Української РСР — працівникам підприємств, установ, організацій, органів управління державної, кооперативної торгівлі, заготівель, громадського харчування, побутового обслуговування населення, житлово-комунального господарства, зв’язку, соціального обслуговування громадян”;

після абзацу “Заслужений вчитель Української РСР” абзацами такого змісту:

“Заслужений працівник народної освіти Української РСР — вихователям загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих будинків, технікумів-інтернатів для інвалідів, гуртожитків професійно-технічних училищ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, директорам, заступникам директорів по навчально-виховній роботі, організаторам позакласної та позашкільної виховної роботи загальноосвітніх шкіл, старшим піонерським вожатим, комсомольським працівникам навчальних закладів, викладачам вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, працівникам дошкільних і позашкільних закладів, професійно-технічних училищ, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, методичних кабінетів, інститутів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів,

науково-дослідних установ, органів народної освіти, іншим працівникам системи народної освіти”;

“Заслужений діяч науки і техніки Української РСР — науковцям, науково-педагогічним працівникам вищих навчальних закладів, інститутів підвищення кваліфікації, науково-дослідних установ, які мають вчений ступінь доктора наук; спеціалістам народного господарства, конструкторських, проектно-технологічних організацій, дослідних виробництв, які мають видатні заслуги у розвитку фундаментальних наукових досліджень, створенні нової техніки і технології, організації комплексного вирішення найважливіших наукових і науково-технічних проблем, підготовці наукових кадрів”;

після абзацу “Заслужений працівник культури Української РСР” — абзацом такого змісту:

“Заслужений працівник фізичної культури і спорту Української РСР — організаторам фізкультурного руху, тренерам, викладачам фізичної культури і спорту навчальних закладів та іншим працівникам фізичної культури і спорту, особам, які працюють на громадських засадах і своєю активною діяльністю сприяють розвитку фізичної культури і спорту”.

3. У статті 12 слова “а також підприємства, об’єднання, установи і організації, райони, міста, селища і села” і “та військові частини за високі показники у бойовій і політичній підготовці” виключити.

4. Статті 17, 21, 26, 28 визнати такими, що втратили чинність.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

**Постанова Президії Верховної Ради
Української РСР про затвердження форми
нагородного листа для представлення
до нагородження державними
нагородами Української РСР**

м. Київ

20 квітня 1989 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. Затвердити форму нагородного листа для представлення до нагородження державними нагородами Української РСР (додається).
2. Визнати такою, що втратила чинність, постанову Президії Верховної Ради УРСР від 3 жовтня 1980 р. "Про нагородний лист по нагородженню Почесною Грамотою, Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, присвоєнню почесних звань Української РСР".

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

В. Шевченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

М. Хоменко

Нарис 6

НЕЗДІЙСНЕНІ ПРОЕКТИ

Величезна і багатобарвна історія світової і зокрема української фалеристики знає чимало прикладів того, як нагородотворчі плани залишились нереалізованими. То на зміну одного правителя приходив інший, якому були не до вподоби нагородні прожекти попередника, то фатальний перебіг подій або навіть зміна держав чи соціально-політичних формацій поглинали задуми і не давали їм змоги здійснитися. Історія нездійснених нагородних проектів завжди привертала увагу своїми драматичними колізіями, давала поштовх нащадкам вибудувати в уяві інший хід історії — як могло б бути, якби...

Детальне вивчення нагородної спадщини України за радянської доби несподівано для багатьох істориків-дослідників виявило дві сенсаційні архівні знахідки. Перша з них належить до часів Великої Вітчизняної війни, інша — до періоду кінця 60-х років, коли “хрущовська відлига”, поступово відступаючи, переходила у “брежнєвський застій”. Довгий час ці сторінки історії України залишались взагалі невідомими. За часів зразкового компартійного керівника В. Щербицького її ретельно приховували від допитливих, адже висновки могли бути непередбаченими і навіть небажані для комуністичної ідеології роздуми про всевладдя центру і справжній статус “другої серед рівних” України у складі СРСР, про забуття і навіть несприйняття наріжних принципів, на яких будувалася у 20-ті роки українська держава.

Згадані архівні знахідки стосуються нагород, різних за своїм статусом. У першому випадку йшлося про бойову медаль, в іншому — про досить цілісну систему державних нагород Української РСР, до якої мали належати ордени і медалі, тобто про своєрідний нагородний суверенітет. Перша мала вшановувати героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни, друга — мирну напружену працю. Спільним для цих віддалених між собою в часі і нестворених нагород було те, що в обох випадках їх ініціаторами виступали керівники держави і в обох випадках їхня ініціатива була відхилена центром, який у такий спосіб продемонстрував Україні своє повне всевладдя.

Ініціатива М. Хрущова

Переслідуючи частини гітлерівців, що зазнали поразки під Сталінградом, війська Південно-Західного фронту у другій половині грудня 1942 року визволили перші населені пункти Меловського та Марківського районів Ворошиловградської області. Розпочалося визволення радянської України. Частини і з'єднання 3-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта Д. Д. Лелюшенка 14 лютого 1943 року визволили Ворошиловград — перший з обласних центрів УРСР, а 16 лютого в Харків увійшли війська Воронежського фронту. Навіть незважаючи на тимчасові успіхи німецького командування у березні 1943 року й оволодіння Харковом, терези військової перемоги впевнено схилились на бік Червоної армії. Протягом кінця літа й осені 1943 року радянські війська після жорстоких і кривавих боїв зайняли Лівобережжя і Донбас і прорвали могутню лінію оборони німецьких військ на Дніпрі. 6 листопада частини 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна визволили Київ. У жовтні 1944 року вся територія Української РСР була цілком звільнена від німецько-фашистських загарбників.

Та коли ці перемоги були ще попереду, в березні 1943 року, керівництво ЦК КП (б)У та Президії Верховної Ради Української РСР висунуло пропозицію про встановлення низки відзнак для бійців та командирів, частин та підрозділів Червоної армії, що визволяли радянську Україну від фашистського ярма. Пропонувалось, щоб за згодою Кремля Президія Верховної Ради УРСР заснувала Почесний Червоний Прапор УРСР для нагородження ним частин та підрозділів Червоної армії за визволені українські міста, а також установила нагороду — Почесну Бойову Грамоту УРСР для нагородження бійців та командирів Червоної армії та партизанів, які особливо відзначилися у звільненні України від загарбників. Проекти документів про заснування цих бойових нагород були підписані секретарем ЦК КП(б)У, членом Військової ради Воронежського фронту М. Хрущовим, Головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою та секретарем Президії Верховної Ради УРСР О. Межжеріним і направлені на розгляд особисто Й. Сталіну¹.

У поданих проектах ішлося про нагороди, які мали засновуватися і надаватися Президією Верховної Ради УРСР. Так, у Положенні про Почесний Червоний Прапор УРСР зазначалося, що ця відзнака є “вищою нагородою УРСР за героїчний подвиг частин Червоної Армії по звільненню території Радянської України від німецько-фашистських окупантів”. Ця нагорода мала вручатися військовій частині або окремому підрозділові, що, розгромивши ворога, першим визволить місто. Передбачалося, що Почесний Червоний Прапор УРСР зберігатиметься за військовою частиною

весь час, незалежно від зміни її найменування та спеціальної нумерації.

У Кремлі проекти тривалий час пролежали без затвердження. Цілком імовірно, що Сталін не наважувався ухвалювати однозначне рішення, адже саме в цей час, навесні 1943 року, радянські війська змушені були знову залишити Харків і деякі райони Донбасу, а німецькі війська намагалися перехопити стратегічну ініціативу, все більше зосереджуючи увагу на Курському виступі. Тому, очевидно, доля ідеї заснування цих нагород ставилася в залежність від розвитку подальших подій на фронтах, що вели бойові дії саме на території України.

Згодом, коли Червона армія почала навальний наступ і визволяла один за одним міста Донбасу і Лівобережжя, 10 жовтня 1943 року Президія Верховної Ради СРСР заснувала триступеневий полководницький орден Богдана Хмельницького. Необхідність установа ще й окремих республіканських бойових державних нагород якось сама собою відпала, тож проект Хрущова—Гречухи був похований у канцелярії Кремля. Патріотичні почуття воїнів-українців Червоної армії, на думку керівництва СРСР, мали бути задоволені тим, що з'явився загальнодержавний орден на честь видатного військового діяча України Богдана Хмельницького і до того ж із назвою, яка карбувалась на знаках ордену українською мовою, — “Богдан Хмельницький”.

“Єдиний орден СРСР з українським правописом”

Так згодом, можливо, дещо іронічно назвуть деякі дослідники-фалеристи заснований 10 жовтня 1943 року Президією Верховної Ради СРСР полководницький орден Богдана Хмельницького.

Побуває версія, що ідею про встановлення такого ордену запропонував тодішньому секретареві ЦК Компартії України М. Хрущову видатний діяч української культури Олександр Довженко, а вже з подачі М. Хрущова її прийняв Й. Сталін. Можливо, це тільки легенда, адже вона не має жодних вірогідних документальних підтверджень.

Орден Богдана Хмельницького був заснований для нагородження рядового та сержантського складу, офіцерів і генералів Червоної армії і Військово-Морського флоту, командирів партизанських загонів і партизан, що відзначилися в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. В основу ордену покладалась ідея відзначення за бойові вчинки, що мали стратегічне значення (перший, найвищий ступінь), тактичне значення (другий ступінь) та становили видатний вияв персональної хоробрості й

героїзму. Мабуть, випадково його принципи були аналогічними принципам, за якими будувався орден Визволення Української Народної Республіки. На відміну від інших полководницьких орденів СРСР (Суворова, Кутузова, Нахімова, Ушакова, Олександра Невського) орден Богдана Хмельницького охоплював усі чини армії і флоту, а також найактивніших учасників партизанського руху. Право нагороджувати орденом Богдана Хмельницького III ступеня в роки війни мали командувач фронту, а також командувач артилерії Радянської армії (від рядових до генералів, командирів бригад та дивізій включно). Дослідник І. Всеволодов виявив цікаву деталь: орденом Богдана Хмельницького I ступеня нагороджень було менше, ніж орденом Суворова I ступеня, хоча в радянській орденській табелі про ранги він стояв нижче².

Усього орденом Богдана Хмельницького I ступеня було здійснено 323 нагородження³. Першим кавалером вищого ступеня ордена став 26 жовтня 1943 року командувач 12-ї армії 3-го Українського фронту генерал-майор О. І. Данилов (через день йому було присвоєно звання генерал-лейтенанта) за вміле керівництво військами армії при проведенні великої операції з визволення Запоріжжя. За збігом історичних обставин О. Данилов виявив рішучість і військову майстерність у тому регіоні, звідки трьома століттями раніше розпочинав визвольну боротьбу видатний стратег, гетьман Богдан Хмельницький. Серед перших нагороджених орденом Богдана Хмельницького I ступеня були командувач 57-ї армії генерал-лейтенант М. О. Гаген (20 грудня 1943 р.), командувач 1-ї гвардійської армії генерал-полковник А. А. Гречко, командувач 47-ї армії генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко, командувач 1-ї танкової армії генерал-лейтенант танкових військ М. Ю. Катуків, командувач 13-ї армії генерал-лейтенант М. П. Пухов та інші (10 січня 1944 р.). До речі, в 1945 році генерал-полковник П. Ф. Жмаченко був удруге нагороджений вищим ступенем цієї нагороди — орденом Богдана Хмельницького I ступеня.

Перше нагородження орденом Богдана Хмельницького II ступеня відбулося згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР 26 жовтня 1943 року — його отримали підполковник Й. Н. Каплун та майор Б. В. Тарасенко, які відзначилися у битві за Дніпро. Їх подвиг яскраво описаний П. Г. Тичиною у документально-публіцистичному нарисі “Перші кавалери ордена Богдана Хмельницького”, надрукованому в газеті “Красная звезда” 27 листопада 1943 року. Всього орденом Богдана Хмельницького II ступеня було нагороджено понад 2400 осіб, а орденом III ступеня — більш ніж 5700 осіб⁴.

Орден Богдана Хмельницького виконував роль нагороди не тільки персональної, а й колективної. Так, у січні 1944 року однією з перших військових частин, нагороджених орденом Богдана Хмельницького I ступеня, стала 1-ша Чехословацька окрема бригада під командуванням полковника Людвіка Свободи. Своє бойове хрещення чехословацька частина дістала в березні

1943 року біля с. Соколово Харківської області. За успішні дії в боротьбі проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни орденом Богдана Хмельницького було відзначено понад 1000 військових частин та з'єднань.

Орденом Богдана Хмельницького, як уже зазначалося, нагороджувалися найвідоміші командири партизанських з'єднань та загонів, активні рядові учасники партизанської боротьби. Вже 4 січня 1944 року Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про нагородження командирів і комісарів з'єднаних партизанських загонів Української РСР орденом Богдана Хмельницького” велика група керівників партизанської боротьби була відзначена орденами I та II ступенів. Серед нагороджених орденом Богдана Хмельницького I ступеня відомі партизанські ватажки — генерал-майори М. І. Наумов, О. М. Сабуров, двічі Герої Радянського Союзу С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, генерал-майор В. А. Бегма, полковники П. П. Вершигора та Л. Є. Кизя. Список кавалерів ордена Богдана Хмельницького III ступеня відкривався прізвищем партизанки-розвідниці Є. А. Бодилевської, яка особливо відзначилася у бою за оволодіння містом Овруч у січні 1944 року.

Розробка ескізів ордена Богдана Хмельницького проводилася у Москві за конкурсом, у якому взяли участь також відомі українські художники М. Г. Дерегус, О. С. Пащенко, О. О. Шовкуненко. Найкращим ескізом був визнаний проект О. С. Пащенка, за яким і виготовлявся орден на Московському монетному дворі⁵.

Орден Богдана Хмельницького I ступеня виготовлявся з золота і мав вигляд п'ятикутної зірки, на яку накладалася п'ятикутна срібна зірка. Поверхня кінців зірок виконана у вигляді сонячних променів, що розходяться. У центрі зірки розташовувався круглий золотий медальйон з рельєфним зображенням погруддя Богдана Хмельницького з булавою в правій руці. Знак ордена II ступеня мав такий самий вигляд, але виготовлявся із срібла і круглий медальйон був визолочений. Знак ордена III ступеня був менший за розміром. Він повністю виготовлявся із срібла. П'ять кінців зірки були з пучками розбіжних променів, а решта мали поліровані грані. На орденських знаках усіх ступенів, як зазначалось у статуті ордена, у верхній частині кола карбувався напис українською мовою “Богдан Хмельницький”.

За примхою долі особливий інтерес до цього полководницького ордена СРСР часів Великої Вітчизняної війни виник в Україні через п'ятдесят років, коли у квітні 1995 року у Верховній Раді України навколо подальшої долі ордена розпалилася ціла політична баталія. В результаті вдало здійсненої “стратегічної операції” лівих сил ортодоксально-реставраційного спрямування Верховна Рада України 27 квітня 1995 року заснувала державну нагороду України — орден Богдана Хмельницького, поклавши в його основу опис та статут “існуючого ордена з аналогічною назвою”. І хоча окрема розповідь про парламентські перипетії навколо цього ордена буде подана у другій книзі цього видання, ми

Знак ордена Богдана Хмельницького III ступеня
зразка 1943 р.

не можемо утриматися тут від короткої ремарки. Кожна історична доба накладає на нагородні відзнаки власний історично-соціальний відбиток, і будь-які нагородні знаки існують у певному часовому просторі. Звичайно, засновані в минулому нагороди можуть з роками відновлюватися, набувати інших рис, проте завжди, народжуючись знов і трансформуючись, вони вбирають у себе ознаки нового часу. Але ніколи нова нагорода нової держави не прищеплювалася до висохлого стовбура старої нагородної системи вже неіснуючої держави.

Нова ініціатива М. Хрущова

На початку 1944 року Радянський Союз вступив у завершальний період боротьби з фашизмом — період повного вигнання загарбників за межі СРСР, визволення народів Європи від окупації та остаточного розгрому фашистської Німеччини. В ході зимово-весняних операцій 1944 року в Україні розгромлено німецькі війська в районі Корсуня-Шевченківського, визволено Кіровоград, Рівне, Луцьк, Кривий Ріг, Вінницю, Тернопіль, Херсон, Миколаїв, Чернівці, Одесу. Червона армія, форсувавши Прут, перенесла бойові дії на територію Румунії, вийшла в передгір'я Карпат.

Остаточне визволення України стало справою короткого часу і не викликало сумніву. Для Радянського Союзу визволення України не тільки означало велику військову перемогу над фашистською Німеччиною, а й було надзвичайно важливим геополітичним фактором. Адже радянська влада повертала собі величезну територію, сировинну базу, людські ресурси, врешті, діставала змогу зміцнити позиції соціалізму в європейській частині СРСР і поширити його вплив на захід.

Наприкінці 1942 року Президія Верховної Ради СРСР заснувала низку медалей для масового нагородження учасників оборони ряду міст СРСР — Ленінграда, Одеси, Севастополя та Сталінграда. Якщо оборона Одеси та Севастополя завершилась відповідно у жовтні 1941 року та липні 1942 року, то бої на підступах до Ленінграда і Сталінграда ще тривали. Такі випадки заснування нагород на честь якоїсь видатної події ще до її завершення є досить рідкісними в історії світової фалеристики.

Зваживши на те, що наближалось остаточне визволення України і в СРСР ще не існувало медалей “за визволення”, керівництво України знову висунуло оригінальну ідею. 25 березня 1944 року перший секретар ЦК КП(б)У та Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов направив Й. Сталіну листа з пропозицією заснувати спеціальну медаль “За освобождение Украины”. Це питання попередньо детально обговорювалося ним із

секретарем Президії Верховної Ради СРСР А. Горкіним. Як людина обережна і навчена досвідом, А. Горкін погодився надати необхідну допомогу в підготовці проекту медалі та положення, але тільки в разі схвалення цієї ініціативи Верховним головнокомандувачем.

Прекрасно розуміючи всі тонкощі стосунків кремлівського двору, М. Хрущов, звичайно, не міг викласти Сталіну весь свій план щодо заснування медалі за визволення України від фашистських загарбників. І тому просив у Сталіна тільки принципової згоди на її заснування. Деталі механізму реалізації ідеї обговорювалися між М. Хрущовим та А. Горкіним. Не міг М. Хрущов у листі до Сталіна й поінформувати його про те, що вже були розроблені проекти необхідних документів щодо заснування медалі. За тогочасними непорушними правилами проекти документів могли подаватися на розгляд Сталіну лише тоді, коли той давав “добро” на їх появу. Без такої згоди “ініціативний” проект будь-якого документа міг дорого коштувати його ініціаторові.

Важко однозначно сказати, чи давав Сталін дозвіл на виготовлення зразків медалей. Знаючи його схильність до натуралізму, розробники, як правило, подавали йому варіанти відзнак у “готовому вигляді”, виконані в металі. Два зразки медалі в металі навів уперше в книзі “Русские и советские боевые награды” відомий дослідник-фалерист В. Дуров, а на третій зразок, намальований у кольорі на папері, випадково натрапив у київських архівах український історик В. Сергійчук і опублікував його в часописі “Військо України”⁶. Так потроху, наче з окремих фрагментів мозаїки, вимальовувалась загальна картина навколо цього нездійсненого проекту.

Медалі пропонувалось виготовляти з жовтого металу, круглими за формою. На одному з проектів зображались зірка, танк та літаки і напис по колу “За освобождение от немецких захватчиков” і в центрі — “Украины”. Інший варіант був композиційно більш насичений: у центрі медалі зображались атакуючі танки та літаки на фоні плотини Дніпрогесу і доменних печей у сяйві зірки і напис по колу “За освобождение Украины от немецких захватчиков”. Цю композицію обрамляв вінок з подвійних рядів колосся пшениці. В нижній частині медалі на стрічці був напис — “СССР”.

Невідомий раніше проект медалі “За звільнення Радянської України” вирізнявся серед інших, уже існуючих медалей своїм змістовим навантаженням. У центрі медалі зображалася група атакуючих, серед яких угадувались фігури бійців Червоної армії, Військово-Морського флоту та партизанів. На задньому плані зображено танк, літаки та пам’ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Над атакуючими воїнами — розгорнутий прапор із профілями В. Леніна та Й. Сталіна. По колу медалі — напис “За звільнення України”. Ця медаль так і не була виготовлена в металі, і проект її залишився тільки на папері.

Задум М. Хрущова полягав у тому, щоб ЦК ВКП(б) та Президія Верховної Ради СРСР підтримали клопотання ЦК КП(б) України, Президії Верховної Ради та Ради Народних Комісарів УРСР про заснування Президією Верховної Ради УРСР спеціальної медалі “За звільнення Радянської України”, про що мали бути видані відповідно указ Президії Верховної Ради СРСР та постанова ЦК ВКП(б). Отже, йшлося про заснування Президією Верховної Ради УРСР власної (!) медалі, звичайно, з дозволу центру. Тому стає зрозумілим, чому так обережно поставився до ідеї заснування медалі за визволення України А. Горкін, який передбачав складності щодо появи “української нагороди”.

У проектах документів про заснування медалі “За звільнення Радянської України” чітко простежується думка про надання Президії Верховної Ради України законного права встановлювати відзнаку і нагороджувати нею. Але зробити це УРСР могла не самовільно, а тільки за згодою центральних законодавчого та партійного органів. Тому не випадково у проекті постанови ЦК ВКП(б) фігурували формулювання “задовольнити клопотання” ЦК КП(б) України, Президії Верховної Ради і РНК Української РСР і “дозволити Президії Верховної Ради УРСР... заснувати спеціальну медаль “За звільнення Радянської України”. У проектах документів чітко не визначався статус цієї медалі як нагороди УРСР, однак те, що вона мала стати нагородою виключно України, впливало з положення про медаль, що додавалося до указу Президії Верховної Ради СРСР. Зокрема, у ньому зазначалось, що нагородження медаллю здійснює Президія Верховної Ради Української РСР. Медаллю мали бути нагороджені всі безпосередні учасники визволення України від німецьких загарбників. До цієї категорії належали особи, що перебували у складі військових частин Червоної армії, Військово-Морського флоту, військ НКВС і НКДБ, партизани й особи з цивільного населення, які свою фактичну участь у визволенні України мали документально підтвердити. Такі документи видавалися командирами частин, начальниками військово-лікувальних закладів, командирами і комісарами партизанських з'єднань і загонів, а також обласними та міськими радами депутатів трудящих.

Тепер закономірно постає запитання: чому Сталін так і не дав дозвіл на заснування медалі “За звільнення Радянської України”? З цього приводу є низка версій.

Перша — Сталін не хотів підносити значення визволення України. Це видається малоімовірним. Адже для Радянського Союзу визволення Української РСР справді мало важливе стратегічно-військове і політичне значення. Найкращим доказом вагомості перемоги могла бути саме бойова нагорода. До того ж ця нагорода яскраво засвідчувала б дружбу і єдність народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, що визначалися як один з вирішальних чинників перемоги СРСР над фашистською Німеччиною.

Проекти медалі "За освобождение Советской
Украины". 1944 р.

Друга версія — на той час не існувало нагород за визволення окремих територій. Так, були засновані медалі на честь оборони окремих міст — Ленінграда, Одеси, Севастополя та Сталінграда. 1 травня 1944 року засновано медаль “За оборону Кавказа”, а 5 грудня 1944 року — “За оборону Советского Заполярья”. Формулювання “за визволення” з’явилося на медалях у червні 1945 року, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР були встановлені медалі за визволення Белграда, Варшави та Праги. Але навряд чи ці змістові нюанси становили серйозну перешкоду для заснування медалі за визволення України.

Версія третя. Крім України, Червона армія мала визволити Білорусію, Молдавію та три радянські Прибалтійські республіки. Теоретично можна припустити, що могло б постати питання про появу шести медалей за визволення окремих територій СРСР. Але в такому разі “випадає” Російська Федерація, до якої аж ніяк не підходило формулювання “за визволення”, оскільки гітлерівці окупували тільки частину європейської території Росії. Таким чином, існували б медалі, які фіксували в пам’яті нащадків визволення тільки “окраїн” СРСР, а Російська Федерація, яка, за твердженням офіційної пропаганди, винесла весь тягар війни, залишилась би без “територіальної медалі”. Ця версія має вагомий підстави.

І останнє припущення, яке, на наш погляд, може розкрити головну причину того, чому Сталін не дав “добро” на заснування “української медалі”. М. Хрущов, пропонуючи заснувати медаль “За звільнення Радянської України”, припустився серйозної помилки. Очевидно, не розібравшись у тонкощах нагородної політики СРСР і нагородного законодавства, він по суті висловив ідею про можливість існування республіканських нагород. Хай це були б навіть і медалі. З “нагородним суверенітетом” окремих республік в СРСР було покінчено в середині 30-х років. А тут через якихось десять років знову на обріїх “єдиної і неподільної” нагородної політики СРСР виринають пропозиції про відродження старої практики існування нагород окремих республік!

Можливо, ідея про встановлення нагород за визволення окремих республік і могла бути підтримана, якби ці нагороди мали загальносоюзний статус. Деяко незграбна ініціатива М. Хрущова поставила крапку взагалі на медалях за визволення окремих республік. Інтереси захисту підвалин централізованої нагородної політики СРСР виявились набагато вагомішими, ніж благородна справа вшанування визволителів України та інших республік СРСР з-під фашистського ярма. З певністю можна стверджувати, що Сталін, заглядаючи наперед, не хотів створювати прецеденту, на який можна було б спертися в часи, коли країна стане на мирні рейки і мова буде йти про відбудову народного господарства і вже герої відбудови заслуговуватимуть на відзначення республіканськими нагородами.

1967 рік. Нагородна атака українського керівництва

Ідея створення власних республіканських нагород, на довгий час забута керівництвом УРСР, усе ж таки зринула знову в період підготовки до святкування 50-х роковин Жовтневої революції та проголошення радянської влади в Україні. Матеріалізувалась вона без зайвого галасу, обережно і ґрунтовно в кабінетах ЦК Компартії України та Президії Верховної Ради УРСР. Про хід створення нових нагород на той час знало обмежене коло осіб, і, звісна річ, не могло бути й мови про широке інформування громадськості. Очевидно, керівництво України не було впевнене, що нова нагородна атака увінчається успіхом.

На початку травня 1967 року перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, попередньо обговоривши питання у вузькому колі своїх колег, висунув ідею про встановлення в Українській РСР не однієї, а цілої системи (!) власних республіканських нагород. Тоді ж він дав доручення Голові Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченку з'ясувати можливість установаження в УРСР республіканських орденів та медалей для нагородження ними громадян УРСР і трудових колективів.

Звірівшись з Конституціями СРСР та УРСР, проаналізувавши всі “за” і “проти”, Д. С. Коротченко на початку червня 1967 року вніс на розгляд ЦК Компартії України розгорнуту пропозицію про заснування двох орденів — Державного Прапора УРСР і Трудової слави та медалі “За трудові заслуги”. У доповідній записці на ім'я П. Шелеста він писав: “... Конституція Союзу СРСР, відносячи до компетенції Президії Верховної Ради СРСР заснування загальносоюзних орденів і медалей, не містить обмеження прав союзних республік встановлювати свої нагороди (знайшов-таки Д. Коротченко прогалину в загальносоюзному нагородному законодавстві! — Авт.). Можливість мати республіканські нагороди передбачено також і Конституцією Української РСР. Зокрема, в статті 30 Конституції УРСР, яка визначає компетенцію Президії Верховної Ради республіки, зазначено, що вона “присвоює почесні звання Української РСР і удостоює нагород”. Таким чином, заснування республіканських орденів і медалей не суперечило б конституційним положенням”⁷. Надаючи нагородам важливого значення як засобу морального стимулювання, Верховна Рада УРСР пропонувала заснувати в УРСР орден Державного Прапора УРСР — вищий ступінь нагороди, орден Трудової слави та медаль “За трудові заслуги” — для нагородження передовиків виробництва, працівників науки і культури за високі показники в роботі.

Цей документ датовано 3 липня 1967 року. Але ще в травні—червні в апараті кипіла напружена робота над підготовкою таких

важливих документів, як проект листа П. Шелеста Центральному Комітетові КПРС щодо заснування нагород, проекти положення про ордени і медаль УРСР, проекти відповідної постанови ЦК Компартії України та указу Президії Верховної Ради УРСР. Паралельно відбувалися відшліфування назви нагород і організація міні-конкурсу на розробку проектів нагород.

У ході редакційного опрацювання документів назву найвищого ордена вирішено було замінити і назвати його орденом Республіки. Започаткована в добу УНР, ця назва виявилась настільки ностальгійно привабливою і настільки природною для держави-республіки, що знову чи то свідомо, чи через незнання української історії 50 років потому знову постала в державних паперах.

Важливого значення надавалося підготовці листа на адресу ЦК КПРС. Його виважений тон, переконливість аргументації, чітко розставлені акценти мали справити позитивне враження на союзне партійне керівництво. У цьому листі УРСР першою серед інших республік СРСР висунула розгорнуту пропозицію про відновлення практики заснування республіканських нагород. Створюючи новий прецедент на нагородному полі СРСР, ЦК Компартії України просив дозволу заснувати в УРСР ордени Республіки та Трудової слави, а також медалі “За трудові заслуги”. Формулювання “прошу дозволити” свідчило про розуміння керівництвом України всієї складності даного питання і водночас пом’якшувало всю наступальну спрямованість документа.

На одному диханні творився й інший важливий документ, який мав регулювати питання функціонування нагород — “Положення про ордени та медаль Української РСР”. Перший варіант його з’явився вже в середині червня, а другий після ретельного опрацювання в остаточному варіанті — в липні 1967 року. Він мав назву “Положення про орден Республіки, орден Трудової Слави та медаль “За трудові заслуги”. Треба віддати належне всім причетним до створення цього документа. Він був підготовлений за всіма правилами нагородного законодавства, з урахуванням практики СРСР та України, а також нових реалій суспільного життя.

По суті цей документ давав “зелене світло” втіленню в життя ідеї про заснування власних державних нагород. Положення не тільки регламентувало аспекти функціонування нагород, а й чітко визначало їх статус. У цьому документі вперше давалось визначення нагородам УРСР як “державним нагородам Української РСР”. Це принципово важливе положення буде зафіксовано в нагородному законодавстві УРСР тільки через чотирнадцять років — у травні 1981 року! На той час формулювання про державний характер республіканських нагород було кроком далекосяжним і надзвичайно сміливим. Українська РСР тим самим проголошувала, що її нагороди мають державний статус і вона, тобто її найвищий законодавчий орган, вирішує питання про нагородження самостійно.

Положення передбачало, що ордени будуть нагородами як колективними, так і індивідуальними, а медаль — тільки нагородою індивідуальною. Президія Верховної Ради УРСР зосереджувала у своїх руках усі кардинальні питання нагородження — тобто вона мала засновувати нагороди, здійснювати нагородження, регулювати порядок вручення, носіння, видачі дублікатів та позбавлення нагород. Цікавий і такий аспект. До справи вручення не допускались партійні керівники. Це право надавалося виключно представникам законодавчої та виконавчої влади — Голові, першому заступнику та заступнику Голови, секретарю і членам Президії Верховної Ради УРСР, головам, заступникам голів, секретарям і членам виконкомів обласних, міських і районних рад депутатів трудящих. Таким чином, питання про те, яка з гілок державної влади — законодавча, виконавча чи партійно-номенклатурна — має бути “власником” державних нагород України, у цьому документі було однозначно вирішено на користь законодавчої та виконавчої, але ніяк не партійної влади. Даний поворот дещо несподіваний. Ініціюючи заснування нагород, лідер комуністів України П. Шелест віддавав власну ідею для реалізації законодавчому органу (!), і робив це свідомо, розглядаючи партійні органи як ідеологічну надбудову держави.

У Положенні про ордени Республіки, Трудової Слави та медаль “За трудові заслуги” визначався перелік документів, які мали видаватися до нагород, а також порядок носіння відзнак, у тому числі і місце їх розташування після нагород СРСР. При врученні орденів нагородженим планувалось видавати орденську книжку, а при врученні медалей — посвідчення. Нагородженим підприємствам, колгоспам, радгоспам, установам, навчальним закладам, господарським та громадським організаціям, областям, районам, містам, селам передбачалося вручення крім знака ордена ще й Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Окремий пункт Положення регламентував використання зображення орденів у засобах наочної агітації. Збільшений макет орденів мав установлюватися на фасаді будинку підприємства, організації чи установи, на трибунах, на Дошках пошани, в залах засідань. Нагороджені особи зобов’язувались носити ордени і медаль УРСР під час урочистих засідань і демонстрацій з нагоди загальносоюзних свят, на ювілейних сесіях Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. Міністерства і відомства Союзу РСР та УРСР, виконкоми місцевих рад, центральні органи загальносоюзних і громадських організацій і товариств трудящих мали включати в найменування підприємств, установ, навчальних закладів, організацій, товариств назву ордена, яким вони нагороджені. Таким чином, Положення про ордени і медаль УРСР справляло враження цілісного документа, де були враховані практично всі аспекти функціонування власних нагород радянської України.

Оскільки до підготовки документів щодо заснування нагород було залучено дуже обмежене коло осіб (це не афішувалось), то

й конкурс на розробку проектів нагород мав закритий характер. У ньому взяли участь тільки четверо визначних фахівців — майстрів своєї справи: В. Д. Фатальчук та його дружина О. І. Юнак, Ю. І. Яременок та А. Ф. Пономаренко. Один з учасників конкурсу А. Пономаренко через майже тридцять років після цих подій згадував: “Нас запросили до канцелярії Верховної Ради УРСР і поставили завдання розробити проекти двох орденів та однієї медалі. При цьому навіть запропонувати назви нагород. Відверто кажучи, ідея заснування власних нагород України нас дещо здивувала, і я висловився проти неї, мотивуючи тим, що тоді кожна республіка СРСР матиме по дві—три нагороди. Обговорення йшло демократично, кожний з художників висловив свої думки, і тут же народилися загальні обриси майбутніх орденів і медалі. Звичайно, ми тоді не думали, що наші проекти так і залишаться на папері.

Працював кожний художник окремо. Час від часу зустрічалися разом, обговорювали якісь питання, обмінювалися літературою. За плечима кожного з нас вже були власні нароби в галузі фалеристики. Наприклад, В. Фатальчук та О. Юнак були відомі своїм нагрудним знаком на честь 300-річчя возз’єднання України з Росією, а згодом стали розробниками нагрудних знаків до Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Таким чином, за короткий час вдалося створити по три варіанти кожного з орденів та медалі.

Проекти нагород розглядалися на найвищому рівні, особисто П. Шелестом та Д. Коротченком. Мій проект медалі, як кажуть, пройшов відразу, а до проектів орденів були зауваження П. Шелеста. Після врахування зауважень П. Шелеста і доопрацювання проектів найкращим був визнаний ескіз орденських знаків, що його розробив Ю. Яременок.

Побутує думка, що нагороди були виконані в металі. Не можу ствердно сказати, що саме так. Я не бачив виконаних в металі зразків. На мій погляд, за такий короткий термін їх просто не змогли б виготовити”.

Навколо орденських знаків УРСР зразка 1967 року існує чимало легенд. За однією з них, було виготовлено не менше восьми примірників кожної нагороди і після невдалої спроби їх заснування зразки-нагороди розійшлися по руках найвищого керівництва УРСР. З інших джерел, що посилаються на відповідальних працівників тогочасного апарату Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР, відомо, що вдалося виготовити тільки по одному пробному зразку (моделі) кожного з орденів та медалі, які й розглядало керівництво. Але до цього часу не вдалося розшукати жодного з цих зразків.

В остаточному варіанті нагороди України мали такий вигляд. Орден Республіки — п’ятикутна промениста зірка жовтого металу, на яку накладався герб Української РСР зразка 1949 року. Герб мав вигляд картуша, на якому зображався серп і молот на

тлі сонця, що сходить. Картуш обрамляв вінок з колосся пшениці. Над картушем — п'ятикутна зірка. В нижній частині герба — колосся, перевите стрічками з написами російською та українською мовами “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, а ще нижче — стрічка з написом “Українська РСР”. Орденська колодка п'ятикутна, обтягнута шовковою муаровою стрічкою червоно-блакитного кольору під колір державного прапора УРСР з вузькою жовтою смужкою з обох країв.

Орден Трудової слави мав форму п'ятикутної зірки із срібними пружками. Поле зірки залите темно-червоною емаллю. Зірка накладалась на шестерню з білого металу. В центрі ордену розміщувався герб УРСР, такий, як на ордені Республіки. За допомогою кільця з вушком знак кріпився до п'ятикутної колодки, яка обтягувалася стрічкою. Поле стрічки — кольорів державного прапора УРСР — червоно-блакитне, а з країв мережка білого, жовтого, темно-червоного, жовтого та червоного кольорів.

Медаль “За трудові заслуги” мала виготовлятися з білого металу. По верхньому краю лицьового боку розташовувався напис червоною емаллю “За трудові заслуги”. В центрі — рельєфне зображення серпа і молота, сонця, що сходить, напис — “УРСР”. Над серпом та молотом — мініатюрна зірка з червоної емалі. На звороті напис: “Слава труду!”. Стрічка до медалі малинова з широкою червоно-блакитною смужкою посередині.

Від медалі до нагрудного знака

Пересвідчившись у негативному ставленні Старої площі до справи запровадження в УРСР власних республіканських нагород, ЦК Компартії України та Президія Верховної Ради УРСР дещо змінили напрям дії і запропонували заснувати ювілейну медаль “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки” та пам'ятну настольну медаль “На відзнаку 50-річчя УРСР”.

Керівництво України поспішало. Планувалося виготовити ці відзнаки в грудні 1967 року, з тим щоб у першому півріччі 1968 року здійснити їх вручення і цим узаконити існування республіканських нагород. Широкого конкурсу на розробку проектів нагородної та пам'ятної медалей не проводилось, а цільове доручення отримав відомий київський художник А. Ф. Пономаренко.

Він запропонував такий варіант: кругла, діаметром 32 мм медаль із жовтого металу, на лицьовому боці якої у променях п'ятикутної зірки розміщувалася цифра “50” та напис “років” з червоної емалі. У верхній частині по колу напис “Українська РСР” також з червоної емалі, а внизу — зображення серпа та молота на тлі лаврової гілки. Зворотний бік медалі потребував нестандарт-

Проект медалі "50 років Української РСР",
1967 р.

ного рішення, оскільки все смислове навантаження нагороди ніс лицьовий бік. Перебравши кілька варіантів, автор проекту на зворотному боці зобразив контури кордонів УРСР та її найбільших річок, а також зробив напис "Київ". Це рішення було дещо оригінальним і в фалеристичній практиці не так вже й часто зустрічається, адже держава засобами емблематики передається через власний державний герб. Очевидно, автор уважав, що зображати герб на тому боці медалі, який не видно при носінні, недоречно.

Стрічка на колодку до медалі пропонувалася червоного та блакитного кольорів, а по краях — малинового та білого кольорів⁸.

Розроблений проект Положення про медаль "50 років УРСР" передбачав, що нею нагороджуватимуться учасники боротьби за встановлення радянської влади в Україні, особи, які відзначилися в роки Великої Вітчизняної війни у захисті та визволенні України від німецько-фашистських загарбників, передовики виробництва, відомі діячі науки та культури, державні та партійні працівники.

У Положенні обійдено питання про статус цієї медалі — загальносоюзний або республіканський. Нагородження нею мало проводитися Президією Верховної Ради УРСР від імені Президії Верховної Ради СРСР. Тому можна зробити висновок, що керівництво України "обкатувало" новий варіант нагородної практики, який будувався за схемою: УРСР ініціює заснування медалі — Президія Верховної Ради СРСР засновує її як нагороду загальносоюзну — нагородження і вручення медалі здійснюються республіканськими державними органами. Отже, запропонований підхід становив своєрідний проміжний варіант між загальносоюзними нагородами і нагородами республіканського рівня. Для чиновників з центру такий підхід був несподіваний: він не вписувався в "прокрустове ложе" наявних нагородних регламентацій. Хід їх думок можна вгадати: "Якщо дозволити Україні запровадити цю медаль, то де гарантія, що ідею не підхоплять інші республіки і не будуть вимагати заснування ювілейних медалей і для себе? А відтак кожна республіка матиме нагороди, якими буде розпоряджатися на власний розсуд".

Певна річ, що й такий "проміжний варіант" не пройшов. Центр непохитно стояв за нагороди загальносоюзні і не допускав можливості будь-яких нововведень.

За таких умов, коли союзний центр відхилив дві серйозні пропозиції України, здавалось, варто було припинити нагородотворчі спроби. Але треба віддати належне тогочасним лідерам республіки і винахідливості ініціаторів нагородних ініціатив. У них у запасі був третій варіант, який давав змогу хоча б частково довести розпочату справу до кінця.

Цей варіант полягав у тому, що УРСР відмовляється від ідеї заснування республіканської нагороди, проте встановлює на-

грудний знак без будь-яких претензій на високий державний статус цієї відзнаки.

Ідея нагрудного знака могла бути реалізована власними силами, і на заснування його не треба було дозволу центру. Тому на початку грудня 1967 року Президія Верховної Ради УРСР заснувала ювілейний нагрудний знак “50 років Української РСР” і затвердила його опис. Передбачалось, що він вручатиметься партійним і державним працівникам, передовим трудівникам, ветеранам боротьби за встановлення влади Рад в Україні.

Знак являв собою п'ятикутну зірку діаметром 35 мм, виготовлену з позолоченого металу. Кути зірки — з променями. В центрі зірки — круглий, покритий сріблом медальйон, який окантовують вінок з лаврового листя та колосся пшениці. Вгорі вінка — п'ятикутна зірка, внизу — серп і молот. На тлі медальйона розмішено картуш, у якому залита темно-червоною емаллю цифра “50”, вгорі над нею — рельєфний напис “Українська РСР”, внизу — “років”. Медальйон накладався на зірку і з'єднувався з нею двома штифтами. Знак за допомогою вушка і кільця прикріплювався до фігурної прямокутної колодки (22 × 13 мм). Колодка — жовтого металу, залита емаллями ясно-червоного та блакитного кольорів, поданих у співвідношенні 2:1. Знак прикріплювався до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки, і носився на лівій стороні грудей⁹. Автором проекту ювілейного нагрудного знака та пам'ятної медалі став відомий художник Ю. І. Яременок.

Багатьом колекціонерам відомий ще один варіант цього знака, який мав окремі розбіжності із затвердженим зразком. Так, вгорі медальйона відсутня зірочка, картуш обвитий не лавровим вінком та колосками пшениці, а тільки лавровим вінком, колодка знака виготовлялася не з суцільної металевої пластини, а з металевої прямокутної дужки, яка закріплювала червоно-блакитну стрічку. Чому так сталося, мова піде нижче.

До виготовлення ювілейного нагрудного знака та настільної медалі приступили в листопаді 1967 року, ще до офіційного затвердження зразка знака. Виконували замовлення колективи низки підприємств Києва: ювелірної, картонажної, поліграфічної № 5 та поліграфічної фабрики “Жовтень”, палітурної фабрики, заводу художнього скла, а також Харківського заводу технологічного обладнання № 1. Загалом до першої декади грудня 1967 року було виготовлено 8 тис. (а всього — більше 11,7 тис.) знаків та 6200 настільних медалей¹⁰.

Архівні документи через стислу констатацію фактів не завжди можуть точно передати напруженість тієї чи іншої історичної події. Тому часто в таких випадках стають у пригоді спогади прямих свідків. Яких моральних і матеріальних зусиль коштувало виробництво знаків, можна уявити з розповіді колишнього бригадира дільниці знаків Київської ювелірної фабрики Н. М. Бородян-

Проект нагрудного знака "50 років Української РСР".
1967 р. Автор — Ю. Яременок

Нагрудний знак "50 років Української РСР". 1967 р.
Автор — Ю. Яременок

ського, який безпосередньо здійснював виконання відповідального замовлення.

“На початку листопада 1967 р. на фабрику завітали з канцелярії Президії Верховної Ради УРСР і поставили складне завдання — терміново виготовити партію ювілейних нагрудних знаків. Коли були названі конкретні терміни — нам стало моторошно. За три—чотири тижні ми мали виготовити без малого 8 тис. знаків за поданим проектом. Причому виготовити їх з високою якістю. Як саме буде здійснюватися ця робота — то керівництво не турбувало.

— Ви прекрасно розумієте, замовлення відповідальне, має високе політичне значення, постійно контролюється ЦК, так що, хлопці, — вперед, — резюмував замовник.

Від натяків на політичні наслідки стало якось не по собі. Дітилося було нікуди — мусили робити. Можливо, для керівництва це було справою простою. Але що означало з листа перенести знак у метал! Треба було виготовити все обладнання, продумати технологію, відпрацювати спочатку в голові всі етапи роботи, а потім вже на практиці штампувати, золотити, сріблити, гравірувати, складати, наносити емаль, одним словом, доводити до тями.

Не гаючись почали справу. Я ніколи не думав, що ця робота буде такою тяжкою і забере стільки сил. Повірте, майже цілий місяць ми з фабрики не виходили. Моя мати приносила їжу прямо на роботу. Спали, їли прямо на робочих місцях. Від втоми люди засинали за верстатами. Мабуть, за таких умов працювали люди в евакуації під час війни.

Ми зробили 2 тис. знаків у так званому парадному варіанті, з суцільною металевою колодочкою, а решту, приблизно ще 6 тис., у варіанті спрощеному, внісши деякі корективи в ухвалений зразок. Парадний варіант призначався для керівництва, а решта, як тоді говорили, — для народу.

Врешті роботу ми зробили. Керівництво було задоволене. Як годиться, виписали всім премії, дали відгули. І дійсно, треба ж було якось відновити сили.

З якою гордістю я тримав в руках цей знак! Це була моя робота, робота моїх товаришів! Все-таки змогли! Кортіло похвалитися зробленим, гордість мене так і розпирала. З цим пішов до свого давнього знайомого, тоді — начальника відділу кадрів одного з київських підприємств.

Якраз він займався упорядкуванням свого “офісу”. Допоміг і я йому дещо зробити. Коли закінчили, сіли з такого приводу за чарчину, тут я з гордістю витягаю з кишені знак і кажу:

— Дивись, моя робота. Залишив для себе, як пам’ять. Як робили, говорити не буду, все одно не повіриш.

— Тю, у мене такого добра — море, — несподівано для мене відповів він. — Хочеш, і тобі подарую.

З цими словами він підійшов до сейфа, вийняв з нього три знаки і дав мені.

— На, носи. Батьківщина повинна знати своїх героїв. В орденах будеш, як собака в реп'яхах!

Я був вражений. Душу огорнув смуток. Прикро було до сліз. З якою помпою все це робилося, скільки сил покладено, з яким завзяттям і сумлінністю ми працювали, і така проза життя!

Говорили — відповідальне завдання, нагорода, а виявляється...”

Керівництво республіки мало іншу думку. Активна робота кипіла і в апараті ЦК Компартії України. Але якщо виробничники напружували сили, виготовляючи знаки, то апарат напружено працював над... складанням списків майбутніх нагороджених. Цією ділянкою керував секретар ЦК Компартії України з ідеологічних питань, майбутній академік АН України А. Д. Скаба.

Номенклатуру нагороджених у центрі й на місцях становили: керівники центральних установ у Москві, державних комітетів Ради Міністрів СРСР, начальники головних управлінь при Раді Міністрів СРСР, міністри всіх загальносоюзних і республіканських міністерств, заввідділами ЦК КПРС, Московського міськкому партії, Мосради, редактори центральних партійних газет і журналів, голови або перші секретарі союзних творчих спілок, керівництво Верховної Ради Російської Федерації, керівники Ради Міністрів РРФСР, працівники постійного представництва України в Москві, депутати Верховної Ради СРСР від України, депутати Верховної Ради УРСР, працівники секретаріату Президії Верховної Ради УРСР і так далі, далі, далі.

Звісно, що багато осіб з керівних центральних органів СРСР та Російської Федерації ніякого відношення до України не мали. Далеко не всі з нагороджених в УРСР були ветеранами боротьби за встановлення радянської влади в Україні або передовиками виробництва. Цікавий такий факт: 35 ювілейних нагрудних знаків було видано на Секретаріат Верховної Ради УРСР. Їх отримали завідувачі відділів, старші референти, консультанти, навіть технічні працівники, сантехніки та водії службових машин. У вирі широкого святкування і нагородження якимось забули про ... ветеранів, які поклали життя для утвердження нового ладу в Україні. Про них згадали, коли обурені учасники Громадянської війни, індустріалізації та колективізації почали писати колективні листи на адресу ЦК Компартії та Верховної Ради України із запитаннями: чому їм не вручили належні за заслуги нагрудні знаки? За таких темпів “роздачі нагород” виготовлених 8 тис. знаків на всіх не вистачило, ось чому трохи згодом була виготовлена нова партія і весь тираж ювілейного нагрудного знака “50 років Української РСР” склав понад 11,7 тис.

Так закінчилась історія зі спробою партійного і державного керівництва УРСР заснувати власні нагороди. Ідея запровадження республіканських орденів та медалей під тиском союзного центру набула гротескової форми — нагрудного знака з невизначеним статусом. Його не можна розцінювати як нагороду в пов-

ному розумінні цього слова, а тільки як фалеристичну пам'ятку радянської доби України.

Отже, які можемо зробити висновки? Петро Шелест та його найближче оточення намагалися відстояти інтереси України в межах Радянського Союзу і втілити на практиці принципи радянської конституції про рівноправність усіх народів СРСР. Спроби здобути “нагородну незалежність” України від всевладдя Москви видаються дріб'язковими порівняно з численними глобальними проблемами державного розвитку України. Але й вони переконували — центр ніколи не віддасть здобуті державні пріоритети. Незалежність у здійсненні власної нагородної політики є лакмусовим папірцем у визначенні реальної державної незалежності й суверенності. Тому центром нагородна справа ніколи не розглядалась як другорядна, а відповідала цілком визначеним геополітичним прагненням.

У 1972 році П. Шелеста усунули з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Серед інших “гріхів” і звинувачень у “м'якості” до українського буржуазного націоналізму та потуранні економічному “місництву” йому пригадали не тільки його книгу “Україна наша Радянська” (яку в студентських колах називали скорочено — “УНР”), а й відстоювання ідеї нагородного суверенітету. Нове керівництво УРСР на чолі з вірним лєнінцем В. Щєрбицьким нових планів щодо власних нагород не виношувало. Не тому, що розуміло безперспективність і приреченість таких ініціатив, і не тому, що не бажало врахувати всі попередні прорахунки, і не тому, що розглядало нагороди як атрибут незалежності, а тому, що навіть подумки не могло наважитися на відстоювання якихось суверенних інтересів України. Можливо, власна думка у тогочасного партійного керівництва і була, але, як говорять, воно з нею було категорично не згодне. Тому і стали можливими в Україні наступ тоталітаризму, панування ідеологічної доктрини, соціально-економічні дисгармонії, екологічні проблеми. У таких екстремальних умовах довелося утверджуватися новій незалежній Україні і розбудовувати власні державні інституції, серед яких становленню та розвитку нагородної справи відводилася особлива роль.

Про те, як відбувався цей процес — у другій книзі цього видання.

¹ Див.: Військо України. 1993. № 7. С. 89–90.

² Всеволодов І. Бєсєды о фалеристике. Из истории наградных систем. М., 1990. С. 297.

³ Див.: Колєсников Г., Рожков А. Орденна и медали СССР. Изд. 2-е. М., 1978. С. 71.

⁴ Там же.

⁵ Савичев М. 40-річчя ордєна Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. 1983. № 10. С. 125.

⁶ Див.: Дуров В. Русские и советские боевые награды. М., 1990. С. 83; Сергійчук В. Медаль, якої Сталін позбавив мільйони // Військо України. 1993. № 7. С. 2.

⁷ Дмитрієнко М., Бузало В. Державні нагороди України, що залишились у прєбєктах // Віче. 1994. № 8. С. 122.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 18, спр. 253, арк. 4.

⁹ Там само. Спр. 258, арк. 25.

¹⁰ Там само. Арк. 48, 67.

**Лист М. С. Хрущова Й. В. Сталіну
з проханням дати дозвіл на нагородження частин
і підрозділів Червоної Армії
Почесним Червоним Прапором УРСР
та введення нагороди Почесною
Бойовою Грамотою УРСР**

1943 р.

В результате успешного наступления героической Красной Армии уже освобождена от немецко-фашистских захватчиков большая часть Ворошиловградской области, часть районов Харьковской, Сталинской и Сумской областей.

Украинский народ, освобожденный из фашистской неволи, с исключительным подъёмом, радостью и глубокой благодарностью встречает своих освободителей — героическую Красную Армию, всемерно помогая ей в успешном продвижении вперед.

Бойцы и командиры Красной Армии, воодушевленные успехами и радушной встречей, рвутся вперед, дабы первыми ворваться в занятый врагом город и водрузить над ним красное знамя Страны Советов.

ЦК КП(б)У считает своевременным учреждение Президиумом Верховного Совета УССР Почетного Красного Знамени УССР для награждения частей и подразделений Красной Армии за освобожденные ими украинские города от немецко-фашистских оккупантов, а также ввести награждение Почетной Боевой Грамотой УССР бойцов и командиров Красной Армии и партизан, особо отличившихся в борьбе за освобождение украинских городов от немецко-фашистских оккупантов, города областного центра и приравненные к ним города областного подчинения.

Посылаем Вам на рассмотрение проект Указа Президиума Верховного Совета Украинской ССР об утверждении образца Почетной Боевой Грамоты, а также положение о Почетном Красном Знамени и краткое описание его. Просим утвердить.

Секретарь ЦК КП(б)У

Н. Хрущев

**Проект Указа Президії
Верховної Ради УРСР про запровадження
Почесного Червоного Прапора УРСР**

1943 р.

1. Учредить Почетное Красное Знамя УССР для награждения частей и подразделений Красной Армии за освобождение ими городов УССР от немецко-фашистских оккупантов.

2. Утвердить Положение о Почетном Красном Знамени УССР.

Председатель Президиума
Верховного Совета УССР

М. Гречуха

Секретарь Президиума
Верховного Совета УССР

А. Межжерин

Проект положения про Почесний Червоний Прапор УРСР

1. Почетное Красное Знамя УССР есть высшая награда УССР за героический подвиг частей Красной Армии по освобождению территории Советской Украины от немецко-фашистских оккупантов.

2. Почетным Красным Знаменем УССР награждается та воинская часть или отдельное воинское подразделение, которое, разгромив врага, первым освободит город и водрузит над ним Красное Знамя Страны Советов.

3. Почетное Красное Знамя сохраняется за воинской частью на все время, независимо от изменения наименования ее и нумерации.

Проект опису Почесного Червоного Прапора УРСР

Почетное Красное Знамя состоит из двухстороннего прямоугольного полотнища, размерами 145 на 115 см, изготовляемого из сложенного вдвое красного шелкового фая, обшитого с трех сторон золотистой шелковой бахромой, а четвертой стороной прикрепленной к древку.

На одной стороне полотнища в центре нашиты герб УССР из цветного шелка, по верхнему краю полотнища в правом углу вышиты золотистым шелком лозунг “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”, высота букв 4 см, а ниже по нижнему краю вышиты “Почетное Красное Знамя УССР”. Высота букв 10 см.

На другой стороне полотнища вышиты золотистым шелком: “Доблестным воинам /наименование части/ за освобождение города от немецко-фашистских оккупантов” и внизу полотнища дата освобождения.

Размер цифр по высоте 10 см, размер букв надписи 7,5 см.

Древко знамени деревянное, круглое сечение, диаметром 4 см, длиной 2,5 м.

Древко покрыто прозрачным лаком и сохраняет цвет дерева.

На нижнем конце древка металлический обруч, а на верхнем — никелированный наконечник.

Шнур знамени, крученный, изготовляется из золотистого шелка с двумя кистями по концам.

Длина шнура 270—285 см.

**Лист М. С. Хрущова Й. В. Сталіну
з проханням дати дозвіл
на встановлення спеціальної медалі
“За освобождение Украины”**

25 березня 1944 р.

Красная Армия, успешно продвигаясь по территории Советской Украины, скоро полностью освободит Украину от немецких захватчиков.

Следовало бы учредить специальную медаль “За освобождение Украины” и награждать ею всех участников освобождения Советской Украины от немецких оккупантов.

Если Вы одобрите наше предложение, то мы бы взяли на себя вместе с тов. Горкиным подготовить проект медали и положение о ней.

Н. Хрущев

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 23, спр. 784, арк. 1. Незасвідчена копія.

**Проект Указу Президії Верховної Ради СРСР
про заснування медалі
“За звільнення Радянської України”**

Не раніше 25 березня 1944 р.

1. Удовлетворить ходатайство Центрального Комитета Коммунистической партии /большевиков/ Украины, Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Украинской ССР в ознаменование освобождения Советской Украины от немецких захватчиков и учредить специальную медаль “За звільнення Радянської України”.

2. Наградить медалью “За звільнення Радянської України” всех участников героической борьбы за Советскую Украину и лиц, принимавших непосредственное участие в освобождении Советской Украины от немецких захватчиков.

3. Утвердить Положение о медали “За звільнення Радянської України”.

4. Утвердить образец и описание медали “За звільнення Радянської України”.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР

М. Калинин

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

А. Горкин

Положення про медаль “За звільнення Радянської України”

1. Медалью “За звільнення Радянської України” нагороджуються всі учасники героїчної боротьби за Советську Україну і лиця, приймавши безпосереднє участь в звільненні Советської України від німецьких захопників.

2. Нагородження виробляє Президіум Верховного Совету Української ССР на основі документів, що підтверджують фактичне участь в звільненні Советської України від німецьких захопників, надаваних командирами частин, начальниками військово-лікарських закладів, командирами і комісарами партизанських з'єдинень і партизанських отрядів, а також відповідними областними і міськими радами депутатів трудящих.

3. Вручення виробляється:

лицям, що перебувають в воїнських частинах Червоної Армії, Військово-Морського Флоту, військ НКВД і НКГБ, — командирами військових частин, а лицям, що вийшли зі складу армії і флоту, — військовими комісарами по місцю проживання нагороджених;

партизанам і лицям із громадянського населення — учасникам звільнення Советської України від німецьких захопників, — виконуваними комітетами областних, міських і районних рад депутатів трудящих по місцю проживання нагороджених.

4. Медаль “За звільнення Радянської України” носить на правій стороні грудей.

5. Медаль “За звільнення Радянської України” лиця, що загинули в боях за звільнення Советської України або померли, передається родині нагородженого разом з підтвердженням к медалі.

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 23, спр. 784, арк. 12—13. Незасвідчена копія.

Проект постанови ЦК ВКП(б) про заснування медалі “За звільнення Радянської України”

Не раніше 25 березня 1943 р.

1. Удовлетворити ходатайство Центрального Комітету Комуністическої партії /більшовиків/ України, Президіума Верховного Совету і Совету Народних Комісарів Української ССР і дозволити Президіуму Верховного Совету Української ССР в ознаменування звільнення Советської України від німецьких захопників учредить спеціальну медаль “За звільнення Радянської України”.

2. Предоставити право Президіуму Верховного Совету Української ССР нагороджувати медаллю “За звільнення Радянської України” всіх учасників героїчної боротьби і лиця, приймавших безпосереднє участь в звільненні Советської України від німецьких захопників.

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 23, спр. 784, арк. 12—14. Незасвідчена копія.

**Доповідна записка Голови Президії
Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка
першому секретарю ЦК КПУ П.Ю.Шелесту
про встановлення в Українській РСР
республіканських орденів і медалі
для нагородження окремих громадян
і трудових колективів**

червень 1967 р.

За Вашим дорученням вивчено питання про можливість встановлення в Українській РСР республіканських орденів для нагородження ними як окремих громадян, так і колективів трудящих, що особливо відзначились.

Діючим законодавством заснування загальносоюзних орденів і медалей віднесено до компетенції Президії Верховної Ради Союзу РСР /стаття 49 Конституції СРСР/. В союзних республіках крім присвоєння відповідних почесних звань, які встановлені в кожній з них, провадиться нагородження тільки Почесними Грамотами і Грамотами Президії Верховної Ради республіки.

В перші роки Радянської влади союзні республіки мали свої ордени. Зокрема, в нашій республіці за постановою V Всеукраїнського з'їзду Рад від 10 березня 1921 р. був заснований республіканський орден Трудовий Червоний Прапор УРСР. Нагородження ним провадилося з липня 1921 до квітня 1933 р. За даними, одержаними з Центрального архіву Жовтневої революції, орденом Трудового Червоного Прапора УРСР було нагороджено 305 чоловік і 7 колективів.

Дальше нагородження орденами союзних республік було припинено постановою Президії ЦВК СРСР від 23 квітня 1933 р., якою встановлювалося, що з дня її опублікування нагородження буде провадитись тільки орденами Союзу РСР. Відносно ж республіканських орденів, які були вручені нагородженим, у постанові сказано, що вони і надалі зберігають свою силу в межах положень про ці ордени. З того часу нагородження орденами союзних республік не відновлювалось і в законодавчому порядку це питання не переглядалось.

Між тим, Конституція Союзу РСР, відносячи до компетенції Президії Верховної Ради СРСР заснування загальносоюзних орденів і медалей, не містить обмеження прав союзних республік встановлювати свої нагороди. Можливість мати республіканські нагороди передбачено також і Конституцією Української РСР. Зокрема, в статті 30 Конституції УРСР, яка визначає компетенцію Президії Верховної Ради республіки, зазначено, що вона "присвоює почесні звання Української РСР і удостоює нагород". Таким чином, заснування республіканських орденів і медалей не суперечило б конституційним положенням.

В сучасних умовах, коли заходи морального стимулювання, поряд з матеріальним заохоченням, набувають все більшого значення в справі успішного здійснення завдань господарського і культурного будівництва та комуністичному вихованні трудящих, було б доцільним встановити в Українській РСР республіканські ордени і медалі.

Виходячи з цього, вноситься на розгляд ЦК КП України пропозиція про заснування в нашій республіці двох орденів і однієї медалі, а саме:

— орден Державного Прапора Української РСР* — вищий ступінь нагороди, якою можна було б нагороджувати як окремих громадян, так і колективи трудящих, що особливо відзначилися;

*У ході роботи над проектом цього ордена була висунута пропозиція назву "Державний Прапор Української РСР" замінити на "орден Республіки". — Авт.

— орден Трудова Слава і медаль “За трудові заслуги” — для нагородження передовиків виробництва, працівників науки і культури за високі показники в роботі. Ескізи цих нагородних знаків замовлені групі художників і будуть подані на розгляд після їх виготовлення.

Додаючи проект постанови ЦК КП України і проект листа до ЦК КПРС в цьому питанні, прошу розглянути.

Д. Коротченко

Проект постанови ЦК КП України про заснування орденів і медалі Української РСР

червень 1967 р.

Беручи до уваги, що моральне стимулювання творчої активності й ініціативи трудящих поряд з матеріальним заохоченням відіграє важливу роль в справі успішного здійснення завдань комуністичного будівництва, Центральний Комітет КП України постановляє:

1. Визнати за доцільне заснувати в республіці два ордени, в тому числі орден Державного Прапора Української РСР і орден Трудова Слава, а також медаль “За трудові заслуги” для нагородження ними передовиків народного господарства, працівників науки, культури і колективів трудящих, які досягли високих показників у роботі.

2. Доручити Президії Верховної Ради УРСР в місячний строк виготовити ескізи-зразки республіканських орденів і медалі, а також розробити проект Положення про ці нагороди і подати їх на розгляд ЦК КП України.

3. Просити ЦК КПРС затвердити пункт 1 даної постанови. Текст листа до ЦК КПРС в цьому питанні — схвалити.

Проект

Центральный комитет КПСС

В первые годы Советской власти, вплоть до 1933 г. союзные республики имели свои ордена. В частности, в нашей республике на основании постановления V Всеукраинского съезда советов от 10 марта 1921 г. был учрежден орден — Трудовое Красное Знамя УССР, награждение которым производилось с июля 1921 по апрель 1933 г. Этой награды были удостоены 305 человек и 7 коллективов.

Дальнейшее награждение орденами союзных республик было приостановлено постановлением Президиума ЦИК СССР от 23 апреля 1933 г. Этим постановлением устанавливалось, что со дня его опубликования награждение может производиться только орденами Союза ССР. Относительно же орденів союзных республик, которые были вручены награжденным, указывалось, что они сохраняют свою силу в пределах положений об этих орденах. С того времени награждение республіканскими орденами не возобновлялось и в законодательном порядке этот вопрос не пересматривался.

Исходя из задач, поставленных XXIII съездом КПСС по дальнейшему развитию творческой активности масс в осуществлении разрабо-

танной партией программы коммунистического строительства, а также с целью более широкого поощрения передовиков и новаторов производства, считали бы целесообразным возвратиться к практике учреждения республиканских орденов и медалей. Эти награды явились бы дополнительным средством морального стимулирования трудящихся в деле успешного выполнения производственных планов и социалистических обязательств.

Вместе с тем учреждение республиканских орденов и медалей не противоречило бы конституционным положениям. Конституция СССР, в частности, ее статья 14, в которой дается перечень вопросов, отнесенных к ведению Союза ССР и его органов, не содержит каких-либо ограничений права союзных республик устанавливать свои награды.

Учитывая изложенное, ЦК КП Украины просит разрешения учредить в Украинской ССР:

— орден Государственного Знамени Украинской ССР — высшую степень награды республики, которой могли бы удостаиваться особо отличившиеся работники народного хозяйства, деятели науки, культуры, предприятия, учреждения, организации;

— орден Трудовой Славы и медаль “За трудовые заслуги” — для награждения передовиков производства, работников науки и культуры, коллективов трудящихся, достигших высоких показателей в работе.

Секретарь ЦК КП Украины

ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 18, спр. 258, арк. 170—174. Незасвідчена копія.

Проект положения про орден Республики, орден Трудовой Славы та медаль “За трудові заслуги”

червень 1967 р.

1. Орден Республики, орден Трудовой Славы та медаль “За трудові заслуги” є державними нагородами Української РСР.

2. Орденом Республики нагороджуються окремі громадяни, підприємства, установи, колективи і громадські організації республіки за особливі заслуги в комуністичному будівництві.

3. Орденом Трудовой Славы нагороджуються окремі особи і колективи трудящих за видатні успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, за заслуги в галузі державної і громадської діяльності.

4. Медаллю “За трудові заслуги” нагороджуються окремі особи, які досягли високих показників в своїй роботі.

5. Нагородження орденом Республики, орденом Трудовой Славы і медаллю “За трудові заслуги” проводиться Президією Верховної Ради Української РСР.

6. Окремі особи, підприємства, установи, організації та колективи можуть бути повторно нагороджені за нові заслуги перед Радянською державою орденом або медаллю Української РСР незалежно від раніше одержаних нагород.

7. Нагороджені орденами і медаллю Української РСР мають служити прикладом сумлінного виконання громадянського обов'язку.

8. Представлення до нагородження орденами і медаллю провадиться міністерствами і відомствами Української РСР, республіканськими органами громадських організацій і товариств трудящих, виконкомками

обласних і міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих.

Підприємства, будівельні організації, колгоспи, радгоспи, установи, учбові заклади, а також громадські організації, товариства трудящих та інші організації порушують клопотання про представлення до нагородження орденами і медаллю Української РСР перед вищестоящими організаціями, яким вони підпорядковані, перед виконкомами місцевих рад депутатів трудящих.

Основним документом для представлення до нагородження є нагородний лист встановленого зразка (додається)*.

9. Вручення нагородженим орденів і медалі Української РСР провадиться від імені Президії Верховної Ради Української РСР Головою, першим заступником Голови, заступником Голови, секретарем і членом Президії Верховної Ради Української РСР або за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР головами, заступниками голів, секретарями і членами виконкомів обласних, міських і районних рад депутатів трудящих.

10. При врученні орденів і медалі Української РСР видаються наступні документи:

- нагородженим орденом — орденська книжка;
- нагородженим медаллю — посвідчення до медалі.

Нагородженим підприємствам, будівельним організаціям, колгоспам, радгоспам, установам, учбовим закладам, громадським організаціям, товариствам трудящих, областям, районам, містам, селам, а також іншим організаціям і колективам крім орденської книжки видається Грамота Президії Верховної Ради Української РСР.

11. Носити ордені і медаль Української РСР нагородженим обов'язково в таких випадках:

на урочистих засіданнях і зборах, нарадах і демонстраціях, присвячених загальносоюзним святкам: роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції — 7 листопада, дню Міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня, дню народження В. І. Леніна — 22 квітня, дню Конституції СРСР — 5 грудня, дню Перемоги — 9 Травня та національного свята Української РСР;

на ювілейних сесіях Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих рад депутатів трудящих;

при врученні орденів підприємству, установі, організації, області, місту, району, селу, а також на інших урочистих святах, зв'язаних з святкуванням ювілею.

При повторному нагородженні орденом або медаллю нагороджені приходять на вручення нагород при орденах і медалях.

В інших випадках нагороджені носять орденські стрічки і стрічку медалі на планках встановленого зразка.

Ордени і медаль та їх стрічки не носять на пальто, шинелях, плащах та іншому верхньому одязі, а також на спеціальному виробничому і спортивному одязі.

12. Ордени Української РСР та їх стрічки носяться на лівій стороні грудей нагородженого, розміщуються після орденів Союзу РСР в такому порядку: орден Республіки, орден Трудової Слави, медаль "За трудові заслуги" та її стрічка розміщуються після медалі Союзу РСР "За трудову відзнаку".

13. Ордени, якими нагороджені підприємства, колгоспи, радгоспи, установи, учбові заклади, громадські організації, товариства трудящих, області, міста, райони, села, а також Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР і орденські книжки розміщуються в належному оформленні в Будинках культури, клубах, червоних кутках і залах засідань. Під

*Зразок нагородного листа відсутній.

час участі нагородженого колективу в революційних святах, нарадах і демонстраціях, на урочистих засіданнях і зборах орден прикріплюється до прапора на лицьовому боці полотнища в лівому верхньому куті.

Ордени нагороджених областей, міст, районів, сіл зберігаються відповідно у виконкомах обласних, міських, районних, сільських рад депутатів трудящих.

Підприємства, установи, організації розміщують збільшений макет ордену над головним входом в підприємство, установу, організацію, а також в клубах, червоних кутках, залах засідань. Збільшені макети орденів, якими нагороджені області, міста, райони, села, розміщуються на трибунах, перед якими проходять мітинги трудящих і проводяться демонстрації, на Дошках пошани, в залах засідань місцевих рад депутатів трудящих.

Міністерства і відомства Союзу РСР, Української РСР, виконкоми місцевих рад депутатів трудящих, центральні органи загальносоюзних і республіканських громадських організацій і товариств трудящих наказом, розпорядженням або постановою включають в найменування підприємств, установ, учбових закладів, організацій, товариств назву ордену, яким вони нагороджені.

14. Дублікати орденів і медалі Української РСР замість загублених, як правило, не видаються. Видача дублікатів може бути проведена тільки як виключення, коли орден або медаль втрачені в час стихійного лиха (пожежа, повінь, землетрус) та при інших обставинах, якщо нагороджений не міг вжити необхідних заходів до збереження ордену, медалі.

15. У випадку посмертного нагородження або після смерті нагородженого орден чи медаль Української РСР передаються сім'ям нагороджених разом з орденськими документами і зберігаються у них як пам'ять.

16. Нагороджений у випадку вчинення злочину або іншого негідного вчинку може бути позбавлений орденів чи медалі Української РСР Президією Верховної Ради Української РСР.

З представленням про позбавлення нагороджених орденів, медалі Української РСР можуть входити відповідні судові органи, міністерства, відомства, виконкоми обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) рад депутатів трудящих та інші державні органи, а також громадські організації.

17. Особи, які винні у продажу або передачі орденів і медалей у вигляді подарунка, привласненні чи носінні орденів і медалей, не маючи на те права, притягаються до відповідальності у встановленому законом порядку.

Віче. 1994. № 8. С. 124—27.

Проект положення про медаль “50 років Української РСР”

грудень 1967 р.

1. Медалью “50 лет Украинской ССР” награждаются:

а/ участники борьбы за установление Советской власти на Украине;
б/ участники гражданской войны, боровшиеся за установление и укрепление Советской власти на Украине;

в/ лица, особо отличившиеся в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками во время Великой Отечественной войны на территории Украинской ССР;

г/ лица, особо отличившиеся в коммунистическом строительстве в республике.

2. Награждение медалью “50 лет Украинской ССР” производится от имени Президиума Верховного Совета СССР Президиумом Верховного Совета Украинской ССР.

3. Вручение медали “50 лет Украинской ССР” производится Президиумом Верховного Совета Украинской ССР, а также по его поручению исполнительными комитетами областных, городских и районных советов депутатов трудящихся по месту жительства.

4. Медаль “50 лет Украинской ССР” носится на левой стороне груди и при наличии орденов и других медалей располагается после них.

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

ЦДАВО України. Ф 1, оп. 18, спр. 258, арк. 7. Незасвідчена копія.

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР про виготовлення настільної пам'ятної медалі “На відзнаку 50-річчя Української РСР”

м. Київ

грудень 1967 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. На ознаменування 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки виготовити настільну пам'ятну медаль “На відзнаку 50-річчя Української РСР”.

2. Вручити настільну пам'ятну медаль “На відзнаку 50-річчя Української РСР” союзним і автономним радянським республікам, краям, автономним областям, національним округам та областям союзних республік, містам-героям, військовим частинам, з'єднанням і кораблям, які відзначилися в боях за визволення Радянської України, республіканським громадським організаціям і добровільним товариствам, творчим спілкам, редакціям республіканських газет і журналів, а також передати для експонування історичним і краєзнавчим музеям республіки.

3. Вручити настільну пам'ятну медаль “На відзнаку 50-річчя Української РСР” представникам робітників, колгоспників, інтелігенції, державних і громадських організацій, Збройних Сил СРСР і іншим особам — учасникам спільного урочистого ювілейного засідання Комуністичної партії з дореволюційним стажем, активним учасникам боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, державним, партійним, громадським діячам, видатним вченим та військовослужбовцям.

4. Затвердити зразки посвідчень та Опис пам'ятної настільної медалі “На відзнаку 50-річчя Української РСР”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

Опис пам'ятної настільної медалі “На відзнаку 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки”

Пам'ятна настільна ювілейна медаль являє собою правильне коло діаметром 64 мм, товщиною 4 мм; виготовлена з кольорового металу.

Ліва і права частини медалі заглиблені, їх поверхня торшанована. В центрі медалі — Державний герб Української РСР. Вище герба з лівого боку — зображення двох орденів Леніна, якими нагороджена Українська РСР. Нижче герба і праворуч його — дата: 1917—1967.

Зворотна сторона медалі має вздовж краю утоплене кільце, на якому врівень з основною поверхнею медалі розташовуються літери в один рядок “На відзнаку 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

На нижній частині кільця — дві лаврові гілки, перев'язані стрічками.

В середній частині розташована гребля Дніпрогесу на фоні заводів і інших промислових підприємств.

В нижній частині медалі перед Дніпрогесом — зображення поля пшениці.

В верхній частині медалі на фоні супутника розміщено радянський транспортний літак “Антей”.

Всі зображення, цифри і літери рельєфно-опуклі.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 18, спр. 258, арк. 2,6—7. Незасвідчена копія.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР про заснування ювілейного нагрудного знака “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”

м. Київ

20 грудня 1967 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. На ознаменування 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки заснувати ювілейний нагрудний знак “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

2. Вручити ювілейний нагрудний знак “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки” представникам робітників, колгоспників, інтелігенції, державних і громадських організацій, Збройних Сил СРСР та іншим особам — учасникам республіканського ювілейного засідання, присвяченого 50-річчю УРСР; членам КПРС з дореволюційним стажем, активним учасникам боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

3. Затвердити зразок і опис ювілейного нагрудного знака “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

**Постанова Президії Верховної Ради
Української РСР про виготовлення
ювілейного нагрудного знака
“50 років Української Радянської
Соціалістичної Республіки”**

м. Київ

20 грудня 1967 р.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

1. На ознаменування 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки виготовити ювілейний нагрудний знак “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

2. Вручити ювілейний нагрудний знак “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки” представникам робітників, колгоспників, інтелігенції, державних і громадських організацій, Збройних Сил СРСР та іншим особам — учасникам республіканського ювілейного засідання, присвяченого 50-річчю УРСР; членам КПРС з дореволюційним стажем, активним учасникам боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, державним, партійним і громадським діячам та видатним вченим Української РСР, а також передати для експонування історичним та краєзнавчим музеям республіки.

3. Затвердити зразок і опис ювілейного нагрудного знака “50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

Голова Президії
Верховної Ради Української РСР

Д. Коротченко

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

**Опис ювілейного нагрудного знака
“50 років Української Радянської
Соціалістичної Республіки”**

Ювілейний нагрудний знак являє собою п'ятикутну зірку діаметром 35 мм, виготовлену з позолоченого чи анодованого кольорового металу. Кути зірки — з променями. В центрі зірки — щит з металу, покритий сріблом, на якому зверху написано: “Українська РСР”, і в центрі червоною емаллю цифра “50”. Внизу напис — “років”. Щит обвитий лавровим вінком та колоссям пшениці. Внизу вінка розміщено серп і молот, зверху — зірочка. Всі написи і зображення — рельєфні.

Ювілейний знак за допомогою вушка і кільця прикріплюється до прямокутної фігурної емалевої колодки розміром 22 × 13 мм, червоного і голубого кольорів з співвідношенням 2:1.

Ювілейний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Секретар Президії
Верховної Ради Української РСР

А. Зленко

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдул-Рахман**, паша 39
Агесілай 11
Адаменко 157
Алмазів О. 146, 276
Анна Іоаннівна 50, 51
Ангеліна Паша 308
Андрієвський 84
Андрусак Василь 204
Антонівч-Будло Д. С. 310
Аронсон 123, 124
Архістратиг Михаїл 56, 71, 80, 224, 228
Ахмед III, султан 39
- Базильський Г.** 181, 274
Балясний М. 118
Бандера С. 195
Бантиш-Каменський Д. Н. 52, 342
Барвінська Ф. А. 310
Барицький Р. 221, 283
Баторій Стефан 49
Башинський Є. 157, 168, 276
Бегма В. А. 436
Безгін І. Д. 23
Безручко М. 181, 274
Бельй Сидор 40, 43, 44
Бестужев-Рюмін Олексій 50
Битинський М. 21, 61, 83, 180, 212
Білевич Й. 157, 168, 276
Білецький С. 276
Білий-Карпинець М. 221
Білінський Мирон 156, 223
Блакитний В. 125
Богок В. С. 309
Бодилевська Є. А. 436
Бородянський Н. М. 450
Бочкай Стефан 49
Браславський-Страхов А. М. 310
Бредов М. 71
Бринський Михайло 67
Будников П. П. 309
Бузало В. Й. 22, 23, 83, 134, 243, 455
Буздалін С. Ф. 124, 318
Будьонний С. 298
Бурков В. Г. 11
Бурковський Іван 204
Бурнас Андрей 40
Бурцев М. 160
Бурштин С. Е. 130
Буценко О. І. 118, 123, 124, 138
- Буцманюк Юліан** 73
Бучма О. М. 310
- Вадим Д.** 182
Василенко М. 128, 141, 143
Васильченко Ілля 324
Васильчиков Д. Ф. 308
Ватутін М. Ф. 433
Ватченко О. 394—399, 409—411, 420
Великий Лукьян 40
Величко Самійло 30, 52
Верес 193, 194
Вериківський М. І. 310
Вернадський В. І. 321
Верстюк В. Ф. 343
Вершигора П. П. 187, 436
Веденєєв Д. 244
Виговський Іван 30
Винниченко В. 84
Вировий 193, 194
Висоцький М. К. 310
Вишнівський О. 181, 274
Вітовський Д. 59
Владислав, королевич 49
Власенко С. 139
Воблий К. Г. 310
Вовк А. 152, 155, 156, 167, 286, 289, 290
Водоп'янов М. 16
Войцехівський Ю. О. 307, 346, 347
Воровін 128
Ворошилов К. 298
Всеволодов І. В. 11, 83, 435, 455
Вяземцев 157
- Гаврих Я.** 283
Гаген М. О. 435
Гайдай З. М. 310
Гаккебуш Л. М. 310
Галаса Василь 203
Галич 58
Галкин О. 78, 84, 96, 101, 104, 276
Галлер Йозеф 66
Гаха В. 68
Георгій, отрок 26
Геродот 11
Гец Леон 56
Гіненко-Савійський В. 165, 166, 252, 253
Гітлер 228

- Гладкий Йосип 43
 Глоб Іван 40
 Глодзевський 150
 Глукко Ростислав 238
 Гнідий Г. К. 310
 Головатий Антон 44, 45
 Головатий Павло 40, 42, 44
 Головін Федір 13, 38, 39
 Голуб 253
 Гонта 146
 Гордієнко К. 38
 Горкін А. 439, 440, 458
 Горєлов С. 160
 Горлинський К. 141
 Городиський Орест 21, 226, 283
 Гребінський С. О. 317
 Гречко А. А. 435
 Гречило А. 244
 Гречуха М. С. 309, 347—349, 433, 434, 456
 Григорович Н. И. 342
 Грушецький І. 392, 393
 Гудима В. 276
 Гуревич Г. М. 309
- Данилов О. І.** 435
 Дашинич-Кульчицький 152
 Девлет-Гірей II, хан 39
 Дельвіг С. 276
 Дерєгус М. Г. 310, 436
 Деркач В. С. 309
 Дзінковський В. 83
 Дзюба О. М. 343
 Динник О. М. 310
 Дідик Галина 205
 Дітель В. 181, 274
 Длябога М. 221, 283
 Дмитрієнко М. Ф. 22, 23, 455
 Довженко О. П. 118, 120, 434
 Долинський Р. 283
 Доміно Збігнев 325
 Доронін І. 16
 Дорошенко Микита 42
 Дригожило Іван 43
 Дудар Я. 193
 Дужий М. 193
 Дуров В. 52, 439, 455
 Душенькин В. З. 342
 Дядюша Сергій 15, 276
- Ейдеман** 318
Ейлер Леонард 43
- Євген-провідник, вояк УПА** 194
Євтушенко Д. І. 310
Єлизавета Петрівна, цариця 13, 50, 51
Єншин М. 160
Єрмощенко В. 135, 318
- Жмаченко П. Ф.** 435
Жуков Г. 14
Жуков Е. М. 342
Жулинський М. 81, 83
- Загородній** 94, 95
Загородський О. 150, 152, 168—170, 172, 181, 258, 274
Заєць Михайло 206
Зайцев Б. Н. 21, 134
Замічковський І. Е. 303
Замлинський В. О. 22
Заньковецька М. К. 302, 345
Зарицька Катерина 205
Затонський 318
Защук Г. 52
Зелінський Віктор 15
Зленко А. 350—354, 356—360, 362, 363, 365, 367—373, 375—378, 380, 381, 388—390, 465—467
Змієнко В. 181, 274
Золотаренко І. 30
- Іванов А.** 345
- Іван III** 30
Іванець І. 59
Іванов В. В. 310
Іванов В. С. 113
Іванов О. О. 310
Іванчишин 170, 258
Ігнатенко І. Й. 309
Іоанн Антонович, принц 51
Іщенко І. М. 309
- Йосиф Сліпий, кардинал** 238
- Калинин М.** 458
Калинський Т. 42
Калнишевський Петро 40, 43
Кальміуський Антон 42
Каманін М. 16
Капленко Є. С. 309
Каплун Й. Н. 435
Каргальцев И. И. 342
Карл XII 39
Карнюшин Ф. Д. 124
Карпенко Дмитро 204
Карпенко 128
Карпинець М. 283
Карташов Л. П. 310
Касіян В. І. 310
Каспарянц І. К. 113
Катерина II, Катерина Велика 40, 44, 45, 50
Катуков М. Ю. 435
Каутський К. 342
Керод В. 283
Кизя Л. Є. 436

- Киркиж 318
 Кисельов І. П. 120
 Клименко 152
 Климкевич Р. 21, 59, 61, 67, 68, 83
 Клінков 307
 Коваль В. 203
 Коваль-Медзвецький М. 276
 Ковпак С. А. 17, 187, 436
 Ковтюх Є. 15
 Кожедуб І. 160
 Козак В. 283
 Козицький П. О. 120, 310
 Козій Г. В. 317
 Козьма О. 276
 Колесников Г. 455
 Колодієв Ф. 276
 Колотуха Я. 390—399, 407, 409—411, 414, 420
 Комашко 129
 Коморовський Андрій 226
 Кондуфор Ю. Ю. 343
 Коновалець Євген 182
 Коротченко Д. 350—354, 356—358, 362, 363, 365, 367, 369, 370, 372, 375—377, 443, 446, 461, 465—467
 Корчинський М. 84
 Котовський Г. 298
 Коханівський 152
 Кравс Антін 182
 Кравцевич В. 22
 Кравченко Петро 238
 Кравчук Л. М. 8, 147, 327
 Краснопера Северин 73, 75, 101, 160, 166
 Крат Михайло 15
 Криволапа І. М. 309
 Криворучко М. 15
 Крижанівський 148
 Крип'якевич І. П. 317
 Круковський Орест 23, 220, 244
 Крушельницький М. М. 310
 Ксенофонт 11
 Кудрявцев П. 276
 Кузнецов 318
 Кук Василь 203, 205
 Кульжинський С. 276
 Курас І. Ф. 23, 342
 Курбас О. С. 302
 Курбатов 50
 Курманович Віктор 182
 Куценко А. 21
 Куценко В. М. 22, 23
 Кутузов М. 14, 43
 Кутяков І. 15
 Кучерук О. 188, 244
 Кучма Л. Д. 8, 20
 Куц В. 181, 182, 274
 Лабза Трохим 43
 Лавриненков В. 17
 Лазарева О. З. 309
 Лазаренко Є. К. 317
 Лазарінок 128
 Лазарович М. 56
 Лазарович Н. 56
 Леваневський С. 16
 Левенець М. 283
 Левицька А. Г. 309
 Левицький Андрій 147, 173, 180, 182, 207, 274, 276
 Левкович В. 203
 Лелюшенко Д. Д. 433
 Ленін В. І. 121, 137, 144, 439, 463
 Леус Я. 118
 Лисенко М. Г. 310
 Лівицький М. 218
 Лінденер 157
 Лісовська З. 223
 Лоб-Лобанов 167
 Лобанов 318
 Лобачев 318
 Луговцов М. В. 321
 Лукьянов Андрей 40
 Лупшинський 56
 Любанський К. 14
 Любченко П. 346, 347
 Ляпідевський А. 16
 Ляшко О. 378, 381, 390, 391
 Магара В. Г. 310
 Мазепа Іван 13, 38, 39, 147, 154
 Мазуркевич Зеновій 204
 Макаренко А. 84, 176, 271, 272
 Маленков Г. М. 313
 Манзій В. Д. 309
 Манзуренко В. В. 23, 186, 188, 223, 226, 244, 284
 Манцев В. М. 124, 318
 Манько Г. Є. 308
 Маньковський Б. М. 309
 Маренков О. В. 118, 120
 Маринич І. В. 310
 Маринович 59
 Маркович 50
 Мартов Ю. 342
 Межжерін О. 347, 348, 433, 456
 Меншиков Олександр 38, 39
 Мержичка В. 11
 Мешківський Євген 15, 276
 Микола I, цар 43
 Милославський 39
 Михайлишин Михайло 150
 Михайло, князь рязанський 28
 Мірчук П. 244
 Міхно М. М. 310
 Модзалевський В. 58, 148
 Можейко І. В. 9, 11, 81, 83
 Молодчий О. 17
 Молоков В. 16
 Монкевич Борис 57, 58

- Моренте Хуан Альберто 325
 Мосін О. Г. 304
 Мошинський Є. 276
 Мстислав I, Святійший Патріарх 238
 Муравін П. Д. 310
 Мюлер 129
- Нагай** Макар 40
 Нагорний О. В. 309
 Нарбут Г. 58
 Насакин Андрей 40
 Наумов М. І. 436
 Недбайло А. 17
 Нижник В. 349
 Никодим, єпископ 57
 Ніконов Н. 276
 Новицький Андрій 282
 Ночев Цветан 325
- Окіншевич** Лев 294, 342
 Олексій Михайлович, цар 37
 Ольшевський В. 276
 Омелянович-Павленко Іван 15, 181, 274
 Омелянович-Павленко Михайло 15, 72, 73, 150, 158, 182, 207
 Осецький Олександр 15
 Осінський 157, 168
 Остапенко Д. 130
 Остапенко 118
 Острозький Костянтин 49
 Отрешко-Арський М. 181, 274
- Павло I** 13, 14, 48
 Павловський 151
 Падалка 118
 Пазовський А. М. 308
 Палієнко Василь 225
 Паторжинський І. С. 310
 Пашков Валентин 324
 Пащевський 276
 Пащенко О. С. 310, 436
 Пелип Дмитро 204
 Перебийніс О. 280
 Пересада 276
 Петлюра С. 64, 73, 76, 78, 84, 96, 146—148, 152, 154, 155, 158, 164—166, 169, 173, 175, 180—182, 243, 253, 273, 276
 Петрицький О. Г. 120, 310
 Петро I 13, 37—39, 48
 Петро II 48
 Петро III 13, 50
 Петро-Ульріх, принц 13
 Петров В. 276
 Петровський Г. І. 113, 123, 128, 135, 138, 139, 318, 345—347
 Петрушевич Євген 69
 Пилипчук П. 166, 252, 253
 Писемський Г. Ф. 308
- Пищемуха 151
 Підгайний Б. 283
 Пілашевський А. Й. 310
 Пількевич О. 276
 Піпер 39
 Пільц Олдржих 11
 Плав'юк М. 147
 Платон 294
 Пліній 11
 Поваженко І. О. 309
 Подлуський Георгій 72, 83, 148, 243, 244
 Полежаєв Г. М. 310
 Польовий Федір 204
 Поляков В. 143
 Полякова А. В. 320
 Пономаренко А. Ф. 446, 447
 Пора-Кошиць 129
 Порайко В. 143
 Порохівський Г. 181, 274, 276
 Порохня Андрей 40
 Порохняк Д. 283
 Потьомкін-Таврійський Г. 14, 43
 Примаков В. 207
 Прозоровський 43
 Прокопчук С. 253
 Просвірнін 307
 Проскура Г. Ф. 310, 320
 Протасьєв П. 30
 Прохода В. 181, 274, 276
 Псиго І. 160
 Птус М. В. 310
 Пузицький А. 181, 274
 Пухов М. П. 435
- Раєвський** 128
 Раковський Х. Г. 113
 Ревуцький Л. М. 310
 Репринцев В. Ф. 343
 Резніченко 307
 Рихтицький Любомир 225
 Рігельман О. 42
 Роєнко Віктор 228
 Рожков А. 455
 Розсоха Степан 228
 Розумовський 49
 Рокоссовський К. 14
 Рудниченко Дем'ян 14
 Рузвельт, президент США 186
 Рум'янцев П. 14
- Сабуров** О. М. 187, 436
 Савичев М. 455
 Савченко-Більський В. 276
 Савчин Марія 203, 206
 Сагайдачний П. 49
 Садовський 104, 166
 Саксаганський О. П. 303
 Сало Ольга 226
 Сальський В. 180, 182, 274—276

- Свирид, учень відомого графіка Ніла Хасевича, виконавець відзнак УПА 195, 196
- Свобода Людвік 435
- Святополк 26
- Семотюк Я. 22, 56, 83, 180, 188, 211, 221, 226, 238, 243, 244, 282
- Сербиченко О. 139, 141
- Сергійчук В. 439, 455
- Сердюк О. Г. 310
- Сигізмунд III 49
- Сидір Василь 204
- Синцов Д. М. 308, 321
- Сікевич В. 276
- Сіленко П. 283
- Сінклеров В. 276
- Сіпко 170, 258
- Скаба А. Д. 454
- Скоропадський Павло 15, 18, 57, 61, 81, 207, 210
- Скрипник 318
- Слепньов М. 16
- Смирнов В. 52
- Смирнов-Замковий О. і. 310
- Совенко 152
- Содоль Петро 203, 244
- Соколов Олександр 327
- Соколовський О. Н. 321
- Солодуб П. 345
- Сорока О. Н. 310
- Сосідко Г. 283
- Сошальський 152, 170, 258
- Спаський і. Г. 45, 52, 342
- Спіров М. С. 309
- Сталін Й. В. 207, 433, 434, 438—440, 442, 456
- Старицька М. М. 303
- Стегайло Филип 40
- Степаненко і. 17
- Степанов В. С. 342
- Стечишин М. 286
- Столерман Самуїл Олександрович 308
- Страхов 118
- Стрелков И. 345
- Струве М. 342, 343
- Субтельний О. 187, 243
- Суворов О. 14, 43
- Супонін М. П. 120
- Табачник Д. В. 22, 23, 83
- Тарасенко Б. В. 435
- Тарнавський Мирон 182
- Татарінов Г. О. 309
- Терлецький 152
- Тимкевич А. 283
- Тимофіївський О. Д. 321
- Тичина П. Г. 435
- Тобілевич 303
- Толкачов 128
- Трохименко К. Д. 310
- Трубников К. 14
- Трушенко Петро 43
- Тухачевський М. 298
- Тюленев і. 14
- Тютюнник Віра 151
- Тютюнник Ю. 150, 151
- Уборевич і. 298
- Угаров Ф. Я. 124, 318
- Удовиченко Олександр 15, 181, 182, 274, 276
- Удовиченко М. 74, 148, 154, 157—159, 166, 168, 169, 270
- Ужвій Наталія Михайлівна 308, 310
- Улянич В. 22
- Усатий Сидір 42
- Уфімцев Ф. А. 310
- Фарнабад 11
- Фатальчук В. Д. 446
- Федорів Григорій 40
- Федоров О. Ф. 436
- Федько і. 15
- Філатов В. П. 308
- Філонович В. 276
- Флавій Марк 12
- Фостун Святомир 227
- Фрунзе М. В. 125, 298, 345
- Фуртаненко Микола 116
- Ханенко М. 51
- Харченко 151, 152
- Хасевич Нил 193, 195—197, 203
- Хмельницький Б., гетьман 30, 36, 37, 434, 435, 439
- Холодний М. Г. 310
- Хоменко М. 420, 421, 424, 426, 428—430
- Хромов С. С. 342
- Хрущов М. С. 19, 433, 434, 438—440, 442, 456, 458
- Хуторянський Хома 324
- Цехновіцев М. М. 310
- Чавдаров С. Х. 310
- Чепіга Захарій 44, 45
- Черный Алексей 40
- Черный Сафрон 40
- Черняхівський і. 17
- Чехович О. 276
- Чеховський В. 84
- Чижевський 152, 170, 258
- Чистякова В. М. 310
- Чмир М. 23
- Чорний 152
- Чубар В. Я. 123, 138
- Чудненко і. 181, 274
- Чупринка Тарас 188, 205, 280

- Шайбле 93, 94, 95
Шалаєв 170, 258
Шандрук Павло 157, 168, 181, 188, 222, 223, 227, 274, 283, 284
Шанковський Л. 244
Шаронов М. А. 310
Шафонський О. 48
Шаховський Ю. 39
Швець Ф. 84, 176, 271, 272
Шевців 227
Шевченко В. С. 274, 325, 421, 424, 426, 429, 430
Шевченко В. 181
Шейн Р. В. 11
Шелест П. Ю. 443—446, 455
Шепелев Л. Е. 342
Шепель В. 157, 168, 276
Шергов 307
Шереметьєв М. П. 317
Шешина Тетяна 327
Шидловський 49
Шиянів Г. 166, 252, 253
Шмидт О. Ю. 342
Шовкуненко О. О. 309, 310, 436
Шраменко 170, 181, 258, 274
Шумський 318
Шухевич Роман 188, 192, 203—206
Щербаков Микола 160
Щербина Петро 14
Щербицький В. 432, 455
Юнак О. І. 446
Юнаков М. 276
Юра Г. П. 304
Юсуп-паша 39
Яворський В. 283
Якір Й. 298
Яковлева Л. В. 23
Ян Казимір, король 37
Янів 157, 168
Янушевський Григорій 15
Янчевський М. 163, 276
Яременюк Ю. І. 446, 450
Ярін В'ячеслав Миколайович 311
Ястребов О. М. 309
Яшниченко М. 276

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія** 222, 223, 227, 238, 243
Австрія 10, 174, 187, 223, 243
Австро-Угорська імперія 56, 58, 59
Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, АМСРР 306—308
Азербайджанська радянська республіка, Азербайджан 16, 110
Азія 13
Акерман, м. 28
Александрів-Куявський, м. 147
Апеннінський півострів 11
Аргентина 10, 146
- Базар, м. на Волині** 218
Баунд Брук, Нью-Джерсі, США 227
Башкирія 325
Белград, м. 442
Бельгія 146, 223
Бендери, фортеця 39
Берлін, м. 12, 182, 195
Білогорща, с. Львівської обл. 206
Білорусія 16, 110, 325, 442
Бобринець, м. 72
Болгарія 146, 325
Борислав, м. 59
Бразилія 146
Браїлов, фортеця 44
Британія, Велика Британія, Англія 19, 26, 186, 187, 221—223, 227, 228, 243
Броди 187, 221—224, 283, 284
Буковина 58
Бухарська народна республіка 110
- Вадовиці, м.** 147
Вапнярка, м. 70
Варна, м. 28
Варшава, м. 59, 76, 78, 147, 195, 274, 442
Ватикан 28
Відень, м. 28, 56, 78, 186, 219, 221
Вінниця, м. 253, 438
Вінницька обл. 308
Вірменська радянська республіка, Вірменія 16, 110
Вознесенськ, м. 72
Волинська губ. 14
- Волинська обл., Волинь** 62, 195, 203, 218
Воронежчина 48, 51
Ворошиловград, м. 433
Ворошиловградська обл. 456
Воткінськ, м. 133
- Галицько-Волинське Королівство** 60
Галичина 54, 58, 76
Геок-Тепе, фортеця 44
Глухів, м. 38, 39
Грузинська радянська республіка, Грузія 16, 110
- Давньоруська держава** 12, 26
Данія 10
Дніпро, р. 435
Дніпропетровська обл. 308
Дністер, р. 76
Домб'є, передмістя Кракова 147
Донецька обл. 308
Донбас 433, 434
Дрогобич, м. 59
Дюксин, с. Костопольського р-ну Рівненської обл. 195
- Едмонтон, м.** 73, 182
Естонія 325
- Європа** 12, 13, 26, 28, 37, 147, 293, 438
- Жашків, м.** 72
Житомирська обл. 195
Жмеринка, м. 70
Жовква, м. 59
- Задунайська Січ** 43
Закавказька Федерація 110
Закарпаття 228
Запоріжжя, м. 435
Запорозька Січ 28, 30, 42—44
Західна Волинь 72
Західна Європа 12, 222
Західна Німеччина 203
Західна Область Української Народної Республіки, ЗОУНР 65—68, 85
Західна Україна 88, 93, 176, 312
Західний Кавказ 44
Західно-Українська Народна Республіка, ЗУНР 18, 59—61, 69, 73
Збруч, р. 81, 146

- Золотоноша, м. 72
 Золочів, м. 59
- І**змаїл, м. 28, 43
 Італія 73
- К**азахстан 10, 325
 Каліш, м. 147, 170, 181, 274
 Кам'янець-Подільський, м. 69, 73, 78
 Кам'янка, р. 40
 Канада 19, 74, 146, 211, 221—223, 228, 243
 Карпати, передгір'я 438
 Карпатська Січ 228
 Карпатська Україна 211, 228, 286
 Катеринославська губ. 44, 162
 Кафу, м. 28
 Київ, м. 22, 38, 48, 57, 61, 71, 72, 78, 243, 271, 325, 347—354, 356—358, 361—363, 365, 367, 369, 370, 372, 374, 376—378, 380, 389—399, 408—411, 420—422, 424, 428, 430, 433, 439, 465—467
 Київська губ. 162
 Київська обл., Київщина 303, 308
 Київська Русь 26, 28
 Кілія, м. 28
 Кіровоград, м. 438
 Коломия 59, 193
 Константинополь, м. 28
 Корсунь-Шевченківський, м. 438
 Краків, м. 186
 Краснодарський край 325
 Кременеччина 206
 Крефельд, м. 12
 Кривий Ріг, м. 438
 Куба 325
 Курщина 48
- Л**аньцут, м. 147
 Ленінград, м. 438, 442
 Литовське князівство 26
 Лівобережжя 433, 434
 Лівобережна Україна 13, 48
 Луцьк, м. 438
 Львів, м. 22, 58, 59—61, 66, 74, 150, 206, 227
 Львівська обл., Львівщина 195, 205
 Любар, м. 72
- М**ала Азія 26
 Мала Росія 30, 42
 Мала Хортиця 28
 Марківський р-н Ворошиловградської обл. 433
 Мексиканські Сполучені Штати 10
 Меловський р-н Ворошиловградської обл. 433
 Миколаїв, м. 438
 Миколаївська губ. 162
 Могилів, м. 69
- Молдавія 28, 442
 Монгольська Народна Республіка 325
 Монреаль, м. 61
 Москва, м. 12, 14, 38, 40, 42, 50, 340, 436, 454, 455
 Московська держава 12, 26, 28
 Мукачеве, м. 228
 Мюнхен, м. 218, 222
- Н**аддніпрянська Україна, Наддніпрянщина 28, 48, 69, 88, 93, 176
 Німеччина 10—12, 61, 73, 123, 146, 186, 187, 221—223, 438, 442
 Нова Січ 40, 43
 Новоросійський край 44
 Нью-Йорк 244
- О**вруч, м. 436
 Одеса, м. 303, 438, 442
 Одеська обл. 308
 Ольгопіль, м. 72
 Оттоманська імперія 28
- П**ариж, м. 146, 174, 175
 Перемишль, м. 147
 Петербург, м. 51
 Пикуличи, м. 147
 Піотркове, м. 147
 Поділля 62, 72, 76
 Полісся 203
 Полтава, м. 38, 51
 Полтавщина 48, 50
 Полонне, м. 38
 Польське королівство 14
 Польща, Польська Народна Республіка 14, 26, 28, 38, 58, 61, 66, 72, 81, 146, 163, 172, 174, 181, 274, 325
 Правобережжя 48
 Прага, м. 78, 150, 195, 220, 221, 442
 Прут, р. 438
- Р**имська імперія 26
 Рівне, м. 438
 Рівненська обл. 195
 Річ Посполита 30, 36
 Російська держава 13, 15, 37, 43, 62, 83
 Російська імперія 13, 15, 40, 48, 62, 81, 110, 160, 254, 292—295
 Російська Радянська Федеративна Республіка, Російська Федерація, РФСР 10, 110, 296—298, 325, 442, 454
 Росія 13, 14, 16, 30, 37, 39, 43, 44, 50, 62, 81, 110, 160, 293, 297, 314, 442, 446
 Румунія 146, 181, 274, 276, 438
- С**анкт-Петербург, м. 42, 44
 Севастополь, м. 438, 442
 Сербія 146
 Сілістрія, м. 14

- Слобідська Україна, Слобожанщина 48, 51
 Словаччина 187
 Смоленськ, м. 30
 Соколово, с. Харківської обл. 436
 Союз Радянських Соціалістичних Республік, СРСР, Радянський Союз, Радянська держава 13, 16, 21, 23, 30, 79, 114, 121, 124—127, 131—133, 150, 160, 175, 186—189, 292, 295, 298, 299, 301, 304, 306, 307, 309, 313, 314, 325, 328, 335, 337, 339, 340, 406, 407, 412, 424, 432, 434, 436, 438, 440, 442, 444—446, 454, 455, 461, 462, 464
 Сполучені Штати Америки, США 19, 123, 146, 153, 186, 221—223, 227, 228, 243
 Сприня, с. на Самбірщині 192
 Сталинская обл. 456
 Сталінград, м. 433, 438, 442
 Станіслав, м. 59
 Стара Січ 38, 39
 Стародавній Рим 11, 12
 Стародавня Греція 11
 Старокостянтинів, м. 72
 Стопи, с. на Житомирщині 73
 Стршалков, м. 147
 Стрипа, р. 54
 Сумська обл., Сумщина 14, 456
 Сухівці, с. Рівненського р-ну 195
 Східна Галичина 58, 59, 66
- Таджикистан** 110
 Тарнув, м. 146
 Тернопіль, м. 438
 Тернопільщина 195
 Торонто, м. 22, 146, 180, 207, 225, 226, 243
 Торунь, м. 38
 Трапезунд, м. 28
 Тульчин, м. 72
 Туреччина 42, 43
 Туркменська радянська республіка, Туркменія 16, 110
 Тухоль, м. 147
- Угорщина** 174, 228
 Узбекиька радянська республіка, Узбекистан 16, 110
 Україна, УСРР, УРСР, радянська Україна, Українська Радянська Соціалістична Республіка 8, 10, 13, 16—22, 24, 26, 30, 37, 38, 40, 48, 50, 54, 58, 61, 62, 64, 74, 81—85, 88, 98, 104, 106, 107, 110, 111, 123, 124, 126, 128—130, 132, 133, 136, 144, 147, 148, 158, 159, 163, 166, 172, 174—176, 180, 186, 187, 189, 193, 203, 206, 207, 211, 221, 223, 225—229, 238, 243, 253, 254, 271—273, 277, 285—287, 296—299, 301—303, 305, 307—309, 312—314, 322, 325, 327, 330, 333—335, 337—342, 345, 352, 355, 358, 359, 366—370, 379, 405, 411—414, 422, 432—434, 436, 438—440, 442—447, 449, 450, 454, 455, 457—460, 462—467
 Українська держава 18, 21, 54, 57, 59—61, 75, 81, 164, 175, 176, 197, 210, 229, 285
 Українська Народна Республіка, УНР 15, 18, 19, 21—24, 56, 57, 61, 62, 64, 66, 69—74, 76—79, 81, 82, 84, 85, 87, 94, 97, 101, 104, 106, 107, 146, 147, 150—159, 162, 163, 165—170, 172—176, 180—182, 206, 207, 210—212, 218, 219, 228, 243, 246—248, 250, 252—255, 270—274, 276—278, 284, 285, 287, 288, 444, 455
 Ульм, м. у Німеччині 221
 Умань, м. 72
- Фастів, м.** 30
 Фастовець, с. Рубанської волості Брацлавського повіту на Поділлі 253
 Франція 10, 11, 19, 26, 146, 181, 186, 222, 228, 243, 274, 276—278
- Харків, м.** 78, 120, 129, 135, 136, 139—141, 163, 166, 207, 320, 345—347, 433, 434
 Харківська обл. 308, 456
 Херсон, м. 438
 Херсонська губ. 162
 Херсонський повіт 44
 Хмельниччина 195
 Хорезм, м. 110
 Хорезмська радянська республіка 110
 Хотин, м. 28
 Хуст, м. 228
- Чарторія, м.** 72
 Ченстохів-Страдом 147
 Черкаси, м. 72
 Чернівці, м. 438
 Чернігівська губ. 45, 162
 Чернігівська обл., Чернігівщина 48, 51, 308
 Чехія 146, 220
 Чехословаччина 146, 181, 228, 243, 274, 276
 Чикаго, м. 82, 226
 Чорноморське узбережжя 14
- Швейцарія** 174
 Швеція 50
- Щипіорно, м.** 147
- Юзефів, м.** 147
- Ямпіль, м.** 72

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС	— атомна електростанція
АМСРР	— Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
АН України	— Академія наук України
арк.	— аркуш
арт.	— артикул
бл. пам.	— блаженної пам'яті
б.	— бувший
ВКП(б)	— Всесоюзна Коммунистическая партия (большевиков)
Всеукрабіс	— Всеукраїнська спілка працівників мистецтв
ВУРПС	— Всеукраїнська рада професійних спілок
ВУЦВК	— Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС	— Всеросійська центральна рада професійних спілок
вип.	— випуск
ВО	— виробниче об'єднання
в. о.	— виконуючий обов'язки
ГВШ	— Генеральний військовий штаб
ген.	— генерал
ген-хор.	— генерал-хорунжий
гол.	— головний
Головполітосвіта	— Головне управління політичної освіти
губ.	— губернія
Держбуд України	— Державний комітет України у справах архітектури, будівництва і охорони історичного середовища
Зб. зак.	— збірник законів
ЗОУНР	— Західна Область Української Народної Республіки
ЗУ	— збірник указів
ЗУНР	— Західна Українська Народна Республіка
КВШ	— Крайовий військовий штаб
КДБ	— Комітет державної безпеки
КПРС	— Комуністична партія Радянського Союзу
КПСС	— Коммунистическая партия Советского Союза
КП(б)У	— Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ	— Комуністична партія України
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
МДБ	— Міністерство державної безпеки
Мосрада	— Московська міська рада народних депутатів
МТС	— машинно-тракторна станція
муздрам	— музично-драматичний
НКВД	— Народный комиссариат внутренних дел
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ
НКГБ	— Народный комиссариат государственной безопасности

Список скорочень

НКДБ	— Народний комісаріат державної безпеки
НКО	— Народний комісаріат освіти
НКПрос	— Народный комиссариат просвещения
НКСобес	— Народный комиссариат социального обеспечения
ОБВУ	— Об'єднання бувших вояків-українців
обл.	— область
ОЕВ	— Охоронно-екзекуційний відділ
окрвиконком	— окружний виконавчий комітет
оп.	— опис
ОУН	— Організація українських націоналістів
п.	— пункт
р.	— річка
Раднарком	— Рада Народних Комісарів
РАТАУ	— Радіотелеграфне агентство України
РНК	— Рада Народних Комісарів
РРФСР	— Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	— робітничо-селянська Червона армія
РТС	— ремонтно-тракторна станція
СВУ	— Спілка визволення України
СНК	— Совет Народных Комиссаров
Совнарком	— Совет Народных Комиссаров
спр.	— справа
с. р.	— цього року
СРСР	— Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст.	— стаття
США	— Сполучені Штати Америки
УВК	— Українське вільне козацтво
УГА	— Українська Галицька армія
УГВР	— Українська Головна Визвольна Рада
УД	— Українська дивізія
УК	— Українське козацтво
УНА	— Українська національна армія
УНР	— Українська Національна Рада
УНР	— Українська Народна Республіка
УПА	— Українська повстанська армія
УРСР	— Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСС	— Українські січові стрільці
УСРР	— Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЧХ	— Український Червоний Хрест
ф.	— фонд
ФЗН	— фабрично-заводське навчання
ЦВК	— Центральний Виконавчий Комітет
ЦВК СРСР	— Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ЦДАВО	— Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО	— Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦИК	— Центральный Исполнительный Комитет
ЦК ЛКСМУ	— Центральний Комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України
ЧСР	— Чехословацька Республіка

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
<i>Нарис 1</i> ПЕРШОПОЧАТКИ НАГОРОДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	25
<i>Нарис 2</i> ПЕРШІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ	53
<i>Нарис 3</i> ОРДЕН ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА УКРАЇНСЬКОЇ СРР. 1921—1933 РОКИ	109
<i>Нарис 4</i> ПОШУКИ ШЛЯХІВ НАГОРОДОТВОРЕННЯ В ЕКЗИЛІ ТА ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	145
<i>Нарис 5</i> НАГОРОДНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	291
<i>Нарис 6</i> НЕЗДІЙСНЕНІ ПРОЕКТИ	431
Іменний покажчик	468
Географічний покажчик	474
Список скорочень	477

Наукове видання

ТАБАЧНИК Дмитро Володимирович
БУЗАЛО Віктор Йосипович
ВОРОНІН Віктор Михайлович та ін.

УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА

З історії нагородної спадщини

У двох книгах

Книга перша

Художнє оформлення та редагування *Олексія Григора*
Технічний редактор *Людмила Швець*
Коректори *Алла Бараз, Алла Бородавко, Людмила Іванова*
Комп'ютерна верстка *Наталії Громової*

Підп. до друку 08.10.04. Формат 60 × 84/8. Папір офсет. Гарн. Pragmatica.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 55,8. Обл.-вид. арк. 39,29.
Вид. № 4172. Зам. 4-245

Видавництво «Либідь», 01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.2001

АТ «Книга»
04655, МСП, Київ-53, Артема, 25.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників
Серія ДК №1911

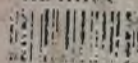
Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини:
У45 У 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін та ін. — Кн. 1. —
К.: Либідь, 2004. — 480 с.
ISBN 966-06-0350-9 (кн.1).

У виданні аналізуються становлення й розвиток вітчизняної нагородної справи з часів Київської Русі до років незалежності України в контексті світової фалеристичної спадщини. Розглядаються правові та практичні аспекти нагородної політики незалежної України, узагальнено перший досвід створення цілісної системи нагород найвищого державного рівня. Органічною частиною книги є унікальний документальний, фактичний та ілюстративний матеріал.

Для дослідників історії, політології, філософії суспільної думки, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться нагородною спадщиною України.

ББК 63.2(4УКР)

HB HISC

02000000000000

